

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Wydział Nauk Humanistycznych

Instytut Historii

Adam Panasiuk

Nr albumu 125170

Dawne ośrodki miejskie południowego Podlasia XVI – XVIII w.

(zachodnia część dawnego powiatu brzeskoliteńskiego)

w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji

Praca doktorska napisana pod kierunkiem

Prof. dr. hab. Leszka Wojciechowskiego

Lublin 2022

SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
I. ŹRÓDŁA. PROBLEMY INTERPRETACYJNE	21
II. ROZPLANOWANIE PRZESTRZENNE, TOPOGRAFIA MIASTA.....	84
III. LUDNOŚĆ, ŹRÓDŁA UTRZYMANIA LUDNOŚCI.....	183
a) Liczba ludności, struktura etniczna, wyznaniowa, przybysze.....	184
b) Struktura zawodowa	197
c) Rolnictwo	235
Wnioski końcowe	241
IV. DOCHODY WŁAŚCICIELA Z MIASTA, POWINNOŚCI MIESZCZAN ...	245
a) Czynsze.....	245
b) Struktura dochodów z czynszów	259
c) Arenda	268
d) Inne dochody	273
e) Powinności mieszczan.....	275
Wnioski końcowe	285
ZAKOŃCZENIE.....	294
BIBLIOGRAFIA.....	298
a) Źródła	307
b) Opracowania.....	300
SPIS TABEL, WYKRESÓW, MAP, PLANÓW, ILUSTRACJI	321

WSTĘP

Historia dawnych ośrodków miejskich południowego Podlasia była i nadal jest przedmiotem zainteresowania zawodowych historyków, jak i regionalistów, o czym świadczą dotychczas wydane publikacje. Większość autorów ograniczała się do przekrojowego przedstawienia dziejów tych miejscowości lub skupiała się na wybranych aspektach funkcjonowania poszczególnych miast. Obecnie brak jest opracowania, ujmującego wszystkie dawne ośrodki miejskie – miejscowości, które utraciły status miast – leżące w zachodniej części niegdysiejszego powiatu brzeskoliteńskiego przynależnego do województwa brzeskoliteńskiego (te pojęcia zostaną wyjaśnione niżej). Obszar ten, zaznaczymy, stanowi, jak wspomniano, południową część Podlasia i znajduje się w dużej części w dzisiejszych granicach administracyjnych powiatu bialskiego województwa lubelskiego.

W niniejszej rozprawie podjęliśmy zagadnienia związane z miastami tego właśnie obszaru wykorzystując specyficzny rodzaj źródeł skarbowych, jakimi są inwentarze, lustracje, rewizje gospodarcze z okresu przedrozbiorowego¹. Stawianym przez nas celem jest analiza danych zawartych w źródłach mających, podkreślimy swoisty charakter, wyróżniające się dużą zmiennością danych, z upływem czasu zmieniających swój formularz. Pochodzą one z archiwów magnackich i podworskich, mających wiele cech charakterystycznych, wyróżniających się na tle akt administracji państwowej². Źródła te tworzone w celach użytkowych, na potrzeby skarbowe właścicieli dóbr. Lustracje, inwentarze, rewizje sporządzano w celu oszacowania stanu ilościowego i wartościowego danej posiadłości. Najwięcej archiwaliów tego rodzaju znajduje się w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie (Archiwum Warszawskie Radziwiłłów Dział XXV). Formularze inwentarzy sporządzano na ogół jednolicie, zwykle zaczynało je od siedziby właściciela lub dworu (w przypadku dóbr królewskich), w dalszej kolejności opisywano miasto (ulice, liczbę i wielkość działek zajmowanych przez mieszczan), następnie granice gruntów rolnych (z listą właścicieli działek rolnych), podawano listę rzemieślników, a także ich powinności względem właściciela miasta. Na końcu inwentarza umieszczano w wielu wypadkach opis posiadłości i folwarków, całość kończył przeważnie spis młynów, pastwisk, rzek. Jednakże, były to tylko pewne ramy, do których nie zawsze się stosowano przy opisie posiadłości – wynikało to ze właściwości

¹ W charakterze pomocniczym wykorzystano także inne źródła, jak np. przywileje lokacyjne, różne akta sądowe czy inne źródła administracyjno-gospodarcze.

² K. Łonczyńska, B. Smoleńska, *Zespoły archiwów magnackich i podworskich jako źródła do dziejów techniki rolnej*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, 3(1960), z. 1, s. 162.

opisywanych dóbr³. Tego rodzaju przekazy mieszczą się w szerszej kategorii piśmiennictwa pragmatycznego, które w ostatnich latach zaczęto poddawać coraz bardziej systematycznej analizie, ukazującej ich stronę nie tylko użytkową, ale także uwydatniającą jej innego rodzaju walory (np. jeśli można tak określić, literackie)⁴.

Przedmiotem niniejszej rozprawy jest, jak już zaznaczono, obraz wyłaniający się analizy wspomnianych źródeł dotyczących 12 dawnych miast, które uzyskały prawa miejskie głównie w XVI stuleciu, a utraciły w większości wypadków w wieku XIX. Osiem spośród tych miejscowości należało do prywatnych właścicieli, trzy znajdowało się w rękach królewskich (Łomazy, Piszczac, Wołyń), a jedna wchodziła w skład dóbr kościelnych (Janów Podlaski). Dwa spośród wspomnianych 12 miast utraciły prawa miejskie jeszcze przed rozbiorami: Dokudów (1700) i Różanka (1700). Podstawowe informacje na temat dat lokacji, utraty praw miejskich, długości trwania miejskości oraz rodzaju własności ukazuje Tabela 1.:

Tabela 1. Zestawienie podstawowych informacji o dawnych miastach zachodniej części dawnego powiatu brzeskiego województwa brzeskoliteńskiego.

Miejscowość	Rok lokacji	Utrata praw miejskich	Długość trwania miejskości	Rodzaj własności
<i>Dokudów</i>	1503	1700	187	Prywatna
<i>Hanna</i>	1546	1821	275	Prywatna
<i>Janów Podlaski</i>	1465	1869	404	Kościelna
<i>Kodeń</i>	1511	1869	358	Prywatna
<i>Komarówka Podlaska</i>	1662	1822	160	Prywatna
<i>Łomazy</i>	1566	1869	303	Królewska
<i>Piszczac</i>	1530	1869	339	Królewska
<i>Pratulín</i>	1732	1820	88	Prywatna
<i>Różanka</i>	1524	1700	176	Prywatna
<i>Sławatycze</i>	1519	1869	350	Prywatna
<i>Wisznice</i>	1519	1869	350	Prywatna
<i>Wołyń</i>	1522	1869	347	Królewska

Zakres pracy obejmuje okres od XVI do końca XVIII stulecia – od pierwszych lokacji miejskich prezentowanych miejscowości do 1795 r., czyli do trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej. Zachodnia – uwzględniana w niniejszej rozprawie – część powiatu

³ A. Kołodziejczyk, *Przydatność szesnastowiecznych inwentarzy dóbr gospodarskich dla rekonstrukcji wykorzystania gospodarczego wód na Podlasiu*, w: *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle powszechnym*, red. J. Gancewski, A. Wałkowski, Olsztyn 2006, s. 271 – 273.

⁴Ten nurt badań w polskiej historiografii reprezentuje np. zbiór *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku*. Można również wskazać najbliższą analogię w czeskim piśmiennictwie naukowym; *Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním*, red. Z. Hojda, H. Pátková, Praha 2008.

brzeskolitewskiego znalazła się wówczas w granicach państwa austriackiego. Pozostały obszar województwa brzeskolitewskiego zagarnęła Rosja.

Nasze rozważania warto zacząć od zdefiniowania pojęcia „małe miasto”, „miasteczko”. Według kryteriów przyjętych przez Henryka Samsonowicza, małe miasta były bardzo podobne do wsi, liczba ludności nie przekraczała 1000 mieszkańców; małe miasto było cechą charakterystyczną osadnictwa Europy środkowej w średniowieczu, a także w czasach nowożytnych. W Rzeczypospolitej miasteczka zamieszkiwała przeważnie ludność rolnicza⁵.

Zachodnia część powiatu brzeskolitewskiego, do którego należały prezentowane miasta, znajdowała się na specyficznym terytorium: pograniczu państwowo-etniczno-religijnym⁶. Krzyżowały się tutaj interesy różnych państw i kręgów kulturowych, przechodziły ważne szlaki handlowe. Spojrzenie na mapę Rzeczypospolitej Obojga Narodów uwidacznia, że obszar tej części powiatu znajdował się w centralnym położeniu państwa polsko-litewskiego i, by tak rzec, pełnił rodzaj wrót z Korony na Litwę i odwrotnie. Usytuowanie obszaru ukazuje Mapa 1:

⁵ H. Samsonowicz, *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 50(1989), s. 34 – 5. Nad zagadnieniem kategoryzacji miast pochylali się m. in. Zofia Kulejewska-Topolska: *Oznaczenie i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 8(1956), z. 2, s. 253 – 268, czy cytowany wyżej H. Samsonowicz: *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 86(1979), z. 4, s. 917 – 931.

⁶ Pogranicze to fragment określonego terytorium, położonego na granicy. Uczeni, wyznaczając teren pogranicza, uwzględniają rzeki, pasma górskie, jednak na ogół bazują na sieci osiedli ludzkich. Mimo to, o faktycznym obszarze pogranicza decydują migracje ludności oraz odmienności kulturowe. Grupy etniczne zamieszkujące konkretne pogranicze niejednokrotnie posiadają zróżnicowany status społeczny, ludność napływowa zwykle jako miejsce zamieszkania wybierała miasta, natomiast autochtoni wsie. Pogranicze jest miejscem współistnienia różnych kultur, obustronnie na siebie oddziałujących, stąd tworzy się tam osobliwy typ „człowieka pogranicza”, kształtowanego przez co najmniej dwa etnosy, niejednokrotnie utożsamia się z dwoma narodowościami lub mówi kilkoma językami. M. Barwiński, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź 2004, s. 7 – 9. Autor tej pracy, w swoich rozważaniach, powołuje się na wielu badaczy, których wymieniam w tekście.

Mapa 1. Położenie zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego województwa brzeskoliteńskiego.

Zachodnia część powiatu brzeskoliteńskiego zaznaczona strzałką.

Linia przerywaną zaznaczono granice województwa brzeskoliteńskiego.

Źródło: opracowanie własne.

Pewnych analogii co do położenia i struktury etnicznej terenu przedstawionego na mapie możemy dopatrzeć się na obszarze między Wisłoką a Sanem, będącym pograniczem polsko – ruskim. Mimo, że przebiegała tam granica państwowa, obszar łączył w sobie właściwości obu organizmów państwowych. Szczególnie zapóźniona w stosunku do innych części Małopolski była część wschodnia, narażona na najazdy; dopiero w latach 40. XIV stulecia, wraz z wejściem tych ziem w granice Rzeczypospolitej sytuacja poprawiła się, co umożliwiło od lat 50. XIV stulecia dynamiczny rozwój sieci miejskiej⁷.

Zachodnia część powiatu brzeskoliteńskiego położona jest na styku dwóch podprovincji fizykogeograficznych: od północy na Nizinie Środkowopolskiej, a od południa na Polesiu Nadbużańskim. W ramach Niziny Środkowopolskiej obszar ten znajduje się w makroregionie Niziny Południowopodlaskiej i w mezoregionach Podlaskiego Przełomu Bugu oraz Równiny Łukowskiej. Z kolei na Polesiu Nadbużańskim ta część powiatu brzeskiego rozciąga się na Zakłęsłość Łomaską, Równinę Kodeńską, Równinę Parczewską, Zakłęsłość

⁷ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku. Powstanie, zagospodarowanie, układy przestrzenne*, Rzeszów 2006, s. 11. Ogólniejszy obraz zjawiska prezentuje praca R. Krzysztofika, R. Krzysztofik, *Umiastowienie obszaru Polski od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2012.

Sosnowicką, Garb Włodawski⁸. Część omawianego obszaru w okresie przedrozbiorowym była zajęta przez kompleksy leśne, co ilustrują mapy z epoki⁹. Obecnie lasy zajmują mniejszą powierzchnię.

Pierwsze, udokumentowane ślady obecności człowieka na terenie zachodniej części powiatu brzeskiego pochodzą sprzed 10–12 tysięcy lat. Spośród 12 omawianych miejscowości, w 9 zarejestrowano ślady działalności człowieka w okresie pradziejowym i wczesnośredniowiecznym, natomiast w 3 stwierdzono pozostałości grodziska lub osady. We wczesnym średniowieczu ziemię brzeską zamieszkiwało słowiańskie plemię Bużan, zajmując lewy i prawy brzeg Bugu. Prawie cały obszar porośnięty był puszciami, rzadkie osadnictwo koncentrowało się przy zabagnionych brzegach rzek: Bugu, Lśny (Krzna?), Jasiołdy i Muchawca, którego pozostałością są kurhany, leżące wzdłuż tych rzek¹⁰.

Omawiane przez nas terytorium w ciągu wieków zmieniało swoją przynależność państwową i administracyjną. W 1018 r. zostało zajęte przez Bolesława Chrobrego, zaś prawdopodobnie w 1031 r. było opanowane przez Jarosława Mądryego. W połowie XIII w. obszarem tym władali książęta włodzimiersko-haliccy, zaś pod koniec tego stulecia znalazła się ziemia brzeska w rękach litewskich (w 1346 r. na krótko ziemię tę zdobył Kazimierz Wielki)¹¹. Wspomnieć należy, że w XIV stuleciu ukuło się pojęcie Podlasia (w którego skład wchodziła interesująca nas część ziemi brzeskiej), będącego wówczas w posiadaniu Kiejstuta. W czasach panowania Władysława Jagiełły i Władysława III Podlasie prawdopodobnie dwukrotnie było lennem księstwa mazowieckiego. W 1520 r. utworzono województwo podlaskie (na jego obszarze nastąpił znaczny napływ kolonistów z Mazowsza, zwłaszcza pochodzenia szlacheckiego)¹². W 1566 r. z województwa podlaskiego wyodrębniono jego południową część, ziemię brzeską. Została wcielona wówczas do rozległego województwa brzeskoliteńskiego. Zachodnią częścią ziemi brzeskiej był powiat brzeskoliteński (nie należy mylić z województwem brzeskoliteńskim). W niektórych opracowaniach powiat brzeskoliteński jest nazywany powiatem brzeskim, co powoduje pewne zamieszanie w

⁸ *Popularna Encyklopedia Powszechna. Atlas Polski*, tom 1. *Przyroda. Społeczeństwo. Gospodarka.*, red. R. Mydel, Kraków 2003, mapa na s. 88 – 89, objaśnienia na s. 90 – 91.

⁹ Kompleksy leśne ujęto m. in. na mapie: Dirk Gryp, George Humble, Gerard Mercator, John Speed, *Map of Poland 1626*, London 1626;

¹⁰ Na temat przeszłości pradziejowej zob. np. M. Bienia, *Archeologia południowego Podlasia*, Biała Podlaska 2005; S. Żółkowski, *Materiały do badań nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym na obszarze dzisiejszego województwa białkopodlaskiego*, Biała Podlaska 1988; por też K. Zdański, *Przyczynki do dziejów powiatu brzesko-litewskiego i ziem nim objętych*, Warszawa 1936, s. 12.

¹¹ Tamże, s. 22.

¹² W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, passim. Ziemia brzeska znajdowała się w południowej części tej jednostki administracyjnej, stąd używana obecnie nazwa: południowe Podlasie.

nomenklaturze administracyjnej tego obszaru. Granica między województwem podlaskim a brzeskolitewskim ciągnęła się między Tyśmienicą i Bugiem oraz między Bugiem a Narwią¹³. Taki stan administracyjny utrzymał się do rozbiorów¹⁴.

Formowanie się większych posiadłości ziemskich na omawianym obszarze obserwujemy od XV stulecia; jednym z pierwszych beneficjentów byli biskupi łuccy, którzy otrzymali w posiadanie wieś Porchów z kilkoma wsiami. Także w XVI w. panujący nadawali ziemię, z czego skorzystali m. in. Bohowitynowie, Sanguszkowie oraz Sapiehowie (zob. Tabela 2).

¹³ Tamże, s. 35 – 36. W 1569 r. z województwa brzeskolitewskiego wyodrębniono pas terytorium i włączono go do Korony – województwa podlaskiego.

¹⁴ Zmiany przynależności państwowo – administracyjnej ukazuje np. atlas: E. Niewiadomski, *Atlas do dziejów Polski zawierający 13 mapek kolorowanych*, Warszawa 1899. Autor w przybliżony sposób zaznaczył granice ziem/województw. Zob. także nowsze atlasy: *Atlas historyczny Polski*, red. W. Czapliński, T. Ładogórski, Wrocław 1998.

Tabela 2. Podstawowe dane dotyczące lokacji dawnych miast powiatu brzeskoliteńskiego.

Miejscowość	Dawna nazwa	Pierwsze wzmianki	Założyciel (fundator)	Nadawca praw miejskich, rok	Potwierdzenie przywileju	Rodzaj prawa
Dokudów	Lewkowo	pocz. XVI w.	Lew Bohowityn	król Aleksander Jagiellończyk, 1501–1503, 1504		M
Hanna			Bohusz Michał Bohowityn	lokacja 1529, nadanie prawa ok. 1546		R, M
Janów Podlaski✚	Pa[o]rchowo, Porchów	pocz. XV w.	Bp Jan Łosowicz	1465	1589	Ch, M (1503)
Kodeń			Jan Sapieha	1511, król	1519	M
Komarówka Podlaska			Jan Kazimierz Kierdej	1662, 1672		M
Łomazy★		pocz. XV w., 1446	Zygmunt II August	król Zygmunt August (1568), 1464		M
Piszczac★	Pieszczatka		Zygmunt I Stary	1530		M
Pratulín	Hornów		Józef Franciszek Sapieha	1732	1752(?)	M
Różanka			Piotr Hołownia	ok. 1524		
Sławatycze			Bohusz Michał Bohowityn	1519	1577, 1607, 1636, 1674, 1710, 1761	M
Wisznice		XV w.	Paweł Sapieha	1575?, 1579		M
Wohyń★	Woin		Zygmunt I Stary	król Zygmunt Stary, przed 1511 (pocz. procesu lokacyjnego), 1519	1531, 1555, 1633,	Ch (1522), M

✚ miasto kościelne

★miasto królewskie

M – prawo magdeburskie

Ch – prawo chełmińskie

R – prawo ruskie

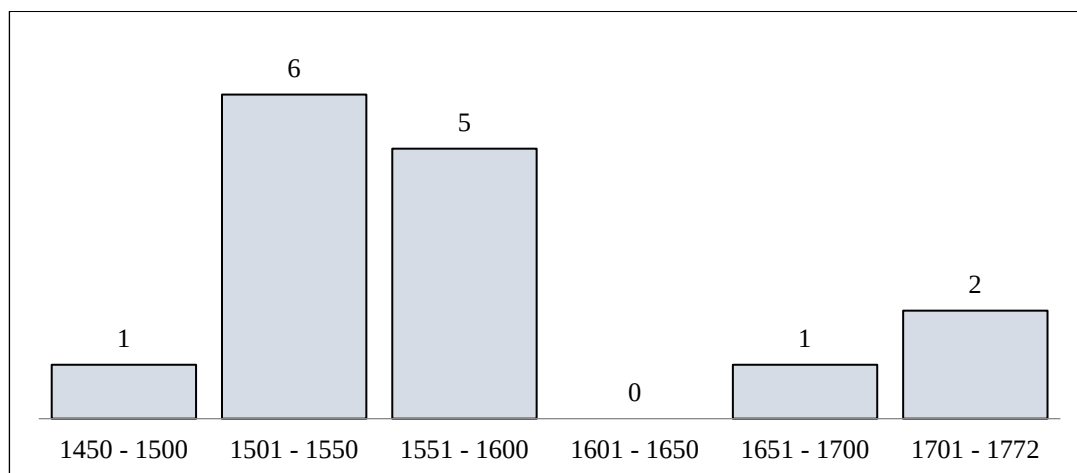
Pozostałe miasta znajdowały się w rękach prywatnych właścicieli

Rozkwit wielkiej własności ziemskiej przyczyniał się do zmian w sposobie zarządzania dobrami – narzędziem szybszego wzbogacania się stały się miasta zakładane na prawie niemieckim, których najwięcej założono w XVI stuleciu (zob. Wykres 1). Proces zakładania miast na tym specyficznym obszarze był znacznie późniejszy (o ok. 100–200 lat), niż miało to miejsce w przypadku innych ziem Rzeczypospolitej¹⁵.

¹⁵ M. Kicia, *Urbanizacja południowego Podlasia (od XV do I poł. XVII w.)*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, 4(2005), s. 9 – 11. Zob. też szersze ujęcie zagadnienia R. Krzysztofik, *Umiastowienie obszaru Polski*.

Wykres 1. Liczba lokacji omawianych miast powiatu brzeskoliteńskiego od połowy XV wieku do 1772

r.

Sporządzono na podstawie: M. Kicia, *Urbanizacja południowego Podlasia*, s. 9–11.

Miasta zakładano w określonym celu. Uczeni wyszczególniają dwa typy miast prywatnych ze względu na pełnione funkcje: rezydencjonalno–obronne oraz centra gospodarcze (centra posiadłości). Decyzja o wyborze siedziby/centrum dóbr uzależniona była od sąsiedztwa wsi, dla których miała być ośrodkiem wymiany handlowej¹⁶.

Literaturę naukową, ważną w perspektywie porównawczej w odniesieniu do problematyki podjętej w niniejszej rozprawie, możemy podzielić na kilka grup, związanych tematycznie z układem pracy. Do grupy pierwszej zaliczamy prace poświęcone problematyce inwentarzy gospodarczych, do drugiej prace odnoszące się do miast prywatnych i królewskich, do grupy trzeciej opracowania dotyczące rozplanowania przestrzennego, do grupy czwartej prace na temat ludności miejskiej, zaś do piątej omawiające kwestie dochodów właścicieli miast.

Pomimo obfitej literatury dotyczącej dziejów miast, inwentarze gospodarcze nie były zbyt szeroko wykorzystywane jako źródło do historii niewielkich ośrodków miejskich, a zwłaszcza dawnych miast południowego Podlasia. Jako pierwszy opracowania lustracji starostwa brzeskiego z 1566 r. podjął się rosyjski uczony Mitrofan Downar–Zapolskij¹⁷. Na podstawie danych, zawartych w źródle, podał przybliżoną liczbę ludności, liczbę włók (wyliczył m. in. średnią liczbę włók na jedno gospodarstwo), sytuację ekonomiczną (zajęcia ludności) w poszczególnych wójtostwach starostwa brzeskiego. Naukową edycję inwentarza, a

¹⁶ M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych w XVI i XVII wieku w Południowej Małopolsce*, Kraków 1988, s. 41.

¹⁷ М. В. Довнар-Запольский, *Берестейское Староство въ XVI вѣкѣ*, „Университетскія Извѣстія” 38(1898), z. 2, s. 1 – 33.

dokładniej powinności mieszczan zaprezentował Michał Sierba¹⁸. W ostatnich latach inwentarze starostw i dzierżaw powiatu grodzieńskiego wydał Grzegorz Krupiński¹⁹, inwentarze dóbr jezuickich w Nieświeżu i Nowogrodku opracował Andrea Mariani²⁰. Do badań struktury społeczno-zawodowej mieszkańców miasteczek białoruskich inwentarze wykorzystywali Henryk Łowmiański²¹, Stanisław Alexandrowicz²², natomiast ogólnie inwentarzami zajmowali się Przemysław Szafran²³ i Henryk Gmiterek²⁴, który jedynie omówił kwestie spadkowe związane z inwentarzem oraz opublikował jego treść. Do przedstawienia pomiarów włócznej Kleszczel z 1560 r. dane z inwentarzy wykorzystał Jerzy Zieleniewski²⁵, natomiast do badań nad ludnością Podlasia posłużyła się nimi Anna Laszuk²⁶. W ostatnich latach widać ożywienie się zainteresowania inwentarzami. Opisu inwentarzy dóbr klasztornych dokonał Maciej Zdanek²⁷. Autor skupił się na przedstawieniu sytuacji gospodarczej posiadłości klasztornych, podając wysokość plonów, wielkość inwentarza żywego oraz opis zabudowań. Z kolei tło przeprowadzenia lustracji starostwa mościskiego wraz z treścią tej lustracji z 1627 r. przedstawiła Ewa Danowska²⁸. Inwentarzem janowskich posiadłości biskupów łuckich interesował się Leonard Żytkowicz, jednakże skupiając się wyłącznie na gospodarstwach folwarcznych²⁹. Próbę opracowania jednego z inwentarzy sławatyckich wykonali Grażyna i Mieczysław Lewczuk³⁰.

¹⁸ M. Sierba, *Powinności miejskie Tykocina według inwentarza z 1727 r.*, „Studia Podlaskie”, 21(2013), s. 321 – 330.

¹⁹ *Inwentarze starostw i dzierżaw powiatu grodzieńskiego 1765*, oprac. G. Krupiński, Szczecin 2018; *Inwentarze starostw i dzierżaw powiatu grodzieńskiego 1789*, oprac. G. Krupiński, Szczecin 2018.

²⁰ *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Mariani, Poznań 2020; *Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogrodku oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Mariani, Poznań 2020. Warto także wspomnieć o całej serii wydawniczej poświęconej lustracjom dóbr królewskich.

²¹ H. Łowmiański, *Struktura gospodarcza Mohylowa w czasach pomiaru włócznej*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 8(1938), s. 37 – 91.

²² S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII w.)*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, 47(1964), z. 6, s. 23 – 54.

²³ P. Szafran, *Inwentarze czy rejestry poborowe?*, „Zapiski Historyczne”, 31(1966), z. 1, s. 53 – 71.

²⁴ H. Gmiterek, *Inwentarz dóbr narolskich z 1664 roku*, „Rocznik Lubaczowski”, 6(1996), s. 51 – 56.

²⁵ J. Zieleniewski, *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, „Studia Podlaskie”, 3(1991), s. 201 – 250.

²⁶ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999.

²⁷ M. Zdanek, *Inwentarze dóbr i folwarków opactwa cystersów w Mogile z XVI–XVII wieku*, w: *Folwark – wieś – latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, S. Kazuski, J. Pielas, Kielce 2009, s. 173 – 185. Mimo tego, że artykuł dotyczy posiadłości wiejskich, między inwentarzami wykorzystywanymi w niniejszej rozprawie a cytowanymi w artykule zachodzi wiele podobieństw.

²⁸ E. Danowska, „Chleb dobrze zasłużonym”. *Lustracja starostwa mościskiego z 1627 r.*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, 62(2017), s. 21 – 40.

²⁹ L. Żytkowicz, *Struktura dochodu pańskiego w końcu XVIII w. Dobra Janów biskupstwa łuckiego*, w: *Studia Historica. W 35 – lecie pracy Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor et al., Warszawa 1958, s. 373 – 418.

³⁰ G. Lewczuk, M. Lewczuk, „Inwentarz Państwa Sławatyckiego” z 1765 roku „Nadbużańskie Sławatycze”, 2(2001), s. 7 – 49.

Badania nad miastami prywatnymi w Rzeczypospolitej podejmowali w ostatnim półwieczu m. in. Tomasz Opas³¹, Andrzej Wyrobisz³², czy też Aneta Średzińska, prezentując miasta prywatne w ziemi mielnickiej i drohickiej³³. W ostatnich latach artykuły o tej tematyce publikowali m. in. Andrzej Janeczek³⁴ i Ryszard Szczygieł³⁵. Cenną pracą dotyczącą miast mazowieckich jest książka Radosława Lolo³⁶, w której badacz przedstawił historię miast mazowieckich w okresie przedrozbiorowym, a także omówił sytuację gospodarczą tych miast między XVI a XVII stuleciem. Miasteczkami kościelnymi na terenie Białorusi zajmował się Aleksander Prudnikau³⁷.

Pierwsze prace dotyczące rozplanowania przestrzennego miast powstały już przed II wojną światową, zaliczyć do nich należy dzieło opracowanie Wandy Rewieńskiej, która skupiła się na miastach (w przedwojennych granicach) północno-wschodniej Polski³⁸. W latach 50. i 60. XX stulecia, badacze skupiali się na genezie i układach przestrzennych miast; do ważniejszych prac w tej dziedzinie należą artykuły m. in. Z. Kaczmarczyka³⁹, Stanisława Herbsta⁴⁰, Włodzimierza Sierzputowskiego⁴¹, Jerzego Kłoczowskiego⁴². Rozwojem przestrzennym miast warmińskich i mazurskich zajmowali się m. in. Irena Janosz–

³¹ T. Opas, *Miasta prywatne a Rzeczpospolita*, „Kwartalnik Historyczny”, 78(1971), z. 1, s. 28 – 48.

³² A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 65(1974), z. 1, s. 19 – 46.

A. Wyrobisz, *Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII wieku jako inwestycje kulturalne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 26(1978), z. 1, s. 47 – 56.

³³ A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011.

³⁴ A. Janeczek, *Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77(2016), s. 143 – 178.

³⁵ R. Szczygieł, *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właścicieli, pełnione funkcje*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77(2016), s. 13 – 45.

³⁶ R. Lolo, *Miasta mazowieckie XVI - XVIII wieku. Szkice i studia*, Warszawa 2021.

³⁷ Ogólnie o miastach i miasteczkach kościelnych: A. Пруднікаў, *Царкоўныя гарады і мястэчкі на Беларусі: да пастаноўкі праблемы*, w: *Трэці Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі*. т. 3. *Працоўныя матэрыялы*, red. A. Казакевіч, Kaunas 2014, s. 356 – 360; *Католические города и местечки Беларуси в середине XVII – XVIII в. Исследование социально-экономического развития*, Saarbrücken 2015; na temat położenia Żydów w miastach kościelnych: *Яўрэй ў каталіцкіх гарадах і мястэчках на Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории восточной Европы”, 7(2014), s. 204 – 212. Por. także ostatnio wydaną publikację *Мястэчкі ва ўладаннях каталіцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII–XVIII ст. Сацыяльна – эканамічнае развіццё*, Мінск 2021. Uczony w dużej mierze wykorzystywał inwentarze gospodarcze.

³⁸ W. Rewieńska, *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie geograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne*, Wilno 1938.

³⁹ Z. Kaczmarczyk, *Geneza i rozplanowanie miasta Krosna nad Odrą*, „Prace Instytutu Architektury i Urbanistyki”, 1(1951), z. 2, s. 61 – 69.

⁴⁰ S. Herbst, *Uwagi nad renesansowym rozplanowaniem Głowowa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 16(1954), z. 1, s. 11 – 14.

⁴¹ W. Sierzputowski, *Układ przestrzenny Elbląga w świetle historii*, „Ochrona Zabytków”, 8(1955), z. 2(29), s. 109 – 115.

⁴² J. Kłoczowski, *Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chelma*, „Roczniki Humanistyczne”, 6(1956/1957), z. 5, s. 193 – 221.

Biskupowa⁴³, Marian Biskup⁴⁴, Zenon Nowak⁴⁵ czy Kazimierz Dziwik⁴⁶. W kolejnych dziesięcioleciach rozważania kontynuowali Witold Kusiński⁴⁷, Henryk Rutkowski⁴⁸, Józef Strumiński⁴⁹, czy Tadeusz Kozaczewski⁵⁰. Ważnymi pracami, mającymi dla naszych rozważań charakter porównawczy są m. in. prace Grażyny Wróblewskiej, która szczegółowo omówiła typy rozplanowań nowożytnych miast w Wielkopolsce⁵¹, czy też artykuł Hanny Adamczewskiej–Wejchert, ukazujący przestrzeń w małych i średnich miastach polskich⁵². Znaczący wkład w rozwój badań nad urbanistyką miast Wielkiego Księstwa Litewskiego wnieśli historycy białoruscy. W ostatnich latach zagadnienie to podejmowali m. in. J. Gardziejeu⁵³, Igar Trusau⁵⁴, czy Jurij M. Bochan⁵⁵. Prace białoruskich uczonych są szczególnie cenne z uwagi na to, że zawierają wiele elementów porównawczych, istotnych dla omawianych przez nas miast.

Uczeni w swoich badaniach poświęcali także wiele uwagi ludności miejskiej, strukturze społecznej, etnicznej i zawodowej. Stanisław Herbst w swojej pracy ujął tę grupę społeczną w okresie renesansu⁵⁶; uwagę kierowano także m. in. na strukturę społeczno-gospodarczą miast

⁴³ I. Janosz – Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Reszla*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 72(1961), z. 2, s. 161 – 182; *Rozwój przestrzenny miasta Jeziorany*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 87(1965), z. 1, s. 3 – 16.

⁴⁴ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 74(1961), z. 4, s. 481 – 496.

⁴⁵ Z. Nowak, *Rozwój przestrzenny miasta Bisztynka*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 73(1961), z. 3, s. 376 – 384.

⁴⁶ K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII–XIX wieku na tle stosunków gospodarczych*, „Rocznik Sądecki”, 5(1962), s. 151 – 223.

⁴⁷ W. Kusiński, *Rozwój przestrzenny miasta Białegostoku*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Jok, Białystok 1968, s. 29 – 55.

⁴⁸ H. Rutkowski, *Rozwój przestrzenny Sochaczewa od XIII do XVIII wieku*, w: *Dzieje Sochaczewa i ziemi sochaczewskiej*, red. S. Russocki, Warszawa 1970, s. 27 – 48.

⁴⁹ J. Strumiński, *Układ przestrzenny średniowiecznego miasta Olsztyna*, „Rocznik Olsztyński”, 10(1972), s. 203 – 228.

⁵⁰ T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Wrocław 1973.

⁵¹ G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa – Poznań 1977.

⁵² H. Adamczewska – Wejchert, *Elementy struktury przestrzennej małych i średnich miast polskich*, w: *Przeszłość a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, red. K. Pawłowski, T. Zarębska, Warszawa 1977, s. 143 – 162.

⁵³ Prace dotyczące rozplanowania: Ю. Гардзеў, *Да пытання аб планіроўцы Гародні ў другой палове 13 пачатку 15 ст.*, „Гістарычны Альманах”, 1(1998), s. 15 – 30; *Прастора гарадзенскага Рынка і соцыум у 16-18 стст.*, „Гарадзенскі гадавік”, 1(2012), s. 12 – 25; *Гарадская прастора ў XVI – XVIII стст.*, w: *Гародня X – XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам*, red. П. Мажэйка, Э. Дмухоўскі, Гародня 2014, s. 92 – 104. Badacz ten omówił ponadto toponimy i urbanonimy w artykułach: *Да пытання фарміравання гродзенскай урбанімікі (канец X – 30-я гады XX ст.)*, „З глыбы вякоў. Наш край”, 2(2002), 68 – 78; *Гарадзенскія ўрбанонімы 16 – 18 стст.*, „Гарадзенскі гадавік”, 2(2013), s. 30 – 47.

⁵⁴ Historyk ten, podobnie jak J. Gardziejeu, zajmuje się nazwami miejscowymi. I. Трусаў, *Заўвагі аб некаторых урбанонімах Гродна*, „Гарадзенскі гадавік”, 2(2013), s. 6 – 12.

⁵⁵ Ю. М. Бохан, *Мястечкі і працесы ўрбанізацыі на землях Беларусі ў XV–XVIII стст.*, Мінск 2018.

⁵⁶ S. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego*, Warszawa 1951.

w średniowieczu⁵⁷. Badaczem, który podejmował problematykę socjotopografii miejskiej był m. in. Jacek Wiesiołowski⁵⁸. Przestrzeń i społeczeństwo średniowiecznego i nowożytnego Chrzanowa przedstawiła Dorota Żurek⁵⁹, zaś społeczeństwo nowożytnego miasteczka pokazał Marian Surdacki w monografii *Urzędowa*⁶⁰. Historyków interesowały też zagadnienia etniczne – oprócz ludności żydowskiej, w badaniach uwzględniono także ludność rusińską. Ludnością żydowską w miastach Rzeczypospolitej zajmowali się m. in. Maurycy Horn⁶¹, Paweł Fijałkowski⁶² natomiast w miastach podlaskich i Wielkiego Księstwa Anatol Leszczyński⁶³, Jakub Goldberg⁶⁴, Zenon Guldon⁶⁵. W ostatnich latach szereg prac poświęconym Żydom w Wielkim Księstwie Litewskim opublikowała Maria Cieśla, skupiając się na kwestiach społecznych i podatkowych⁶⁶, z kolei położeniem Żydów w miastach prywatnych zajmował się Adam Kaźmierczyk⁶⁷. Spośród prac dotyczących ludności rusińskiej⁶⁸ należy wymienić prace m. in. Andrzeja Janeczka⁶⁹ czy Grzegorza Jawora⁷⁰. Położeniem społeczno – gospodarczym

⁵⁷ S. Piekarczyk, *Z badań nad gospodarczo–społeczną strukturą miast polskich w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszych dziesiątków lat XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 59(1952), s. 61 – 98.

⁵⁸ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań 1997.

⁵⁹ D. Żurek, *Przestrzeń i społeczeństwo Chrzanowa średniowiecznego i nowożytnego*, Kraków 2015.

⁶⁰ M. Surdacki, *Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto–społeczeństwo–życie codzienne*, Lublin 2007.

⁶¹ M. Horn, *Żydowskie cechy rzemieślnicze w dawnej Rzeczypospolitej (1613–1795)*, w: *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Wyrobisz, M. Tymowski et al., Warszawa 1991, s. 245 – 255.

⁶² P. Fijałkowski, *Żydzi w miastach Mazowsza XIII–XVIII wieku*, w: *Mazowieckie miasteczka na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego*, red. A. Stawarz, Warszawa 1999, s. 60 – 79.

⁶³ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie”, 2(1989), s. 7 – 26.

⁶⁴ J. Goldberg, *Żyd i karczma miejska na Podlasiu w XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 2(1989), s. 27 – 38.

⁶⁵ Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 2(1989), s. 48 – 55.

⁶⁶ M. Cieśla, *Taryfy pogłównego żydowskiego z 1764 r. jako źródło do historii społecznej Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Różni razem. Młodzi polscy naukowcy o Żydach*, red. J. Żyndul, 2008, s. 37 – 46; *Liczebność Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 122(2015), z. 2, s. 245 – 268; *Żydzi a Rzeczpospolita*, w: *My i Oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 259 – 285; *Metryka Litewska jako źródło do badań nad historią Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Lituanistyczny”, 4(2018), s. 25 – 40; *Podatki oraz inne świadczenia pobierane od Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 83(2018), z. 3, s. 33 – 58.

⁶⁷ A. Kaźmierczyk, *Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77(2016), s. 357 – 378.

⁶⁸ Ze względu na wzmiankowaną w źródłach ludność rusińską prace te mają znaczenie porównawcze.

⁶⁹ A. Janeczek, *Exceptis schismaticis: upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagielly*, „Przegląd Historyczny”, 75(1984), z. 3, s. 527 – 542.

⁷⁰ G. Jawor, *Współlistnienie grup etnicznych na Rusi Czerwonej w XV–XVI w. na przykładzie stosunku do społeczności wołoskich*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. F”, 52/53(1997/1998), s. 54 – 66.

miast zajął się m. in. Stanisław Żyga⁷¹. W ostatnich latach można także zauważyć zainteresowanie historyków organizacją i funkcjonowaniem młynów⁷².

Jedną z ważniejszych prac poświęconych gospodarce miast Wielkiego Księstwa Litewskiego jest artykuł Jerzego Ochmańskiego, gdzie przedstawił rolniczy charakter miasteczek Wielkiego Księstwa⁷³; należy przede wszystkim wspomnieć o pracach Stanisława Alexandrowicza, skupiającego w swoich rozważaniach właśnie na miastach i miasteczkach Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷⁴. W gronie białoruskich badaczy, podejmujących tę problematykę znalazł się Zinowij Kopysskij, ukazując rozwój ekonomiczny białoruskich miast w XVI–XVII stuleciu⁷⁵, rozwojem gospodarczym miast kościelnych zajął się m. in. wspomniany Aleksander Prudnikau⁷⁶.

Opracowania dotyczące omawianych miejscowości nie są zbyt liczne, jak dotąd skupiano się wyłącznie na przekrojowym przedstawieniu ich historii, nie rozpatrując szczegółowo różnych aspektów społeczno-gospodarczych ich funkcjonowania. Od końca lat 80. XX wieku zaczęto opracowywać przekrojowe monografie tych miejscowości; pierwszym autorem był Bronisław Seniuk, autor krótkiej monografii Wisznice i okolic⁷⁷ oraz Kodnia⁷⁸, po

⁷¹ S. Żyga, *Struktura społeczno-gospodarcza miast województwa krakowskiego w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle rejestru poborowego z 1629 r.)*, „Ze Skarbcza Kultury”, 5(1955), z. 1(7), s. 156 – 166.

⁷² Por. prace Rafała Kubickiego: R. Kubicki, *Młyny zbożowe i przemysłowe w dobrach cystersów z Oliwy do początków XVII w.*, „Cistercium Mater Nostra”, 4(2010), s. 93 – 119.

R. Kubicki, *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mnisznych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w.*, w: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013, s. 533 – 546.

R. Kubicki, *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztorów na Pomorzu Wschodnim w XIII – XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum”, 2(2013), s. 35 – 56.

R. Kubicki, *Młyny wodne w ziemiach świeckiej i nowskiej do końca XVI wieku*, „Studia Geohistorica”, 3(2015), s. 74 – 88.

⁷³ J. Ochmański, *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.*, w: *Studia Historica. W 35 – lecie pracy Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor et al., Warszawa 1958, s. 279 – 294.

⁷⁴ S. Alexandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i I połowie XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, 1(1961), s. 63 – 130.

S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII w.)*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, 47(1964), z. 6, s. 23 – 54.

S. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI – XVII wieku*, w: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1996, s. 61 – 89.

⁷⁵ З. Ю. Копысский, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск 1966.

⁷⁶ А. Пруднікаў, *Эканамічнае развіццё царкоўных гарадоў і мястэчак на Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст. (на прыкладзе каталіцкіх)*, „Веснік БДУ”, 3(2014), z. 1, s. 3 – 7;

А. Пруднікаў, *Асаблівасці арганізацыі і развіцця рамеснай вытворчасці ў каталіцкіх гарадах і мястэчках Беларусі ў сярэдзіне XVII–XVIII ст.*, „Веснік БДУ”, 3(2016), z. 1, bnr.;

А. Пруднікаў, *Стан знешняга і ўнутранага гандлю ў мястэчках каталіцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории восточной Европы”, 9(2016), s. 213 – 230.

⁷⁷ B. Seniuk, *Wisznice i okolice*, Warszawa 1989.

⁷⁸ B. Seniuk, *Miejskie dzieje Kodnia (1511–1869)*, „Region Lubelski”, 2(4) (1987), s. 163 – 184.

nim monografię Janowa (a raczej pracę o charakterze popularnym) napisał Marian Cypel⁷⁹; o podobnym charakterze przekrojową historię Piszczaca wydał ksiądz Roman Soszyński⁸⁰, Grzegorz Michałowski wraz z Teresą Jarmoszewicz⁸¹ przedstawili historię Sławatycz w zarysie, Aleksander Szołucha ukazał Wisznice w okresie prehistorycznym i I Rzeczypospolitej⁸², tej samej miejscowości oraz okolic poświęcona jest praca Dariusza Tarasiuka⁸³, natomiast o Wohyniu pisał Józef Geresz⁸⁴. Tomasz Demidowicz napisał serię monografii poświęconych tym miastom dawnego powiatu brzeskiego, jednak prace te mają charakter popularyzatorski⁸⁵. Tenże badacz przedstawił w krótkim artykule problematykę dawnych miasteczek tego obszaru⁸⁶ oraz omówił szczegółowo etapy lokacji miejskiej Wohynia⁸⁷. Wspomnieć trzeba także o Jerzym Flisińskim, lokalnym historyku, który napisał kilka artykułów poświęconych kilku omawianym przez nas miejscowościom⁸⁸. Zarys historii Sławatycz napisała Beata Olesiejuk⁸⁹, kwestie sprzedaży dóbr sławatyckich podjął Krzysztof Pietkiewicz⁹⁰, natomiast problem daty lokacji rozwił Andrzej Buczyło⁹¹. Dodać jeszcze

⁷⁹ M. Cypel, *Gawęda o Janowie Podlaskim*, Warszawa 1993.

⁸⁰ R. Soszyński, *Piszczac – miasto ongiś królewskie*, Ciechanów 1993.

⁸¹ G. Michałowski, T. Jarmoszewicz, *Sławatycze 1499 – 1999*, Sławatycze 1999.

⁸² A. Szołucha, *Rys historyczny Wisznice. Wisznice w czasach prehistorycznych i Polski szlacheckiej*, Wisznice 2004.

⁸³ D. Tarasiuk, *Wisznice. Dzieje miasteczka i okolic do 1918 roku*, Lublin 2010.

⁸⁴ J. Geresz, *Z dziejów Wohynia*, Międzyrzec Podlaski 2011.

⁸⁵ T. Demidowicz, *Dokudów – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2010; *Hanna – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2010; *Rossosz – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1999; *Wisznice – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1996; *Horodyszcze – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1996; *Janów Podlaski – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1998; *Kodeń – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2006; *Leśna Podlaska – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2010; *Łomazy – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2007; *Wohyń – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1998; *Sławatycze – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2003; *Komarówka Podlaska – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2016; *Dawne miasta i miasteczka dzisiejszego woj. białkopodlaskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, 15(1991), z. 4, s. 3 – 11. Prace te były wydawane w ramach serii *Dawne miasta i miasteczka Podlasia Południowego*; badacz wydał ponadto monografie Czemiernik (2003), Konstantynowa (2003), Łosic (1999) czy Parczewa (1998). Mimo swoich walorów, pracom tym brakuje bibliografii źródłowej, mimo, że autor powołuje się na pewne źródła, to nie podaje ich pochodzenia.

⁸⁶ T. Demidowicz, *Dawne miasta i miasteczka dzisiejszego woj. białkopodlaskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, 15(1991), z. 4, s. 3 – 11.

⁸⁷ T. Demidowicz, *Lokacja miasta Wohynia na prawie magdeburskim w XVI w.*, „Rocznik Białkopodlaski”, 2(1994), s. 7 – 20.

⁸⁸ J. Flisiński, *Dawne miasteczka podlaskie: Dokudów, Łomazy i Wohyń*, „Rocznik Białkopodlaski”, 3(1995), s. 179 – 200; *Dawne miasteczka podlaskie: Piszczac, Rossosz i Wisznice*, „Rocznik Białkopodlaski”, 4(1996), s. 31 – 58; *Dokudów. Zarys dziejów do połowy XVIII wieku*, „Rocznik Białkopodlaski”, 16(2008), s. 7 – 20.

⁸⁹ B. Olesiejuk, *Dzieje Sławatycz (do końca XVIII w.)*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 4(2003), s. 5 – 40. Z innych popularnych opracowań Sławatycz należy wymienić pracę Krzysztofa Gruszkowskiego, *Nad „Starym Bugiem” w Sławatyczach*, b.m.w. 2013.

⁹⁰ K. Pietkiewicz, *Zagadkowa transakcja sprzedaży dóbr Sławatycze przez Ks. Aleksandra Prońskiego Wacławowi Bohowitynowi Szumbarakiemu i następnie ich odkupienia za tę samą sumę*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 20(2019), s. 9 – 30.

⁹¹ A. Buczyło, *Dokument Zygmunta Starego z 1519 roku dla Bohusza Michała Bohowitynowicza ze zgodą na lokację miasta w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 21(2020), s. 101 – 108.

należy pracę Ksawerego Zdańskiego o historii powiatu brzeskiego⁹² oraz kilka zbiorowych⁹³ i szerszych ujęć⁹⁴.

Problematyką mającą znaczenie marginalne w naszych rozważaniach, a podejmowane przez historyków, były kwestie dotyczące istnienia i funkcjonowania wspólnot wyznaniowych. Należy tu przede wszystkim wspomnieć o księdzu Józefie Pruszkowskim, publikującym się pod pseudonimem P. J. K. Podlasiak⁹⁵. Problemem cudownego obrazu Matki Boskiej Kodeńskiej zajmował się Mieczysław Skrudlik⁹⁶, w ostatnich dziesięcioleciach zagadnienie kultu relikwii św. Wiktora przedstawił Wiktor Kapłan⁹⁷. O roli Janowa Podlaskiego jako siedziby biskupiej pisali Tomasz Demidowicz⁹⁸; Bernard Błoński⁹⁹, Józef Skorodiuk¹⁰⁰, Robert Mirończuk¹⁰¹, z kolei leśniańskiemu sanktuarium poświęcona jest praca Jana Tyburczego¹⁰². Na temat organizacji parafialnej pisała Dorota Wereda¹⁰³, Henryk Gmiterek¹⁰⁴ wspomniany już J. Geresz¹⁰⁵, Czesław Maziejuk¹⁰⁶.

Oprócz polskich badaczy niektórymi miejscowościami na badanym przez nas obszarze interesowali się również rosyjscy badacze. Monografię Kodnia dał G. K. Chruscewicz¹⁰⁷,

⁹² K. Zdański, *Przyczynki do dziejów powiatu brzesko-litewskiego i ziem nim objętych*, Warszawa 1936.

⁹³ *Gmina Leśna Podlaska. Zarys historyczno-geograficzny ze słownikiem miejscowości i obiektów fizjograficznych*, red. H. Maruszczak, Biała Podlaska 1995; *Gmina Piszczac. Historia i współczesność*, red. B. Korzeniewski et al., Piszczac 2018.

⁹⁴ A. Wawryniuk, *Gmina Hanna powiat włodawski. Historia, geografia, gospodarka, polityka*, Chełm 2012; R. Szudejko, *Monografia gminy Łomazy*, Biała Podlaska – Łomazy 2018. Ważnymi opracowaniami, dotyczącymi pośrednio Kodnia, są prace: A. Tłomacki, *Sapiehowie kodeńscy. Historia rodu od kolebki do współczesności*, Warszawa 2009; M. Sawicki, *Dom Sapieżyński 1665–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016; *Dom Sapieżyński*, red. E. Sapieha, Warszawa 1995.

⁹⁵ J. Pruszkowski, *Janów Biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897; *tenże, Kodeń Sapiehow, jego kościoły i starożytny obraz Matki Boskiej Gwadelupeńskiej. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1898.

⁹⁶ M. Skrudlik, *Matka Boska Kodeńska. Szkic historyczno-ikonograficzny*, Warszawa 1927.

⁹⁷ W. Kapłan, *Kult św. Wiktora w kościele kolegiackim w Janowie Podlaskim*, Janów Podlaski 2000.

⁹⁸ T. Demidowicz, *Janów Podlaski. Staropolskie miasto – rezydencja biskupów łuckich w XV–XVIII w.*, „Rocznik Białkopodlaski”, 4(1996), s. 7 – 30.

⁹⁹ B. Błoński, *Janów Podlaski jako siedziba biskupów łuckich i brzeskich*, w: Adam Naruszewicz, red. G. Michałowski, K. Kostrzewa, Janów Podlaski 2001, s. 7 – 21.

¹⁰⁰ J. Skorodiuk, *Janów Podlaski – rezydencja biskupów*, „Szkice Podlaskie”, 13(2005), s. 11 – 28.

¹⁰¹ R. Mirończuk, *Janów Podlaski jako siedziba biskupów łuckich w XV–XVIII wieku*, w: *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. P. Gołdyn, Kraków 2008, s. 21 – 41.

¹⁰² J. Tyburczy, *Sanktuarium Matki Bożej w Leśnej Podlaskiej*, Warszawa 2013.

¹⁰³ D. Wereda, *Z dziejów unickiej parafii w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 8(2007), s. 5 – 16.

¹⁰⁴ H. Gmiterek, *Ewangelicyzm w Sławatyczach w XVII wieku*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 15(2014), s. 5 – 17; *tenże, Synody ewangelickie w Sławatyczach w XVII wieku*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 16(2015), s. 111 – 120.

¹⁰⁵ J. Geresz, *Z dziejów parafii Komarówka Podlaska*, Międzyrzec Podlaski 2009.

¹⁰⁶ Cz. Maziejuk, *Dzieje parafii Piszczac*, Biała Podlaska 2013.

¹⁰⁷ Г. К. Хрущевичъ, *Посады Кодень и его историческія достопримѣчательности*, w: *Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П. Н. Батюшковым. Вып. 7: Холмская Русь: (Люблинская и Седлецкая губ., Варшавского Генерал-Губернаторства)*, СПб. 1885, s. 241 – 258. Autor położył tu nacisk na kwestie cerkwi zamkowej.

natomiast krótkie opracowania historii Wohynia i Janowa zamieszczono w pracy poświęconej szkołom Guberni Siedleckiej¹⁰⁸. Opracowania rewizji starostwa brzeskiego z 1566 r. dokonał M. W. Downar-Zapolskij¹⁰⁹. Rosyjscy badacze poświęcali także nieco uwagi temu specyficznemu regionowi. Do historyków–„regionalistów” zaliczyć można Fiodora Gerbaczewskiego¹¹⁰. Podziały administracyjne Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w tym omawianego obszaru zostały omówione przez Matwieja Lubawskiego¹¹¹.

Jak dotąd zatem nie powstała praca poświęcona grupie ośrodków miejskich w zachodniej części powiatu brzeskolitewskiego, oparta na specyficznym rodzaju źródeł, jakimi są inwentarze, lustracje, rewizje gospodarcze. Autor niniejszej rozprawy, w swoich badaniach podjął pewne próby częściowego wykorzystania tych archiwaliów¹¹². Niniejsza praca podejmuje zatem ważny problem dotąd jedynie wybiórczo sygnalizowany w historiografii dawnych miast, zwłaszcza w odniesieniu do obszaru południowego Podlasia. Wydaje się, że zaprezentowane w niniejszej pracy ujęcie kompleksowe wspomnianej grupy 12 miast w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji pozwala na bardziej pogłębione, inaczej mówiąc, na bardziej i szczegółowe, i z drugiej strony, bardziej syntetyzujące uchwycenie specyfiki małych miast pogranicza polsko-litewskiego w okresie przedrozbiorowym. Wykorzystano w tym celu całość – z dużą dozą prawdopodobieństwa – zachowanej podstawy źródłowej. W tym znaczeniu niniejsza rozprawa także, jak można sądzić, może stanowić niemały wkład w badania dawnych miasteczek południowego Podlasia. Zaprezentowane w poszczególnych rozdziałach spojrzenie porównawcze na badaną problematykę również tę specyfikę uwypatnia.

Warto zaznaczyć, że w szerszej perspektywie przedłożona rozprawa mieści się w nurcie badań nad miastami dawnej Rzeczypospolitej i zarazem w nurcie badań źródłoznawczych.

¹⁰⁸ Н. Ив. Теодоровичъ, *Сѣдлецкая Учебная Дирекція. Описаніе учебныхъ заведеній и главнѣйшихъ мѣстностей Сѣдлецкой губерніи*, Томъ 2-й. Уѣзды: Радинскій, Константиновскій и соколовскій, Сѣдлец 1906, Wohyń s. 33 – 39, Janów s. 125 – 135.

¹⁰⁹ М. В. Довнаръ-Запольскій, *Берестейское Староство въ XVI вѣкѣ*, „Университетскія Извѣстія” 38(1898), z. 2, s. 1 – 33.

¹¹⁰ Ф. Гербачевскій, *Русскія древности и памятники православія Холмско-Подлянской Руси (Люблинской и Сѣдлецкой губ.)*, втмв 1892.

¹¹¹ М. Любавскій, *Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-Русскаго Государства ко времени изданія Перваго Литовскаго Статута. Историческіе очерки*, Москва 1892.

¹¹² A. Panasiuk, *Łomazy, Pieszczałka Woin – dawne miasta królewskie w starostwie brzeskim (województwo brzesko – litewskie) w świetle lustracji z 1566 r. Studium gospodarczo – przestrzenne*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 16(2019), z. 3, s. 41 – 70; *On the border of Lithuania and the Crown. The town and its owner: Ślawatycze in the light of economical inventories/revision (17th–18th centuries) against the background of selected Polish towns*, w: *Pogranicza. Miasto – Wieś – Religijność*, red. L. Wojciechowski, Lublin 2020, s. 15 – 42; *Społeczno-gospodarczy obraz Ślawatycz w świetle inwentarzy (1656–1765) (dawny powiat brzeskolitewski województwa brzeskolitewskiego)*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 61(2022), z. 1, s. 25 – 78; *Materiały w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów (Archiwum Główne Akt Dawnych) i ich przydatność do badań nad historią dawnych ośrodków miejskich (Hanna, Kodeń, Ślawatycze)*, w: *Odkrywanie i interpretacja archiwaliów*, red. D. Magier, A. Zawadzki, Siedlce 2022, s. 19 – 42.

Sytuuje się również w kręgu dociekań nad znaczeniem i przydatnością piśmiennictwa pragmatycznego dla badań historycznych.

Rozprawa niniejsza składa się z 4 rozdziałów. Układ pracy wynika z charakteru i specyfiki danych źródłowych, będących przedmiotem analizy. Rozdział I przedstawia wykorzystywane w niniejszej rozprawie źródła inwentarze, lustracje, rewizje, ich ogólną charakterystykę, zawartość, liczbę, czas powstania i strukturę wewnętrzną (formularz). Zostanie omówiona cała dostępna baza źródłowa dla każdej z prezentowanych miejscowości. Kolejne rozdziały ukazują dane zawarte w źródłach, będące przedmiotem niniejszego opracowania.

Rozdział II poświęcony jest rozplanowaniu i topografii według danych źródłowych. Zgodnie z definicją słownikową, topografia to opisanie miejscowości, ze zwróceniem uwagi na charakterystykę gruntu, zbiorników wodnych, szaty leśnej, sieci drożnej, zabudowy¹¹³. W pierwszej kolejności przedstawione zostaną główne budynki (municypalne, kultowe), sieć uliczna (nazwy ulic), przedmieścia (jeśli są wzmiankowane), budynki użyteczności publicznej (karczmy, szpitale, itd.), obiekty przetwórcze (młyny, gorzelnie, browary, itd.), oraz tereny rolne – ogrody, folwarki, pola. Następnie przedstawimy, zgodnie z podstawą źródłową kształt samego miasta (typ układu przestrzennego), położenie rynku oraz głównych budynków (ratusza, dworu, kościołów), po czym przejdziemy do porównania planu dziewiętnastowiecznego z planem dzisiejszym (nakładając na warstwę dzisiejszą dawny przebieg ulic) i omówimy rozwój (bądź degradację) przestrzenny. Na koniec (tak jak w kolejnych rozdziałach) porównane zostaną wszystkie miejscowości.

Rozdział III omawia dającą się oszacować na podstawie informacji zawartych w inwentarzach, lustracjach i rewizjach liczbę ludności i jej zmiany w poszczególnych okresach, źródła jej utrzymania, strukturę zawodową.

W Rozdziale IV uwagę skupiono na strukturze dochodów właścicieli z miast (w tym zyski z arend), wysokościach czynszów z gruntów (z działek mieszkalnych, pól uprawnych), powinnościach mieszczan na rzecz właścicieli miast.

Miejscowości są przedstawiane według ich kolejności alfabetycznej, niekiedy miasta królewskie (Łomazy, Piszczac i Wołyń) omawia się osobno. Przyjęty układ alfabetyczny wynika z różnic w zapisach inwentarzowych (z biegiem czasu formularz inwentarzy, lustracji rewizji zmieniał się). Do rekonstrukcji rozmieszczenia różnych ważniejszych obiektów (kościołów, dworów) posłużono się dziewiętnastowieczną mapą wojskową, zaś przy

¹¹³ *Topografia*, w: *Słownik Języka Polskiego*, t. 7, red. W. Niedźwiedzki, Warszawa 1919, s. 82.

odtworzeniu rozmieszczenia ulic brano pod uwagę liczbę działek odnotowywanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach. Należy podkreślić, że w wielu wypadkach te rekonstrukcje są hipotetyczne – nie zachowały się dokładne plany miejscowości z okresu przedrozbiorowego.

Ważną częścią metody analizy danych źródłowych, zastosowanej w rozprawie, są zwłaszcza szacunki liczby ludności. Sięgnięto po szacowania stosowane przez uczonych, zmagających się z podobnymi trudnościami interpretacyjnymi. Dla miast, dla których posiadamy najwięcej inwentarzy (Sławatycze, Różanka, Kodeń) ludność szacowano dwiema metodami. Pierwsza metoda zakłada pomnożenie liczby właścicieli działek mieszkalnych przez 6 (zarówno chrześcijan, jak i Żydów). W drugiej metodzie – liczba ludności chrześcijańskiej i żydowskiej liczona jest oddzielnie, przy współczynniku 6 osób na dom chrześcijański i 12 osób na dom żydowski. W szacunkach liczby ludności, odsetka Żydów będziemy podawać podwójne wartości (zapisywane między znakiem „/”, np. 1248/1847). Średnie liczby ludności są medianą z poszczególnych inwentarzy. Do oszacowania odsetka ludności wykonującej jakiś zawód również posłużono się dwiema metodami. Te metody szacunku omówiono szerzej w Rozdziale III¹¹⁴.

¹¹⁴ Przy statystycznych ujęciach danych źródłowych zostały wykorzystane wskazówki zawarte w pracach S. Szulc, *Metody statystyczne*, Warszawa 1967; R. Seidel, *Statystyka*, Poznań 1994.

ROZDZIAŁ I

ŹRÓDŁA. PROBLEMY INTERPRETACYJNE

Źródłami, na podstawie których powstała niniejsza praca są, jak wiadomo, inwentarze, lustracje, rewizje, które powstawały w celach skarbowych. Sporządzali je zarówno świeccy, jak i duchowni. Jedną z głównych przyczyn powstawania tego rodzaju źródeł była konieczność zliczenia majątku, np. przed przekazaniem dóbr w dzierżawę bądź zmianą właściciela. Inwentaryzacją dóbr zainteresowany był także Kościół – papież Sykstus V w 1587 r. zalecił ich wykonywanie¹¹⁵. To właśnie możni duchowni zapoczątkowali opisywanie dóbr; pierwsze inwentarze posiadłości zaczęły powstawać już w XV stuleciu, później praktykę tę przejęli świeccy. Najwięcej źródeł tego rodzaju wytworzono w XVIII w. Formularz, a raczej zawartość inwentarzy ewoluowała; pierwsze inwentarze spisane jeszcze w XV i XVI w. były stosunkowo ubogie w informacje. Pełne opisy posiadłości zaczęły pojawiać się dopiero w XVII w.; radziecki uczone Iwan Woronkow wydzielił trzy typy inwentarzy – pierwszy typ to prywatne opisy majątków dokonywane przez samych właścicieli lub arendarzy, drugi typ to opisy mające charakter przeglądu dóbr, trzeci typ natomiast to opisy sporządzane przez komisarzy wojewódzkich podczas transakcji kupna/sprzedaży dóbr. Badacz ten zaznaczał, że źródła te występowały pod różnymi nazwami jako inwentarze, wizje, rejestry, stan dóbr¹¹⁶. Wiarygodność tych źródeł zależała od celu, w jakim były sporządzane – najbardziej zgodne ze stanem faktycznym były inwentarze spisywane podczas transakcji, zaś wiele zastrzeżeń powinny budzić te inwentarze, które powstały w wyniku wywiadów z mieszkańcami – nierzadko, aby płacić mniejszy czynsz, podawano nieprawdziwe dane na temat liczby dzieci czy inwentarza żywego¹¹⁷. Innym celem sporządzania inwentarzy było niekiedy zreformowanie zasad zarządzania dobrami, co miało przynosić wyższe zyski (zob. np. inwentarz Różanki z 1792 r.)¹¹⁸.

Formularz osiemnastowiecznych inwentarzy składał się z trzech zasadniczych części; w części pierwszej opisywano dwór wraz z budynkami, gruntami rolnymi i dobytkiem, w części drugiej opisywano wszystkie posiadłości (zasadnicza, najważniejsza część), w trzeciej

¹¹⁵ J. Hetmańczyk, *Bobrowniki i Sączów. Inwentarze dóbr z XVII, XVIII i XIX w. Przyczynek do historii wsi w dobrach rządowych*, Dobieszowice 2021, s. 75.

¹¹⁶ И. А. Воронков, *Инвентари имений – важный источник по истории польской феодальной деревни*, „Вопросы истории”, 4(1959), s. 125. Pomimo tego, że artykuł dotyczy wsi, jednak wiele elementów inwentarzy pozostaje wspólnych.

¹¹⁷ Tamże, s. 125 – 126.

¹¹⁸ J. Leskiewiczowa, *Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce w XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 60(1953), z. 4, s. 366.

natomiast przedstawiano powinności mieszkańców. Oczywiście, występowały także uboższe i bogatsze formularze inwentarzy¹¹⁹.

Dość wyczerpującą definicję inwentarza podał białoruski uczony Waliancin Gołubieu w *Encyklopedii Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Według tej definicji inwentarze były opisami posiadłości feudalów, sporządzanymi od XVI do I poł. XIX wieku. Zamiennie stosowano terminy „opis”, „rejestr”; od XVII stulecia upowszechnił się termin „inwentarz”. Ich zawartość, jak zaznaczają białoruscy badacze, zależała od celów, w jakich je sporządzano; inaczej niż inwentarze tworzone w celach skarbowych wyglądały inwentarze spisywane np. w przypadku oddawania w dzierżawę czy kupnie/sprzedaży. Inwentarze gospodarcze, bo o takich jest tu mowa, polecali sporządzać właściciele ziemscy. Ich formularz zależał tego, czy przedmiotem inwentaryzacji była wieś, czy cały kompleks dóbr; najwięcej szczegółów podawano, gdy dobra oddawano w dzierżawę. Inwentarz zwykle zaczynał się od nazwy dóbr, wskazania właściciela i przyczyny jego sporządzenia, następnie opisywano dwór i jego wyposażenie, budynki, kościół/cerkiew, a następnie, jeśli była, karczmę i budynki do niej przylegające. W dalszej części opisywano wszystkie wsie/miasta wchodzące w skład dóbr. Wsie/miasta opisywano według ulic, ze wskazaniem imienia/nazwiska gospodarza, ze wskazaniem podatku do zapłacenia, w niektórych podawano wielkość gruntów rolnych, a także liczbę mężczyzn zdolnych do pracy i synów, wymiar pańszczyzny. Spotyka się również informacje na temat zwierząt gospodarskich czy też instrukcje dla administratorów dóbr dotyczące sposobów uprawy ziemi. Pod względem struktury wewnętrznej inwentarze dóbr królewskich/wielkksiążęcych i duchownych były do siebie zbliżone – jak zaznaczył uczony, duchowni często musieli się zabezpieczać przed roszczeniami świeckich możnowładców. Z kolei inwentarze dóbr magnackich były na ogół dokładniejsze od inwentarzy dóbr średniej i drobnej szlachty – uboższa szlachta znacznie lepiej orientowała się w sytuacji swoich posiadłości, dlatego nie potrzebowała aż tak dokładnych opisów¹²⁰.

Termin „lustracja” odnosi się natomiast do dóbr królewskich (królewszczyzn), które zaczęto lustrować od lat 60. XVI stulecia, aby zebrać środki na obronność kraju¹²¹. Komisja lustratorska składała się z trzech osób (przedstawiciela króla, senatu i sejmu), zaś jej zadaniem

¹¹⁹ J. Leskiewiczowa, *Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich*, s. 363 – 364. Wyczerpująco na temat inwentarzy wsi Wielkiego Księstwa Litewskiego zob. В. Мелешко, *Источники по социально - экономическому положению крестьян Белоруссии во второй половине XVII–XVIII вв.*, „Acta Baltico-Slavica”, 12(1979), s. 217 – 250

¹²⁰ В. Голубеў, *Інвентары*, w: *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 1: Абаленскі – Кадэнцыя*, red. Г. П. Пашкоў, Мінск 2007, s. 666 – 668. Krótszą, lecz pokrywającą się z definicją uczonego białoruskiego, podaje znaczenie terminu *inwentarz* Marcin Kamler, *Inwentarze*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1 (A – N), red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 277.

¹²¹ Warto w tym miejscu wspomnieć o całej serii wydawniczej lustracji dóbr królewskich.

był objazd królewszczyzn, opisanie dóbr i sprawdzenie źródeł dochodów. W lustracji informowano m. in. o stanie posiadania i zajęciach i powinnościach ludności, o stanie gospodarki (folwarcznej, leśnej, rybnej, itd.). Urzędnicy weryfikowali, a jeśli była taka potrzeba, przytaczali treść przywilejów, uczestniczyli niekiedy w sporach między administratorem dóbr a mieszkańcami; sami dokonywali oględzin dóbr, przeprowadzali również przesłuchania mieszkańców. Lustracje sporządzane w XVI w. charakteryzuje bardzo duża wiarygodność, jednak w XVII w., z powodu oporu dzierżawców królewszczyzn ich wiarygodność obniżała się¹²².

Osobną kwestią wymagającą objaśnienia są występujące w treści inwentarzy, lustracji i rewizji terminy. W Kodniu, Łomazach, Piszczacu i Wohyniu spotykamy się z zaściankami. Według klasycznej definicji zaścianek to osada, w której szlachta sama uprawiała ziemię¹²³, jednakże w kontekście omawianych źródeł mogło chodzić o pewne grunta poza miastem, uprawiane przez mieszczan¹²⁴.

Archiwalia te, mimo, że były sporządzane do oszacowania zysku z dóbr, dostarczają wielu innych informacji, np. na temat struktury gruntów miejskich (rozdział działek), struktury zawodowej czy też powinności mieszczan na rzecz właściciela. Wspomniane inwentarze nie są jednolite zarówno pod względem zawartości, jak i formularza. Dla omawianych miejscowości posiadamy łącznie 94 inwentarze, lustracje, rewizje. W przypadku Hanny i Sławatycz, zamiennie stosowano terminy inwentarz/rewizja¹²⁵; tylko w kilku wypadkach, na pierwszych stronach księgi, podano cel przeprowadzenia rewizji/inwentarza, z informacją o sporządzających. Lustracje, w przeciwieństwie do inwentarzy, sporządzano w celu określenia dochodów z posiadłości królewskich¹²⁶. Urzędnicy królewscy, w celu obliczenia całości

¹²² A. Sucheni-Grabowska, *Lustracje*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1, s. 443. Zob. też Люстрації, w: *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, s. 233.

¹²³ Zaścianek, w: *Słownik języka polskiego*, t. 8 (Z–Ż), red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1923, s. 303; Zaścianek, w: *Słownik języka polskiego*, cz. 1 (A–O), red. A. Zdanowicz, Wilno 1861, s. 2156. Zob. też A. Mączak, *Zaścianek*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 2 (O–Ż), red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 544.

¹²⁴ Застѣние (-ье), w: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Выпуск 5 (Е–ЗИНУТИЕ), red. С. Г. Бархударов, Москва 1978, s. 304.

¹²⁵ Podczas analizy zawartości tych źródeł nie dostrzegłem większych różnic między inwentarzem a rewizją. Np. pomimo zastosowania różnych terminów w materiałach z 1736 i 1737 r., urzędnicy odnotowywali te same informacje. Wielokrotnie spotykamy się z zapisem „inwentarz” na okładce księgi, zaś już na pierwszej stronie „rewizja”.

¹²⁶ *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław – Warszawa 1959, s. XXVIII. Podkreślić należy, że w serii wydawniczej *Lustracji*, redaktorzy stosowali zamiennie terminów lustrator/rewizor, lustracja/rewizja. Por. także *Lustracja województwa pomorskiego 1565 r.*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. IX. Cyt: „[...] Lustracje, zwane też rewizjami [...]”.

dochodu, dokonywali bardzo dokładnych oględzin majątków, sprawdzali obecne i ewentualne źródła dochodów, co tłumaczyłoby podawanie wszelkich czynszów¹²⁷.

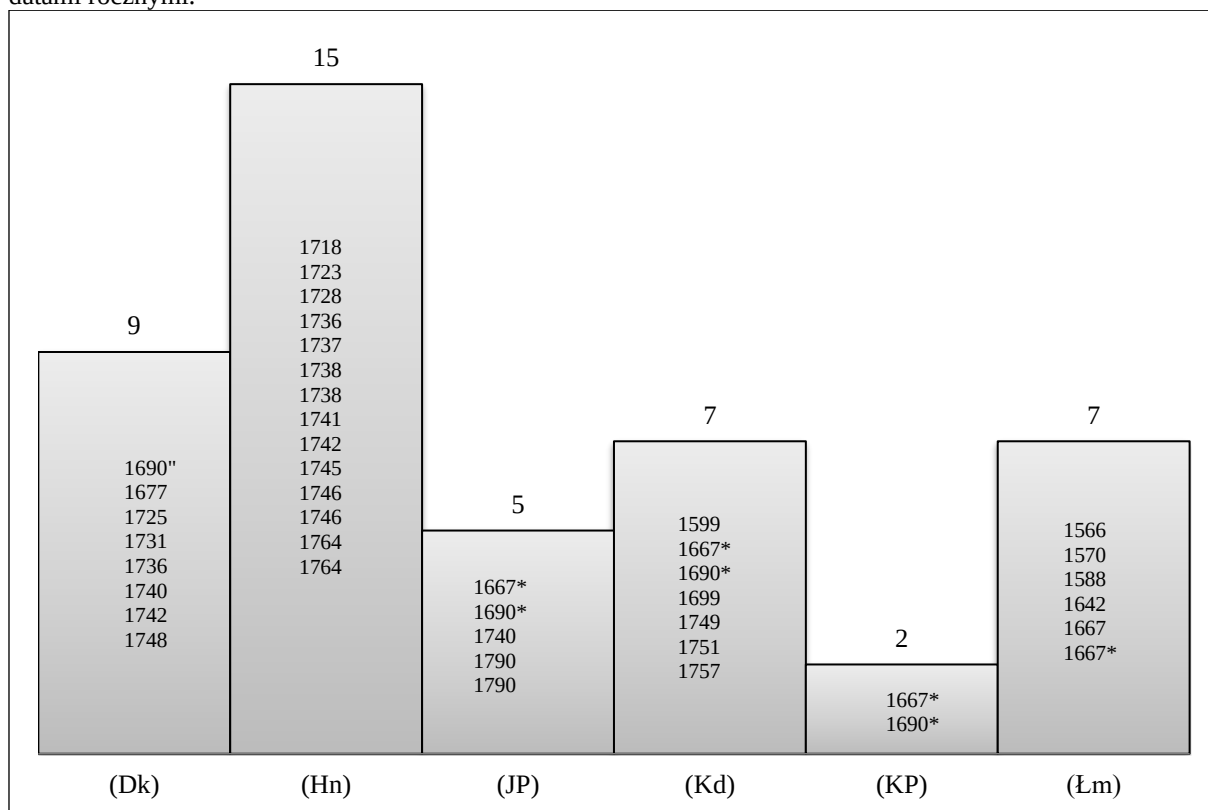
Materiały te pochodzą głównie z lat 1651 – 1765, i w większości są to inwentarze/rewizje Hanny oraz Sławatycz. [Przeglądy] dóbr były przeprowadzane w nierównych odstępach czasu, urzędnicy zazwyczaj spisywali liczbę właścicieli posesji, wielkość działek mieszkalnych, liczbę i wielkość nadziałów pól, ogrodów i sianozęci. Przy nazwiskach niektórych właścicieli podawano wykonywany przez nich zawód oraz odnotowywano ludność żydowską. W inwentarzach niektórych miejscowości (np. Różanki czy Kodnia) podawano ponadto liczbę dzieci (z podziałem na synów i córki), liczbę dobytku gospodarskiego (pomijamy tę kwestię) i niekiedy wymiar pańszczyzny i czynszu za grunty. Trzeba zaznaczyć, że nawet niektóre inwentarze/rewizje Sławatycz i Hanny nie rejestrowały co roku tych samych serii danych. Bardzo często formularz inwentarza/rewizji omawianych miast różnił się niewiele bądź był taki sam, jak dla wsi wchodzących w skład klucza/posiadłości ziemskich.

Pewne trudności sprawia także porównanie inwentarzy Kodnia i Sławatycz; w Kodniu w dwóch pierwszych inwentarzach (1599 i 1699 r.) podawano wielkość działki w prętach (w 1699 r. podawano także liczbę placów), w dwóch pozostałych wielkość działek wyrażano w placach, zaś w Sławatyczach podawano wyłącznie w placach.

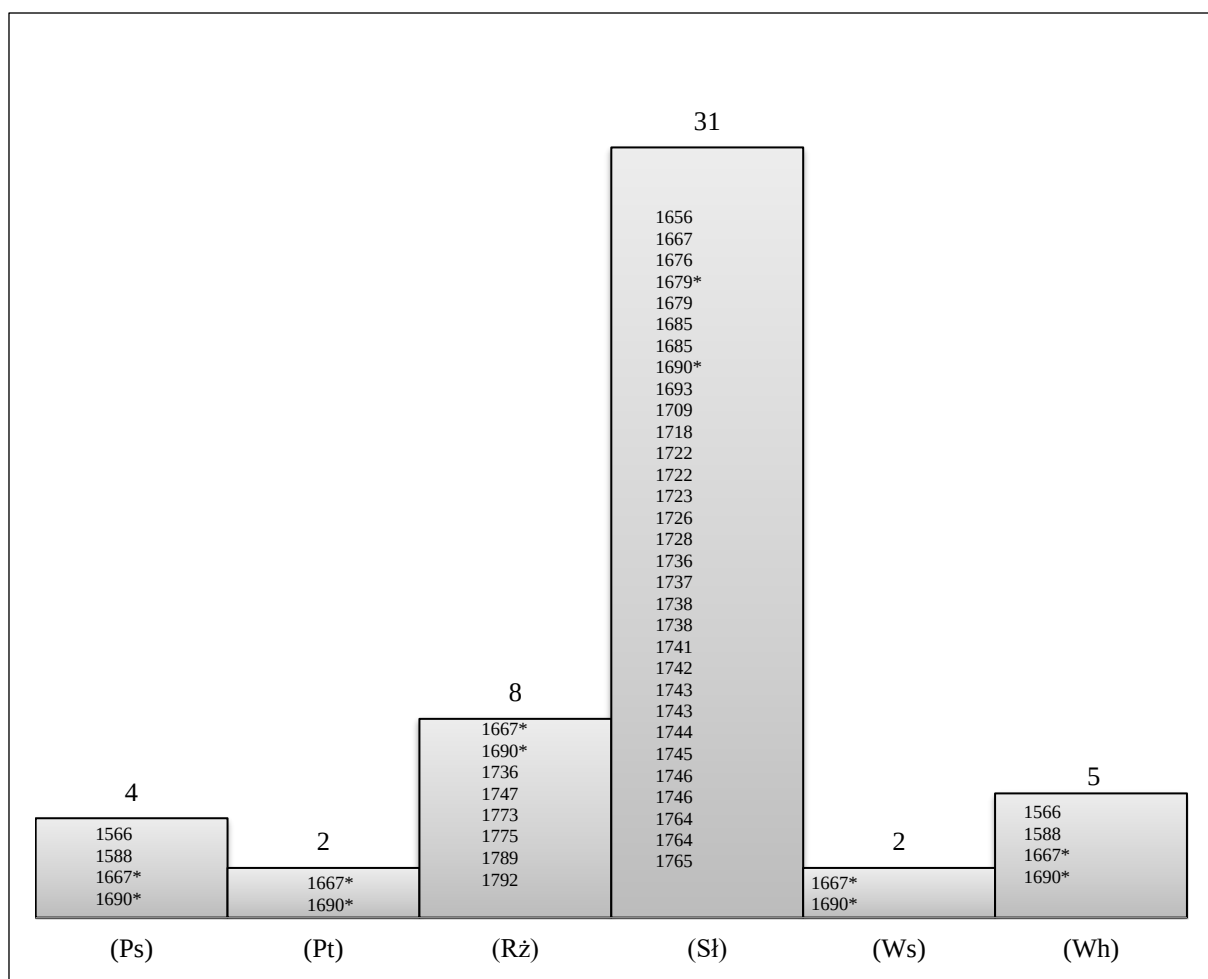
Wykres 2 i Mapa 2 przedstawiają liczbę zachowanych archiwaliów tego typu. Niektóre miejscowości nie były lustrwane w ogóle (bądź nie zachowały się źródła), dla innych posiadamy po jednym lub dwóch inwentarzach, w wyniku czego bardzo utrudnione jest przedstawienie zmian liczby ludności i innych zjawisk w ciągu określonego czasu.

¹²⁷ *Lustracja województwa pomorskiego 1565 r.*, s. IX.

Wykres 2. Liczba zachowanych inwentarzy, lustracji, rewizji dla poszczególnych miejscowości z ich datami rocznymi.

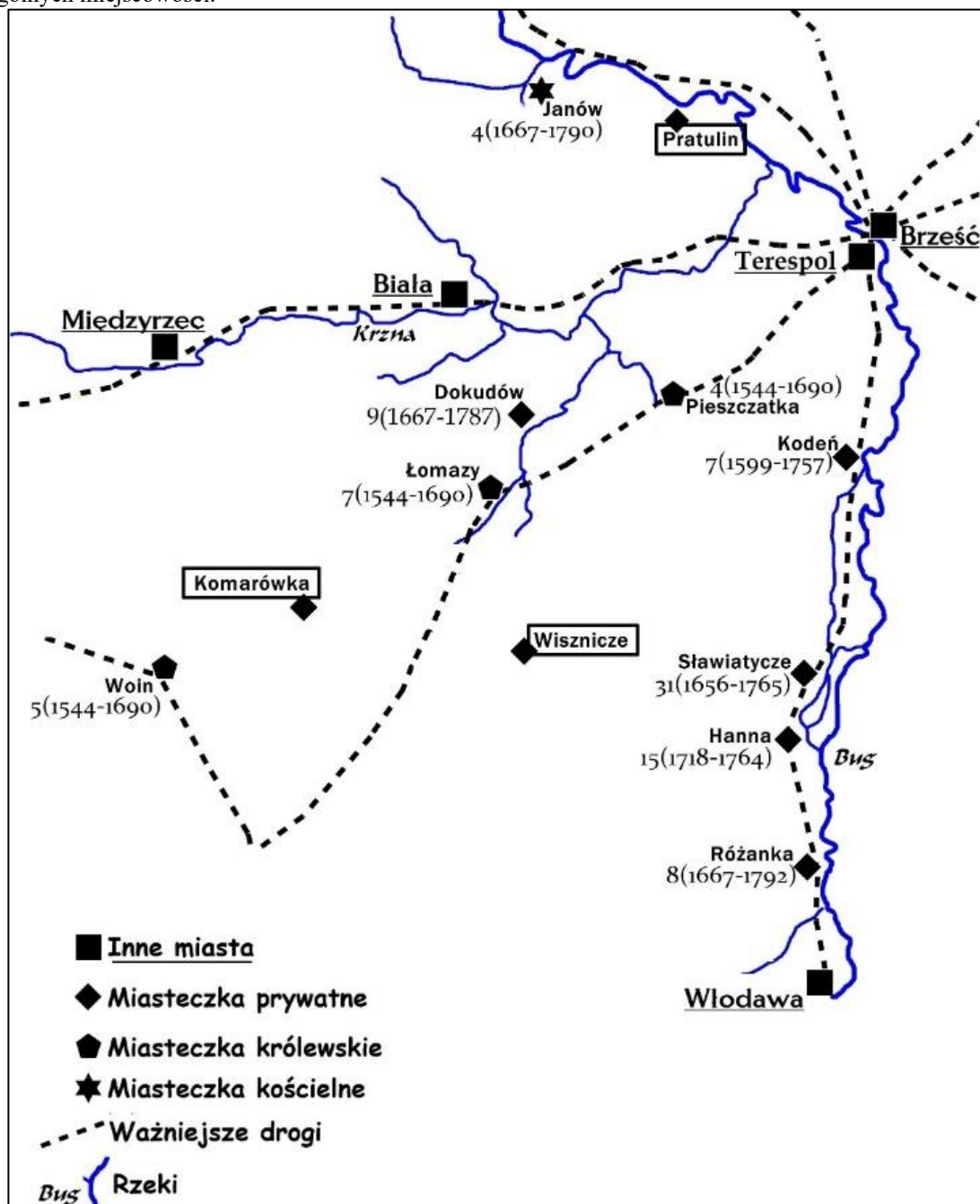
Gwiazdką oznaczono *Rejestry podymnego*.

Gwiazdką oznaczono *Rejestry podymnego*.

Mapka poniższa przedstawia rozmieszczenie omawianych w niniejszej rozprawie dawnych miast. Pierwszą cyfrą pod nazwą miejscowości oznaczono liczbę zachowanych inwentarzy, lustracji, rewizji, w nawiasach natomiast podano zakres chronologiczny, w jakim zostały sporządzone. Nazwy miejscowości ujęte w ramkach oznaczają te miasta, dla których nie zachowały się żadne źródła, oprócz *Rejestrów podymnego* z 1667 i 1690 r.

Mapa 2. Liczba zachowanych inwentarzy, lustracji, rewizji (oraz ich zakres chronologiczny) dla poszczególnych miejscowości.

Inne miasta – miasta, które utrzymały do dziś prawa miejskie.

Dokudów

Dla Dokudowa zachowało się 9 inwentarzy, wszystkie oprócz *Rejestrów Podymnego* pochodzą z Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów i powstały w latach 1677–1787¹²⁸. Wszystkie archiwalia spisano w języku polskim. Przeglądy dóbr przeprowadzano w dość krótkich odstępach czasu, co kilka lat. Formularze inwentarzy, rewizji dokudowskich można podzielić na trzy grupy – I grupę stanowią inwentarze z 1725, 1731, 1748 r., grupę II źródła z lat 1736, 1740 i 1742, zaś trzecią z 1677 i 1787. Urzędnicy sporządzający dwa pierwsze inwentarze spisywali ludność według ulic; w 1725 r. podawano liczbę dymów osiadłych oraz liczbę placów płatnych, wolnych oraz pustych, przy nazwach ulic odnotowywano również ich położenie np. względem Rynku czy obiektów fizjograficznych (Ilustracja 1). Gospodarzy posiadających włóki oraz ogrody odnotowano w dalszej części inwentarza. Trochę inne kryterium przyjęto w źródle z 1731 r., gdzie nie podawano już liczby dymów, lecz liczbę placów zabudowanych i niezabudowanych, a także pustych, jakie posiadał dany mieszczanin. Oprócz tego, przy nazwisku każdego mieszczanina odnotowywano wielkość pola (we włókach¹²⁹), liczbę dobytku (konie, woły, bydło), liczbę członków rodziny (synów, córki, zięciów, braci¹³⁰) oraz wymiar pańszczyzny męskiej i żeńskiej. Wzmiankowano również nielicznych przedstawicieli wspólnoty żydowskiej.

Osobną grupę stanowią inwentarze z 1677 i 1787 r.; w pierwszym z nich skupiono się na podaniu liczby włók, prowentu oraz powinnościach mieszczan, drugi natomiast poświęcony był opisowi zabudowań dworskich w sąsiednim Ortelu i samym Dokudowie.

¹²⁸ [Dk 1677] *Inwentarz Folwarku Dubowskiego y wsi Dubowa z Miastem Dokudowem* [1677], AGAD, AR XXIII, sygn. t. 11 p.1, k. 26 – 27. W kolejnych rozdziałach, w przypisach, stosować będziemy system skrótów – w nawiasie kwadratowym dwie litery od nazwy miejscowości z datą roczną inwentarza, np. [Dk 1677], k. x.

[Dk 1725] *Rewizja generalna... miasta Białej, Dokudowa i włości hrabstwa Bialskiego, ponadto regestr posady miasta Biała* [1725], AGAD, AR XXV, sygn. 123, k. 11 – 19;

[Dk 1731] *Rewizja ludzi w hrabstwie Bialskim z wyróżnieniem gruntów, koni, wołów i bydła tak wielkiego jak i małego tudzież synów, zięciów, braci, córek* [1736], AGAD, AR XXV, sygn. 126, k. 2 – 8.

[Dk 1736] *Rewizja gruntów hrabstwa Bialskiego z opisaniem generalnym folwarków, miast, młynów, karczem także obór, statków i naczyn różnego*, [1731], AGAD, AR XXV, sygn. 127, k. 14 – 18.

[Dk 1740] *Inwentarz podawczy hrabstwa Bialskiego* [1740], AGAD, AR XXV, sygn. 128, k. 51 – 54.

[Dk 1742] *Inwentarz hrabstwa Bialskiego* [1742], AGAD, AR XXV, sygn. 129, k. 15 – 17.

[Dk 1748] *Inwentarz majątności Ortelskiej podany w Arędę* [1748], AGAD, AR XXIII, sygn. t. 12 p. 4, k. 28 – 34.

[Dk 1787] *Opisanie zabudowania w Ortelu* [1787], AGAD, AR XXIII, sygn. t. 12 p. 4, k. 48 – 52.

Należy jeszcze wspomnieć o 2 inwentarzach, z 1728 i 1729 r. (również ze wspomnianego zespołu), w których podano jedynie wysokość prowentu z miasteczka.

¹²⁹ Włóki dzieliły się na ciągłe, czynszowe, samojarzynne, puste i wolne, jednak niemalże wszyscy wykazani w inwentarzu mieszczanie posiadali tylko włóki ciągłe.

¹³⁰ W przypadku mężczyzn odnotowywano ożenionych i nieożenionych.

Ilustracja 1. Początek inwentarza Dokudowa z 1725 r.

Początek inwentarza Dokudowa			
nr	plac	Właściciel	Opis
1	2		Pierzeł Ma. Lechowski
2	1		Hayziuszka Zyłowa
3	1		Żyła przemiłny
4	1		Cherba Zyłowa z domem
5	2		Wasył Kuchmar z domem w opł.
6	2		Samyś Jarosławicz
7	2		Chwylcowo Władowa
8	1		Pierzeł Gryba na Poludnie
9	1		Łemen Zyłowski
10	1		Jan Włoch
11	1		Jan Krymencz Łop Worobki
12	1		Jan Włoch
13	1		Jan Włoch
14	1		Jan Włoch
15	1		Jan Włoch
16	1		Jan Włoch
17	1		Jan Włoch
18	1		Jan Włoch
19	1		Jan Włoch
20	1		Jan Włoch

[Dk 1725], k. 11.

W inwentarzach II grupy (1736, 1740, 1742, 1748) kładziono nacisk na liczbę synów oraz dobytku gospodarskiego (w 1740 i 1742 dodatkowo odnotowywano liczbę pni z pszczołami), pomijając zupełnie wielkość działki mieszkalnej (Ilustracja 2). Zaczęto także wzmiankować i dawać szersze opisy wyglądu zewnętrznego ratusza/karczmy, więzienia miejskiego, młyna i innych budynków¹³¹. Zarówno ogólną liczbę placów (płatnych i wolnych), jak i włók (tylko w 1736 r.) podano na końcu inwentarza; o ogrodach i łąkach wspomina się jedynie, że należały do arendarza.

Ilustracja 2. Początek inwentarza Dokudowa z 1736 r.

Początek inwentarza Dokudowa			
nr	plac	Właściciel	Opis
1	2	1	Sakimowa Parzkiewiczowa
2	1	2	Roman Parzkiewicz
3	1	1	Elkotas Parzkiewicz
4	1	2	Semin Łopcewicz
5	1	2	Janowa Parzkiewiczowa
6	2	4	Arony Parzkiewicz
7	2	1	Jan Chorcił Ławnik
8	1	1	Panas Parzkiewicz
9	1	1	Łasz Dymisz
10	1	4	Artym Parzkiewicz
11	1	1	Paweł Parzkiewicz
12	1	1	Łornito Dymanowicz

[Dk 1736], k. 14.

¹³¹ Pominięto opis kościoła i cerkwi.

Znacznie bardziej uszczegółowiony formularz zastosowano w 1748 roku (Ilustracja 3). Przy nazwie lustrowanej miejscowości podawano liczbę włók. W przypadku rynku wskazywano na położenie poszczególnych pierzei względem obiektów fizjograficznych czy budynków (tu: względem cerkwi). Dymy dzielono na wolne oraz „do pańszczyzny”; z odrabiania pańszczyzny zwolnieni byli prawie wszyscy rzemieślnicy oraz urzędnicy miejscy. Zwolnienie z pańszczyzny nie było tożsame ze zwolnieniem z płacenia czynszu za place. Dla obiektów takich jak karczma czy cerkiew nie nadawano numeracji, tak jak w przypadku dymów. Analogicznie, jak w przypadku poprzednich inwentarzy, w kolumnach po prawej odnotowywano liczbę dobytku gospodarskiego oraz liczbę synów. Przy nazwisku mieszczan podawano wykonywane przez nich zawody. Dalszą część inwentarza sporządzono analogicznie, jak poprzednie – skład prowentu i powinności mieszczan.

Ilustracja 3. Początek inwentarza Dokudowa z 1748 r.

Dymy	Miejscowość	Miasteczko Dokudow III 82		Place		Wolny		Syny
		AR. dz. XXIII		Placów	Wolne	Konieczne	Wolne	
		Rynek Kwadratowy						
		Ło. Środku Austerya Arendarz mieszka.						
		Pierwsza Pierzeja od Brzki						
1		Sokotowska Wdowa Kaleka Syn Kornilo		1				
2		Jan Janzewicz Urzędowy		1 1/2				3
1		Hrys Pryluccki z Bratem Zonaty		1			2	3
3		Michał Klemiancki z Bratem Bojar		1		1		
		Stodownia do Arendy			1			
		Druga Pierzeja od Cerkwi						
		Pod zabudowaniem Arendarskim			3 1/2			
2		Jwan Chomruk w Chacie ze Skarbu zabudowa		1			1	1

[Dk 1748], k. 28.

Jak wspomnieliśmy, osobą grupę stanowią źródła z 1677 i 1787 r. Mają one w naszych rozważaniach charakter pomocniczy; w pierwszym (Ilustracja 4 i 5) położono tylko nacisk na wyliczenie włók, podanie składu prowentu i powinności mieszczan¹³², w drugim zaś (Ilustracja 5) opisano budynki należące do dworu, a także liczbę zwierząt w oborze dworskiej.

¹³² Warto odnotować, że spis mieszkańców sporządzono dla sąsiedniej wsi, Dubowa.

[illegible]

Ilustracja 5. Fragment inwentarza Dokudowa z 1787 r.

[illegible]

[Dk 1787], k. 48, 52.

31

Tabela 3. Rodzaje informacji na temat ludności i przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach Dokudowa.

	Ludność					Przestrzeń		
	Liczba właścicieli	Synowie	Córki	Żydzi	Zawody	Nazwy ulic	Dymy	Rozdział działek/placów
1677								
1725	✓			✓	✓	✓	✓	✓
1731	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓
1736	✓	✓		✓	✓		✓	
1740	✓	✓			✓		✓	
1742	✓	✓			✓			
1748	✓	✓			✓	✓	✓	✓
1787								

Budynki municypalne (ratusz, więzienie) wzmiankowano w 1677, 1736, 1740 i 1748 r., zaś ich szczegółowy opis zawarto jedynie w inwentarzu z 1736 r. Do budynków związanych z działalnością wspólnot religijnych zaliczamy w Dokudowie kościół i cerkiew, nie sporządzono ich opisów, poświadczając wyłącznie działki lub grunty rolne należące do parafii; pomimo wzmiankowania w inwentarzu z 1725 r. ludności żydowskiej, źródła milczą na temat bożnicy czy innych budynków. Budynki gospodarcze (np. chlewy, obory czy stajnie), należące do dworu, a także karczmy, młyny i browary odnotowywano w 1677, 1736, 1740, 1742 i 1748 r.; szczegółowy opis zabudowania dworu pozostawiono w źródle z 1787 (zob. wyżej).

Tabela 4. Rodzaje informacji na temat budynków wzmiankowane w inwentarzach Dokudowa.

	Budynki municypalne	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Budynki gospodarcze	Karczmy	Młyny	Browary
1677	✓	✓	✓	✓	✓	
1725		✓				
1731						
1736	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1740	✓		✓	✓	✓	✓
1742			✓	✓	✓	✓
1748	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1787					✓	

Spośród gruntów rolnych najczęściej odnotowywano włóki (oprócz 1740, 1742 i 1787) – na końcu inwentarza, w zestawieniu zbiorczym (podzielone na płatne, wolne i puste), nie stosowano zasady, tak jak dla innych omawianych miast, podawania wielkości gruntu rolnego przy nazwisku danego mieszkańca. W przypadku ogrodów i łąk, ich właścicieli wymieniono po spisie dymów w inwentarzu z 1725 r., zaś w źródle z 1740 podano tylko położenie ogrodów i łąk należących do arendy. Innymi rodzajami, podawanymi przez urzędników, była liczba

żywego inwentarza (konie, woły), będącego w posiadaniu mieszczan (w źródle z 1748 r. odnotowywano także liczbę zwierząt danych mieszczanom ze dworu), prowent (wszystkie inwentarze oprócz 1742 i 1787), opłaty i czynsze (1677, 1725, 1736, 1748), a także powinności (1677, 1736, 1748). Informację o opłatach i czynszach podawano razem z prowentem (np. liczba włók ze wskazaniem jednostkowego czynszu za jedną włókę), a także przy opisie powinności mieszczan. Urzędnicy sporządzający inwentarze zostawili swoje podpisy we wszystkich źródłach z wyjątkiem 1731 i 1787 r.

Tabela 5. Grunty rolne i inne rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach Dokudowa.

	Grunty rolne			Inne rodzaje informacji				
	Ogrody	Włóki	Łąki	Żywy inwentarz	Prowent	Opłaty/czynsz	Powinności	Sporządzający
1677		✓			✓	✓	✓	✓
1725	✓	✓			✓	✓	□	✓
1731		✓		✓	✓			
1736		✓		✓	✓	✓	✓	✓
1740	✓		✓	✓	✓			✓
1742				✓				✓
1748		✓		✓	✓	✓	✓	✓
1787								

Hanna

Dla Hanny dysponujemy 19 inwentarzami z 10 różnych lat, od 1718 do 1764 r. (w tym po 2 z 1718, 1722, 1738, 1746 i 1764 r.)¹³³. Hanna wchodziła w skład tzw. *Państwa*

¹³³ [Hn 1718/1] *Inwentarz majątku Sławatycze 1718 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3787/1;
[Hn 1718/2] *Inwentarz Maiętności Sławatyckiej cum Attinentys z prawdziwey Weryfikacyi Gruntow y osiadłości. Roku 1718 Dnia 24 Juny*, AGAD, AR XXV, sygn. 3787/2, k. 27 – 28.

[Hn 1722] *Rewizja majątności Sławatycze 1722 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3788, k. 23 – 27.

[Hn 1723] *Rewizja uczyniona Maiętności Sławatyckiej in A 1722 24 Juny*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789, k. 22 – 26.

[Hn 1728] *Rewizja majątności Sławatyckiej 1728 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3791;

[Hn 1736] *Inwentarz folwarków Sławatycznych 1736 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3792;

[Hn 1737] *Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1737 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3793;

[Hn 1738/1] *Inwentarz Państwa Sławatycznego [...] 1738 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3794;

[Hn 1738/2] *Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1738 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3795;

[Hn 1741] *Rewizja pól z majątności Sławatyckiej 1741 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3796;

[Hn 1742] *Inwentarz inaczej rewizja państwa Sławatycznego 1742 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3797;

[Hn 1745] *Rewizja gruntów państwa Sławatycznego 1745 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3801;

[Hn 1746/1] *Inwentarz majątności Sławatycz 1746 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3802/2;

[Hn 1746/2] *Rewizja gruntów państwa Sławatycznego 1746 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3802/1;

[Hn 1764/1] *Inwentarz państwa Sławatycznego 1764 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3804;

[Hn 1764/2] *Inwentarz majątności Sławatycze 1764 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3805.

Zachowały się także dwa inwentarze Hanny z 1726 i 1744 r., jednak zawarte w nich dane źródłowe w zasadzie niewiele się różnią od wspomnianych wyżej; *Rewizja majątności Sławatycze 1726 r.*/"Rewizja Maiętności Sławatyckiej Iako y Oleszowa w Roku 1726 uczyniona przez Imci Pana Hieronima Kozietulskiego",

Sławatyckiego, czyli posiadłości sławatyckiej Radziwiłłów, dlatego w źródłach nie występuje osobno, tylko w ramach Sławatycz. Cały materiał inwentarzowy, dotyczący Hanny (a także Sławatycz) znajduje się w AGAD, w zespole Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów. Archiwalia sporządzono w języku polskim. Formularz inwentarzy Hanny nie ulegał większym zmianom; należy podkreślić, że w zasadzie nie różnił się od formularzy dla wsi wchodzących w skład posiadłości sławatyckiej. Do 1726 r. składał się on z dwóch kolumn – listy gospodarzy oraz wielkości posiadanych włości. W drugiej, głównej kolumnie, zapisywano nazwiska mieszczan, niekiedy z adnotacją, skąd pochodzili (Ilustracja 6).

Ilustracja 6. Pierwsza strona inwentarza Hanny z 1726 r.

R. 1726				Rewizja w Poliku Zupym Jn 8. 1726 W	
Polite	Wol	na 3 Bajon	Pogte	Miasteczko Hanna	Polite
1	1	1/2	1/4	Tymotej Kadratnik	1
1	1	1/4	1/4	Semenicha Polikarucika	1
1	1	1/4	1/4	Haraburdynika Nadwor Sasiana	1/2
1	1	1/4	1/4	Prama Nikomir Edancow	1/2
1	1	1/4	1/4	Łotap Dunijsnik i Holosowa	1/2
1	1	1/2	1/4	Sawoc Jacow	1/4
1	1	1/4	1/4	Hardysycka Nadwor Sasiana	1
1	1	1/4	1/4	Marcin Spowicz i Kuzawki	1
1	1	1/4	1/4	Roman Bartnik Wolu	1

[Hn 1726], k. 2.

Formularz inwentarza z 1738 r. poszerzono o numerację dymów, liczbę synów, koni i wołów posiadanych przez danego właściciela. Zmieniła się również klasyfikacja włości – zaczęto wyróżniać włości ciągłe, samożytnie, samojarzynne oraz wolne (Ilustracja 7).

Województwo Łódzkie			Miasteczko Hanna Wólka			10 7 0 21		
Lp. Nr. Wł.			Nr. 617			Województwo Łódzkie		
1	2	1	1	Jwan Turawski	1	2	1	1
2	1	1	2	Kiermasz Boryniak	1	2	1	1
3	3	2	3	Stefan Wrasch	1	2	1	1
4			2	Styś Bakalaruk	1	2	1	1
5	2	1		Jwan Lallo	1	2	1	1
6	1			Stefan Wrasch Boryniak	1	2	1	1
7	1		1	Styś Daciuk Wrasch	1	2	1	1
8	1			Wrasch Wrasch	1	2	1	1
9	1		1	Styś Wrasch	1	2	1	1
10	1			Styś Wrasch Boryniak	1	2	1	1
11	1	2	2	Styś Wrasch Boryniak	1	2	1	1
12	2	1		Styś Wrasch Boryniak	1	2	1	1
13	1		1	Styś Wrasch Boryniak	1	2	1	1

W 1764 r. formularz inwentarza poszerzono o wymiar daniny z włóki od każdego mieszczanina z osobna, przy nazwiskach podawano także czasami informację o statusie materialnym czy stanie cywilnym („wdowa uboga”), czy też wymieniano osoby zamieszkujące pod jednym dachem („Choma Borysiuk z Bratem”). Uwagę zwraca również użycie po raz pierwszy terminu „wieś” w stosunku do miejscowości – w poprzednich inwentarzach Hanna figuruje jako „miasteczko”. Widoczna jest także większa staranność wykonania, o czym świadczą dość równo zakreślone rubryki (Ilustracja 8).

Dyng	Gyng	Kont	Wady	Continuarur Wics Hanna	Wolke			Dannaria 200748		Canna	
					Cyng	Gyng	Wady	Cyng	Gyng	Cyng	Gyng
6	7	1	4	Transport Latens	2	15		5.15	37.15	43	
1		3		Was faceruk & 2 Braung	2	2		1.3	12.15	13.18	
1	3	2	2	Huy fgnatiruk do fana lura d'kannag	2	2		2.6	13	17.6	
1	1	1		Dawitor Nagacimuki Kowal					5	5	
7		1	2	Choma Bonyruk & Bratem				1.3	7.15	8.18	
1				Isfan faceruk				1.3	7.15	8.18	
1	1			Iwan Dawruk				1.3	7.15	8.18	
1	1	2		Iwan Dawruk				1.3	7.15	8.18	
1	1	1		Elap Balaysruk				1.3	7.15	8.18	
1				Karska Wadwa uboga					5	5	
1	1	1		Iwan faceruk				1.3	7.15	8.18	
1	1	7		Melan Bonyruk				1.3	7.15	8.18	
1	4			an d'...							

35

Na końcu inwentarza umieszczano podliczenie placów, włók, ogrodów, powinności mieszczan. Według zapisów inwentarzowych, place dzieliły się na płatne, wolne oraz puste, lustratorzy podawali ich łączną liczbę; czasami odnotowywano „place na Dwór zasiane jęczmieniem”, czy „odłogiem leżące”, ponadto w jednym inwentarzu (1746 r.) zarejestrowano place wolne, należące do cerkwi. Oprócz 1745 i 1746 r., nie podawano wielkości poszczególnych działek mieszkalnych, poprzestając jedynie na podaniu ich liczby ogółem.

Jak wspomniano wyżej, istnieją ponadto po dwa inwentarze z lat 1718, 1738, 1746 i 1764, jednakże w zdublowanych(?) podawano jedynie liczbę właścicieli, stajowe i prowent, przy czym dane te różnią się od siebie (szczególnie, jeśli chodzi o liczbę ludności w 1738 r.). Inwentarze te mogły być kopiami, o czym może świadczyć informacja na pierwszej stronie książki inwentarza z 1742, gdzie czytamy: „[...] Takowe Exemplarze [inwentarzy – przyp. Autora] w każdym Folwarku, na gruncie zostawiwszy [...]”.

Informacjami podawanymi w każdym inwentarzu była liczba właścicieli posesji, a także wykonywane przez nich zawody; od 1736 r. zaczęto podawać liczbę synów. Żydów (właściwie Żyda) w Hanni poświadczono tylko w 1718 r. – działka mieszkalna należała do żydowskiego arendarza. Dymy numerowano z przerwą na lata 1722–1728, zaś nazwy ulic podano wyłącznie w 1742 r. Rozdział działek mieszkalnych podawano w większości inwentarzy.

Tabela 6. Rodzaje informacji na temat ludności i przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach Hanny.

	Ludność				Przestrzeń		
	Liczba właścicieli	Synowie	Zawody	Żydzi	Nazwy ulic	Dymy	Rozdział działek/placów
1718/1 ❖	✓		✓	✓		✓	
1718/2 ❖	✓		✓			✓	
1722 ★	✓		✓				✓
1723 ★	✓		✓				✓
1726 ★	✓		✓				✓
1728 ★	✓		✓				✓
1736 ❖	✓	✓	✓			✓	
1737 ★	✓	✓	✓			✓	✓
1738/1 ❖	✓	✓	✓			✓	
1738/2 ★	✓	✓	✓			✓	✓
1741 ★	✓	✓	✓			✓	✓
1742 ❖	✓	✓	✓		✓	✓	✓
1743/1 ★	✓	✓	✓			✓	
1744 ★	✓	✓	✓			✓	✓
1745 ★	✓	✓	✓			✓	✓
1746/1 ❖	✓	✓	✓			✓	✓

1746/2 ★❖	✓	✓	✓			✓	✓
1764/1 ❖	✓	✓	✓				
1764/2 ❖	✓	✓	✓			✓	

❖ inwentarz

★ rewizja

Budynkiem odnotowywanym w większości interesujących nas źródeł była cerkiew; w żadnym inwentarzu nie zostawiono jej opisu, wymieniano ją wyłącznie przy spisie mieszkańców, gdzie odnotowywano place wolne, czy też przy spisie włók. Karczmę poświadczono dwukrotnie (trzykrotnie) – w 1743 i w 1764 r., zostawiając jej szczegółowy opis. Z kolei opis browaru zawarto w inwentarzu z 1743 r., razem z opisem karczmy. Spośród gruntów rolnych w każdym inwentarzu odnotowywano włóki, wraz z wykazem wielkości działek, natomiast liczbę ogrodów i folwarków podawano w podsumowaniu. Jest to o tyle ciekawe, że w Sławatyczach, w niektórych inwentarzach urzędnicy spisywali właścicieli folwarków i wielkość tych działek; w Hannie zaś poprzestawano tylko na odnotowaniu ich ogólnej liczby.

Tabela 7. Rodzaje informacji na temat budynków i gruntów rolnych wzmiankowane w inwentarzach Hanny.

	Budynki			Grunty rolne		
	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Karczmy	Browary	Ogrody	Włóki	Folwarki
1718/1 ❖				✓	✓	✓
1718/2 ❖				✓	✓	✓
1722 ★	✓			✓	✓	✓
1723 ★	✓			✓	✓	✓
1726 ★	✓			✓	✓	✓
1728 ★				✓	✓	✓
1736 ❖				✓	✓	✓
1737 ★	✓			✓	✓	✓
1738/1 ❖					✓	
1738/2 ★	✓			✓	✓	✓
1741 ★				✓	✓	✓
1742 ❖				✓	✓	✓
1743/1 ★		✓	✓		✓	
1744 ★				✓	✓	
1745 ★					✓	
1746/1 ❖	✓				✓	
1746/2 ★❖	✓			✓	✓	✓
1764/1 ❖	✓	✓	✓		✓	✓
1764/2 ❖			✓		✓	✓

Pozostałe rodzaje informacji zawarte w inwentarzach Hanny to liczba żywego inwentarza mieszczan, prowent, opłaty i czynsze, powinności mieszczan, a także sporządzający. Oprócz liczby zwierząt gospodarskich, pozostałe informacje umieszczano na końcu lub w zestawieniu zbiorczym dla całej posiadłości. Interesującym problemem, trudnym do rozwiązania, są urzędnicy sporządzający inwentarze – nie na każdej księdze pozostawili swój podpis. Pewną wskazówką może być fakt, o czym wyżej wspomniano, że inwentarze sporządzano w wielu kopiach, miały być one przechowywane w każdym z folwarków; nie można wykluczyć, że inwentarze bez podpisów urzędników były właśnie takimi kopiami, jednakże z powodu niewystarczającej bazy źródłowej (kopii tych inwentarzy) nie da się odpowiedzieć na to pytanie.

Tabela 8. Pozostałe rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach Hanny.

	Żywy inwentarz	Prowent	Opłaty/czynsz	Powinności	Sporządzający
1718/1 ❖	✓	✓	✓	✓	
1718/2 ❖	✓	✓	✓	✓	
1722 ★					
1723 ★		✓	✓		
1726 ★		✓	✓		✓
1728 ★		✓	✓		✓
1736 ❖	✓	✓	✓	✓	
1737 ★	✓	✓	✓	✓	
1738/1 ❖	✓	✓	✓	✓	✓
1738/2 ★	✓	✓	✓	✓	
1741 ★	✓	✓	✓		
1742 ❖	✓	✓	✓	✓	
1743/1 ★	✓	✓		✓	✓
1744 ★	✓				
1745 ★	✓			✓	✓
1746/1 ❖	✓				
1746/2 ★❖	✓	✓	✓		✓
1764/1 ❖	✓	✓	✓	✓	
1764/2 ❖	✓	✓	✓	✓	

Dane z tych inwentarzy/rewizji budzą pewne zastrzeżenia (podobnie jak w przypadku Sławatycz), szczególnie liczby właścicieli posesji w poszczególnych latach oraz wysokość prowentu. Np. pomiędzy rokiem 1728 a 1736 liczba właścicieli wzrosła ponad pięciokrotnie (z 19 do 88), podczas gdy prowent wzrósł tylko o ok. 20% (ze 167 zł na 215 zł). Z kolei, w inwentarzach z 1738 i 1741 r. liczba właścicieli nie wzrastała z wysokością prowentu, lecz

spadała. Takie skoki ilościowe danych mogły wynikać z faktu, że lustratorzy nie podawali pełnych informacji.

Janów Podlaski

Dla Janowa Podlaskiego zachowały się trzy inwentarze¹³⁴, jeden z 1740 i dwa z 1790, dobrze zachowane, spisane w języku polskim. Różnią się one znacząco pod względem formularza. Inwentarz Janowa z 1740 roku¹³⁵ rozpoczyna się opisem zamku i obiektów oraz gruntów do niego należących (ogrody, zwierzyńiec, itd.), później dopiero samo miasto. Miasto opisywano według ulic, lub raczej ciągów ulic¹³⁶. Przy nazwisku każdego mieszczanina wykazywano liczbę placów osiadłych (zwykle 1), pustych oraz ogrodów (jednak nie wiadomo, jakimi miarami posługiwano się); odnotowywano także wykonywany przez niego zawód. Żydzi byli spisywani razem z chrześcijanami. Informowano również o budynkach – kościołach, cerkwi, szpitalu czy bożnicy. W dalszej części znajdujemy opis powinności mieszczan; za kilkoma wsiami opisano także młyny (wraz z młynarzami i ich powinnościami) wchodzące w skład klucza janowskiego, następnie opisano arendę janowską, powinności rybaków i na koniec wymieniono graczalistów pracujących na dworze biskupim. Do inwentarza dołączono ponadto na końcu treść różnych dokumentów, np. akty fundacyjne cerkwi czy kościołów (Ilustracja 9).

¹³⁴ [JP 1740] *Inventarium sub Felicissimo Ingressu in Episcopatum Luceoriensem et Brestensem Illustrissimi Excellentissimi et reverendissimi D[omi]ni D[omi]ni Francisci Antonii in Dmenin Kobielski [...]* *Conscriptum Anno D[omi]ni 1740*, Archiwum Diecezjalne Siedleckie, sygn. D 119, k. 1 – 2, 161 – 246.

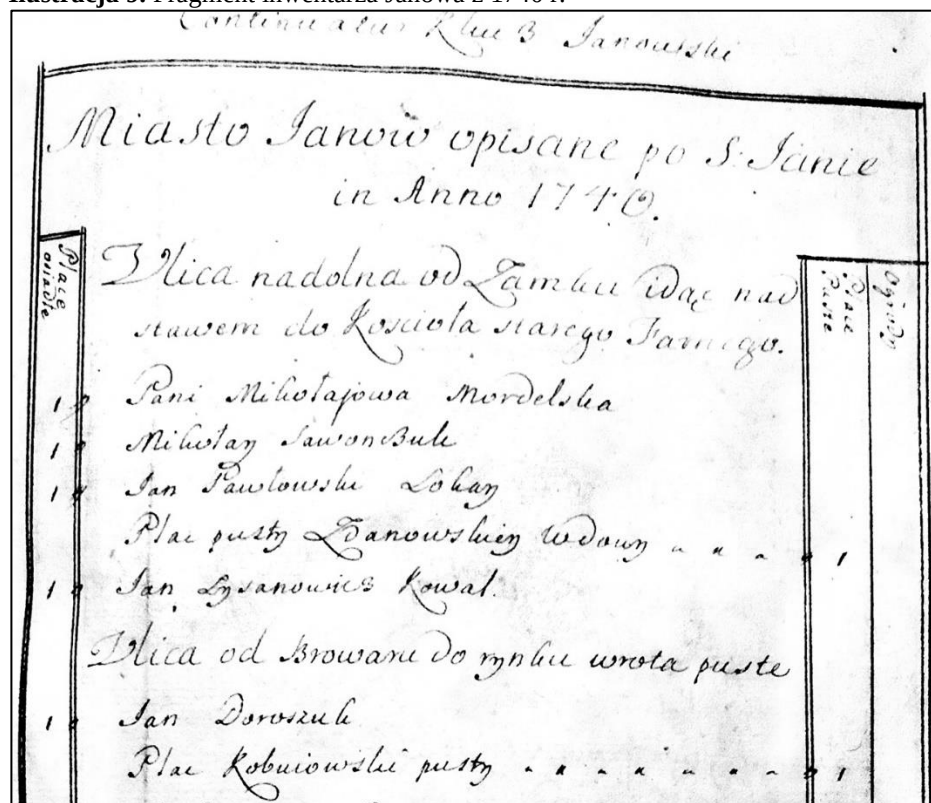
[JP 1790B] *[Inwentarz miasta Janowa z 1790 r.]*, AGAD, ASK XLVI, sygn. 135b;

[JP 1790C] *Lustracya Dóbr Biskupstwa Łuckiego to iest Folwarku Janowskiego [...]* 1790, AGAD, ASK XLVI, sygn. 135c. Oba źródła udostępniane są w formie mikrofilmu

¹³⁵ Inwentarz ten, oprócz Janowa, obejmuje również pozostałe wsie wchodzące w skład klucza janowskiego. Inwentarz zaczął od opisu wsi, zaś właściwy inwentarz miasta od opisu zamku.

¹³⁶ Z nazwy wzmiankuje się tylko trzy ulice: Nadolną, Bielską i Brzeską

Ilustracja 9. Fragment inwentarza Janowa z 1740 r.

[JP 1740], k. 201.

O wiele bardziej rozbudowany był formularz inwentarza z 1790 r. Podobnie, jak inwentarz z 1740 r., ten również zaczynał się od opisu zamku i obiektów z nim związanych. Urzędnicy spisywali w nim liczbę gospodarzy w poszczególnych ulicach, z uwzględnieniem wielkości działki¹³⁷, kramnic (kramów), liczbę ogrodów (liczonych w zagonach), i włók, a także zawody wykonywane przez mieszkańców (Ilustracja 10). Na koniec podawano podsumowanie wszystkich placów, ogrodów i wysokość dochodu, osiąganego z miasta. Oprócz przedstawienia szczegółowych stosunków przestrzenno – społecznych w ulicach, lustratorzy opisywali powinności mieszczan, podając wysokość opłat z tytułu posiadanych gruntów¹³⁸, wymiar prac na rzecz dworu i innych posług. W Janowie znajdowały się również młyny i karczmy, również szczegółowo opisane w dalszej części inwentarza. Przy opisie młynów przedstawiano stan budynków, wielkość rodziny i służby, majątek gospodarski (konie, woły, bydło, owce i trzoda chlewna), należności od młynarzy i ich obowiązki. Następnie, podobnie jak młyny, opisywano szczegółowo karczmy klucza janowskiego¹³⁹, podając opłaty z nich, dodatki, z których opłacano karczmy, wysokość opłat za produkcję alkoholu¹⁴⁰, handel, ubój

¹³⁷ Place dzielono na zabudowane, niezabudowane i wolne.

¹³⁸ Przy nazwisku każdego mieszkańca podawano wysokość czynszu z działki, jaką musiał płacić.

¹³⁹ W Janowie funkcjonowała tylko jedna karczma, pozostałe znajdowały się w okolicznych wsiach.

¹⁴⁰ Produkcją alkoholu zajmowali się w Janowie Żydzi.

zwierząt i od rzemieślników, oprócz tego obowiązki arendarzy karczem. Także i w tym inwentarzu, na samym końcu (po opisach wszystkich wsi należących do klucza) zamieszczono kopie ważnych dokumentów.

Inwentarz, a dokładniej opis stosunków przestrzennych wydaje się niepełny z powodu braku w spisie ulic centrum miasta, czyli Rynku. Nie wiadomo także, w jakich ulicach zamieszkiwali Żydzi, których ujęto w ramach „działek żydowskich”. Równie zastanawiająca jest niemal zupełna nieobecność zawodów wśród ludności chrześcijańskiej (inwentarz wymienia tylko dwóch mieszczan, tkacza i kowala), przy znacznie liczbie tychże wśród ludności żydowskiej.

Ilustracja 10. Fragment inwentarza Janowa z 1790 r.

Miasto Janów ze Wsi Borchoń zwanej w Roku 1465, przez H. Jana Biskupa Luckiego za konsensem Egzultnej Kapituły, nad Aleksa Bortow Bug fundowane, Kościołem Kolegiackim, Seminarium, domem Cmentarzem, iakolet klasztoru OO Dominikanów, y tychże dawności Kościołem, tudzież niektórymi domami murowanymi, i y kamieniem rezydencyjnym Biskupim, pod którym sytuowane jest oddzielone, i y przywilejem tegoż H. Biskupa, a potwierdzeniem, innych pastyrów kościoła w Magdeburgu do Roku 1473, za tymiż udnak przywilejami, niepełni zadanej do Dworku powinności, przez tych kłote pomiędzy w opisanie są wyrażone, ma Dworku w otoczeniu swymy otoczonego w otokach i y którego ogólnie czynsz opłaca, z folaciów zaś y Zagorowia Ogrodowyc, według poniższego wyliniowania.

Lp.	Główny				Imię	Wzrost	Ulica koło szpitala	Czynsz	
	Wzrost	Wzrost	Wzrost	Wzrost				Łpota	Grzywa
1.	1	.	.	.	Michał	20	Kieniewicz	..	20
2.	1	.	.	.	Jan	20	Rejda	..	10
3.	1	1	.	.	Janowa	30	Poleński Włd.	20	..
4.	1	.	.	.	Alexander	23	Poleński	15	13
5.	1	.	.	.	Gregorz	8	Sakowicz	..	28
6.	1	.	.	.	Jan	.	Cerakinowicz	..	20

[JP 1790 B], k. 21.

Należy zaznaczyć, że lustrację posiadłości w 1790 r. sporządzano w czasie wakatu diecezji, natomiast jej celem było określenie wysokości kwoty, jaką biskupstwo miało

przeznaczyć na żołd dla żołnierzy¹⁴¹. Porównując oba inwentarze, dają się zauważyć pewne niewielkie różnice w liczbie odnotowanych gospodarzy, liczbie poszczególnych placów, liczby działek, kramów¹⁴² oraz liczbie zagonów. Jednak wchodząc głębiej w strukturę poszczególnych ulic, dostrzeże się nieco większe rozbieżności. O ile liczba zawodów była jednakowa w obu inwentarzach, to różnice widać w ich liczbie w poszczególnych ulicach. Trzeba również wspomnieć o niedokładnościach w obliczeniach osób, przeprowadzających rewizje, co widać w przypadku ogólnej liczby placów, jednak nie były to duże błędy (w granicach 10 – 15 placów).

Pod względem danych na temat ludności i przestrzeni uboższy jest inwentarz z 1740 r. – nie podawano w nim informacji o dymach oraz o granicach. Ponadto we wszystkich źródłach podawano liczbę właścicieli, zawody, nazwy ulic, rozdział działek, a także informacje o obiektach fizjograficznych.

Tabela 9. Rodzaje informacji dotyczących ludności i przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach i lustracji Janowa.

	Ludność		Przestrzeń				
	Lista właścicieli działek	Zawody	Nazwy ulic	Rozdział działek	Dymy	Opis granic	Obiekty fizjograficzne
1740	✓	✓	✓	✓			✓
1790 B	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1790 C	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

Wszystkie trzy źródła wzmiankują istnienie wójtostwa, zamku kościołów, cerkwi, synagogi, budynków użyteczności publicznej, karczem i innych budynków. Zaznaczyć należy, że tylko w źródłach z 1790 r. opisano szczegółowo karczmy oraz młyny; w inwentarzu z 1740 r. zanotowano jedynie o ich liczbie.

Tabela 10. Rodzaje budynków wzmiankowanych w inwentarzach i lustracji Janowa.

	Wójtostwo	Zamek	Kościół	Cerkiew	Synagoga	Budynki użyteczności publicznej	Karczmy	Młyny	Inne budynki
1740	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1790 B	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1790 C	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

¹⁴¹ L. Żytkowicz, *Struktura dochodu pańskiego w końcu XVIII w. Dobra Janów biskupstwa łuckiego*, w: *Studia Historica. W 35 – lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1958, s. 374. Autor artykułu skupił się wyłącznie na ludności wiejskiej.

¹⁴² W podsumowaniu drugiego inwentarza (sygn. 135c) jako liczbę kramnic podano 36, jednak w samym inwentarzu doliczyłem się jedynie 24).

Wszystkie źródła dotyczące Janowa wzmiankowały włóki, ogrody oraz inne informacje, oprócz wysokości procentu (brak w 1740 r.). W źródle z 1740 r. nie podano przybliżonej lokalizacji pól, informując jedynie enigmatycznie o gruntach należących do arendarza.

Tabela 11. Rodzaje gruntów rolnych i inne informacje wzmiankowane w inwentarzach i lustracji Janowa.

	Grunty rolne		Inne informacje			
	Włóki	Ogrody	Procent	Opłaty/czynsze	Powinności	Sporządzający
1740	✓	✓		✓	✓	✓
1790 B	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1790 C	✓	✓	✓	✓	✓	✓

Kodeń

Dla Kodnia zachowały się 4 inwentarze z lat: 1599¹⁴³, 1699¹⁴⁴, 1749¹⁴⁵, 1751¹⁴⁶ i 1757¹⁴⁷, wszystkie spisane po polsku. O ile inwentarze z 1599 i 1699 są lekko uszkodzone (postrzępiona górna część księgi, plamy, co miało wpływ na odczytanie danych), o tyle pozostałe zachowały się w dość dobrym stanie. Dwa pierwsze inwentarze nie zostały umieszczone osobno, lecz razem z innymi materiałami o charakterze gospodarczym, zaś trzy pozostałe funkcjonują samodzielnie.

Najstarszy inwentarz – z 1599 r., jak większość tego rodzaju źródeł – rozpoczynał się od opisu zamku i cerkwi zamkowej (wraz z wyposażeniem). W dalszej części następował zasadniczy inwentarz; opis miasta rozpoczynano od rynku; w przypadku ulic zaznaczano, którą stronę ulicy się opisuje („Ulica Brzeska po prawej stronie”). Pod nazwą ulicy określano wysokość czynszu z pręta. Nie stosowano żadnych rubryk – inwentarz miał formę spisu, listy mieszczan, przy nazwisku podawano wielkość działki mieszkalnej, adnotację, jeśli była wolna, a także wykonywany zawód. Na końcu opisu każdej ulicy zapisywano sumę placów, z podziałem na płatne, wolne i puste. Po opisie ulic następowało osobne wyliczenie mieszczan posiadających ogrody (w morgach i prętach), włóki oraz zaścianki, ze wskazaniem czynszu z

¹⁴³ [Kd 1599] *Inwentarz Miasta y Włości Kodeńskiej spisany 1599 r.*, AN Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, *Akta prawno – majątkowe dóbr Kodeń, Wysock, Luszczew, Berezołupy, Olszany, Lubuszów, Sejny, Uzlów i inne*, sygn. 951, k. 455 – 486.

¹⁴⁴ [Kd 1699] *[Inwentarz miasta Kodnia z 1699 r.]*, AN Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, *Sprawy majątkowe i gospodarcze dóbr i miasteczka Kodeń*, sygn. 997, k. 513 – 534.

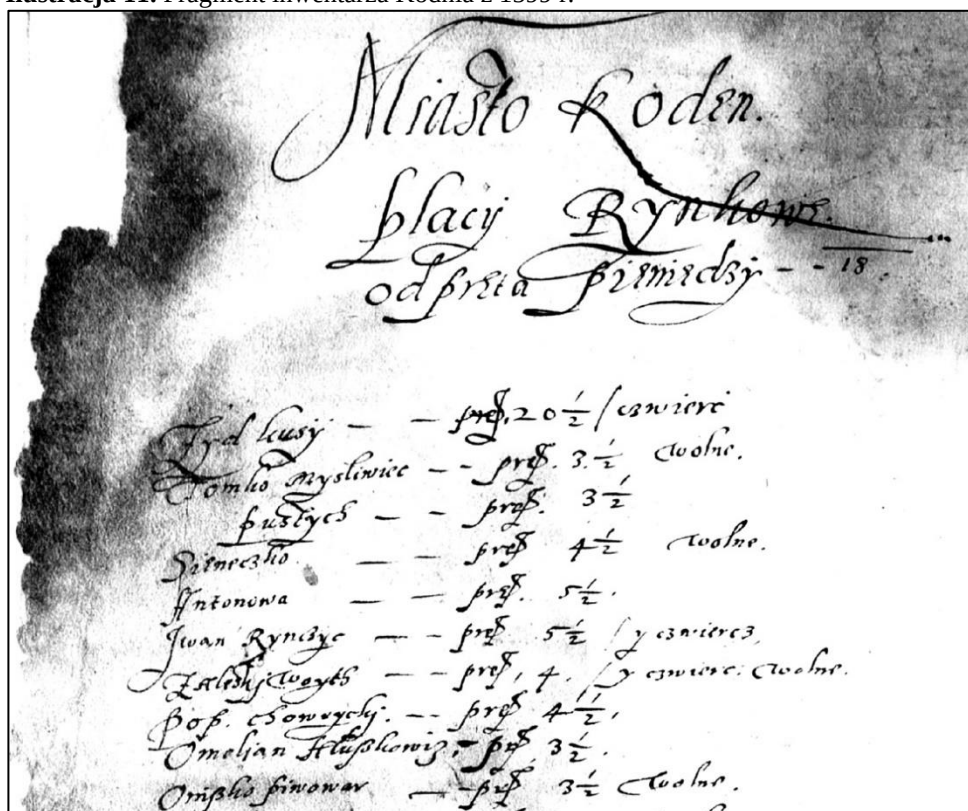
¹⁴⁵ [Kd 1749] *Rewizya Miasta Kodnia z...* [1749 r.], AGAD, AR XXV, sygn. 1694, k. 49 – 83.

¹⁴⁶ [Kd 1751] *Opisanie Miasta Kodnia [1751 r.]*, AGAD, AR XXV, sygn. 1695/1, k. 11 – 14.

¹⁴⁷ [Kd 1757] *Inwentarz Miasta Kodnia cum Attinentiis 15 Aprilis 1757 Anno Sporządzony*, AGAD, AR XXV, sygn. 1695, k. 2 – 10.

tych gruntów. Inwentarz kończy się opisem kościołów (wraz z wyposażeniem) i spichlerza; nie wiemy, czy istniała jego dalsza część z opisem powinności mieszczan (Ilustracja 11).

Ilustracja 11. Fragment inwentarza Kodnia z 1599 r.

[Kd 1599], k. 467.

Inwentarz z 1699 r. miał już bardziej rozbudowany formularz, jednak ze względu na jego zły stan zachowania nie dało się odczytać wszystkich rubryk – górna część księgi jest zniszczona. W przeciwieństwie do poprzedniego inwentarza, zastosowano układ kolumnowy. W trzech kolumnach po lewej podawano liczbę morgów, włók, prętów i placów, następnie nazwiska mieszczan. Przeznaczenia czterech ostatnich rubryk nie dało się ustalić, jednak możemy zakładać, że podawano w nich wielkość jakichś innych gruntów. Na końcu inwentarza zawarto informacje na temat powinności mieszczan, jednak część (od góry) jest nieczytelna lub słabo czytelna (Ilustracja 12).

[illegible]

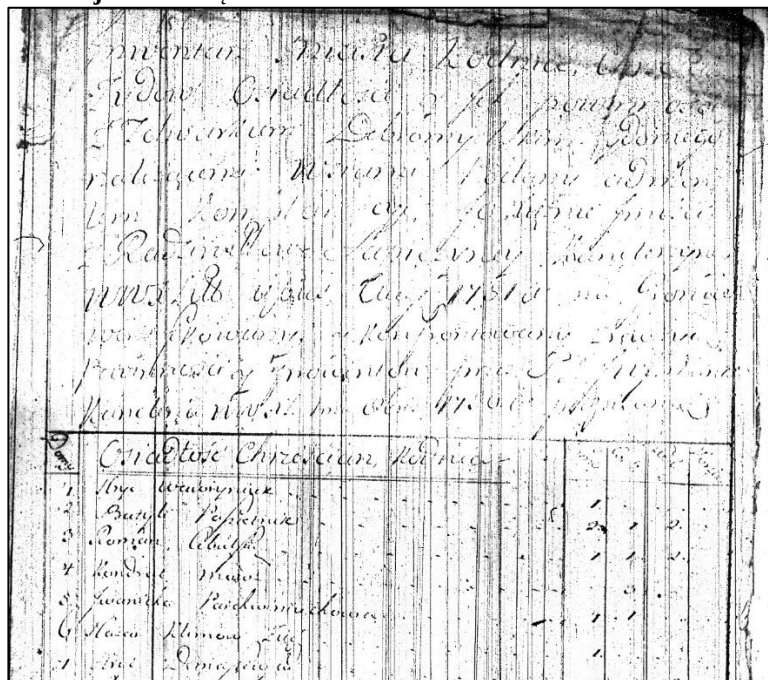
Kolejne dwa osiemnastowieczne inwentarze (1749, 1751) miały już bardzo rozbudowany formularz. W kolumnach po lewej stronie podawano numer dymu, rozdział placów, włók i morgów; pośrodku nazwiska mieszczan, z informacją o wykonywanym przez nich zawodach (i inne dane). W kolumnach po prawej stronie umieszczono informacje o dniach pańszczyzny, o liczbie synów i dobytku gospodarskiego, wielkość daniny naturalnej od chrześcijan (osep) i od Żydów oraz łączna wysokość czynszu od danej osoby. Po opisanu ulic sporządzano osobną listę mieszczan posiadających morgi miejskie, w dalszej części zestawienia podsumowujące (liczbę poszczególnych rodzajów gruntów, liczbę gospodarzy i posiadanego przez nich inwentarza żywego), prowent ze szczegółowymi wyliczeniami i wyszczególnienie gruntów dworskich (łąki i pola). Według podobnego formularza opisywane były wsie wchodzące w skład posiadłości (Ilustracja 13).

[illegible]

45

Uproszczony formularz miał inwentarz z 1757 r., skupiono się w nim na podaniu nazwisk właścicieli posesji, liczby dzieci, a także zwierząt gospodarskich. Rozpoczął się on nagłówkiem, w którym określano zawartość oraz właściciela dóbr. Najpierw opisano ludność chrześcijańską, później zaś żydowską. Przy opisie miasta pominięto nazwy ulic (Ilustracja 14).

Ilustracja 14. Początek inwentarza Kodnia z 1757 r.

[Kd 1757], k. 2.

Urzednicy sporządzający inwentarze/rewizje Kodnia najczęściej odnotowywali informacje dotyczące ludności, a więc podawano nazwiska właścicieli działek (chrześcijan i Żydów), liczbę synów i córek, zawody wykonywane przez mieszczan.

Tabela 12. Rodzaje informacji na temat ludności w inwentarzach, rewizjach Kodnia.

	Liczba właścicieli	Synowie	Córki	Żydzi	Zawody
1599❖	✓			✓	✓
1699❖	✓			✓	✓
1749★	✓	✓	✓	✓	✓
1751◆	✓	✓	✓	✓	✓
1757❖	✓	✓	✓	✓	

❖ Inwentarz

★ Rewizja

◆ Opisanie

Pod względem informacji na temat przestrzeni i budynków najczęściej wzmiankowanymi danymi były nazwy ulic, rozdział działek oraz budynki sakralne. Szczegółowy opis zamku oraz kościołów, cerkwi i innych budynków umieszczono w

inwentarzu z 1599 r., w pozostałych odnotowano jedynie ich istnienie. Wielkość działek podawano w placach lub prętach; interesującą sytuację możemy zaobserwować, gdzie wielkość działki podano zarówno w placach, jak i w prętach. Źródło z 1749 r. nie odnotowuje wprost karczmy; wskazówką o jej istnieniu jest wzmianka o arendarzu, jednak nie wiadomo, czy posiadał on karczmę.

Tabela 13. Rodzaje informacji na temat przestrzeni i budynków w inwentarzach, rewizjach Kodnia.

	Przestrzeń			Budynki				
	Nazwy ulic	Dymy	Rozdział działek/placów	Budynki municypalne	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Budynki gosp.	Karczmy	Browary
1599❖	✓		✓	✓	✓	✓		✓
1699❖	✓		✓		✓			
1749★	✓	✓	✓		✓	□	✓	
1751◆	✓	✓	✓		✓			
1757❖		✓						

❖Inwentarz

★Rewizja

◆Opisanie

Najwięcej informacji na temat gruntów rolnych podaje inwentarz z 1599 r. – urzędnicy odnotowali w nim ogrody, włóki, folwarki, morgi, zaścianki oraz sianozęci. W pozostałych źródłach najczęściej wzmiankowano włóki oraz morgi; w inwentarzu z 1757 r. w ogóle nie zawarto tych danych.

Tabela 14. Rodzaje informacji na temat gruntów rolnych w inwentarzach, rewizjach Kodnia.

	Ogrody	Włóki	Folwarki	Morgi	Zaścianki	Sianozęci
1599❖	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1699❖		✓	□	✓		
1749★		□	□	✓		
1751◆		✓	□	✓		
1757❖						

❖Inwentarz

★Rewizja

◆Opisanie

Do pozostałych rodzajów informacji odnotowywanych w inwentarzach Kodnia zaliczamy liczbę inwentarza żywego (1599, 1751), wysokość procentu (1749, 1751, 1757), opłaty i czynsze (1599, 1749, 1751), a także powinności mieszczan (1599, 1699).

Tabela 15. Pozostałe rodzaje informacji zawarte w inwentarzach/rewizjach Kodnia.

	Żywy inwentarz	Prowent	Oplaty/czynsz	Powinności
1599❖	✓	□	✓	✓
1699❖				✓
1749★		✓	✓	
1751◆	✓	✓	✓	
1757❖		✓		

❖Inwentarz

★Rewizja

◆Opisanie

Łomazy

Dla Łomaz zachowało się 6 inwentarzy: z 1544, 1566, 1570, 1642 i 2 z 1667¹⁴⁸ r. Inwentarz z 1566 r. zachował się w rękopisie¹⁴⁹, późniejszej kopii¹⁵⁰, został także wydany drukiem¹⁵¹, zaś inwentarz z 1570 zachował się w rękopisie¹⁵² i wydano go drukiem¹⁵³. Do źródeł wydanych drukiem należą ponadto *Rejestry podymnego*¹⁵⁴. Źródła zachowane rękopiśmienne to rewizja z 1588 roku¹⁵⁵ i inwentarz klucza łomaskiego z 1642 roku¹⁵⁶.

Rozbudowany formularz posiadała rewizja z 1566 r. Oryginał sporządzono prawdopodobnie w języku ruskim. Opis miasta rozpoczynał się od rynku, poprzez kolejne ulice. Dymy były numerowane; przy nazwisku mieszczan podawano wykonywany zawód oraz wielkość działki mieszkalnej (sadyby) i ogrodowej w prętach. Pod każdą ulicą podawano sumę wszystkich prętów, wysokość czynszu z pojedynczego pręta, liczbę prętów płatnych, wolnych i pustych. W dalszej części podano listę mieszczan posiadających włóki, a także wielkość nadziału tzw. naddatków (w morgach i prętach) i gruntów na gumna (w prętach); podobnie, jak w przypadku ulic, przy włókach również podano podsumowanie. Po gruntach rolnych opisano

¹⁴⁸ [Łm 1667] *Rejestr z Rewizji domów chrześcijańskich roku 1667 klucza łomaskiego*, AGAD, AR XVII, sygn. 44.

¹⁴⁹ [Łm 1566a] *[Inwentarz Łomaz 1566]*, Akta ekonomii brzeskiej. Inwentarze, AGAD, AR XVII, sygn. 34, k. 404 – 475.

¹⁵⁰ [Ł, 1566b] *Kopija Ograniczenia Klucza Łomazkiego z opisaniem ludzi, powinności daniny, gruntow, ląk etc z Extraktu Metryki Rewizyi Dmitra Sapiehy wypisana*, AGAD, ASK XLVI, sygn. 186

¹⁵¹ [Łm 1566c] *Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломазу*, w: *Документы Московскаго Архива Министерства Юстиции*, Том I, Москва 1897, s. 335 – 350.

¹⁵² [Łm 1570a] *Miasto Łomazy*, Lustracja starostw woj. rawskiego i podlaskiego, AGAD, ASK XLVI, sygn. 144, k. 87 – 88

¹⁵³ [Łm 1570b] *Miasto Łomazy*, w: *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław – Warszawa 1959, s. 20 – 21.

¹⁵⁴ *Метрика Литовская. Реестры подымного Великого Кsięstwa Литовского. Войводство brzeskie litewskie 1667 – 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000.

¹⁵⁵ [Łm 1588] *Miasto Łomazy. Starostwa Brzeskiego Revisia [1588 r.]*, AGAD, ASK LVI, sygn. B-7, k. 19 – 20. Archiwista wykonujący metryczkę dla jednostki podał błędną datę 1548 r.

¹⁵⁶ [Łm 1642] *Inwentarz Klucza Łomasskie compendioise zebrany. Miasto Łomazy*, AGAD, AR X, sygn. 510, k. 17.

granicę włók, zaścianków i łąk (wypustów). Rewizja kończy się określeniem powinności¹⁵⁷ i podsumowaniem prowentu; na samym końcu omówiono również warunki pobierania myta mostowego. Zachowała się również późniejsza kopia tej rewizji (bez informacji o dacie jej sporządzenia), zapisana w języku ruskim, ale alfabetem łacińskim. Sporządzona została o wiele staranniej, w układzie kolumnowym (Ilustracja 15).

Ilustracja 15. Rewizja Łomaz z 1566 (oryginał) i późniejsza kopia.

Kopia Ogrammatnia Kucwa Łomazkiego zapisawiem kucwi
powinności damny Fudław aże dacz i ekstrakta. Łomaz
Metyki, Rewizji Dmitra Episkopy napisano odnotowa

Двор Jeho Королевские Милости Ломазы.
Вручение Jeho двора а инашим двам, на ступе дарован налицам
ми, То особно нисей описано вост—
Место Ломазы

Рынок.

№	Имя	№	Имя
1.	Павел Блат Рынку	22.	Тотко Пето
2.	Антон Савромский	23.	Потляпа Блат Рынку
3.	Тотко Савромский	24.	Лукasz Лехон
4.	Иванова Идман	25.	Тотко Лукasz
5.	Якоб Бонифаций	26.	Васко Силпавин
6.	Адам Моматка	27.	Майн Силпавин
7.	Иванова Идман	28.	Тотко Бонифаций
8.	Миколей Абраха	29.	Васко Силпавин
9.	Адам Моматка	30.	Тотко Кудов
10.	Борис Трановский	31.	Антон Кудов
11.	Лукasz Славен	32.	Миколей Кудов
12.	Иван Славен	33.	Антон Кудов
13.	Антон Кудов	34.	Миколей Кудов
14.	Омелян Кудов	35.	Антон Кудов
15.	Антон Кудов	36.	Миколей Кудов
16.	Борис Трановский	37.	Антон Кудов
17.	Тотко Славен	38.	Миколей Кудов
18.	Антон Кудов	39.	Антон Кудов
19.	Тотко Моматка	40.	Дмитрий Кудов
20.	Матей Моматка	41.	Тотко Кудов
21.	Антон Кудов	42.	Антон Кудов
22.	Матей Моматка	43.	Антон Кудов
23.	Антон Кудов	44.	Антон Кудов
24.	Тотко Моматка	45.	Антон Кудов
25.	Матей Моматка	46.	Антон Кудов
26.	Антон Кудов	47.	Антон Кудов
27.	Тотко Моматка	48.	Антон Кудов
28.	Матей Моматка	49.	Антон Кудов
29.	Антон Кудов	50.	Антон Кудов
30.	Тотко Моматка	51.	Антон Кудов
31.	Матей Моматка	52.	Антон Кудов

[Łm 1566a], k. 404, [Łm 1566b], k. 1.

Lustracja z 1570 r. miała podobny formularz do rewizji z 1544 r., jednak zawierała więcej informacji; skupiono się na wyliczeniu wszystkich rodzajów gruntów (mieszkalnych i rolnych) i dochodu z nich, a także od rzeźników. Wyliczono również karczmy (miodowe, gorzałczane i piwne), określono wysokość kapszczyzny z nich oraz opisano zasady pobierania cła grobelnego (Ilustracja 16).

¹⁵⁷ Zamienionych na czynsz.

[illegible]

Rewizja 1588 r. miała podobny charakter, co lustracja z 1570 r. Prawdopodobnie istniała rewizja z listą dymów, o czym może świadczyć początek księgi: „Regestr Revisiey” (Ilustracja 17). Rozpoczęto ją od zamku brzeskiego (i miasta Brześcia Litewskiego), następnie opisywano w podobny sposób pozostałe wsie według wójtostw. Skupiono się w niej wyłącznie na podaniu wysokości procentu z placów mieszkalnych, gruntów rolnych i z arendy młynów. Podano jednocześnie liczbę placów i tych gruntów oraz wysokość czynszu/opłaty za każdy z nich (Ilustracja 18).

Regeſtr Reuſſeij y ſpiſana Doobodor y woſelakich Poſylkon Mieſt
y Muſkieſt talſe woteſi y wrodeator Polnackorijch Staroſti
Przeſkiego wedle Zaſtanowienia y Reuſſeij Nieboſczyka Jana
Smukła Supty Reuſſora 17° 17° M. bymſzego Na Podlaſſu 1783
nas wob miſey Mianoſy woteb. mnie Fedora Poczieia koſſenon;
ſkiego Piſarza Ziemſkiego Przeſkiego y Jana Szaſkiego
Gaſiſtem y Paſſaſſamen 17° koſtensky M^o y pana naſzego
M^onego Z^o Ramenia Wroſmiſnego Pana Feodora Skumira
Podſkarni^o Ziemſkiego y Piſarza Wroſſkie^o Wroſtoſia I^o tenskiego
Staroſti^o Baſtanſkiego Wroſſanſi^o Oſreſkiego mnie Andrieja Wroſſe^o
Timona Wroſſenſkie^o Piſarza ſkarnego Wroſſkie^o Wroſtoſia I^o tenskiego
Roka Paſkiego 1784 Paſe ſoſe b^o m dla ſk^o 17° 17° 17°

[illegible]

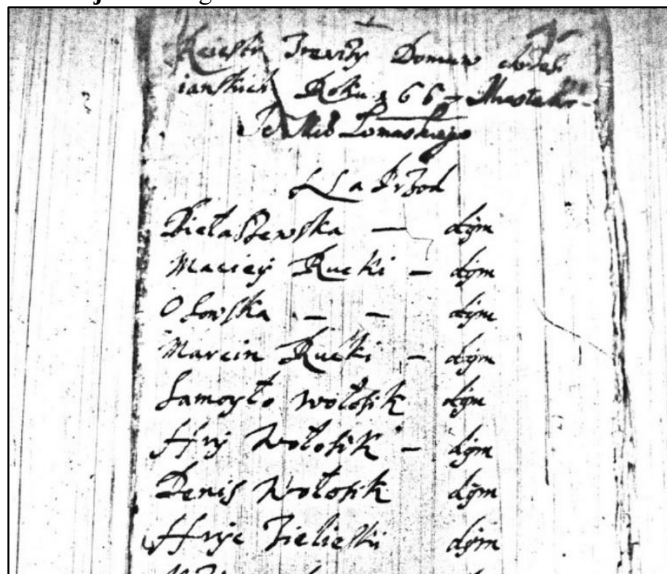
Charakter opisowy posiada także inwentarz z 1642 r. Opisano w nim stan dworu, zabudowań folwarcznych, w dalszej części podano jedynie liczbę włók i dochód z nich, a także dochód z arendy karczemnej (Ilustracja 19)¹⁵⁸.

[illegible]

¹⁵⁸ W dalszej części opisywano wsie wchodzące w skład tegoż klucza.

Inwentarz z 1667 r. ma charakter prostego spisu mieszczan – przy imieniu/nazwisku pisano „dym” lub „ubogi”, odnotowywano także wykonywany zawód (Ilustracja 20).

Ilustracja 20. Fragment inwentarza Łomaz z 1667 r.

[Łm 1667], k. 1.

Informacje dotyczące ludności znajdujemy w źródłach z 1566 i 1667 r.; w pozostałych inwentarzach/lustracjach lustratorów interesowała wyłącznie liczba placów mieszkalnych i gruntów rolnych i dochody z nich. Natomiast rozdział działek mieszkalnych, opis granic i obiekty fizjograficzne zawarto tylko w źródle z 1566 r.

Tabela 16. Rodzaje informacji dotyczących ludności i przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach i rewizjach Łomaz.

	Ludność			Przestrzeń				
	Liczba właścicieli	Żydzi	Zawody	Nazwy ulic	Dymy	Rozdział działek/placów	Opis granic	Obiekty fizjograficzne
1566 ♦	✓		✓	✓		✓	✓	✓
1570 ■								
1588 ★								
1642 ❖								
1667 ★	✓	✓	✓	✓	✓			
1667 ⊙					✓			

- ❖ Inwentarz
- ★ Rewizja
- ♦ Opisanie
- Lustracja
- ⊙ Podymne

Do budynków wzmiankowanych w inwentarzach zaliczyć możemy dwór, kościół, cerkiew, budynki gospodarcze, karczmy i młyny. Na ogół nie poświęcano im szerszych opisów. Dwór poświadczają źródła z 1544, 1566 i 1642; w tym ostatnim zawarto jego szczegółowy opis, a także przyległych budynków folwarcznych. W przypadku karczmy i młynów poprzestawano na ich wyliczeniu i podaniu uzyskiwanych z nich dochodów.

Tabela 17. Rodzaje informacji dotyczących budynków wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach i rewizjach Łomaz.

	Dwór	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Budynki gospodarcze	Karczmy	Młyny
1566 ♦	✓	✓		✓	
1570 ■		✓		✓	
1588 ★	✓	✓		✓	✓
1642 ❖	✓		✓		✓
1667 ★					
1667 ⊙					

❖ Inwentarz
 ★ Rewizja
 ♦ Opisanie
 ■ Lustracja
 ⊙ Podymne

Wiele miejsca, jak już wspomniano, poświęcano gruntom rolnym; w prawie wszystkich (oprócz dwóch z 1667) odnotowywano włóki, ogrody i morgi; zaścianki poświadczono tylko w źródle z 1566 r., opisano ich położenie i wymieniono właścicieli. Prowentu nie podawano tylko w inwentarzach z 1667 r., o opłatach/czynszach natomiast dowiadujemy się przy prowencie. Swoje podpisy pod inwentarzami złożyli urzędnicy w 1566 i 1642 r.

Tabela 18. Informacje na temat gruntów rolnych i pozostałe rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach i rewizjach Łomaz.

	Grunty rolne					Pozostałe		
	Ogrody	Włóki	Sianożęty	Morgi	Zaścianki	Prowent	Opłaty/czynsz	Sporządzający
1566 ♦	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1570 ■	✓	✓	✓	✓		✓	✓	
1588 ★	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓
1642 ❖	✓	✓		✓		✓		✓
1667 ★								✓
1667 ⊙								✓

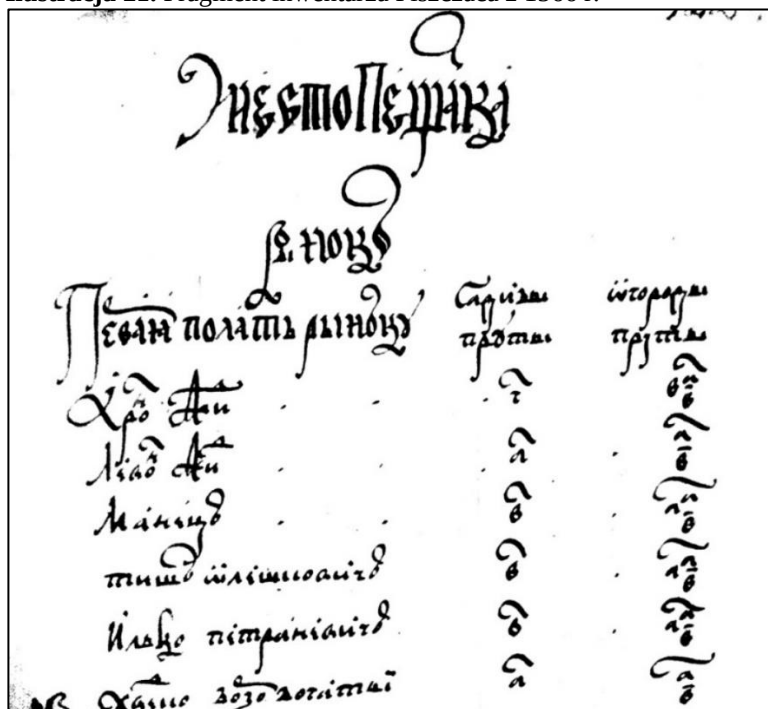
❖ Inwentarz
 ★ Rewizja
 ♦ Opisanie
 ■ Lustracja
 ⊙ Podymne

Piszczac

Dla Piszczaca (Pieszczałki) zachowały się cztery inwentarze, z 1566¹⁵⁹ r., 1588¹⁶⁰, z 1667 i 1690¹⁶¹ r. *Revisia* z 1588 i inwentarz z 1566 r. zostały sporządzone w ten sam sposób, jak w przypadku Łomaz.

Inwentarz Piszczaca z 1566 r. został sporządzony w taki sam sposób, jak Łomaz i Wohynia (o czym niżej). Rynek i ulice opisywano według połaci (pierzei). W pierwszej kolumnie widnieją nazwiska mieszczan (z wykonywanymi przez nich zawodami), w drugiej i trzeciej liczba prętów sadzibnych (mieszkalnych) i ogrodowych. Pod każdą ulicą podawano informację o liczbie prętów i wysokości czynszu. W dalszej części zawarto wykaz mieszczan posiadających ogrody, morgi i włóki (z informacją o lokalizacji), następnie opisano granice włók miejskich, zaścianków. Na końcu umieszczono sumę dochodów z miasta (Ilustracja 21).

Ilustracja 21. Fragment inwentarza Piszczaca z 1566 r.

[Ps 1566a], k. 522.

¹⁵⁹ [Ps 1566a] *Miasto Pieszczałka. Inwentarz posiadłości miasta Brześcia Litewskiego i starostwa Brzeskiego z wyszczególnieniem uposażenia wsi i majątków znajdujących się w tym starostwie [1566?]*, AGAD, AR XVII, sygn. 34, k. 522 – 563.

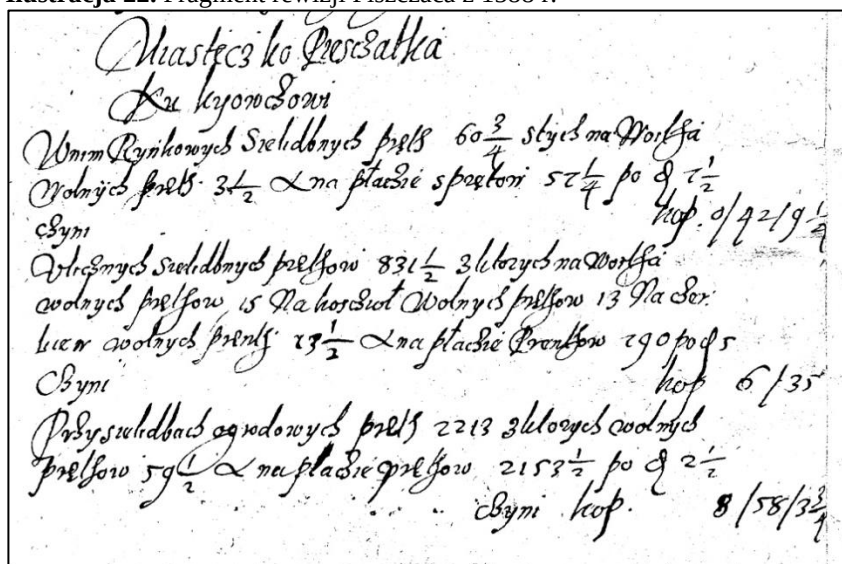
[Ps 1566b] 1566 r., із рукописного відділення Виленської публічної бібліотеки. (Отділ інвентарей) 7. *Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевским ревизоромъ Дмитріємъ Сапѣгою*, AWAK XIV, s. 80 – 101.

¹⁶⁰ [Ps 1588] *Miasteczko Pieszczałka. Starostwa Brzeskiego Revisia [1588 r.]*, AGAD, ASK LVI, sygn. B-7, k. 16 – 17.

¹⁶¹ *Метрыка Литевская. Режестры подымного Wielkiego Księstwa Litewskiego...*

Podobnie, jak w przypadku Łomaz, w rewizji z 1588 r. ograniczano się do podliczenia dochodów z gruntów mieszkalnych i rolnych, pomijając sporządzanie listy mieszczan. Wyliczano grunty płatne, wolne i puste (Ilustracja 22).

Ilustracja 22. Fragment rewizji Piszczaca z 1588 r.

[Ps 1588].

Informacje na temat ludności zawarto jedynie w inwentarzu z 1566 r. – podano w nim liczbę/listę właścicieli działek, przy nazwisku mieszczan odnotowywano wykonywane przez nich zawody; oprócz tego z nazwiska wymieniano Żydów.

Tabela 19. Rodzaje informacji na temat ludności w inwentarzach, rewizjach Piszczaca.

	Liczba właścicieli	Żydzi	Zawody
1566❖	✓	✓	✓
1588★			
1667◆			
1690◆			

❖ inwentarz

★ rewizja

◆ podymne

Informacje dotyczące przestrzeni i budynków wzmiankowano w zasadzie, oprócz dymów, tylko w inwentarzu z 1566 r. W źródle tym odnotowywano nazwy ulic, numerowano dymy, wykazywano rozdział działek mieszkalnych i rolnych, zawarto opis włók, morgów i zaścianków, wzmiankowano również obiekty fizjograficzne. Do budynków związanych z działalnością wspólnot religijnych należały kościoły i cerkwie; lustratorzy nie dawali szczegółowych ich opisów, zaznaczali tylko ich położenie przy konkretnej ulicy (1566 r.) bądź

odnotowywali grunty rolne należące do kościoła czy cerkwi. Karczmy poświadczano tylko w rewizji z 1588 r. i tylko w kontekście kapszczyzny, młyny zaś w inwentarzu z 1566 r – opisano zwięźle ich wygląd i położenie.

Tabela 20. Rodzaje informacji dotyczących przestrzeni i budynków wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach Piszczaca.

	Przestrzeń					Budynki		
	Nazwy ulic	Dymy	Rozdział działek/placów	Opis granic	Obiekty fizjograficzne	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Karczmy	Młyny
1566❖	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓
1588★						✓	✓	
1667◆		✓						
1690◆		✓						

❖ inwentarz

★ rewizja

◆ podymne

Jak już wspomnieliśmy, w inwentarzach/rewizjach, wiele uwagi poświęcano gruntom rolnym. W źródle z 1588 r. podano tylko liczbę poszczególnych rodzajów gruntów oraz wysokość dochodu z nich, zaś w inwentarzu z 1566 r. sporządzano także listę właścicieli włości. W obu tych źródłach zawarto informację o wysokościach czynszów. Pod każdym inwentarzem lustratorzy zostawiali swoje podpisy, na początku bądź na jego końcu.

Tabela 21. Grunty rolne i inne rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach/rewizjach Piszczaca.

	Grunty rolne					Inne rodzaje informacji		
	Ogrody	Włóki	Sianożęty	Morgi	Zaścianki	Prowent	Oplaty/ czynsz	Sporządzający
1566❖	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1588★	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓
1667◆								✓
1690◆								✓

❖ inwentarz

★ rewizja

◆ podymne

Różanka

Dla Różanki dysponujemy sześcioma inwentarzami z lat 1736¹⁶², 1747¹⁶³, 1773¹⁶⁴, 1775¹⁶⁵, 1789¹⁶⁶ i 1792¹⁶⁷. Lustracje te nie są jednolite pod względem rejestrowanych danych; można je podzielić na dwie grupy. Do grupy pierwszej zaliczają inwentarze w pełnym tego słowa znaczeniu – 1736, 1747, 1773 i 1792, zaś dwa pozostałe – z lat 1775 i 1789 to inwentarz gospodarzy posiadających włóki i morgi. Inwentarze te zaczynały się od opisu pałacu, następnie folwarku, stawów, ogrodów, młynów i innych budynków, wykazywano także zasiewy na polach, dopiero potem przystępowano do opisu wszystkich miejscowości wchodzących w skład posiadłości. Jak zobaczymy niżej, każdy z inwentarzy miał trochę inny układ.

Na samej górze widnieje napis „Posada Miasteczka y Wsi Rozanki”. Zasadniczy formularz inwentarza z 1736 r. dzielił się na kilka kolumn. W pierwszych czterech kolumnach podawano numer dymu, liczbę dobytku gospodarskiego i liczbę synów; kolejne trzy kolumny to wykaz liczby placów (osiadłych, wolnych i pustych); dalej imiona/nazwiska mieszkańców z informacją o wykonywanym zawodzie. W ostatnich 4 kolumnach podawano liczbę włók - ciągłych, czynszowych, wolnych i pustych (Ilustracja 23).

¹⁶² [Rz 1736] *Inwentarz Różaniecki cum Atinentys in Anno 1736 [...] Sporządzony*, AN Kraków, Zbiór Glogera, sygn. 282, k. 33 – 44.

¹⁶³ [Rz 1747] *Opisanie Folwarku Rozanieckiego*, AN Kraków, Zbiór Glogera, sygn. 282, k. 61 – 68.

¹⁶⁴ [Inwentarz Różanki z 1773 r.], AP Lublin, Archiwum Zamoyskich z Włodawy, sygn. 3, k. 1 – 18.

¹⁶⁵ [Rz 1775] *Inwentarz Pomierczy wsi Różanki po uczynionym Pomiarze Gruntów na 79 Gospodarzów w Poletkach z przydatkami, z Łąkami za Bugiem, z Ogrodami, z opisaniem każdego uroczyszcza wielości morgów, Prętów decymalnych, długości i Szerokości w Roku 1775 sporządzony*, AP Lublin, Archiwum Zamoyskich z Włodawy, sygn. 5, k. 30 – 71.

¹⁶⁶ [Rz 1789] *Folwark Różanka, Specyfikacja Morgow w Obszarach dwornych zosobna każdego Folwarku klucza Włodawskiego omiedzowanych, po ostateczny, Uregulowaniu na trzy zmiany czyli Poletki wiecznemi czasy podzielonych, podług Dyspartymentu Włmci Pana Żyt[...?] Kommissarza generalnego Dobr JOXcia Imci Czartoryskiego Generała ziem Podolskich w roku 1789 dnia trzeciego kwietnia na piśmie wydanego; Zapisaniem wielości, dobroci tychże morgow oromych, Sianożętnych, y pod zaroślami do trzebieenia zostaiących, ze wszelką Dystynkcją wyiętą z Mapp Obszarow Dwornych; tudzień z ograniczeniem tychże Poletkow dwornych w potomne wieki podać się do wiadomości w Roku 1792 in Januario*, AP Lublin, Archiwum Zamoyskich z Włodawy, sygn. 5, k. 970 – 973.

¹⁶⁷ [Rz 1792] *Folwark Różaniecki. Opisanie Pałacu Różanieckiego nad Bugiem sytuowanego [1792 r.]*, AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 2733, k. 1 – 46.

Pasada Miesieczka y Wsi Rozanki.									
Dy no		W cy		Place		L. A		L. A	
my	ty	nu	ny	dy	ne	dy	ne	dy	ne
1	2	2	1	1	1	1	1	1	1
2				1	1	1	1	1	1
3				1	1	1	1	1	1
4	1	1	1	1	1	1	1	1	1
5	2	1	1	1	1	1	1	1	1
6		1	1	1	1	1	1	1	1
7	2	1	1	1	1	1	1	1	1
8				1	1	1	1	1	1
9	2	1	1	1	1	1	1	1	1
10	2	3	1	1	1	1	1	1	1
11				1	1	1	1	1	1

Inwentarz z 1747 r. zawierał te same informacje, jednak w innym układzie. Podobnie, jak źródło z 1736 r. na samej górze podano informację, czego inwentarz dotyczy. Pierwszą kolumnę stanowiły imiona/nazwiska mieszkańców, z informacją o wykonywanym zawodzie, następnie numery dymów (tu: osad), liczbę dobytku (woły, konie) oraz liczba synów. W dwóch kolejnych kolumnach, rozbitych na 3 i 4 wewnętrzne, podawano rozdział działek mieszkalnych (placów osiadłych, wolnych i pustych), a także liczbę włók (Ilustracja 24).

Opisanie Włości Rozanieckiej Osady ywzaskiej Powiatu											
Wies Rozanek	miejscok 27 1/2 Placow 95 1/2	Dobry 100	Wzrost 100	Nocny 100	Język 100	Plac		Własność			
						własność	własność	Plac	Własność	Własność	Plac
Peter Masłuk		1			3	1					
Les z Gora		2			1	1					
Les Mikulak		3									
Janko Tomaszuk		4			1	1					
Janek Krawiec		5			1	1					
Mikula Szuk Tundusowicz Gorkunij		6			2	1					
Onuprij Dyp		7			3	1					
Ymora Dyp		8		1	1	1					
Andrzej Chutak		9		1	1	1					
Waszko Brislipa		10		1	1	1					
Łowalich wódz		11		1	1	1					
Ymora Karamuk		12	1	1	1	1					

Innego rodzaju inwentarzami były źródła z 1775 i 1789 r. – wykazywano w nich wyłącznie wielkość działek rolnych (ornych, ogrodów, przydatków, łąk). Wielkość wyrażano w morgach i prętach decymalnych (Ilustracja 25).

Ilustracja 25. Fragment „inwentarza pomierczego” Różanki z 1775 r.

Inwentarz Pomierczy wsi Łożanek, po uciynionym Pomierze Gruntów na 19 gospodarstw w Łożkach z przydatkami; z Łożkami zalegiem, z oprowadami, z opiraniem każdego wrocypca włości Miergowa, Działów decymalnych, Długosi i Szerokości w roku 1778. porządku

Łożki	Długosi	Szerokości	Przydatki
2	5	1	Wasył Szostaliczycz w niedziebie ma Ślaci rozpodem o miedzę Andrieja Stychanuka zawierający - - - - - 10
5	22	2	Lenze w Łożkach niedzielnym o obszarze swomego o miedzę Andrieja Orfusa gruntu swomego poppydnie - - - - - 4
3	5	2	Lenze w drugim Łożkach na podziemnie o miedzę Andrieja Orfusa gruntu swomego poppydnie - - - - - 2

Najbardziej rozbudowane były inwentarze z 1773 i 1792 r., nadano im podobny układ. W inwentarzu z 1773 r. po lewej stronie podawano numer dymu, wielkość gruntów rolnych (włók i morgów, ogrodów), wielkość działki mieszkalnej (w placach), liczbę inwentarza żywego. W kolumnie środkowej podawano nazwiska mieszczan oraz członków rodziny i ich wiek. Trzecia część, na drugiej stronie księgi, to wykaz powinności (dni pańszczyzny, wymiar osypu, daniny naturalnej) oraz wysokość czynszów – z sadyby, z placów, z ogrodów, z morgów (Ilustracja 26).

Ilustracja 26. Fragment inwentarza Różanki z 1773 r.

Miejscowość										Wiek										Stan										Inne									
Miejscowość										Wiek										Stan										Inne									
Miejscowość										Wiek										Stan										Inne									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20																				

Inwentarz z 1792 r. poszerzono o podział gospodarzy (na chałupników, ogrodowych, gruntowych), wykaz budynków gospodarskich (chaty, stodoły, itd.), a także podano szczegółowy wykaz danin. W ostatniej kolumnie odnotowywano zawody mieszkańców (Ilustracja 27).

Ilustracja 27. Fragment inwentarza Różanki z 1792 r.

Najczęściej podawaną informacją była liczba właścicieli, liczba synów i zawody. Liczbę córek i kobiet podano tylko raz.

Tabela 22. Rodzaje informacji na temat ludności wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

	Liczba właścicieli	Synowie	Córki	Kobiety	Zawody
1736	✓	✓			✓
1747	✓	✓			✓
1773	✓	✓	✓		✓
1775	✓				✓
1789	✓				
1792	✓	✓	□	✓	✓

Oprócz inwentarzy z 1775 i 1789 r. liczbę dymów i rozdział działek mieszkalnych podawano we wszystkich źródłach, opis granic w 1775 i 1792, zaś obiekty fizjograficzne we wszystkich oprócz 1773 i 1789 r. – były to np. stawy; wzmiankuje się też o rzece Bug przy okazji opisu pałacu czy młynów. W inwentarzu z 1792 r. opisano szczegółowo granice trzech pól dworskich.

Tabela 23. Rodzaje informacji na temat przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

	Dymy	Rozdział działek/placów	Opis granic	Obiekty fizjograficzne
1736	✓	✓		✓
1747	☑	✓		✓
1773	✓	✓		
1775			✓	✓
1789				
1792	✓	✓	✓	✓

☑ osada

Niemal wszystkie inwentarze (oprócz 1789) wzmiankują budynki w Różance. Jak wspomniano, inwentarze rozpoczynano opisem pałacu – siedziby właściciela posiadłości. Do budynków związanych z działalnością wspólnot religijnych zaliczamy w Różance cerkiew – jej szczegółowy opis zostawiono w inwentarzu z 1792 r. Budynki gospodarcze, odnotowywane w inwentarzach to różnego rodzaju stajnie, spichrze czy szopy – spotykamy je wszędzie oprócz dwóch – 1775 i 1789 r. Szczegółowy opis karczem zawarto w źródłach z lat 1773 i 1792, browary natomiast w dwóch pierwszych – 1736 i 1747 r. Młyny poświadczano we wszystkich oprócz wspomnianych dwóch (1775 i 1789) inwentarzy, jednak tylko w dwóch – z 1773 i 1792 r. – opisano szczegółowo ich stan i wygląd.

Tabela 24. Rodzaje informacji na temat budynków wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

	Dwór/pałac	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Budynki gospodarcze	Karczmy	Młyny	Browary
1736	✓		✓		✓	✓
1747	✓	✓	✓		✓	✓
1773	✓	✓	✓	✓	✓	
1775		✓				
1789						
1792	✓	✓	✓	✓	✓	

Do gruntów rolnych, odnotowywanych w inwentarzach różanieckich, zaliczamy ogrody, włóki, morgi oraz sianozęci, folwark zaś był to w Różance kompleks należący bezpośrednio do właściciela. Informację o włókach podawano, jak wspomnieliśmy, przy nazwisku gospodarza, zaś o pozostałych rodzajach gruntów dowiadujemy się w zestawieniach zbiorczych, podsumowaniach.

Tabela 25. Informacje na temat gruntów rolnych wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

	Ogrody	Włóki	Folwarki	Morgi	Sianozęci
1736	✓	✓			
1747	✓	✓			
1773	✓	✓		✓	✓
1775		✓	☑	✓	
1789		✓	☑		
1792	✓	✓	☑	✓	

☑ folwark dworski.

Dane na temat liczby żywego inwentarza, prowentu, opłat i czynszu oraz powinności podawano we wszystkich inwentarzach z wyjątkiem 1775 i 1789 r. Wymiar opłat i czynszów,

a także dochód z miasta umieszczano zawsze na końcu inwentarza, razem z opisem powinności, jednak w źródłach z 1773 i 1792 r. wysokość czynszu podano przy nazwiskach mieszkańców. Liczbę żywego inwentarza również odnotowywano przy nazwisku. Informację o sporządzającym znajdujemy jedynie w źródle z 1792 r. – na końcu inwentarza swój podpis złożył urzędnik przeprowadzający lustrację dóbr.

Tabela 26. Pozostałe rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

	Żywy inwentarz	Prowent	Oplaty/czynsz	Powinności	Sporządzający
1736	✓	☒	✓	✓	
1747	✓	✓	✓	✓	
1773	✓	✓	✓	✓	
1775					
1789					
1792	✓	✓	✓	✓	✓

☒ w zestawieniu zbiorczym, na końcu inwentarza.

Sławatycze

Dla Sławatycz zachowało się 31 inwentarzy z 18 różnych lat¹⁶⁸, sporządzonych między 1656 a 1765 r. Ich stan zachowania jest dobry, pozwalający na odczytanie 95% danych¹⁶⁹. Spisywane były na ogół według jednego, powszechnie stosowanego formularza¹⁷⁰, systematycznie rozbudowywanego o nowe informacje. Rozpoczął je zazwyczaj opis dworu¹⁷¹: pól, folwarku, zwierząt i sprzętów (szkut, narzędzi), następnie opisywano poszczególne miejscowości. Kolejność opisu była raczej przypadkowa, Sławatycze nie zawsze były lustrwane jako pierwsze. W niektórych wspomnianych źródłach, od lat 30. XVIII w., na pierwszych stronach informowano o celu sporządzenia inwentarza, niekiedy znamy z imienia i nazwiska osoby dokonujące przeglądu dóbr (Ilustracja 28).

-
- ¹⁶⁸ [Sł 1656] *Inwentarz sławatycki 1656 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3781, k. 1 – 9;
[Sł 1676] *Inwentarz majątności Sławatycze 1676 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3782;
[Sł 1679/1] *Inwentarz Majętności Sławatycz 1679 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3783/1, k. 1 – 24;
[Sł 1679/2] *Inwentarz folwarku Sławatycz 1679 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3783/2, k. 3 – 8;
[Sł 1685/1] *Inwentarz majątności Sławatyckiej 1685 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3784/1, k. 3 – 22;
[Sł 1685/2] *Inwentarz majątności Sławatyckiej 1685 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3784/2, k. 2 – 16;
[Sł 1693] *Inwentarz majątności Sławatyckiej 1693 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3785, k. 1 – 23;
[Sł 1709] *Inwentarz państwa Sławatyckiego 1709 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3786;
[Sł 1718] *Inwentarz majątku Sławatycze 1718 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3787/1;
[Sł 1722] *Rewizja majątności Sławatycze 1722 r.* AGAD, AR XXV, sygn. 3788;
[Sł 1723] *Rewizja uczyniona Majętności Sławatyckiej in A 1722 24 Juny*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789, k. 1 – 13
[Sł 1726] *Rewizja majątności Sławatycze 1726 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3790;
[Sł 1728] *Rewizja majątności Sławatyckiej 1728 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3791;
[Sł 1736] *Inwentarz folwarków Sławatyckich 1736 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3792;
[Sł 1737] *Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1737 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3793;
[Sł 1738/1] *Inwentarz Państwa Sławatyckiego [...] 1738 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3794;
[Sł 1738/2] *Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1738 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3795;
[Sł 1741] *Rewizja pól z majątności Sławatyckiej 1741 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3796;
[Sł 1742] *Inwentarz inaczej rewizja państwa Sławatyckiego 1742 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3797;
[Sł 1743/1] *Inwentarz podawczy dóbr państwa Sławatyckiego [...] 1743 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789/1, k. 6, 29 – 35;
[Sł 1743/2] *Podanie sławatyckie ks. Ryakurowi [?] [1743 r.]*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789/2, k. 6, 38 – 40;
[Sł 1744] *Rewizja gruntów majątności Sławatycz 1744 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3800;
[Sł 1745] *Rewizja gruntów państwa Sławatyckiego 1745 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3801;
[Sł 1746/1] *Rewizja gruntów państwa Sławatyckiego 1746 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3802/1;
[Sł 1746/2] *Inwentarz majątności Sławatycz 1746 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3802/2;
[Sł 1764/1] *Inwentarz państwa Sławatyckiego 1764 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3804;
[Sł 1764/2] *Inwentarz majątności Sławatycze 1764 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3805;
[Sł 1765] *Inwentarz Imć Pana Przeździeckiego autentyczny Państwa Sławatyckiego [1765 r.]*, Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podlaskiej, Dział Wiedzy o Regionie, sygn. MN – 542.

¹⁶⁹ W niektórych materiałach są oderwane lub zamazane części stron, czasami jakość wykonanego mikrofilmu nie pozwalała na poprawne odczytanie danych. Na ogół jednak uszkodzenia te nie wpływają na zrozumienie treści.

¹⁷⁰ Zob. część wstępną tego Rozdziału.

¹⁷¹ Dwór znajdował się w pobliskiej Kuzawce.

[illegible]

Do 1738 r. przy nazwisku każdego mieszczanina podawano wielkość działki mieszkalnej w placach, z podziałem na place płatne, puste i wolne. Nie było reguły co do rozkładu kolumn – kolumnę z wykazem placów umieszczano zarówno z lewej, jak i z prawej strony karty. Rynek dzielono na pierzeje, czasami wskazywano na ich położenie względem Bugu (Ilustracja 29).

Miejsce		Miasto Kwatery
1	"	Nota Abramowicz
1	"	Chaim Kalimowicz
1 1/2	1/2	Israel Boixoniuk
Pierrelia 2. od Bugu.		
2	"	Skulnych Faktorych Skłoty & Dom Dalmowski
1	"	Mordha Fajelbowicz
1	"	Mosko Obrista
1	"	Leib Notniuk.
1/2	"	Zelko Leibowicz
1/2	"	Jozefowa Włotowa Remickas

Od 1738 r. dane inwentarzowe poszerzono o liczbę synów i dymów. W niektórych latach opisywano budynki dworskie i gospodarcze. Pomimo stosowania jednolitego formularza, nie we wszystkich latach spisywano te same serie danych. Z lat 1679, 1685, 1722, 1738, 1746 i 1764 zachowały się pod dwa inwentarze, trzeba jednak zaznaczyć, że różniły się

one między sobą nie tylko liczbami¹⁷², lecz także zawartością. Przykładowo, w jednym inwentarzu z tego samego roku podaje się wszystkie dane, natomiast w drugim tylko niektóre, w dodatku różniące się od siebie.

Ilustracja 30. Początek inwentarza Sławatycz z 1738 r.

Miasto Sławatycz. Mieszkańcy Chrzestowani w roku 1738.		Imię	Wzrost	Waga	Siła	Siła	Siła
1	Ulica Chelmska. Les Woiłowski, Synowi imię Szymon i Szymon	1	1	1	1	1	1
2	Mikołaj Łęgowy, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
3	Jan, Synowi Szymon i Szymon	1	1	1	1	1	1
4	Józef, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
5	Szymon, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
6	Oleś, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
7	Szymon, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
8	Władysław, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
9	Jan, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
10	Szymon, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
11	Władysław, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
12	Jan, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
13	Szymon, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
14	Władysław, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
15	Szymon, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
16	Jan, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1
17	Władysław, Synowi Szymon	1	1	1	1	1	1

[Sł 1738/1], k. 31.

Kolejną „reformę” formularza wprowadzono w inwentarzu w 1764 r. Inwentarz ten sporządzono starannie, rozbudowano go o wiele nowych rubryk – właściciela interesowało tak wiele rzeczy o mieszkańcach, że informacje te zostały rozmieszczone aż na dwóch stronach księgi. Księga rozpoczyna się od opisu zawartości i adresata inwentarza, następnie, na kolejnej karcie, na samej górze opisano bardzo ogólnie miasto, jego położenie. Część inwentarza, w której opisywano dymy żydowskie, nie była tak rozbudowana jak w przypadku opisu dymów chrześcijan – ograniczono się do podania liczby dymów, nazwiska właściciela, wielkości posiadanej działki (płatnej, wolnej, pustej), a także wysokości należnego czynszu z placów mieszkalnych. Tak, jak w poprzednich inwentarzach, rewizjach dodawano informację o wykonywanym zawodzie (Ilustracja 31).

¹⁷² Szczególnie duże rozbieżności zauważa się przy liczbie działek. Np. w 1746 r. w jednym inwentarzu odnotowano 173, a w drugim 245 działki mieszkalne, podobne różnice zachodziły w innych, zdublowanych, inwentarzach.

Ilustracja 31. Dwie pierwsze karty inwentarza Sławatycz z 1764 r.

maszyna 02.12.2019 12:00:00

INWENTARZ
Panswa Sławatyczkiego w folwarkach
specyfice wyrażonych to jest: fabryczny, do-
maczewie, Dołhobrodach, y Kuzawce cum
Altinentyjs w Województwie Przemyśkim sy-
tuowanych, intrybie Dekretn Generalney
Konfederacyi W. X. Litt. sub Actu R. 1764
Miesiąc Augusta Siódmego Dnia w
Prodnie serowanego. Jwsmi Siegdu Ign-
cemu Jakubowi z Liqaz Ruskich Majal:
Ksiemu Biskupowi Wileńskiemu prze-
W. W. Jwsmi R. S. G. podane. A pze-
zemnie za Osobliwym Instrumem.
tem od Jw. Jw. Tutoraw y Ku-
ratorów, in Fundo zuwery-
fikowany, spisany et al.
sum w Roku 1764. a
die 27. Septembry po-
dany.

OPISANIE
MIASTA SŁAWATYCZ
To Miaso w położeniu nad Rzeką Porron
Bugiem z Łamczyskiem Starym wysok-
sko w Kwadrat wyrypanym około Krot-
w Trej Strony Topra ruinująca się z Czwart-
Łas strony Rzeki płynica tudzież Ryn-
Kwadrat zabudowany majazy szerokości
tow Mierniczych Osmnastie Długości Łas
dziesięcia siedm. Łokci Pułtora

Dymy	Pierwsza Kwatera	Placc	Czynsz	Ch.
	Rynku od Bugu.	Plac	z Miodow	St.
Pod Chłdą Tydotha Jaka Kaban				
podgórzały Chłpalem Tydow.				
Adam y Łania		32		
1 Łepa Mejerowicz Kuzarz				
1 Choch Boyczon			22	12
1 Sankiel Boyczon			22	12
1 Jozef Herzkowicz			22	12
1 Izrael Łelkowiec			22	12
1 Kwon Jurdowicz Goulik			22	12
1 Jozef Boyczon			1	32
1 Łepko Muszkowicz Kuzarnicz			22	12

[SI 1764/1], k. 1, 4.

Opis dymów ludności chrześcijańskiej był znacznie bardziej szczegółowy niż ludności żydowskiej – formularz rozpościerał się aż na dwóch kartach księgi. Na pierwszej stronie podawano liczbę dymów, znajdujących się w posiadaniu danego mieszczanina, następnie, co było nowością w stosunku do wcześniejszych źródeł – liczbę dzieci (synów i córek), imiona i nazwiska mieszczan (wraz z informacją o wykonywanym przez nich zawodzie) oraz liczbę placów (płatnych, wolnych i pustych). Na drugiej stronie, od lewej podawano liczbę folwarków (płatnych i wolnych), a także wielkość daniny naturalnej (w drobiu i zbożu), wymiar czynszów z gruntów (placów mieszkalnych i folwarków), natomiast w ostatniej kolumnie podawano całkowitą sumę do zapłaty, jaką miał uiścić właścicielowi miasta dany mieszczanin (Ilustracja 32).

Ilustracja 32. Fragment inwentarza Sławatycz z 1764 r.

Dymy				Dalsze Opisanie Ulicy										Place																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																												
Chrzestny	Lp.	Lp.	Lp.	Brzezi	Chrześc.	am. kat.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.	Lp.

[Sł 1764/1], k. 8 – 9.

Specyficzny charakter mają źródła z 1676, 1709 i 1743 r., odbiegają one formularzem od pozostałych. W inwentarzu z 1676 r. pominięto opis miasta według ulic, z podawaniem imion mieszkańców, skupiono się jedynie na zbiorczym przedstawieniu danych (liczby placów, wysokość poszczególnych czynszów, młyny, powinności mieszczan (Ilustracja 33). Natomiast, jak możemy się domyślać, w inwentarzu z 1709 r., z uwagi na trwającą wojnę północną i ogromnie zniszczenia kraju, właściciele Sławatycz nie pobierali czynszów i danin od mieszkańców, odnotowując jedynie zaległe kwoty, jakie mieli później mieszkańcy uiścić. Jeszcze inaczej wyglądały inwentarze z 1743 r. Jak czytamy na pierwszej stronie księgi, dobra sławatyckie przekazywane były w dzierżawę bliżej nieznanemu księdzu Ryakurowi¹⁷³; w źródłach tych pominięto rozdział działek, nie informuje się także o kościele, cerkwi czy innych budynkach przy ulicach.

¹⁷³ [Sł 1743/1], k. 1: „Inwentarz Podawczy Dobr Panstwa Sławatyckiego, w Dyspozycję Wielmożnemu JejMci Xiędzu Ryakurowi Kanonikowi Gnieznienskiemu Officyałowi Brzeskiemu Bialskiemu y Służeckiemu Proboszczowi Generalnemu Dyspozytorowi Dobr Podlaskich Jasnie Oswieconej Xiężney Imci Radziwiłłowej [...]”.

Ilustracja 33. Fragment pierwszej strony inwentarza Sławatycz z 1676 r.

[Sł 1676], k. 1.

Informacją wzmiankowaną w niemal każdym inwentarzu była liczba właścicieli (chrześcijan i Żydów), zawody mieszczan, nazwy ulic i rozdział działek. W najstarszych inwentarzach (do 1685 r.) i w latach 20. XVIII w. nie numerowano dymów, zaś w dwóch inwentarzach z 1718 r. numerowano tylko dymy żydowskie. Do praktyki tej powrócono w inwentarzu z 1736 r. Pewne zastrzeżenia mogą wzbudzać dane dotyczące liczby ludności żydowskiej¹⁷⁴, ponieważ, jak wynika z inwentarzy, czasami różnice między kolejno następującymi po sobie latami były znaczne; w jednym z dwóch inwentarzy z 1746 r. w ogóle nie spisywano Żydów. Opis granic całej posiadłości sławatyckiej zawarto wyłącznie w inwentarzach z 1764 r.; umieszczono je w końcowej części księgi. Obiekty fizjograficzne na ogół wzmiankowano przy okazji opisu młynów, ulic (np. „Pierzeia od Buga”); nie poświęcano im więcej uwagi.

Tabela 27. Rodzaje informacji na temat ludności i przestrzeni w inwentarzach, rewizjach Sławatycz w poszczególnych latach.

	Ludność					Przestrzeń				
	Liczba właścicieli	Synowie	Córki	Żydzi	Zawody	Nazwy ulic	Dymy	Rozdział działek	Opis granic	Obiekty fizjograficzne
1656 ❖	✓			✓	✓	✓		✓		
1676 ❖					✓					✓
1679/1 ❖	✓			✓	✓	✓		✓		
1679/2 ❖	✓			✓	✓	✓		✓		✓

¹⁷⁴ Liczbę ludności uzyskano mnożąc liczbę właścicieli działek przez 6. Odjęto natomiast działki puste. Co się tyczy ludności żydowskiej, to np. w świetle inwentarza z 1726 r. ich odsetek wynosił ok. 26%, zaś dwa lata później miał spaść dwukrotnie, co wydaje się podejrzane.

1685/1 ❖	✓			✓	✓	✓	✓	✓		✓
1685/2 ❖	✓			✓	✓	✓	✓	✓		✓
1693 ❖	✓			✓	✓	✓	✓	✓		✓
1709 ❖				✓						
1718/1 ❖	✓			✓	✓	✓	☆	✓		✓
1718/2 ❖	✓			✓	✓	✓	☆	✓		✓
1722 ★	✓			✓	✓	✓		✓		✓
1723 ★	✓			✓	✓	✓		✓		✓
1726 ★	✓			✓	✓	✓		✓		✓
1728 ★	✓			✓	✓	✓		✓		✓
1736 ❖	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		✓
1737 ★	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		✓
1738/1 ❖	✓	✓		✓	✓	✓	✓			✓
1738/2 ★	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		✓
1741 ★	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		✓
1742 ❖	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		✓
1743/1 ❖	✓	✓		✓	✓	✓	✓			
1743/2 ◆	✓	✓		✓	✓	✓	✓			
1744 ★	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
1745 ★	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
1746/1 ★	✓	✓			✓	✓	✓	✓		
1746/2 ❖	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		
1764/1 ❖	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1764/2 ❖	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
1765 ❖	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓

❖ inwentarz

★ rewizja

◆ podanie

☆ tylko żydowskie

Spośród budynków najczęściej wzmiankowano budynki sakralne, a więc cerkiew, kościół (od 1736 r.), a także szkołę żydowską; oprócz tego w niemal każdym inwentarzu poświadczano młyny. Budynkom tym nie poświęcano zazwyczaj zbyt wiele uwagi, poprzestawano jedynie na odnotowaniu przy jakiej ulicy się znajduje. Obszerniejsze opisy niektórych budynków zawarto natomiast w obu inwentarzach z 1743 i 1764 r. – w pierwszych opisano spichlerz pański, zaś w drugich młyny. Karczmę poświadczono tylko raz, w źródle z 1676 r. Do budynków municypalnych, wzmiankowanych w omawianych źródłach, zaliczamy dwór, który jednak nie znajdował się w Sławatyczach, lecz w pobliskiej Kuzawce, a także, z dużą dozą ostrożności dom wójta. Źródła milczą na temat ratusza. W Sławatyczach istniał zamek, o czym świadczą takie określenia jak „stare zamczysko” czy też nazwa jednej z ulic – Podzamkowa czy Podzamecze. Krótkie wzmianki o zamku zawarto w inwentarzach z 1764 r., na początku opisu miasta.

Tabela 28. Rodzaje informacji na temat budynków zawarte w inwentarzach, rewizjach Sławatycz.

	Budynki municipalne	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Budynki gospodarcze	Karczmy	Młyny
1656 ❖					✓
1676 ❖	✓	✓	□	✓	✓
1679/1 ❖		✓	✓		✓
1679/2 ❖	✓	✓	✓		✓
1685/1 ❖	✓	✓			✓
1685/2 ❖	✓	✓			✓
1693 ❖	✓	✓			✓
1709 ❖					□
1718/1 ❖		✓	✓		✓
1718/2 ❖		✓	✓		✓
1722 ★		✓	✓		□
1723 ★		■			□
1726 ★		✓			□
1728 ★		✓	✓		□
1736 ❖		✓	✓		✓
1737 ★		✓	✓		☑
1738/1 ❖					✓
1738/2 ★		✓			☑
1741 ★		✓			✓
1742 ❖		✓			☑
1743/1 ❖			✓		☑
1743/2 ◆			✓		☑
1744 ★		✓	✓		□
1745 ★		✓	✓		✓
1746/1 ★		✓	✓		✓
1746/2 ❖		✓	✓		✓
1764/1 ❖	✓	✓	✓		✓
1764/2 ❖	✓	✓	✓		✓
1765 ❖	✓	✓	✓		□

❖ inwentarz

★ rewizja

◆ podanie

■ informacja o cerkwi przy spisie zagonów

☑ informacja o młynach tylko przy opisie powinności młynarzy

Wszystkie inwentarze, za drobnymi wyjątkami, wzmiankują włóki oraz folwarki, w większości z nich podawano osobną listę mieszczan posiadających pola, ze wskazaniem wielkości działki rolnej, w jednym inwentarzu wielkość pola podawano przy nazwisku. Ogrody mieszczańskie zaczęto wzmiankować dopiero w latach 40. XVIII stulecia; przy nazwisku mieszczanina dawano informację „ogrodem”. Łąki poświadczono tylko w źródłach z 1764 r.

Tabela 29. Rodzaje informacji na temat gruntów rolnych zawarte w inwentarzach, rewizjach Sławatycz.

	Włóki	Folwarki	Ogrody	Łąki
1656 ❖	✓	✓	☐	☐
1676 ❖	✓	✓	☐	☐
1679/1 ❖	✓	✓	☐	☐
1679/2 ❖	✓	✓	☐	☐
1685/1 ❖	✓	✓	☐	☐
1685/2 ❖	✓	✓	☐	☐
1693 ❖	✓	✓	☐	☐
1709 ❖				
1718/1 ❖	✓	✓	☐	☐
1718/2 ❖	✓	✓	☐	☐
1722 ★	✓	✓	☐	☐
1723 ★	✓	✓	☐	☐
1726 ★	✓	✓	☐	☐
1728 ★	✓	✓	☐	☐
1736 ❖	✓	✓	☐	☐
1737 ★	✓	✓	☐	☐
1738/1 ❖	☑	☑	☐	☐
1738/2 ★	✓	✓	☐	☐
1741 ★	✓	✓	☐	☐
1742 ❖	✓	✓	✓	☐
1743/1 ❖	☑	☑		
1743/2 ◆	☑	☑		
1744 ★	✓	✓	☐	☐
1745 ★	✓	✓	☐	☐
1746/1 ★		✓	☐	☐
1746/2 ❖	✓	✓	✓	☐
1764/1 ❖	✓	✓	✓	✓
1764/2 ❖	✓	✓	✓	✓
1765 ❖		✓	✓	☐

❖ inwentarz

★ rewizja

◆ podanie

☑ informacja zawarta w powinnościach mieszczan

Spśród pozostałych informacji najczęściej w niemal każdym inwentarzu podawano wymiar czynszów i opłat, a także powinności mieszczan (oraz niekiedy, osobno, młynarzy), w większości prowent. Z reguły dane te znajdowały się po opisie miasta; dane o czynszach i opłatach znajdujemy przy opisie powinności. Prowent, czyli dochód z miasta, podawano niekiedy dwukrotnie – na końcu opisu miasta, gdzie dokonywano zestawienia placów, włók, folwarków, itd. oraz na końcu księgi, w zbiorczym zestawieniu, podsumowaniu całej posiadłości. W części inwentarzy swoje podpisy zostawili urzędnicy – lustratorzy, zwykle na pierwszej stronie, choć zdarzały się przypadki, że na samym końcu.

Tabela 30. Pozostałe rodzaje informacji zawarte w inwentarzach, rewizjach Sławatycz.

	Oplaty/czynsze	Żywy inwentarz	Prowent	Powinności	Sporządzający
1656 ❖	✓		✓	✓	
1676 ❖	✓		✓	✓	✓
1679/1 ❖	✓		✓	✓	✓
1679/2 ❖	✓		✓	✓	
1685/1 ❖	✓		✓	✓	✓
1685/2 ❖	✓		✓	✓	□
1693 ❖	✓		✓	✓	✓
1709 ❖			□		✓
1718/1 ❖	✓		✓	✓	
1718/2 ❖	✓		✓	✓	✓
1722 ★	✓		✓		
1723 ★	✓		✓		
1726 ★	✓		✓		✓
1728 ★	✓		✓		✓
1736 ❖	✓	✓	✓	✓	
1737 ★	✓	✓	✓	✓	
1738/1 ❖	✓	✓	☑	✓	✓
1738/2 ★	✓	✓	✓	✓	
1741 ★	✓	✓	✓	✓	
1742 ❖	✓	✓	✓	✓	
1743/1 ❖	✓	✓	☑	✓	✓
1743/2 ◆	✓	✓			
1744 ★		✓			
1745 ★	✓	✓	✓	✓	✓
1746/1 ★		✓		✓	
1746/2 ❖	✓	✓	✓	✓	✓
1764/1 ❖	✓		✓	✓	
1764/2 ❖	✓		✓	✓	
1765 ❖	✓		□		✓

❖ inwentarz

★ rewizja

◆ podanie

□ tylko informacja o zaległym czynszu

☑ tylko informacja o podymnym, umieszczona na końcu inwentarza, w zestawieniu zbiorczym

Wohyń

Dla Wohynia dysponujemy 5 inwentarzami/lustracjami, sporządzono je w analogiczny sposób, jak dla Łomaz i Piszczaca. Zachowało się 5 źródeł tego rodzaju: z 1566¹⁷⁵, 1570¹⁷⁶ 1588¹⁷⁷, oraz z 1667 i 1690¹⁷⁸.

Lustracja z 1570 r. ma charakter opisowy, skupiono się w niej na podaniu liczby poszczególnych rodzajów gruntów, liczby karczem, liczby rzeźników i dochodów z nich; dołączono także skargi mieszczan na administratorów dóbr. Na samym końcu określono zasady pobierania cła grobelnego oraz podano sumę dochodów z miasta (Ilustracja 34).

Ilustracja 34. Fragment lustracji Wohynia z 1570 r.

Legi miasta to od Brzozowa miasto a od Łukowa miasto 5 Dla potrzeb y wotkach sędziów pomiaru na pręty od których podano 6 denarów. Długich Wrinku sędziów pręty obrotu wotków 37 płaga sędziów na wotki po 7$\frac{1}{2}$ grama. wotki 0 27 7$\frac{1}{2}$ Wuliczach sędziów pręty 269 płaga sędziów go pręty wotki po 5 grama. wotki 0 14 5 Na przedmiedziu sędziów pręty 29 42 płaga sędziów po grama. wotki na wotki wotki 4 54 1 włoki Włoki sędziów pręty 16 7$\frac{1}{2}$ grama. wotki 0 4 1$\frac{1}{2}$	172 34	zobacz o który sędzi pręty sędzi 6 denarów Brzozowa który wotki sędziów Brzozowskiego podano 6 denarów y karczem brzozi od nich chęć pręty y wotki pręty sędziów od sędziów pręty sędziów y wotki sędziów sędziów wotki sędziów pręty sędziów pręty sędziów po 50 6 a za wotki po 12 6 wotki sędziów 6 62 a za wotki sędziów wotki 172 34 Ostatnia sędzi pręty nam sędziów wotki sędziów y wotki sędziów wotki sędziów wotki sędziów sędziów Brzozowa sędziów y Łukowskiego sędziów sędziów sędziów Dla nam sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów y sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów po 12 6 sędziów sędziów po 12 6 sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów sędziów RZECNICZ Rzecznik sędziów sędziów II karczem sędziów sędziów sędziów sędziów 15 wotki 0 15 Karczm

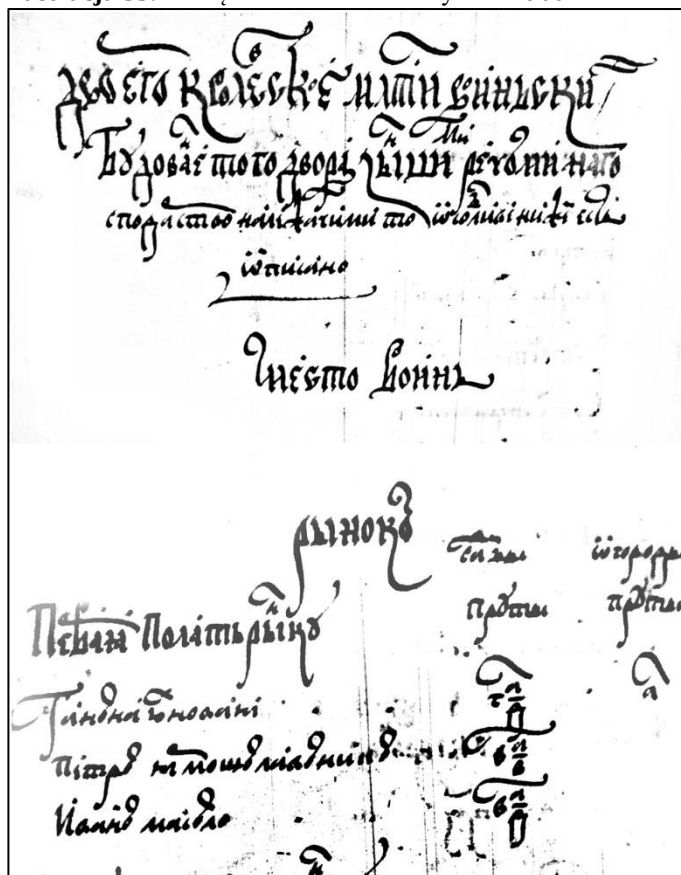
¹⁷⁵ Rękopis: [Wh 1566a] [Inwentarz Wohynia 1566], Akta ekonomii brzeskiej. Inwentarze, AGAD, AR XVII, sygn. 34, k. 601 – 640; wydanie drukowane: [Wh 1566b] Описание староства Берестейского 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воинъ, Документы Московского Архива Министерства Юстиции, Том I, Москва 1897, s. 370 – 378.

¹⁷⁶ Rękopis: [Wh 1570a] Miasto Wohyń, Lustracja starostw woj. rawskiego i podlaskiego, AGAD, ASK XLVI, sygn. 144, k. 75 – 77; wydanie drukowane: [Wh 1570b] Miasto Wohin, w: Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław – Warszawa 1959, s. 11 – 12.

¹⁷⁷ [Wh 1588] Miasto Woin. Starostwa Brzeskiego Revisia [1588 r.], AGAD, ASK LVI, sygn. B-7, k. 23 – 25.

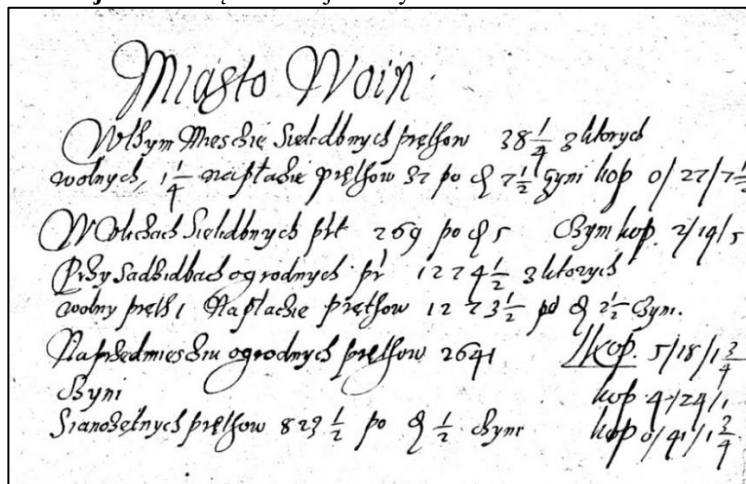
¹⁷⁸ Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego...

Ilustracja 35. Początek inwentarza Wohynia z 1566 r.

Rewizja z 1588 r. miała podobną, co lustracja z 1570 r. – jest to w zasadzie podliczenie liczby gruntów mieszkalnych („siedlibne”) i rolnych (ogrody, sianożęci, włóki), a także wysokości dochodu z tychże i z kapszczyzny (z karczem). Wykazywano liczbę prętów płatnych, wolnych i pustych (Ilustracja 36).

Ilustracja 36. Początek rewizji Wohynia z 1588 r.

[Wh 1588], k. 24.

Spośród informacji dotyczących ludności najczęściej występują wzmianki o zawodach, jednak tylko w źródle z 1566 r. podano mozaikę zawodową, podczas gdy w dwóch kolejnych wzmiankuje się wyłącznie rzeźników (w kontekście czynszów od rzeźników), pomijając zupełnie inne zawody. Nazwy ulic, rozdział działek, opis granic i obiekty zarejestrowano tylko w rewizji z 1566 r. Tzw. *Rejestry podymnego* rejestrowały wyłącznie liczbę dymów.

Tabela 31. Rodzaje informacji na temat ludności i przestrzeni wzmiankowane w lustracjach, rewizjach Wohynia.

	Ludność		Przestrzeń				
	Liczba właścicieli	Zawody	Nazwy ulic	Dymy	Rozdział działek/placów	Opis granic	Obiekty fizjograficzne
1566★	✓	✓	✓	□	✓	✓	✓
1570■		✓					
1588★		✓					
1667◆				✓			
1690◆				✓			

★ Rewizja
 ■ Lustracja
 ◆ Podymne

Spośród budynków źródła dotyczące Wohynia wzmiankują kościół i cerkiew (a także plebanie), karczmy, młyny (tylko 1588 r.). Urzędnicy nie sporządzali szczegółowych opisów budynków (tak jak np. w przypadku Łomaz w 1642 r.), odnotowywali jedynie działki cerkiewne lub kościelne, zaś w przypadku karczmy poprzestawano na podaniu ich liczby i dochodu z nich uzyskiwanego. Z gruntów rolnych, wszystkie trzy źródła (z wyjątkiem *Podymnego*) wzmiankują ogrody, włóki i sianożęci, zaś w rewizji z 1566 r. dodatkowo morgi i zaścianki (Tabela 32).

Tabela 32. Budynki i grunty rolne wzmiankowane w lustracjach, rewizjach Wohynia.

	Budynki			Grunty rolne				
	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Karczmy	Młyny	Ogrody	Włóki	Sianożęci	Morgi	Zaścianki
1566★	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓
1570■		✓		✓	✓	✓		
1588★	✓	✓	✓	✓	✓	✓		
1667◆								
1690◆								

★ Rewizja
 ■ Lustracja
 ◆ Podymne

Inne rodzaje informacji podawanych przez urzędników w źródłach dotyczących Wohynia to wysokość prowentu, opłaty i czynsze, a także podpisy sporządzających. W *Rejestrach Podymnego* nie odnotowywano danych na temat prowentu i czynszu.

Tabela 33. Pozostałe rodzaje informacji wzmiankowane w lustracjach, rewizjach Wohynia.

	Prowent	Opłaty/czynsz	Sporządzający
1566★	✓	✓	✓
1570■	✓	✓	
1588★	✓	✓	✓
1667◆			✓
1690◆			✓

★ Rewizja

■ Lustracja

◆ Podymne

Rejestry podymnego 1667, 1690

Oddzielną grupę inwentarzy stanowią tzw. *rejestry podymnego*¹⁷⁹ z 1667 i 1690 r. Powodem przeprowadzenia tych spisów było zadłużenie państwa względem żołnierzy po wyczerpujących wojnach, trwających od 1648 r. Jak podkreślił wydawca *Rejestrów podymnego*, Andrzej Rachuba, spisy przeprowadzane w 1667 r. były dokładniejsze i bardziej wiarygodne od tych z roku 1690¹⁸⁰.

Dla części prezentowanych miejscowości są to jedynie materiały o charakterze inwentarza (Komarówka Podlaska, Pratulin, Wisznice); źródła te zawierają tylko liczbę dymów z poszczególnych miejscowości. *Rejestrami podymnego* nie objęto tylko Hanny.

¹⁷⁹*Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000.

¹⁸⁰Tamże, s. 11. Pomimo większej dokładności spisu z 1667 od abiuraty z 1690 r., źródło to nie jest wolne od błędów. Błędy nie zawsze wynikały z pomyłek pisarzy, lecz w spisie tym nie uwzględniono prawdopodobnie danych zawartych wcześniej.

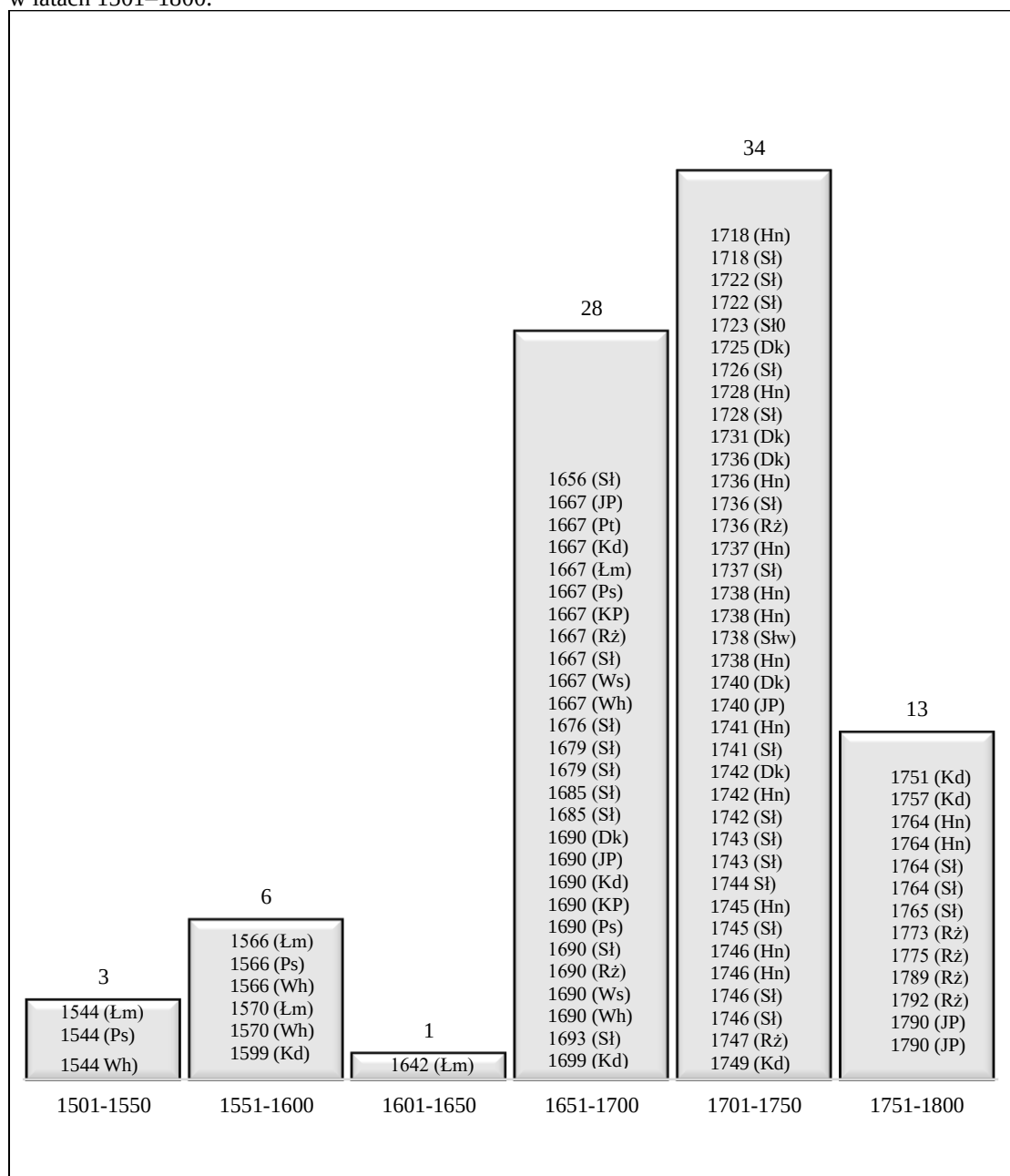
Tabela 34. Miejscowości objęte *Rejestrami podymnego*.

	1667	1690
Dokudów (Dk)		■
Hanna (Hn)		
Janów Podlaski (JP)	■	■
Kodeń (Kd)	■	■
Komarówka Podlaska (KP)	■	■
Łomazy (Łm)	■	■
Piszczac (Ps)	■	■
Pratulin (Pt)	■	■
Różanka (Rż)	■	■
Sławatycze (Sł)	■	■
Wisznice (Ws)	■	■
Wohyń (Wh)	■	■

Sporządzono na podstawie: *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego...*

Najwięcej inwentarzy, lustracji pochodzi z okresu 1651–1750 r. (Wykres 3); przeważają tam materiały dotyczące Sławatycz oraz *Rejestry podymnego* z 1667 i 1690 r. Pomimo wielu różnic w samym formularzu, łączył je szereg cech wspólnych – ich celem było oszacowanie dochodu z danej miejscowości (wsi lub miasta), przy okazji jednak podawano wiele innych informacji. Dane źródłowe wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach można podzielić na kilka rodzajów: dane dotyczące ludności, dane dotyczące przestrzeni, budynków, informacje na temat gruntów rolnych i inne.

Wykres 3. Liczba inwentarzy, lustracji, rewizji odnotowywana w poszczególnych pięćdziesięcioleciach w latach 1501–1800.

Najczęściej odnotowanymi informacjami dotyczącymi ludności była liczba właścicieli działek mieszkalnych oraz wykonywane przez nich zawody; informacje te znajdujemy praktycznie w każdym z omawianych źródeł. Dość często odnotowywano ludność żydowską. Sporadycznie, i to tylko w przypadku niektórych miast, podawano liczbę synów, córek i ogólnie kobiet (Tabela 35).

Tabela 35. Informacje dotyczące ludności wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

	Liczba właścicieli	Synowie	Córki	Kobiety	Żydzi	Zawody
Dokudów	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Hanna	✓	□	□	□	□	✓
Janów Podlaski	✓				✓	✓
Kodeń	✓	✓	✓	□	✓	✓
Łomazy	✓				✓	✓
Piszczac	✓				✓	✓
Różanka	✓	✓		✓		✓
Sławatycze	✓	✓	✓	□	✓	✓
Wohyń	✓					✓

Inwentarze, lustracje, rewizje zawierają wiele danych na temat przestrzeni miejskiej. W prawie wszystkich miejscowościach (oprócz Różanki) podawano nazwy ulic, we wszystkich miastach (lecz nie w każdym inwentarzu) podawano liczbę dymów, wielkość rozdział działek mieszkalnych (głównie w placach), a także w większości opisywano granice miasta i jego gruntów oraz występujące tam obiekty fizjograficzne (Tabela 36).

Tabela 36. Informacje dotyczące przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

	Nazwy ulic	Dymy	Rozdział działek/placów	Opis granic	Obiekty fizjograficzne
Dokudów	✓	✓	✓	□	□
Hanna	✓	✓	✓	□	□
Janów Podlaski	✓	✓	✓	✓	✓
Kodeń	✓	✓	✓	□	□
Łomazy	✓	✓	✓	✓	✓
Piszczac	✓	✓	✓	✓	✓
Różanka		✓	✓	✓	✓
Sławatycze	✓	✓	✓	✓	✓
Wohyń	✓	✓	✓	✓	✓

Bardzo często wzmiankowane były budynki – municypalne (ratusze, wójtostwa), dwory/siedziby właściciela, budynki związane z działalnością wspólnot religijnych (kościół, cerkwie, synagogi, szkoły), różnego rodzaju budynki gospodarcze (stodoły, obory, chlewnie, itd.), a także karczmy, młyny czy browary. Wiele miejsca poświęcono kościołom w Janowie, szczególnie opisując ich stan, wnętrze; dość często opisywano także stan i wygląd młynów, np. w Dokudowie, Janowie czy Sławatyczach (Tabela 37).

Tabela 37. Rodzaje budynków wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

	Budynki municipalne	Dwory/ Siedziby właściciela	Budynki związane z działalnością wspólnot religijnych	Budynki gospodarcze	Kramnice	Karczmy	Młyny	Browary
Dokudów	✓		✓	✓		✓	✓	✓
Hanna	✓		✓			✓		
Janów Podlaski	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Kodeń	✓	✓	✓	✓		✓		✓
Łomazy	✓	✓	✓	✓		✓	✓	□
Piszczac	✓		✓	✓		✓	✓	□
Różanka	✓	✓	✓	✓		✓		
Sławatycze	✓		✓	✓	□	✓	✓	□
Wohyń	✓□	✓	□	□		✓	✓	□

We wszystkich omawianych miastach wzmiankuje się grunty rolne – włóki i ogrody, w większości morgi, w niektórych folwarki, zaścianki oraz sianozęci. Zaścianki i sianozęci występowały wyłącznie w miastach królewskich. W przypadku mniejszych miast, takich jak Hanna czy Różanka, wielkość pola (włóki) podawano przy nazwisku/mianie właściciela, zaś w większych, jak np. w Sławatyczach czy miastach królewskich właścicieli włók wykazywano osobno (Tabela 38).

Tabela 38. Rodzaje gruntów rolnych wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

	Ogrody	Włóki	Folwarki	Sianozęci	Morgi	Zaścianki
Dokudów	✓	✓				
Hanna	✓	✓	✓	□	□	□
Janów Podlaski	✓	✓	✓			
Kodeń	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Łomazy	✓	✓		□	✓	✓
Piszczac	✓	✓		✓	✓	✓
Różanka	✓	✓			✓	
Sławatycze	✓	✓	✓	□	□	□
Wohyń	✓	✓		✓	✓	✓

Do innych informacji podawanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach zaliczyć możemy wysokość procentu oraz opłaty i czynsze, powinności (z wyjątkiem miast królewskich), nazwiska lustratorów oraz w niektórych miastach liczbę żywego inwentarza. Wysokość procentu, czynsze i powinności podawano zazwyczaj na końcu opisu danej

miejsowości¹⁸¹, czasami przy nazwisku/mianie danego mieszczanina wskazywano wymiar tygodniowy pańszczyzny, a także wysokość czynszu, np. w Kodniu (Tabela 39).

Tabela 39. Pozostałe informacje wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

	Żywy inwentarz	Prowent	Oplaty/czynsz	Powinności	Sporządzający
Dokudów	✓	✓	✓	✓	✓
Hanna	✓	✓	✓	✓	✓
Janów Podlaski		✓	✓	✓	✓
Kodeń	✓	✓	✓	✓	
Łomazy		✓	✓		✓
Piszczac		✓	✓		✓
Różanka	✓	✓	✓	✓	✓
Sławatycze	✓	✓	✓	✓	✓
Wohyń		✓	✓		✓

Częstą praktyką było, jeśli inwentarz, lustracja, rewizja obejmowała kompleks dóbr, umieszczanie na końcu księgi zbiorczego zestawienia, np. liczby dymów/gospodarzy, wysokości dochodu (w pieniądzu i naturze), liczby dobytku. Zestawienia takie widzimy np. w przypadku inwentarzy sławatyckich czy dóbr bialskich (Dokudów). Warto jeszcze wspomnieć, że w niektórych inwentarzach (np. dla Janowa czy Sławatycz) lustratorzy podawali liczbę sprzętów i zwierząt znajdujących się w folwarkach. Formularz inwentarza/lustracji/rewizji w znacznym stopniu zależał od charakteru gospodarczego danej miejscowości – widać to szczególnie jaskrawo na przykładzie Hanny czy Różanki. Dla Hanny, pomimo statusu miasteczka, bo z takim terminem bardzo często się spotykamy w źródłach, formularz praktycznie nie różnił się od formularza innych wsi, wchodzących w skład dóbr sławatyckich, podobną sytuację widzimy w Różance, gdzie w ostatnim inwentarzu, z 1792 r., podano nawet wymiar daniny naturalnej.

W świetle wyżej wyrażonych uwag możemy stwierdzić, że formularze inwentarzy, lustracji i rewizji omawianych przez nas miast sporządzano według powszechnie panujących zasad i wpisywały się one w określone ramy. Możemy to dostrzec choćby w przypadku stosunkowo najmłodszych inwentarzy, np. Sławatycz czy Różanki z II poł. XVIII w. – obfitowały one np. w szczegółowe opisy granic posiadłości, zabudowań, podawano wysokość czynszu i pańszczyzny dla poszczególnych mieszczan, czego na próżno możemy doszukiwać się w tego rodzaju źródłach z końca XVII czy nawet początku XVIII stulecia. Wobec danych źródłowych, zawartych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach, a wykorzystanych w niniejszej

¹⁸¹ Zasadę tę stosowano także w odniesieniu do wsi, lustrowanych razem z danym miastem.

rozprawie należy jednak podchodzić z pewną ostrożnością – jak wspomnieliśmy na początku tego rozdziału, inwentarze sporządzano przesłuchując mieszczan. Nie można wykluczyć sytuacji, że przesłuchiwanie mieszczan umyślnie zatajało informacje na temat wykonywanego zawodu celem uniknięcia dodatkowego opodatkowania, stąd uzyskiwane wyniki niejednokrotnie mogły odbiegać od rzeczywistości (o czym szerzej w dalszych rozdziałach).

Inwentarze, lustracje, rewizje, nawet w obrębie jednej miejscowości, różniły się między sobą zawartością, co wynikało z aktualnych zainteresowań właścicieli tychże dóbr, lecz z biegiem czasu, o czym już wspomnieliśmy, były one coraz szczegółowsze. Możemy to zauważyć np. na przykładzie Kodnia – w źródle z 1599 r. właściciela miasta interesowała m. in. tylko wielkość działki mieszkalnej każdego z mieszkańców i wysokość dochodu, zaś już w połowie XVIII stulecia, oprócz tych informacji, wymagał on od swych urzędników podania liczby synów czy liczby inwentarza żywego. Innym przykładem są Sławatycze – w ostatnich dwóch inwentarzach z 1764 r. po raz pierwszy zaczęto odnotowywać pobór podymnego od mieszkańców. Źródła te, dotyczące każdej z miejscowości, pomimo wielu cech wspólnych, charakteryzowały także pewne osobliwe cechy, niewystępujące dla pozostałych omawianych miast. Jako przykład niech posłuży Janów – w obu źródłach z 1790 r. znajdujemy, oprócz części zasadniczej, także kopie ważnych dokumentów (np. akta fundacji czy uposażenia świątyń). Formularze inwentarzy, lustracji, rewizji czasami różniły się w zależności od tego, w jakim celu były sporządzane. Inwentarz dóbr oddawanych warendę były zwykle bardziej dokładne; urzędnicy poświęcali tam więcej miejsca opisom budynków, stanowi dobytku żywego. Takimi źródłami są np. inwentarze Sławatycz z 1743 r. ([Sł 1743/1], [Sł 1743/2]).

Oprócz inwentarzy w pełnym tego słowa znaczeniu należy wspomnieć o „niepełnych” inwentarzach, rewizjach, gdzie skupiano się na opisie stanu zabudowań dworskich (zob. np. [Łm 1642] czy [Dk 1787]), a także o źródłach, w których podawano tylko strukturę dochodu z tych miast (np. rewizja dóbr królewskich z 1588 r., [Sł 1709]), pomijając listę mieszczan (właścicieli dymów). Źródła tego rodzaju pełnią rolę uzupełniającą w naszych rozważaniach. Wpływ na odczytanie danych ma także stan zachowania źródeł; większość archiwaliów jest w dobrym stanie, jednak inwentarz Kodnia z 1599 r. zachował się bardzo złym stanie (uszkodzona górna krawędź księgi), przez co interpretacja zawartych w nim informacji sprawia pewne trudności. Nie możemy również wykluczać, że materiał źródłowy, którym dysponujemy dla omawianych miast, to wszystko, co zostało wytworzone w dawnych wiekach. Interesującą kwestią, jednak nierozwiązywalną z powodu braku tych źródeł, są kopie inwentarzy, lustracji, rewizji, sporządzane na potrzeby administratorów dóbr. Dotarcie do nich mogłoby rzucić więcej światła zarówno na formularze tych archiwaliów, jak i na obraz społeczno – gospodarczy

omawianych miast. Wiele inwentarzy może także znajdować się w białoruskich, ukraińskich czy nawet rosyjskich archiwach, lecz dotarcie do nich z obiektywnych względów jest obecnie utrudnione. Trudno również dociec, czy archiwalia, które wykorzystujemy w niniejszej rozprawie, są oryginałami, czy kopiami. Jak wynika z analizy źródeł dotyczących Sławatycz, pomiędzy dwoma inwentarzami/rewizjami z tego samego roku zachodziły niekiedy pewne niewielkie różnice w liczbach, co mogło być skutkiem błędu pisarza/kancelisty lub błędu w obliczeniach.

ROZDZIAŁ II

ROZPLANOWANIE PRZESTRZENNE, TOPOGRAFIA MIASTA

Na fizjonomię miasta wpływały warunki geograficzne, układ dróg, niekiedy zastana zabudowa, w mniejszym stopniu kwestie własnościowe¹⁸². Przy wytyczaniu kształtu miasta średniowiecznego dążono, tam, gdzie warunki na to pozwalały, do utworzenia kwadratowego rynku. Tadeusz Kozaczewski, badający rozplanowanie średniowiecznych miast śląskich, w 20 badanych miastach dostrzegł jedynie kilka miast o kwadratowych rynkach, większości nadano rynki prostokątne. Kształt taki podyktowany był warunkami geograficznymi. Regularny kształt miasta był natomiast dowodem przewyciężenia problemów własnościowych. Bliskość dróg nie tyle wpływała na formę miasta, co na decyzję o założeniu go w danym miejscu; niejednokrotnie to do miast dostosowywano przebieg dróg. Badacz zaznaczył, na podstawie analizy planów miast, że zarys obszaru przeznaczonego na założenie miasta nie decydował o rozplanowaniu wewnętrznym¹⁸³.

Jan Malczewski w rekonstruowaniu pierwotnego układu przestrzennego uwypuklał znaczenie źródeł kartograficznych. W swojej pracy, poświęconej miastom między Wisłoką a Sanem wykorzystywał m. in. plany katastralne, na których umieszczano szereg szczegółowych informacji, np. bieg cieków wodnych, rozmieszczenie pól uprawnych; mimo że tworzone je w połowie XIX stulecia, pozwalają odtworzyć dawny, nawet średniowieczny stan¹⁸⁴.

Wielu badaczy zastanawiało się nad wartością dzisiejszych planów w badaniach nad rozwojem przestrzennym miast średniowiecznych. Według Konrada Jażdżewskiego, cytowanego przez Janusza Pudełko, dzisiejsze plany umożliwiają zrekonstruowanie rozplanowania nawet z XIII–XIV w. Pozostałością po dawnym planie mogą być ulice, place czy rynki¹⁸⁵.

Dzisiejszy plan miasta w pewnym stopniu oddaje średniowieczny układ działek. Dość równe działki występowały w rynku, natomiast w ulicach da się zauważyć znaczne zróżnicowanie. Wielkość działek mogła wynikać z potrzeb budujących się tam osadników, natomiast zamożność czy pochodzenie społeczne nie miały większego znaczenia¹⁸⁶.

¹⁸² T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Wrocław 1973, s. 4.

¹⁸³ Tamże, s. 5 – 6.

¹⁸⁴ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem*, s. 53.

¹⁸⁵ J. Pudełko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienia działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 9(1964), z. 1, s. 7.

¹⁸⁶ Tamże, s. 8.

Wiele z prezentowanych w niniejszej rozprawie miejscowości powstało w miejscu istniejących już osad, adaptując ich układ przestrzenny. Pomocą w rekonstrukcji przedrozbiorowego rozplanowania są dziewiętnastowieczne mapy, a dokładniej ich wycinki. Najstarsze plany, jakimi dysponujemy, pochodzą z początków XIX w.; są to wycinki mapy *West Gallicien (1801–1804)–Josephinische Landesaufnahme*¹⁸⁷ (zwana dalej Mapą Heldensfelda).

W celu ukazania zmian w rozplanowaniu miast będących przedmiotem zainteresowania niniejszej rozprawy między końcem XVIII w. a stanem dzisiejszym, na warstwę współczesną nałożono przebieg dróg, zabudowania oraz inne dające się uchwycić elementy, z warstwy historycznej¹⁸⁸. Tak złożone warstwy pozwalają w przybliżeniu ustalić rozwój przestrzenny czy zmiany w rozplanowaniu. Bardzo dużym ułatwieniem w ustalaniu zmian przestrzennych jest narzędzie, dzięki któremu za pomocą suwaka można zmieniać przezroczystość warstwy historycznej.

Aby dokładniej ukazać dawne rozplanowanie, przy opracowywaniu planów wyodrębniono (podkreślono) istotne z punktu widzenia rozważań elementy: granica miasta¹⁸⁹, przebieg ulic, zabudowania (mieszkalne jak i miejskie) oraz obiekty sakralne. Rozplanowanie przestrzenne oraz inne istotne elementy przestrzeni zostaną omówione według określonego schematu. W pierwszej kolejności opisane zostaną granice (jeśli tego typu informacje istnieją), potem skupimy się na przedstawieniu danych źródłowych odnoszących się bezpośrednio do układu przestrzennego, a więc głównych budynków (municipalnych, kultowych), przedmieść, ulic (i ich nazw, jeśli występują), karczem, obiektów „przemysłowych”: młynów, browarów, gorzelni, itd. Następnie porównamy dane źródłowe z planami miejscowości i omówimy kształt miast wynikający z tychże właśnie planów. Zaznaczyć musimy, że rekonstrukcja rozmieszczenia ulic, pól, ogrodów, folwarków ma charakter hipotetyczny¹⁹⁰.

¹⁸⁷ <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey>. Mapa jest w całości zdigitalizowana. Dzięki zastosowanym na portalu narzędziom możliwe jest zmierzenie (w przybliżeniu) powierzchni. W dalszej części pracy podawane wielkości powierzchni będą uzyskiwane właśnie dzięki tej funkcji; z tego powodu należy ostrożnie podchodzić do uzyskanych wyników. Mapa ta będzie podstawowym materiałem kartograficznym, pozostałe mapy będą pełnić funkcję pomocniczą.

Całość mapy składa się z kilkuset arkuszy, co widać przy większym zbliżeniu.

¹⁸⁸ Tak będziemy w dalszej części pracy nazywać mapę z końca XVIII – pocz. XIX w. oraz *Mapę Kwatermistrzostwa*

¹⁸⁹ Granice miasta traktujemy tu umownie – skupiono się na obszarze zwartej zabudowy i przyległych działek (ogrodów?). Rzeczywisty rozmiar miasta mógł być większy.

¹⁹⁰ Rekonstrukcję oparto o dane źródłowe, porównując je z najwcześniejszymi dokładnymi planami z początku XIX stulecia: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/>, natomiast dla porównania występujących w źródłach nazw geograficznych (terenowych) wykorzystano: <https://geoportal360.pl/map/>, https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/lmgp_2.html. Mapy geoportalu uwzględniają m. in. nazwy geograficzne (warstwa: Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych). Jednak nie wszystkie te nazwy, uwzględnione w źródłach,

Dla trzech miejscowości (Komarówka Podlaska, Pratulin, Wisznice) nie posiadamy tak dokładnych inwentarzy, lustracji, rewizji, jedynie Rejestry Podymnego, które nie pozwalają na rekonstrukcję topografii miejskiej (w źródłach tych ograniczano się do podania liczby dymów), dlatego szczegółowy opis przestrzeni zostanie pominięty w tym rozdziale i ogólnie omówiony.

Urzednicy dokonujący przeglądu dóbr często uwzględniali obiekty fizjograficzne, szczególnie rzeki (w Sławatyczach). Wiele uwagi poświęcano też opisaniu granic miasta, wraz z jego gruntami rolnymi; dość szczegółowe opisy zachowały się dla Janowa, Łomaz, Piszczaca, Różanki. Niestety, nie każde z wzmiankowanych pól, łąk czy ogrodów udało się umieścić na dziewiętnastowiecznym planie¹⁹¹. W jednym z miast – w Hannie – w ogóle nie uwzględniano obiektów fizjograficznych. Najczęściej wzmiankowanymi elementami były granice (ich opis), rzeki oraz lasy.

Tabela 40. Obiekty fizjograficzne wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Opis granic	Rzeka	Jezioro	Staw	Kanal	Bloto	Las
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)							
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)							
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)	→	→	→	→	→	→	
1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)		1751					
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)							
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)	1566	1566					
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)	1566	1566				1566	1566
1667 – 1690	2*	Pratulin (Pt)							
1667 – 1792	8	Różanka (Rz)	1747 1773 1779 1792	→	1736 1747 1775	1736 1747			1773 1789 1792
1656 – 1765	28	Sławatycze (Śl)	1764	1656 1685A 1685B 1693 1718 1722B 1726 1728 1741 1742 1743A 1743B 1746B 1764A 1764B 1765					1764A 1764B
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)							

możemy odszukać na tych mapach (geoportalu), wobec czego do uzyskanych wyników należy podchodzić z dużą ostrożnością.

¹⁹¹ Przy rekonstrukcji rozmieszczenia mikrotoponimów posłużono się danymi zawartymi w geoportalu, jednak nie wszystkie nazwy sygnalizowane w źródłach zostały tam (w geoportalu) uwzględnione lub zanikły.

1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)							1544

* Tylko *Podymne*

➔ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

Najczęściej odnotowywanymi obiektami municypalnymi były dwory, zamki, pałace, a także prywatne dworki szlacheckie. Zwykle poprzestawano na podaniu informacji o tego rodzaju budowlach; zamki, pałace¹⁹² opisano szczegółowo w Kodniu i Różance, zwracając m. in. uwagę na ich stan.

Tabela 41. Obiekty municypalne i dworki wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Opisowy wykaz inwentarzy									
Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Ratusz	Wójtostwo	Dwór	Zamek Pałac	Dom urzędniczy	Rezydencja ekonomiczna	Dworek
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)	1677 1736 1740 1748						
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)			1728 1737 1738a 1738b 1741 1742 1745 1746b				
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)		➔	➔	➔			
1599 – 1757	7	Kodeń (Kod)				1599			1699 1749
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)							
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)	1570 1588		1566 1588 1642		1642		
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)		➔					
1667 – 1690	2*	Pratulín (Pt)							
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)			1736 1789	1736 1773 1792			
1656 – 1765	28	Sławatycze (Sl)		1679A 1685A 1746A	1656 1679A 1679B 1685A 1685B 1693 1736 1738 1742 1743A 1764A	1656 1679A 1679B 1685A 1685B 1693 1718 1722A 1726 1764A 1764B 1765	1679A	1764A 1764B 1765	1679A 1679B 1741 1764B 1765
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)							
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)	1588		1566 1588				

* Tylko *Podymne*

¹⁹² W Sławatyczach nie wspominało się bezpośrednio o zamku, świadectwem jego istnienia były nazwy ulic: Podzamecze i Przedzamecze; w inwentarzach z 1764 i 1765 we wstępie sygnalizuje się tylko istnienie „zameczyska”.

- ➔ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach
☒ wszystkie oprócz

Ważne miejsce w miejskiej topografii zajmowały obiekty związane z funkcjonowaniem wspólnot religijnych, a więc kościoły, cerkwie, plebanie, cmentarze, szkoły czy szpitale. Szczegółowsze opisy kościołów znajdujemy w źródłach dla Janowa i Kodnia, zaś cerkwi w przypadku Kodnia i Różanki.

Tabela 42. Obiekty związane z funkcjonowaniem wspólnot religijnych wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Kościół	Cerkiew	Plebania	Dzwonnica	Cmentarz	Szkoła	Szpital	Izba rabina
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)	1677 1725	1677 1725 1731						
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)		☒ 1718 1736 1746A 1764A						
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)	➔	➔		➔	➔	➔	➔	
1599 – 1757	7	Kodeń (Kod)	➔	➔	1599 1749	1599	1599	☒ 1599	☒ 1599	
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)								
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)	1570 1642	1566 1570 1642				1667		
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)	➔	➔						
1667 – 1690	2*	Pratulín (Pt)								
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)		1736 1775 1789 1792			1775			
1656 – 1765	28	Sławatycze (Śl)	1736 1737 1738B 1741 1744 1745 1746A 1746B 1764A 1764B 1765	☒ 1722B 1738A 1743A 1743B	1679A 1679B 1685A 1685B 1693 1722A 1726 1728 1742 1744 1745 1746A 1746B 1744 1745 1746A 1746B 1764A 1764B 1765		1741 1742 1744 1745 1746A 1746B 1764A 1764B 1765	☒ 1656 1726 1736 1737 1742 1743A 1743B 1746A	1685A 1685B 1718 1722A 1726 1736 1737 1742 1746B 1764A 1764B 1765	☒ 1656 1726 1738A 1743A 1743B 1746A
1566 – 1690	5	Wołyń (Wh)								

* Tylko Podymne

- ➔ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach
☒ wszystkie oprócz

Dużo uwagi poświęcono ulicom i szlakom komunikacyjnym. Inwentarze prawie wszystkich miast informują o nazwach ulic (z wyjątkiem Różanki), gościńcach/traktach (oprócz Hanny) i o groblach (oprócz Hanny i Piszczaca) zaś rozdział działek mieszkalnych podano przynajmniej w jednym ze źródeł dla każdej miejscowości.

Tabela 43. Ulice, szlaki komunikacyjne i wielkość działek wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Nazwy ulic	Gościńiec/trakt	Przedmieścia	Most	Grobla	Fosa	Rozdział działek
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)	1725 1731 1748			1748	1748		1725 1731 1748
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)	1742						1742
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)	→	→		→	→	→	→
1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)	☒ 1757	1751					☒ 1757
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)							
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)	1566	1566	1566 1588	1566	1566		1566
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)	1566	1566	1566 1588				1566
1667 – 1690	2*	Pratulín (Pt)							
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)		1747 1789 1792			1789		1736 1747 1773 1775 1792
1656 – 1765	28	Sławatycze (Sl)	→	1685A 1685B 1693 1718 1737 1738A 1738B 1741 1743A 1743B 1745 1746B		1736 1737 1764A 1764B	☒ 1722A 1722B 1726 1728 1744 1746A 1765	1764A 1764B 1765	☒ 1738A 1743A 1743B
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)							
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)	1566	1566	→	1566 1588	1570		1566

* Tylko *Podymne*

→ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

W grupie budynków użyteczności publicznej we wszystkich prezentowanych miastach rejestrowano karczmy, łaźnie w Janowie, Kodniu i Sławatyczach, zaś kramy wyłącznie w Janowie.

Tabela 44. Budynki użyteczności publicznej wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Kram	Karczma	Łaźnia
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)		1736 1740 1742 1748	
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)		☒ 1718 1728 1746A	
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)	→	→	→
1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)		1749 1751	1599
1667 – 1690	2*	Komarówka_Podlaska (KP)			
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)		1566 1570 1588 1642	
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)		→	
1667 – 1690	2*	Pratulin (Pt)			
1667 – 1792	8	Różanka (Rz)		1747 1773 1789 1792	
1656 – 1765	28	Sławatycze (Sl)		1656 1679B 1685A 1685B 1693	1764
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)			
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)		→	

* Tylko *Podymne*

→ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

Najliczniejszą grupę budynków, wzmiankowanych w źródłach, są budynki gospodarcze. W większości miejscowości odnotowywano wyłącznie należące do właściciela, znajdujące się w kompleksie dworskim czy folwarcznym, wyłącznie w Różance w jednym z inwentarzy (1791 r.) podano także liczbę zabudowań gospodarczych mieszczan. Widać także, że niektóre budynki odnotowywano tylko w jednej miejscowości (np. oficyny, rezydencję folwarku, hollendernię, komorę czy lamus w Różance). W tej kategorii obiektów najczęściej rejestrowano gumna, stodoły, spichlerze i stajnie.

Tabela 45a. Budynki gospodarcze wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Oficyna	Folwark	Rezydencja	Hollendernia	Kuchnia	Gumno	Stodoła	Szopa	Spichlerz	Komora	Lamus
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)							1736 1740 1748		1736 1740 1748		
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)											
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)						→	→		→		

1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)									1599		
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)											
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)					1642	1566	1642				
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)						→					
1667 – 1690	2*	Pratulin (Pt)											
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)	1736 1773 1792	☒ 1775	1773	1792		1736 1747	☒ 1775	1736 1747 1792	1736 1747 1773 1792	1773	1747
1656 – 1765	28	Sławatycze (Sł)		1742					1764A 1764B		☒ 1656 1679B 1722B 1764A 1764B 1765		
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)											
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)											

* Tylko *Podymne*

→ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

Tabela 45b. Budynki gospodarcze wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Stajnia	Chlew	Obora	Owczarnia	Kurnik	Psiarnia	Studnia
1690 – 1742	9	Dokudów (Dk)	1736 1740 1742 1748	1740 1748	1736 1740 1748				
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)							
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)	→	→	→		→	→	
1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)	1599						
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)							
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)	1642	1642	1642				
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)							
1667 – 1690	2*	Pratulin (Pt)							
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)	☒ 1775	☒ 1775 1789	1736 1773 1792	1736			1747 1773 1792
1656 – 1765	28	Sławatycze (Sł)							
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)							
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)							

* Tylko *Podymne*

→ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

Równie często, co budynki gospodarcze, urzędnicy rejestrowali obiekty związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności oraz obróbką materiałów. Najliczniej

reprezentowane były młyny (w Janowie, Łomazach, Piszczacu, Różance, Sławatyczach i Wohyniu) i browary (w Janowie, Kodniu, Łomazach i Różance).

Tabela 46a. Obiekty związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności oraz obróbką materiałów wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Winnica	Solarnia	Pasieka	Piekarnia	Sernik	Młyn
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)	1736 1740 1742					1677 1736 1740 1742 1748
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)						
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)						→
1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)	1599			1599		
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)						
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)				1642		1642
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)						1566
1667 – 1690	2*	Pratulín (Pt)						
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)	1773		1747 1773 1792	1736 1747	1737 1747 1792	☒ 1775
1656 – 1765	28	Sławatycze (Sl)	1679A 1679B 1736 1737 1741 1742 1745 1746B	1764A 1764B	1685B 1693 1718 1722A 1736 1737 1738A 1738B 1741 1742 1743A 1743B 1745			☒ 1722A 1722B 1744 1746A 1765
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)						
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)						1544

* Tylko Podymne

→ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

Tabela 46b. Obiekty związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności i obróbką materiałów wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Ślodoznia	Browar	Gorzelnia	Rzeźnia	Farbiarnia	Kuźnia	Cegielnia
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)		1736 1740 1742 1748					
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)							
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)		→					
1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)	1599	1599		1749			1749
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)							
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)		1642					
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)							

1667 – 1690	2*	Pratulin (Pt)							
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)	☒ 1775 1789	1736 1747 1792	1773 1775 1789 1792		1736 1747	1773 1792	1736?
1656 – 1765	28	Sławatycze (Sł)							
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)							
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)							

* Tylko *Podymne*

➔ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

Miarami powierzchni, stosowanymi dla określania powierzchni gruntów rolnych były włóki i morgi. We wszystkich miastach wielkość pól podawano we włókach, zaś w morgach w Kodniu, Łomazach, Piszczacu i Różance.

Tabela 47. Miary powierzchni gruntów rolnych wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Włóki	Morgi
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)	➔	
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)	☒ 1718 1746A	
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)	➔	
1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)	☒ 1757	1699 1749 1751
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)		
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)	1544 1566 1570 1642	1566
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)	➔	➔
1667 – 1690	2*	Pratulin (Pt)		
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)	☒ 1757	1773 1775 1789 1792
1656 – 1765	28	Sławatycze (Sł)	☒ 1728 1738A 1765	
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)		
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)	➔	

* Tylko *Podymne*

➔ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

Mieszczanie omawianych miast dysponowali kilkoma rodzajami gruntów rolnych: ornymi, folwarkowymi, ogrodami, sadami, łąkami, zaściankami i sianożęciami. Najliczniej odnotowywanym typem gruntu były folwarki (oprócz Piszczaca i Wohynia), ogrody (oprócz

Sławatycz) i łąki (oprócz Hanny, Piszczaca, Sławatycz i Wohynia). Grunty orne odnotowywano tylko w Różance.

Tabela 48. Typy gruntów rolnych wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Zakres chronologiczny inwentarzy	Liczba inwentarzy		Orne	Folwarkowe	Ogrody	Sady	Łąki/wypusty	Zagony (stajowe)	Zaścianki	Sianożęci
1677 – 1787	9	Dokudów (Dk)			1725 1740 1748					
1718 – 1764	13	Hanna (Hn)		☒ 1746A 1764A	☒ 1718 1746A			☒ 1745 1746A 1746B		
1667 – 1790	4	Janów Podlaski (JP)		➔	➔		➔			
1599 – 1757	7	Kodeń (Kd)		1599	1599 1751		1751			
1667 – 1690	2*	Komarówka Podlaska (KP)								
1566 – 1690	7	Łomazy (Łm)		1566 1642	1566 1570 1588		1566		1566	
1566 – 1690	4	Piszczac (Ps)			➔				1566	➔
1667 – 1690	2*	Pratulin (Pt)								
1667 – 1792	8	Różanka (Rż)	1775 1789	1736 1775	☒ 1789	1773 1792	1775 1789 1792			1747 1773
1656 – 1765	27	Sławatycze (Sł)		☒ 1728 1738A						
1667 – 1690	2*	Wisznice (Ws)								
1566 – 1690	5	Wohyń (Wh)								

* Tylko *Podymne*

➔ informacja wzmiankowana we wszystkich inwentarzach/rewizjach/lustracjach

☒ wszystkie oprócz

Lokalizację gruntów rolnych w niniejszej rozprawie oznaczono według następującego wzoru. W przypadku miejscowości, dla których źródła podają bardzo wiele mikrotoponimów (odnoszących się do tychże gruntów, np. Janów, Łomazy czy Piszczac) w przypisach, po cytacie źródłowym podano literę wraz z numerem porządkowym (np. O1 oznacza pierwszy ogród, wzmiankowany w źródle). Z kolei w tych miejscowościach, gdzie mikrotoponimów nie ma wiele, podano je pod mapą.

Dokudów

Inwentarze dokudowskie informują o wielu budynkach (municipalnych, związanych z działalnością wspólnot religijnych i gospodarczych), a także o rozmieszczeniu niektórych gruntów rolnych (ogrodów mieszczańskich i włók arendarskich), o liczbie i wielkości działek

(mieszkalnych, rolnych) oraz o nazwach ulic. Informacje te są rozproszone po źródłach. Inwentarze z 1725 i 1731 r. notują następujące nazwy ulic: Rynek, Średnia, Kozieradzka, Truchanowska, Szuszkowska, Podrzeczna. Wszystkie budynki (oprócz cerkwi, kościoła i młyna) w Dokudowie zostały oddane warendę (Arenda); jak możemy się domyślać z opisu, znajdowały się one przy Rynku. Ratusz, pełniący jednocześnie funkcję karczmy¹⁹³, znajdował się obok dwóch spichlerzy (o czym dalej), zaś przy ratuszu mieściło się więzienie¹⁹⁴. Kościół parafialny mieścił się przy ulicy Kozieradzkiej¹⁹⁵, cerkiew natomiast przy ulicy Średniej¹⁹⁶. Do miasta należał jeden młyn, zlokalizowany na grobli, na drodze wiodącej do wsi Studzianka¹⁹⁷. Przy Rynku, jak wspomniano, znajdowały się budynki gospodarcze oddane w dzierżawę – browar, winnica, stajnia, stodoła, obora dla bydła, chlewek dla cieląt, słodownia i ozdównia¹⁹⁸.

Jak wspomnieliśmy, do miasta należały grunty rolne – ogrody i włóki. Urzędnicy sporządzający inwentarze nie podali informacji na temat lokalizacji włók¹⁹⁹; ogrody zaś, jak możemy przypuszczać, znajdowały się za działkami mieszkalnymi przy ulicach Podrzecznej (Ogrody 1)²⁰⁰, Kozieradzkiej w sąsiedztwie błot (Ogrody 2)²⁰¹, za groblą od strony sadzawki (Ogrody 3)²⁰², a także niedaleko gumien od strony gaju (Ogrody 4)²⁰³ oraz nad błotami (Ogrody 5)²⁰⁴.

Informacji o wielkości działek mieszkalnych dostarczają tylko inwentarze z 1725 i 1731 r.; większość stanowiły działki jednopłacowe, oprócz nich, w znacznie mniejszej ilości, spotyka się działki półpłacowe, półtorapłacowe i dwupłacowe. Działki większe nadawano zazwyczaj uprzywilejowanym osobom lub kościołowi czy cerkwi.

¹⁹³ [Dk 1740], k. 53: „Zatym [spichlerzem] Ratusz albo karczma zPrzedgankiem, [...]”. Informacja o ratuszu – karczmie znajduje się przy końcu opisu budynków należących do arendy.

¹⁹⁴ [Dk 1740], k. 53v: „Przytym Ratuszu czyli karczmie Turma drewniana [...]”.

¹⁹⁵ 3 place kościelne wolne przy ulicy Kozieradzkiej, [Dk 1725], k. 12v; 3 place kościelne wolne przy tej samej ulicy od strony przekopu, tamże, k. 13.

¹⁹⁶ 3 place cerkiewne wolne przy ulicy Średniej od strony Rynku, [Dk 1725], k. 12; 3 place cerkiewne wolne przy tejże ulicy od strony Przekopu, tamże, k. 12v.

¹⁹⁷ [Dk 1736], k. 17: „Za Miasteczkiem Jadąc doStudzianki MłynStary zgorzał, oiednym kole, Teraz Nowo zbudowany o 2 Kołach [...]”; [Dk 1740], k. 52: „Młyn za Miasteczkiem od Studzianki naGrobli [...]”; [Dk 1742], k. 17: „Młyn Za Miasteczkiem od Studzianki na Grobli”.

¹⁹⁸ [Dk 1736], k. 16v – 17; [Dk 1740], k. 53 – 54v; [Dk 1742], k. 17 – 17v.

¹⁹⁹ Włóki znajdowały się prawdopodobnie na północ od miasteczka, ciągnąc się aż do rzeki Krzny, o czym może świadczyć plan gruntów Dokudowa (1800 – 1900), mylnie nazwany planem miasteczka. Na planie zaznaczono prawdopodobnie granice pól poszczególnych gospodarzy, z naniesionymi numerami, jednak do planu nie dołączono legendy. Zob. *Plan miasteczka Dokudowo*, Zbiór Kartograficzny, AGAD, sygn. 14.

²⁰⁰ [Dk 1725], k. 15: „Ogrody od ulicy Podrzeczney”.

²⁰¹ [Dk 1725], k. 15v: „Ogrody od ulicy Kozieradzkiej nad Błotem”.

²⁰² [Dk 1725], k. 15v: „Ogrody za Groblą od Sadzawki”.

²⁰³ [Dk 1725], k. 15v: „Ogrody za Gumnami od Gaiu”.

²⁰⁴ [Dk 1725], k. 16: „Ogrody przy Gumnach od Miasta nad Błotami”.

Tabela 49. Wielkość i liczba działek w Dokudowie na podstawie inwentarzy z 1725 i 1731 r.

	0,5 placu	0,75 placu	1 plac	1,25 placu	1,5 placu	2 place	2,5 placu	3 place	3,5 placu	4 – 8 placów
1725	14	3	253	1	16	23	0	7	1	1
1731	15	3	261	0	17	16	8	6	4	5

Inwentarze, jak zaznaczono w Rozdziale I, nie miały jednolitego formularza, co przekładało się także na sposób przedstawiania danych. W inwentarzu z 1725 r. place mieszkalne dzielono na płatne (95%), wolne (5%) oraz puste (poniżej 1%), z kolei w źródle z 1731 r. dzielono je na zabudowane (43%), niezabudowane (55%) i puste (2%), przy czym wielu właścicieli posiadało jednocześnie place zabudowane i niezabudowane. W kolejnych inwentarzach podawano już tylko liczbę dymów, przez co niemożliwe jest przedstawienie struktury działek mieszkalnych.

Tabela 50. Liczba i odsetek placów płatnych, wolnych i pustych w Dokudowie na podstawie inwentarza z 1725 r.

		Procent
Place płatne	364	95
Place wolne	17	5
Place puste	1,5	0

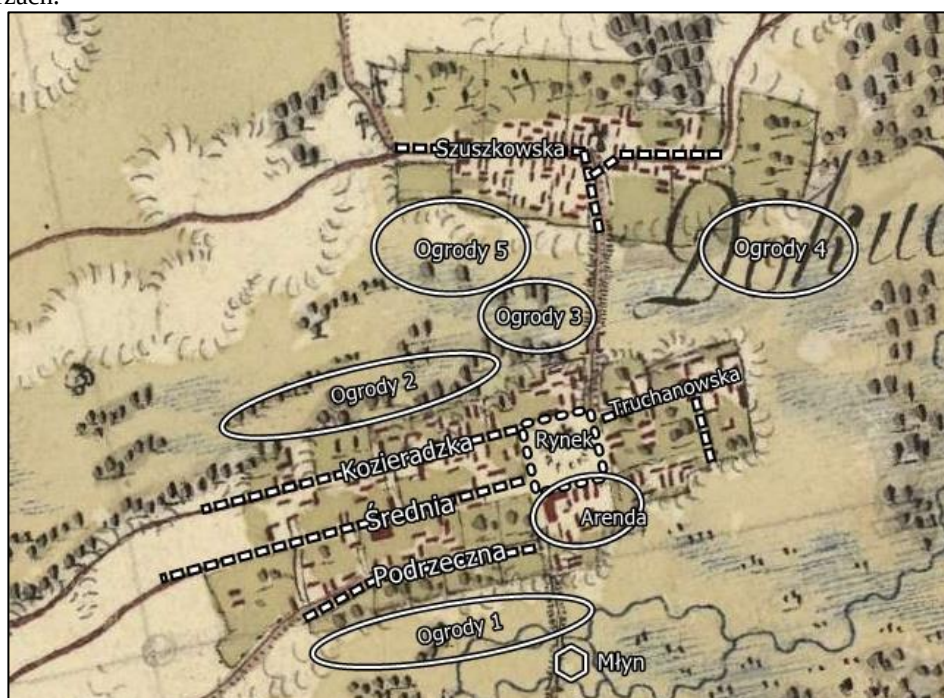
Tabela 51. Liczba i odsetek placów zabudowanych, niezabudowanych i pustych w Dokudowie na podstawie inwentarza z 1731 r.

		Procent
Place zabudowane	147	43
Place niezabudowane	192	55
Place puste	8	2

Dokudów jest położony nad dwoma rzekami: Żarnicą i Zielawą. Żarnica przecina miejscowość na dwie części (prawdopodobnie w tym miejscu znajdowały się błota, co możemy wywnioskować z dziewiętnastowiecznej mapy Heldensfelda), zaś Zielawa otacza od południa. W okresie przedrozbiorowym miejscowość od północnego wschodu (Szeroki Las²⁰⁵) i zachodu otaczały dwa kompleksy leśne; sąsiadowała również od zachodu ze wsią Dubów, od południa ze Studzianką, zaś od wschodu z Ortelem Królewskim.

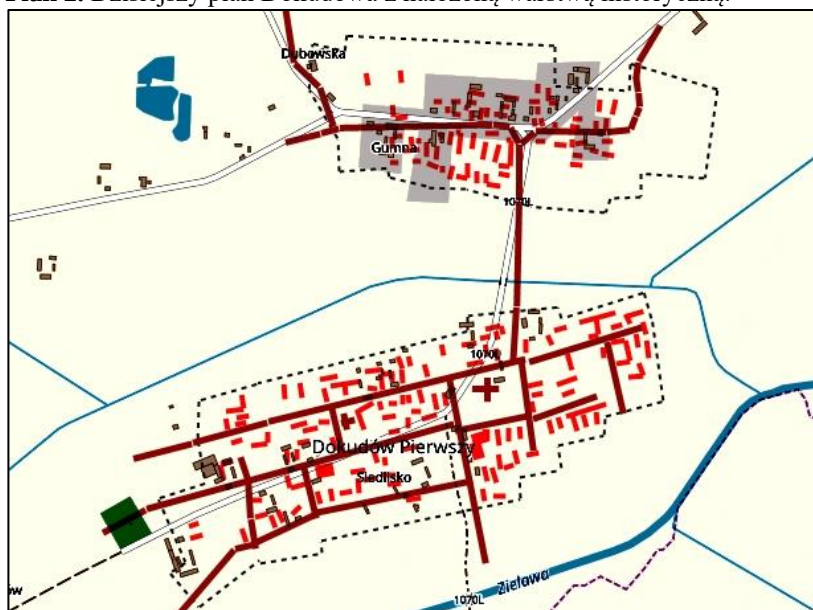
²⁰⁵ Dane z mapy Heldensfelda.

Plan 1. Dokudów na wycinku mapy Heldensfelda z zaznaczonymi obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach.

Rozplanowanie przestrzenne Dokudowa do I wojny światowej nie ulegało większym zmianom, kiedy to w 1915 r. miejscowość została zniszczona przez wycofujące się wojska rosyjskie²⁰⁶. Przedrozbiorowy układ przestrzenny uległ zatarciu; z kilku, widocznych na dziewiętnastowiecznych planach ulic pozostały tylko dwie ulice.

Plan 2. Dzisiejszy plan Dokudowa z nałożoną warstwą historyczną.

²⁰⁶ T. Demidowicz, *Dokudów – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2010, s. 13.

Hanna

Inwentarze, jak już wiadomo, informują m. in. o istnieniu dworu (*Włóki na usługę dworu*, pełniącego funkcję ratusza?), cerkwi (*włóki cerkiewne wolne*), karczmy, pozwalają także zlokalizować umiejscowienie np. ogrodów (*ogrody wygonowe*, *ogrody pod Błotem*), liczbę i wielkość działek mieszkalnych oraz nazwy ulic²⁰⁷.

Mimo istnienia rynku, w żadnym inwentarzu nie znajdziemy o nim wzmianki, jedynie o dwóch ulicach: Parczewskiej i Na(d) Stawem. Porównując te informacje z planem, możemy przypuszczać, że ulica Parczewska prowadziła od środka(?) rynku, natomiast Na(d) Stawem wychodziła z południowo – zachodniego narożnika rynku. Pozostałe drogi, jak np. biegnąca po zewnętrznej, północnej, krawędzi(?) miejscowości, mogła być drogą dojazdową do zabudowań gospodarskich.

Inwentarz z 1764 r. pozwala zlokalizować karczmę hańską. Według *Opisania Karczmy we wsi Hannie*, znajdowała się ona „na Gościńcu ze Sławatycz do Włodawy”. W pobliżu karczmy znajdował się spichlerz, browar, słodownia oraz winnica ze stodołą²⁰⁸.

Niemal wszystkie źródła odnoszące się do Hanny informują o włókach, folwarkach, ogrodach czy zagonach.

W skład pola hańskiego, oprócz włók, wchodziły ogrody. Z kolei pola dzieliły się na trzy „poletka”. Pierwsze „poletko” było „siedzibne samojarzynne”, zlokalizowane w pobliżu Kuzawki²⁰⁹, „poletek drugi żytny w uroczysku, Ostrowski(?)”²¹⁰, trzeci „poletek” był „Ugorowy”²¹¹. O ile położenie pierwszego pola, z dużą ostrożnością, możemy ustalić, o tyle w przypadku drugiego i trzeciego dysponujemy zbyt skąpych informacjami.

W świetle inwentarza z 1738 r. folwarki podzielone były na dwa pola; jedno znajdowało się w stronę Kuzawki (A), a drugie w stronę Dołhobrodów (B)²¹².

Jak wspomniano, niektóre inwentarze zawierają dane dotyczące wielkości działek, które podawano w placach. Liczba placów utrzymywała się na dość równym poziomie w ciągu kilkudziesięciu lat (od 112 do 167).

²⁰⁷ Warto przypomnieć, że nie wszystkie informacje odnotowywano w poszczególnych inwentarzach.

²⁰⁸ *Opisanie Karczmy we wsi Hannie, Inwentarz państwa Sławatyckiego 1764 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3804, k. 28. Radziwiłłowscy rewizorzy opisywali szczegółowo stan budynków; zgodnie z opisem, karczma oraz spichlerz „de novo reparacyi potrzebujący”, stodoła „nowo wybudowana”, słodownia „przyzwoita”.

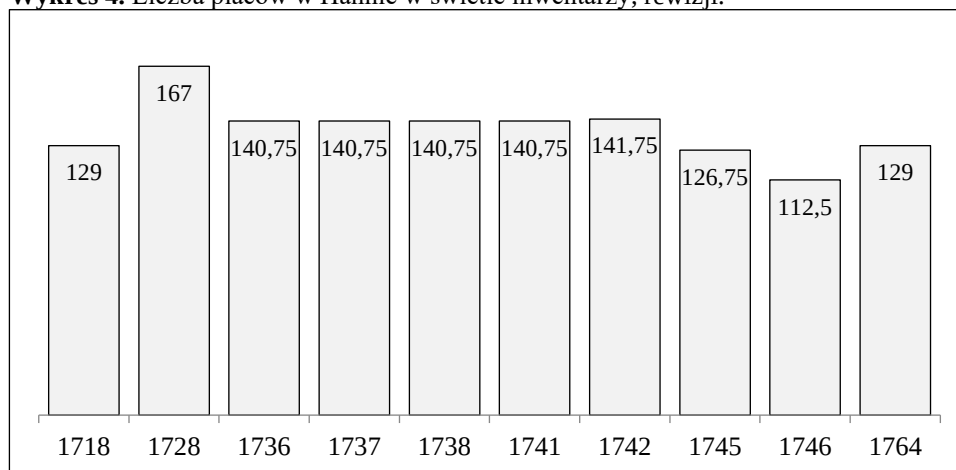
²⁰⁹ [Hn 1742], k. 80. A

²¹⁰ [Hn 1742], k. 81 – 82. B

²¹¹ [Hn 1742], k. 83 – 84. C

²¹² [Hn 1738/1], k. 25: „Folwark Hanecki Pola Dworne. 1. kont od Kuzawki zasiany Żytem. 2. kont od Dołhobrod ugorem”.

Wykres 4. Liczba placów w Hannie w świetle inwentarzy, rewizji.

Wielkości działek wahały się między 0,25 a 6 placów, zaś najliczniej występowały działki 0,5 i 1 placowe oraz 1,5 i 2 placowe²¹³. Działki powyżej 3 placów odnotowuje się sporadycznie. Pewne, uprzywilejowane osoby, zwolnione były z czynszu za działki (pop, wójt, arendarz, ale zdarzały się działki wolne zwykłych mieszczan); otrzymywały one parcele wielkości od 2 do 4 placów.

Liczba i wielkość działek ulegała zmianom, co było prawdopodobnie wynikiem dodawania (kupowania?) lub odejmowania (sprzedaży?). Za przykład niech posłużą inwentarze z 1741 i 1742 r. W 1741 r. Łukasz Kondratiuk posiadał 1,5 placu²¹⁴, zaś w następnym roku już 1,75 placu²¹⁵; podobnie przy nazwisku Łukasz Chwałuk najpierw odnotowano działkę 2,5 placu płatnej²¹⁶, a rok później posiadał on 1 plac płatny i 1 plac wolny²¹⁷. Takich przypadków mogło być znacznie więcej, jednak zagadnienie przemian własnościowych w obrębie omawianych miejscowości wykracza poza ramy niniejszej rozprawy.

Tabela 52. Zestawienie liczby i wielkości działek w Hannie w świetle inwentarzy, rewizji.

	1728	1737	1738	1741	1742	1745	1746
0,25 placu	3	3	4	3	5	2	4
0,5 placu	16	19	17	7	10	9	8
0,75 placu	1	1	0	1	1	2	0
1 plac	8	12	15	10	19	8	12
1,25 placu	4	1	0	2	0	5	2
1,5 placu	6	5	0	5	4	10	7
1,75 placu	1	0	0	2	4	0	2

²¹³ W przypadku placów pustych nie podawano wielkości pojedynczych działek, ograniczano się wyłącznie do podania ogólnej liczby.

²¹⁴ [Hn 1741], k. 69.

²¹⁵ [Hn 1742], k. 78.

²¹⁶ [Hn 1741], k. 69.

²¹⁷ [Hn 1742], k. 78.

2 place	4	3	6	7	8	3	2
2,25 placu	0	0	0	0	1	2	1
2,5 placu	1	0	1	3	4	2	3
2,75 placu	0	0	0	0	1	0	0
3 place	0	1	1	3	5	2	1
3,25 placu	0	0	0	0	0	1	0
4 place	0	2	2	2	0	1	1
4,5 placu	0	0	0	1	0	0	1
5 placów	1	1	1	0	1	1	0
5,5 placu	1	0	0	0	0	0	0
6 placów	1	0	0	0	0	1	1

W zestawieniu pominięto 1718, 1736 i 1764 r. ze względu na brak informacji o liczbie i wielkości działek. W inwentarzu z 1742 r. podano także wielkość niektórych pustych działek.

Osoby uprzywilejowane nie dysponowały cały czas takimi samymi wielkościami działek. W 1728 r. działki uprzywilejowane były większe, w kolejnych latach prawdopodobnie odjęto część. Interesujące, że na początku działka cerkiewna figurowała jako płatna, dopiero w kolejnych latach została zwolniona z czynszu.

Tabela 53. Wielkość działek (w placach) nadanych uprzywilejowanym osobom w Hannie w świetle inwentarzy, rewizji.

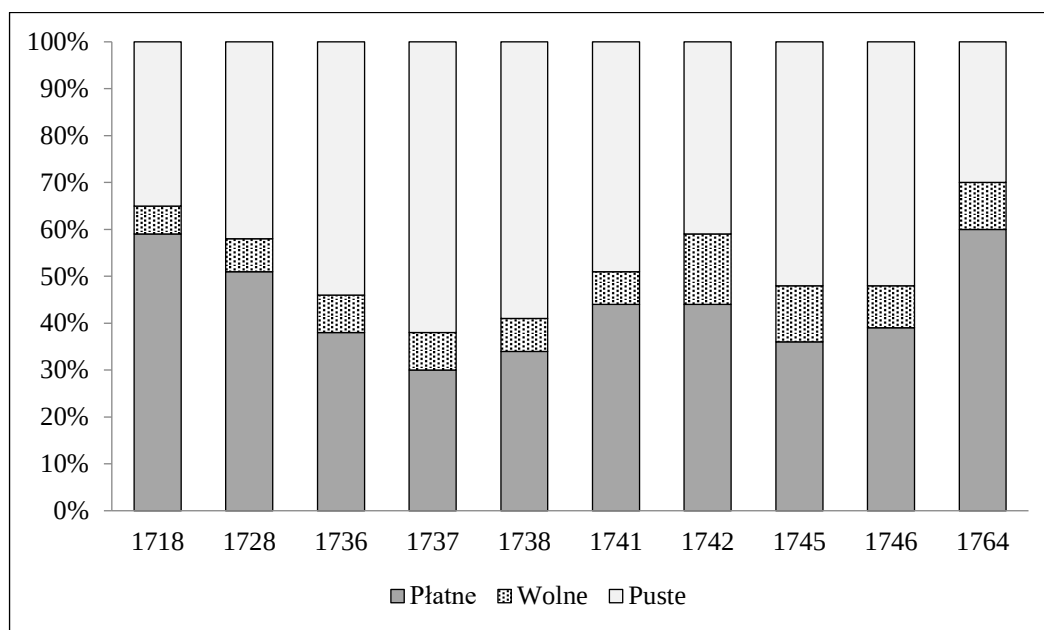
	1718	1728	1736	1737	1738	1741	1742	1745	1746	1764
<i>Cerkiew</i>		5,5 ¹		4	2	2	2, 3 ²	6	6	
<i>Arenda</i>		5		3	4	4	3	4	4,5?	
<i>ImP Grodecki</i>		6		4	4	4		5		

¹w inwentarzu figuruje jeszcze jako działka płatna

²w 1742 r. cerkiew (pop) dysponowała dwoma działkami: 2 i 3 place. Działka trzyplacowa „Prezbitera hanijskiej do dalszej Woli Panskiej(?)”.

Na podstawie danych inwentarzowych można wyliczyć średni odsetek działek płatnych (osiadłych), wolnych i pustych; wynosił on odpowiednio: ok. 44% płatnych, 9% wolnych i 48% pustych. Możemy również prześledzić, jak zmieniał się stosunek działek płatnych do pustych i wolnych. Od 1718 do 1737 odsetek działek płatnych stopniowo spadał, bo od 1738 powoli wzrastać i znowu spaść. Znaczący wzrost procentowy działek płatnych da się zauważyć w 1764 r. W jednym inwentarzu, z 1728 r., zanotowano, że część pustych placów zasiewano, a część leżała odłogiem.

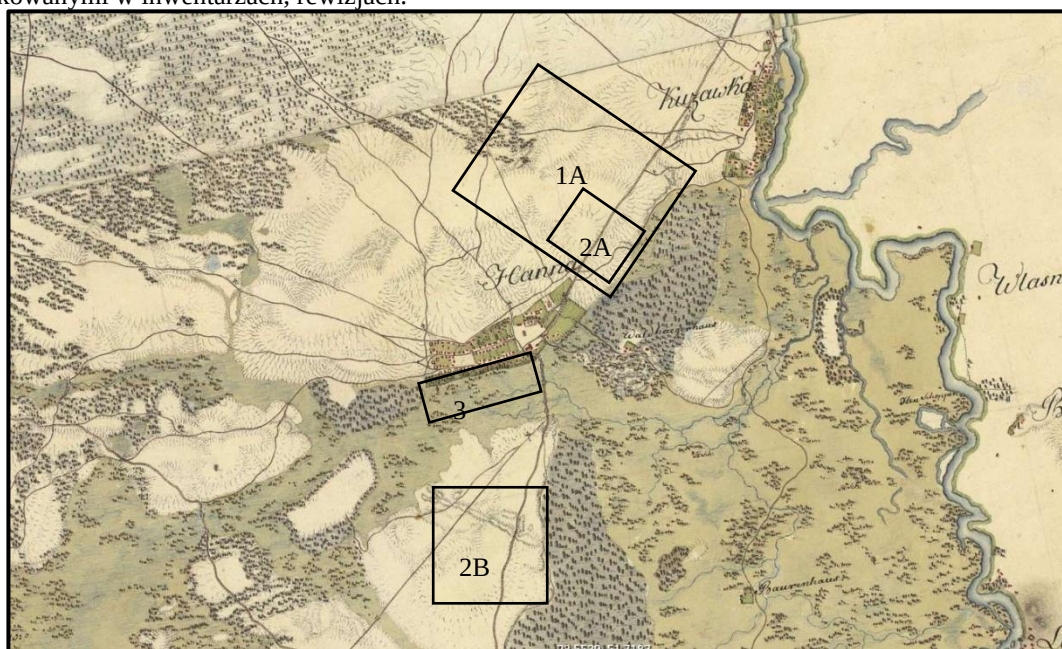
Wykres 5. Procentowe zestawienie działek płatnych, wolnych i pustych Hanny w świetle inwentarzy, rewizji.

Jak wynika z mapy Heldensfelda, Hanna położona jest nad rzeką Bug (od wschodu) i rzeczką Hanką (od południa). W interesującym nas okresie od wschodu przylegał do miasta niewielki las, od południa, w nieco większej odległości znajdował się większy kompleks leśny. Od północnej strony rozciągały się pola uprawne, zaś od zachodniej pastwiska przemieszane z polami uprawnymi i skrawkami lasu.

Przez miasto biegła droga (szlak handlowy?) z Włodawy, przez Kodeń, do Brześcia Litewskiego. Oprócz wspomnianej drogi, z miasta prowadziło 7 innych dróg – 3 w kierunku północnym i 4 w kierunku zachodnim.

Mapa 3. Położenie Hanny na mapie Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi polami wzmiankowanymi w inwentarzach, rewizjach.

1. Włóki (pola) (A, B, C)
2. Folwarki (A, B)
3. Ogrody
4. Zagony

Hanna posiada wydłużoną formę, zorientowaną lekko w kierunku północno – wschodnim. Miasto mierzyło ok. 39 ha powierzchni. Z dziewiętnastowiecznego planu można wyczytać, że rynek miał kształt rombu o powierzchni ok. 200 arów (dwie dłuższe pierzeje miały po ok. 240 i 210 m, zaś krótsze po ok. 100 i 180 m). W jednym z jego narożników (północno – wschodnim) znajdowała się cerkiew, ratusz (dwór?) w przeciwnym. Z trzech narożników wychodziły ulice. Z planu wynika, że ulice zabudowane były po obu stronach. W części „mieszkalnej” dostrzegamy prostokątny plac, o wymiarach ok. 100x770 m i powierzchni ok. 100 a. Nieskomplikowany układ ulic był prawdopodobnie skutkiem adaptacji wcześniejszego, „wiejskiego” układu przestrzennego.

W mieście dostrzec można podział przestrzeni – miejscowość była niejako przedzielona od zachodniej pierzei rynku; na zachód od niego znajdowała się część „mieszkalna”, na lewo „administracyjna” i „sakralna”, gdzie mogli zamieszkiwać członkowie władzy miejskiej.

Plan 3. Hanna na wycinku mapy *First Military Survey* z lat 1801–1804.

Na plan naniesiono hipotetyczne rozmieszczenie nazw ulic i innych obiektów.

W ciągu swego istnienia Hanna przechodziła pewne zmiany w rozplanowaniu, co dostrzegamy w planie z połowy XIX w. Na niżej ukazanym planie widać więcej ulic – w poprzek ulic Parczewskiej i Nad Stawskiej wytyczono nową ulicę, oprócz tego na północ od ulicy Parczewskiej poprowadzono nową ulicę.

Porównując plan dziewiętnastowieczny ze stanem dzisiejszym dają się zauważyć istotne zmiany w rozplanowaniu. Po nałożeniu warstwy historycznej na warstwę dzisiejszą, widzimy, że zmniejszono powierzchnię rynku (w połowie utworzono ulicę), „wyprostowano” ulice i prawdopodobnie zmieniono ich przebieg. W porównaniu z początkiem XIX w. i mimo utraty praw miejskich, miejscowość powiększyła się, wytyczono nowe ulice. Na swoim miejscu pozostała cerkiew. „Gościniec”, wspomniany wyżej, obecnie posiada rangę drogi wojewódzkiej. Dawne, wzmiankowane w XVIII w. nazwy ulic nie przetrwały – w miejsce ulicy Parczewskiej biegnie dzisiaj ulica Spacerowa, zaś w miejsce ulicy Na Stawskiej – Kasztanowa. Wskazówką co do lokalizacji dworu może być dzisiejsza ulica Dworska, wychodząca z jednego narożnika Rynku w kierunku północnym, jednakże wykorzystywane źródła milczą na temat położenia tego obiektu.

Plan 4. Dzisiejszy plan Hanny z nałożoną warstwą historyczną.

*Janów/Janów Podlaski*²¹⁸

Dla Janowa dysponujemy jednym inwentarzem z 1740²¹⁹ i dwoma z 1790²²⁰ r. Jak wspomniano w Rozdziale 1, różnią się one między sobą, inwentarz z 1740 r. zawiera mniej informacji.

Wiele uwagi poświęcono opisowi najważniejszych budynków: zamku²²¹, *Oranżerii* (ogrodu)²²², folwarku²²³, kościołów, seminarium, Archidiakonii, cerkwi, budynku wójtostwa, dworku, kramów, szkoły żydowskiej oraz pól, łąk i ogrodów.

Zachowane *Ograniczenie Klucza Janowskiego* z 1790 r. pozwala w pewnym przybliżeniu ustalić granice miasta z jego polami. Granica rozpoczynała się od „ulicy Miejskiej”, dalej biegła ku błotom na Pieczyskach, stamtąd ponad rzeką od młyna w Werchlisiu i do młyna Niegówka, następnie ku łące Krynice, stamtąd w stronę lasu werchlińskiego, dalej do sadzawki przy granicy z posiadłościami Hołodnicy, stamtąd wzdłuż

²¹⁸ Szczegółową monografię Janowa Podlaskiego jako miasta biskupiego, z naciskiem na architekturę, ukazał ks. Robert Mironczuk, *Janów Podlaski. Miasto rezydencjonalne biskupów łuckich (1465 – 1796) i podlaskich (1818 – 1867)*, Kraków 2018.

²¹⁹ [JP 1740]

²²⁰ [JP 1790 B], [JP 1790 C]. W *Inwentarzu* podano więcej szczegółów, zob. Rozdział I.

²²¹ [JP 1740], k. 161 – 183; stajnie i wozownie k. 186 – 188; [JP 1790 B], k. 9 – 13.

²²² [JP 1740], k. 183 – 185; [JP 1790 B], k. 13.

²²³ [JP 1740], k. 189 – 200; [JP 1790 B], k. 14 – 15. Lustratorzy bardzo szczegółowo opisywali wygląd i stan obiektów.

łąk aż pod Klonownicę Wielką, dalej w stronę Gościńca Bialskiego i do Gościńca Witulińskiego, następnie wzdłuż pól wsi Komarno, do klina wójtowskiego, do Udkowic i do rzeki Komarenki²²⁴.

Inwentarze z 1790 r. wymieniają obiekty fizjograficzne: stawy, kanały, jeziora i zatoki oraz groble i mosty. W sąsiedztwie Janowa znajdowało się 5 stawów: Podzamkowy²²⁵, Między Browarami²²⁶, Zaborny²²⁷, Kozłowy²²⁸ i Beniowski²²⁹. Nad każdym stawem mieścił się młyn, czerpiący swą nazwę od danego stawu.

Miasto ulokowano nad rzeczką Krzywulą²³⁰. Na wprost zamku biskupiego znajdowało się 6 kanałów: cztery kwadratowe ze śluzami przed Zamkiem, piąty położony był między stawem browarnym i oficyną, zaś szósty za Zamkiem²³¹.

²²⁴ *Ograniczenie Klucza Janowskiego*, [JP 1790 C], k. 108 – 111: „Miasto Janow zaczyna Granicą swoją od wschodu słońca od Ulicy Mieyskiej błotnistey Lipowiu[?] nazwaney u konika[?] rzeczki gdzie 3. pięty się schodzą, Ostrowska Wierzchliska y Janowska ztamtąd ciągnie się błotami pod gorami piaszczystymi na Pieczyskach leżącemi, od Pieczysk po nad samą rzeką od młyna Wierzchliskiego idącą, aż do samego młynka Niegowka nazwanego do Wierzchlisia nateżącego[?] od tego młynka polem Stay 3. idzie do Łąki mieyskiej Krynice nazwaney gdzie pod Gaiem Wierzchliskim iest kawałek klinem Łąki do Wierzchlisia należący, tą łąką idzie pod sam Lasek Wierzchliski, który ze wsią Funduszem ut vide w opisanu Fundusz PPOO Dominikanów Janowskim nadany w swoim obrębie którego całe Ograniczenie w kopiach przyłącza się od tego Lasu do Włóki kościelnej Janowskiej przy tej włoce idzie Lasek do Granicy Hołodnieckiej u sadzawki błotnistey gdzie się 3. pięty schodzą Wierzchliska Janowska y Hołodnicka. Od tej Sadzawki idzie sztuką pola Janowskiego które sobie teraz niesłusznie Dwor Hołodnicki przywłaszczył bo przedtym mieszczenie Janowscy Reydowie[?] tego pola używali / ciągnie się do Łąki mieyskiej wyzar nazwaney od tego wyżaru iak powiadają mieszczenie stara Granica szła polem pod sam Dwor Hołodnicki gdzie ma bydz wielki kamien metalny, lecz teraz Hołodnica pola zazywa tego aż pod sam las od rowu nowo wyrzniętego na własnych Gruntach Janowskich przez W. Troianowskiego Dziedzica Wsi Hołodnica[.] Od tego pola ciągnie się Granica Łąkami Grądowemi Janowskimi aż pod samą wielką Klonownicą gdzie nad rowem są kamienie wielkie naksztalt muru ułożone ztamtąd idzie po pod Ogradami Klonownicami tymże rowem aż do Goscinka Bialskiego Tym Goscincem aż do Goscinka do Witulina idącego z Janowa, którym Goscincem ciągnie się aż pod same Pola Komareńskie pod Polami Komarenskimi Lasem granicą starą kamieniami sadzoną aż do klina woytowskiego od tego klina aż pod Udkowice Pawłowski ciągnie się lasem do rzeki Komarenskiej [.]

Między tym ograniczeniem mieyskim iest wioska z gruntami Klonownicza mała do Seminarium Janowskiego należąca”.

²²⁵ [JP 1790 B], k. 31: „Staw pierwszy Podzamkowy zwany Rzeczkę Peredzielkę w siebie przyimuiący całe zarosły, kawał niewielki przed samą Groblą wierzbami osadzoną znayduie się nieco czystego, ale mułem za to zawalonego, przy tym iest Grobelka bokowo gdzie upust Jałowy(?) stary całe znayduie się.”

²²⁶ [JP 1790 B], k. 31: „Stawek między Browarny w AD 1766 szlamowany ieszcze czysty niezarosły, wodę z Fossowych kanałów od Zamku maiaący.”

²²⁷ [JP 1790 B], k. 31: „Staw Zaborny przez połowę czysty, a w większey zarosły, z krynicy Błott wodę w siebie przyimuiący.”

²²⁸ [JP 1790 B], k. 31: „Staw Kozłowy takōż zarosły ma wodę od stawu Zabornego, y z krynic ciągnącą się.”

²²⁹ [JP 1790 B], k. 31: „Staw Beniowski w Roku 1769 szlamowany, od stawów wyżey wyrażonych ma wodę w siebie wchodzącą.”

²³⁰ [JP 1790 B], k. 31: „Rzeka Krzywula od młyna idąca, w końcu wsi Pawłowa robi zatokę gdzie bydz[sic!]może ze dwie”. Na obszarze całego majątku leżało osiem jezior, jednak trudno jest je odnaleźć na planie.

²³¹ [JP 1790 B], k. 31: „Naprzeciwko Zamku między stawami od Gościńca Kanałów cztery Kwadratowych z Sluzami do ścieku wody ziednego do drugiego Kanału, z tych dawnych iuz poczęści[sic!] zamulonych dwa, nowo od lat trzech wykopanych dwa, za Oficyną między stawem Browarnym, kanałek niewielki, dla Przecierania się karpiów. Szósty kanał za Zamkiem pod Olszyną stary zarosły”. O ile zlokalizowanie na planie kanału *Za Zamkiem pod Olszyną* nie sprawia trudności, o tyle kanał *Za Oficyną* jest trudny do znalezienia.

Opis miasta zaczęto od Zamku biskupiego. *Opisanie Zabudowania circa Fundum Zamku Janowskiego* informuje, że zamek otoczony był fosą, przez którą przechodził murowany most²³². Za zamkiem znajdował się „Ogród Włoski”²³³, a między nim a „Olszyną” „Zwierzyniec”²³⁴.

Z *Opisanie zabudowania w Mieście Janowie* dowiadujemy się o lokalizacji kościoła kolegiackiego, znajdował się (i znajduje się nadal) „Pośrodku miasta Frontem do Rynku”²³⁵, a na wprost dzwonnica²³⁶. Obok kolegiaty znajdowało się seminarium, nieco dalej ogród, a w nim drewniany spichlerz. Całość była otoczona murem²³⁷. Po drugiej stronie kościoła mieścił się *Domus emeritorum*, od którego brama wychodziła na Rynek²³⁸. *Opisanie zabudowania* informuje ponadto o drewnianym kościółku, zbudowanym w 1770 (?) r. na miejscu starego; za kościółkiem zlokalizowany był cmentarz, ogrodzony parkanem, „do Rządcy Kościoła Kolegiackiego należący”²³⁹. Naprzeciwko dzwonnicy kościelnej stał „stary, ruynujący się” szpital²⁴⁰.

Budynek Archid diakonii Brzeskiej znajdował się za kościołem kolegiackim. Do archid diakonii przylegał folwark, gumna, spichrz, stajnia oraz chlewnia²⁴¹. Zabudowania te ciągnęły się od ulicy Bielskiej aż do ogrodu biskupiego²⁴².

Jak wspomniano wyżej, inwentarz z 1790 r., wśród obiektów kultowych, wymienia cerkiew, która według źródła miała znajdować się „blisko szkoły żydowskiej”²⁴³.

Wójtostwo znajdowało się w ulicy Zabuznej, „jadąc do Przewozu Wieliczковского”²⁴⁴, natomiast *Dworek* w sąsiedztwie kościoła dominikanów²⁴⁵. Wiele miejsca poświęcono na opis samego dworku oraz należących do niego budynków. Do dworku (w jego pobliżu?) przylegał „chlewek na drób dranicami pokryty”, „chlew wołowy [...], obora

²³² [JP 1790 B], k. 9. Lustratorzy nie podali dokładnej lokalizacji zamku, jednak łatwo możemy go odnaleźć w planie dziewiętnastowiecznym. Budynek zamku, po gruntownym remoncie, istnieje do dzisiaj.

²³³ [JP 1790 B], k. 13. Ogród ten mógł znajdować się po prawej stronie zamku, jak wynika to z wycinka planu.

²³⁴ [JP 1790 B], k. 14.

²³⁵ [JP 1790 B], k. 16; [JP 1790 C], k. 29. Lustrator dodał, że kościół wymagał napraw.

²³⁶ [JP 1790 B], k. 16: „Dzwonnica kształtem Baszty murowana dachówką[sic!] kryta”; [JP 1790 C], k. 29.

²³⁷ [JP 1790 B], k. 16; [JP 1790 C], k. 29.

²³⁸ [JP 1790 B], k. 16; [JP 1790 C], k. 31.

²³⁹ [JP 1790 B], k. 17; [JP 1790 C], k. 34.

²⁴⁰ [JP 1790 B], k. 17; [JP 1790 C], k. 34.

²⁴¹ [JP 1790 B], k. 19; [JP 1790 C], k. 39.

²⁴² [JP 1790 B], k. 19: „Place na których zabudowanie Archydiakańskie y wyżej opisane znajdują się Ogrody, zaczawszy od Ulicy Bielskiej, ciągnie się Olszyną, y Jeziorem zgniłe zwanym do Zwierzynca Biskupiego w miedzach mieyskich y Ogrodu Biskupiego”.

²⁴³ [JP 1790 B], k. 20; [JP 1790 C], k. 46.

²⁴⁴ [JP 1790 B], k. 20; [JP 1790 C], k. 44.

²⁴⁵ [JP 1790 B], k. 20; [JP 1790 C], k. 45: „Dworek za Dominikanami”

[...], staynia [...], Szpichrz [...]"²⁴⁶. Gumna zostały zbudowane w kwadrat, z obu ich stron znajdowały się szopy i dwie stodoły²⁴⁷. Obiekty (działki?) należące do wójta ogrodzone były płotami z chrustu²⁴⁸.

Kramy i jatki ulokowane były w centrum Rynku²⁴⁹. Cerkiew oraz szkoła żydowska mieściły się przy Gościńcu Brzeskim²⁵⁰.

Inwentarz janowski z 1740 r. wymienia 10 ciągów ulic²⁵¹: *Nadolną (od zamku do kościoła farnego starego), Od browaru do rynku wrota puste, Od wrót do kościoła farnego, Od rynku do kościoła starego, Ku rynkowi od seminarium, Bialska od zamku, Rynek (3 strony), Druga Bialska od kościoła farnego do murowanego, Z rynku za kościołem dominikanów, oraz Brzeska z rynku do szpitala*. Urzędnicy, przeprowadzający inspekcję miasta w 1790 r. odnotowali z nazwy 5 ulic (tabela): *Koło Szpitala, Bielską, Zamkową, Zabuzną, Nowo Zabuzną*²⁵². W inwentarzu z 1740 ludność żydowską spisywano razem z chrześcijanami, zaś w 1790 r. osobno. Przy nazwisku każdego właściciela podawano wielkość działki, wyrażanej w placach (z podziałem na place zabudowane [płatne], wolne i niezabudowane), liczbę kramów, liczbę ogrodów (wyrażaną w zagonach). Niektórzy mieszczaństwo posiadali po kilka działek, najczęściej zabudowane i niezabudowane, sporadycznie odnotowywano place zabudowane i wolne. Zabudowa mieszczańska była prawdopodobnie drewniana; kamienice posiadało jedynie kilku Żydów.

W Janowie, w świetle inwentarza/lustracji z 1790 r. wielkość działek wahała się od 0,25 do 57 placów, przy czym najliczniejsze były działki jednoplacowe (59%) oraz półplacowe (28%). Działki o wielkości powyżej 2 placów występowały bardzo rzadko. Działki dużych rozmiarów były wolne i należały do obiektów sakralnych(?) lub do członków władz miejskich czy innych uprzywilejowanych osób²⁵³.

²⁴⁶ [JP 1790 B], k. 233.

²⁴⁷ [JP 1790 B], k. 233: „Gumno w kwadrat zabudowane [...] z iednei i drugiej Strony tego Gumn Szopy a między tymi Szopami Stodoła z wystawą [...]. W ogrodzie Stodoła druga nowa, wybudowana Roku 1788 [...]”.

²⁴⁸ [JP 1790 B], k. 233: „Płoty są wszędzie z Chrostu grodzone w wielu miejscach nieuchronney reparacyi czyli bardziey nowych potrzeba, od Ulicy koło podwórza i koło ogródka Fruktowego Płot także Chrosciany tylkoże w Słupach”.

²⁴⁹ [JP 1740], k. 226: „Posrzodku Miasta co się znayduie Kramnic Chrzescianskich 16, Kramnic Żydowskich 36, Jadki Żydowskie 1”; [JP 1790 B], k. 20. „Kramy na środku Rynku zdrzewa kostkowego wybudowane [...]”; [JP 1790 C], k. 45 – 46.

²⁵⁰ [JP 1790 B], k. 20. „Szkoła Żydowska alias Buźnica murowana dachuwką[sic!] kryta, wmieście[sic!] za cerkwią [?] starą od gościńca Brzeskiego sytuowana [...]”; [JP 1790 C], k. 46.

²⁵¹ Jak widać z podanych nazw tych ciągów, prawdopodobnie nie miały one swoich określonych nazw, tylko nazywano je na podstawie obiektów w mieście.

²⁵² Wśród spisu ulic brak jest *Rynku*. Odnotować należy, iż po *Działkach żydowskich* podawano wielkość działek wolnych, należących do kościoła i klasztoru dominikanów, dworku, działkę wójtowską, „po Bazylim Boskiewicz seminarium za Folwarki trzyma”, seminarium z kościołem i inne.

²⁵³ [JP 1790 B]. W ul. Nowozabuznej: 3 place: „Xiędz Podkusztozsy pod Altaryą”
1 plac: „pod Szpitalem Funduszowym”

Analizując wielkość działek, można dostrzec, że chrześcijanie otrzymywali głównie działki jednoplacowe, a Żydzi półplacowe.

Tabela 54. Liczba i wielkość i odsetek działek w poszczególnych ulicach w Janowie w świetle inwentarza z 1790 r.

	0,25 placu	0,5 placu	0,75 placu	1 plac	1,5 placu	2 place	2,5 placu	3 place	4 place	8 placów	13,5 placu	15,5 placu	19 placów	31,5 placu	57 placów
<i>Koło Szpitala</i>		5		26											
<i>Bielska</i>		13		32	2										
<i>Zamkowa</i>	1	9		26		2	1	1							
<i>Zabużna</i>		7		20	1	2									
<i>Nowo Zabużna</i>		2		31	3	7	1	2		1		1			1
<i>Działki żydowskie*</i>		40	1	27	3	4			1		1		1	1	
<i>Procent</i>	1	28	1	59	3	6	1	1	0	0	0	0	0	0	0

Sporządzono na podstawie: [Inwentarz miasta Janowa z 1790 r.], AGAD, ASK XLVI, sygn. 135b.

*Po *Działkach żydowskich* wymieniono działki osób/instytucji uprzywilejowanych. Zob. przypis [?]

Wszystkie inwentarze wzmiankują karczmę o nazwie *Praga*. Znajdowała się ona niedaleko miasta i browarów. Inwentarz z 1740 r. informuje, że mieściła się ona w ciągu ulicy *Od Browaru do rynku wrota puste* i należała ona do wójty; w źródle z 1790 brak już danych, w czym była posiadaniu²⁵⁴.

Do miasta należało kilka młynów. Inwentarz z 1740 r. wymienia: *Pod Zamkiem Dzogowoski, Przy Browarach pod Miastem Ninartowski, Za Browarami Jawtuchowski, Za Pawłowem Bieniowski, Nad Gościńcem Bialskim i Zaborkowy*²⁵⁵, zaś inwentarz z 1790 r. *Pod*

57 placów: „pod Seminarium i Domem Emeritium[?]”

8 placów: „X Presbyter Janowski Funduszowe”

2 place: „za Przywilejami [...] y Olszewska”

15,5 placu: pod Archydiakonią”.

W *Działkach żydowskich* i pozostałe[?]:

1 plac: „pod Szkołą murowaną żydowską”

2 place: „pod Łażnią i Szpitalem Kahałnym”

19 placów: „pod Kościołem y Klasztorem OO. Dominikanów indultowo”

13,5 placu: „pod Dworkiem przez Panią Trojanowską posydowanym, a teraz do Dworu należącym”

31,5 placu: „pod [...] Woytem do Przywileju”

1 plac: „po Bazylim Boskiewicz seminarium za Folwarki trzyma”

4 place: „Seminaryjskich pod Zgorzałym Folwarkiem y Kościołem do nich należącym”

0,75 placu: „do tegoż Seminarium, na którym Budynek stoi z stodołą Werebieja Kucharza, y poddanego”

²⁵⁴ [JP 1740], k. 201: „Praga Imci P. Korycynskiego woyta Janowskiego”; [JP 1790 B], k. 27: „między Browarami a miastem wystawiona w 1766 nad stawem [...]” Do klucza janowskiego należało jeszcze 5 karczem: we wsi Pawłów, w Buczykach, Ostrowie, Bublu i Wieliczkowicach; [JP 1790 C], k. 66. Zastanawiająca jest wzmianka, że karczma została zbudowana w 1766 r.

²⁵⁵ [JP 1740], k. 219. Urzędnicy odnotowywali również młynarzy pracujących w każdym z młynów.

Zamkowy, Między Browarami, Bieniowski, Zaborny, Kozłowy i Młyn na Bugu (pod wsią Bubel)²⁵⁶. Każdy z młynów położony był nad stawem, od którego brał swoją nazwę²⁵⁷.

Między Janowem a wsią Pawłowem znajdował się folwark. Inwentarz z 1740 r. notuje w nim 3 ogrody, kuźnię, studnię, chlewy, 2 obory, 2 stajnie, 3 stodoły, owczarnię, wozownię, plewnik, spichlerz, a także kilka innych budynków²⁵⁸. Z kolei inwentarz z 1790 r. wzmiankuje „budynek ekonomiczny”, psiarnia, 2 spichlerze, [nieokreślony budynek; nieczytelny zapis], kurnik, stajnia, gumna, „odryno na siano”, stodoła, obory, browar²⁵⁹.

Inwentarz z 1790 r. informuje o ogrodach, polach, łąkach i lesie, wchodzącymi w skład folwarku janowskiego. Miasto Janów (folwark) posiadało trzy ogrody, rozciągające się od *Budynku Ekonomicznego* prawdopodobnie do zabudowań zamku(?)²⁶⁰, zaś seminarium uposażone było w pięć ogrodów: „ogrody za miastem”²⁶¹, ogród za Seminarium²⁶², w okolicy browaru²⁶³, ciągnący się od uliczki do zamku do uliczki do browarów²⁶⁴ i ogród w Pawłowie²⁶⁵; do Archidiakonii należały trzy ogrody²⁶⁶. Wójt janowski otrzymał aż siedem ogrodów²⁶⁷:

²⁵⁶ [JP 1790 B], k. 26. Wieś Bubel oddalona jest o ok 6 km od Janowa w kierunku północno – zachodnim.

²⁵⁷ [JP 1790 B], k. 31; [JP 1790 C], k. 64.

²⁵⁸ [JP 1740], k. 189 – 197.

²⁵⁹ „Opisanie Zabudowania w Circumferencyi Folwarku Janowskiego za Stawem obok Wsi Pawłowa sytuowanego”, [JP 1790 B], k. 14 – 15. Na planie zaznaczono dwie możliwe lokalizacje folwarku, jednak ze względu na liczbę wymienionych budynków bardziej prawdopodobna wydaje się lokalizacja oznaczona prostokątem. [JP 1790 C], k. 21 – 25.

²⁶⁰ [JP 1790 B], k. 15: „1. Ogród. Za Budynkiem Ekonomicznym od Obory do Rzeczki wzdłuż iedney szerokości, y klinem az Pod Zabudowanie Psiarni ciągnący się Chrostem ogrodzony”; [JP 1790 C], k. 26. (O1)

2. Ogród za Bramą na prawey ręce Ulicy wygrodzoney za Browarem wzdłuż ciągnący się, a od Ulicy do Rzeczki szerokość rozciągający się w części od Psiarni zspodu cały(?) zasypany warzywny y Chmielowy płotem Chroscianym wygrodzony. (O2)

3. Ogród za tąż Bramą po lewey ręce rowney długości, od Bramy do rogu Stajni Ekonomiczney szerokość mający, takż płotem ogrodzony, Żytem wtym roku 1790 był siany”. (O3)

²⁶¹ [JP 1790 B], k. 18: „Ogrody, pierwszy za Miastem Zarembszyzna zwany [...]”. Położenia tego ogrodu nie udało się ustalić.

²⁶² [JP 1790 B], k. 18: „Pierwszy Ogród za Seminarium przy ulicy do Archidyakonij idący z zamiany od Sakowicza zaczynający się od Podworza Seminaryjskiego ciągnie się do Ulicy Archidyakońskiej, wszecz zaś od Ogrodu Woytowskiego y mieyskich ciągnie się do Ulicy teyże”. (O4)

²⁶³ [JP 1790 B], k. 18: „Drugi Ogród wtymże miescie z Placem na którym Browar Seminaryjski niewielki, poczynający się od rzeczki między Browarami a ciągnący się do starego upustu, na którym niegdyś był młyn”. (O5)

²⁶⁴ [JP 1790 B], k. 18: „3^{ci} za Budynkiem po Bazylim Boskiewiczu Malarzu Gracyaliscie zmarłym, a po zgorzeniu Folwarku Seminaryjskiego przez Turskiego Biskupa Łuckiego bez nadania Prawa na Folwark doczesnie dozwołonym, a ktorem tez Seminarium za własność przyznaie swoią daiąc przyczynę, że Dom ten na Gruncie Starego Seminarium iest wystawiony, a ogród zaczyna się od Ulicy z zamku idącey do Kościołka, a ciągnie się do Uliczki y rzeczki między Browarami płynącey, na tymże Ogrodzie mieszka Jurisdyczania do tegoż Seminarium należący, z wydzielenia kawała tegoż ogrodu zyiący”. (O6)

²⁶⁵ [JP 1790 B], k. 18 – 19: „4^{ty} Ogród na Pawłowie przez Chłopów wteyze wsi Pawłowie na Gruncie Funduszowym Seminaryjskim osadzonych używany”. (O7)

²⁶⁶ [JP 1790 B], k. 18: „Ogrody pierwszy za studnią, y za Lamusem, 2^{gi} za Gumnami ciągnący się do Olszyny między mieyskimi Ogrodami, y Gruntem Archydyakońskim, 3^{ci} fruktowy przy Ogrodzie Biskupim”. Lamus – budynek do przechowywania różnych rzeczy. *Lamus*, [w:] *Słownik Języka Polskiego*, t. 2, H – M, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1902, s. 681. (O8)

²⁶⁷ W lustracji [JP 1790 C] nie opisano ogrodów wójtowskich.

między Gościńcem a błotami²⁶⁸, drugi między włóką wójtowską a Gościńcem Brzeskim²⁶⁹, trzeci pod Borkiem²⁷⁰, czwarty pod młynem Kozłowym²⁷¹, piąty między budynkiem wójta a „Pastewnikiem”²⁷², szósty „przeciw okien”²⁷³ i siódmy między ogrodem seminaryjskim a drogą zamkową²⁷⁴. Pola (włoki miejskie) poświadczają wszystkie inwentarze, jednak ich lokalizację podają tylko źródła z 1790 r.; dzieliły się one na trzy części. Pole pierwsze leżało między miastem a wsią Peredyło²⁷⁵, pole drugie rozciągało się w okolicy młyna Bieniowskiego²⁷⁶, pole trzecie niejako składało się z dwóch części; pierwsza główna znajdowała się w sąsiedztwie wsi Buczyce (dotykając rzeki Bug), druga część między stawami (i młynami) Kozłowym i Zabornym²⁷⁷. Z kolei Seminarium janowskie uposażone było w trzy włoki (pola): Zaliczne²⁷⁸, Hołowy²⁷⁹ i Kostelisko²⁸⁰; w trzy włoki uposażono Archidiakonię: pierwsza włoka rozciągała

²⁶⁸ [JP 1790 B], k. 233: „1mo Ogrod zaczynaący się od drogi wygonowej, a ciągnący się Izer[?] do wypustu ktorego wzdłuż rachując od Gościńca do przewozu idącego aż do błota Stay dobrych troie”. (O9)

²⁶⁹ [JP 1790 B], k. 233: „2do Ogrod zaczynaący się wzdłuż od miedzy Włoki woytowskiej za miastem ku Wierzchlisiu leżący, a kończący się na drodze między Stodolney wychodzącej na Goscinię Brzeski zawierający Stay dobrych Czworo ciągnący się wszęch od Miedzy”. (O10)

²⁷⁰ [JP 1790 B], k. 233: „3^{io} Ogrod pod Borkiem wzdłuż mający Stay małych dwoie zaczynaący się od Ogrodów Miejskich a kończący się przy łące Ostapa Kobaka Wszęch zaś z iednei strony”. (O11)

²⁷¹ [JP 1790 B], k. 233: „4to Ogrod koło Młyna kozłem zwanego mający półtora Staia zaczynaący się wzdłuż od okopu a kończący się na drodze z M[...]dzy Gumien idącej wszęch zaś z iednei strony Gumna Stanisława Młynarza a z drugiey Ogrod”. (O12)

²⁷² [JP 1790 B], k. 233: „5to Ogrod Gołębiowski zwany gdzie teraz Rezydencya i całe Zabudowanie Woytowskie zaczynaący się od Budynku Woytowskiego wzdłuż ciągnący się do Pastewnika”. (O13)

²⁷³ [JP 1790 B], k. 234: „6to Ogródek mały przeciw Okien Drzewami roznemi, iakoto Gruszkami, Jabłkami, Sliwkami i Wiszniami zasadzony”. (O14)

²⁷⁴ [JP 1790 B], k. 234: „7mo Ogrod przy Ulicy koło ArchiDiakonii idącej wzdłuż poczynaiący się od Ogrodu Seminaryjskiego a ciągnący się do drogi z Zamku koło Ogrodu Seminaryjskiego idącej wszęch zaś ziednei Strony”. (O15)

²⁷⁵ [JP 1790 B], k. 15: „Pola Oziminą usiane na rok 1791. 1. Obszar Lubiannik zwany od gumien folwarcznych do granicy Peredyskiej ciągnący się podzielony na Rezy dwu morgów zawiera wsobie morgów dwie s[...]znych Dwieście[?] czterdzieści trzy Prętów 80 № 243 P. 80 wraz z włóką między polami wsi Pawłowo położoną”. (P1)

²⁷⁶ [JP 1790 B], k. 15: „2. Pola, z których Ozimina zebrana na Jarzynę w Roku 1791 przypadająca. Obszar poczynaiący się od młyna Bieniowszczyzna zwanego ciągnący się po nad wypustem wieyskim do łąk Dwornych klinem zaw[...] Dwie [...]znych [...] do którego Niwka na Zakożicki[?] w Gruntach Miejskich wyrobiena, o które mieszczanie Janowscy dopominaią się [...]”. (P2)

²⁷⁷ [JP 1790 B], k. 15: „3. Pola z których Jarzyna zebrana na Ugor przypadające AD[?] 1790. Obszar zaś Kobytów[?] zwany poczynaiący się od Wsi Buczyce nad Bugiem ciągnący się, zawiera wsobie Morgów dwu sosznych[?] № 82 Prę 86. (P3 I) Do tegoż Poletku przyłączony obszar drugi zaborek zwany między stawami Kozłowym y Zaborskim oraz Gruntami Miejskimi [...]”. (P3 II)

²⁷⁸ [JP 1790 B], k. 18: „pwsza włoka Zaliczna zwana poczynaiąca się od Ogrodów Dworskich Janowskich, a ciągnąca się brzegiem po nad[sic!] rzeką aż do Granicy Peredyskiej, między tąż Rzeką ziedney, a włóką Presbytera Pawłowskiego zdrugey strony położona”. (WS1)

²⁷⁹ [JP 1790 B], k. 18: „Druga w Poletku Hołowy nazwanym poczynaiąca się od Granicy Buczyckiej a ciągnąca się do Granicy Peredyskiej, między miedza Presbitera Pawłowskiego ziedney a gruntami Poddanych wsi Buczyc zdrugey strony”. (WS2)

²⁸⁰ [JP 1790 B], k. 18: „Trzecie Kostelisko zwana wkońcu[sic!] wsi Pawłowa przy Poletkach dworskich Janowskich poczynaiąca się od drogi przez Pawłow do Konstantynowa idącej, a ciągnąca się do Granicy Buczyckiej, między Polami wsi Pawłowa ziedney a Paszniami Dworskimi Janowskiemi zdrugey strony sytuowana”. (WS3)

się między błotami miejskimi a do jeziorka²⁸¹, druga w okolicy wsi Klonownica²⁸², trzecia od Zwierzyńca do błot wsi Pawłów²⁸³, czwarta „Plebanka”²⁸⁴, a w cztery janowskich dominikanów, które znajdowały się między polami i łąkami miejskimi²⁸⁵. W trzy(?) włóki uposażono cerkiew janowską, zaś leżały one wśród włók miejskich²⁸⁶, natomiast wójt otrzymał trzy włóki: w pobliżu wsi Werchliś²⁸⁷, za Zwierzyńcem²⁸⁸, „na jeziorkach”²⁸⁹ i jeden „klin”²⁹⁰. Inwentarz z 1740 r. informuje o 3 kompleksach pastwisk, w skład których wchodziło po kilka łąk: Sosnowice²⁹¹, Kobyła²⁹², Łan²⁹³, zaś źródło z 1790 r. wylicza 9 łąk, z których udało się ustalić (w przybliżeniu) lokalizację trzech/czterech²⁹⁴, do Seminarium janowskiego należało

²⁸¹ [JP 1790 B], k. 19; [JP 1790 C], k. 39 – 40: „Włoki Archydiakońskie. Pierwsza w Poletku mieyskim nazwanym włoki, zaczynaiąca się od błota mieyskiego, a ciągnąca się wraz z Polami mieyskimi do Jeziorka między polami ziedney Presbytera Janowskiego, zdrugey[sic!] strony Januszki mieszczanina”. (WArch1)

²⁸² [JP 1790 B], k. 19; [JP 1790 C], k. 39 – 40: „Druga [włoka] w Poletku ieziorki nazwanym, zaczyna się wraz z mieyskimi, a ciągnie się aż do Granicy Klonowniey wielkiej <Klonownica Duża>, od miedzy z obustron mieyskich Włók”. (WArch2)

²⁸³ [JP 1790 B], k. 19; [JP 1790 C], k. 39 – 40: „Trzecia za zwierzyńcem zaczynaiąca się od Zwierzyńca, a ciągnąca się aż do Błot Pawłowskich udkowice nazwanym, od miedzy z obustron mieyskich”. (WArch3)

²⁸⁴ [JP 1790 B], k. 19; [JP 1790 C], k. 39 – 40: „Czwarta Plebanka zwana przy stawie kozłowym zaczynaiąca się od Łąki Jozefa Sze[...], ciągnąca się ziedney strony do tego stawu, zdrugey zaś strony podrożkę(?) przy obszarze Dworskim Borek zwany”. (WArch4)

²⁸⁵ [JP 1790 B], k. 19: „Włók cztery Pola we trzech Poletkach z Łakami między Polami mieyskimi Janowskimi, y Łakami, które kupione były przez JW. Wirzbickiego Biskupa Łuckiego od mieszczan Janowskich, zktórych od Dziesięciny uwolniona tymże Prawem, Archydiakonij należące”. (WD)

²⁸⁶ [JP 1790 B], k. 20: „Włók Gruntu na trzy zmiany między Polami mieyskimi podług opisu Scian(?) wtymże Funduszu wyrażonych. 2. Łąki y Ogrody takoz między mieyskimi tymże Funduszem opisane, wolne od opłaty”. (WC)

²⁸⁷ [JP 1790 B], k. 234: „1mo Włoka za Miastem w polu Włocznym ku Werchlisu o Miedze z iedney Okopu a z drugiey strony Puł Włók Gołębiowski o miedzę z iedney Strony”. (WW1)

²⁸⁸ [JP 1790 B], k. 234: „2do Włoka za Zwierzyńcem między Miedzami z iedney Strony Rzeka bieży a z giey Tamże Połwłók z iedney Strony”. (WW2)

²⁸⁹ [JP 1790 B], k. 234: „3^{io} Włoka na Jeziorkach częścią zarosła krzakami a częścią używana iednak w tych czasach znacznie nowin(?) dobytą Połwłók tamże ze [...]rozystkim[?] zarosły”. (WW3)

²⁹⁰ [JP 1790 B], k. 234: „4to Klin między lasem pod wsią Komarnem”. (WW4)

²⁹¹ [JP 1740], k. 200: „1. Pasznia Sosnowice, Łąki do niey należące 1. Łąka nazwana Grudy, 2 Łąka nazwana Peresieki 3 Łąka nazwana Dolina, 4 Łąka około mostkow przydatki”.

²⁹² [JP 1740], k. 200: „2 Pasznia nazwana Kobyła za Pawłowem, do niey 1 Łąka nazwana Szewskie błonie, 2 Łąka nazwana Smugi między polem 3 Łąka pozar od Pawłowa”.

²⁹³ [JP 1740], k. 200: „3. Pasznia nazwana Łan, item włoka, do tey [?], item Pole Łubianek, przy tym polu Łąka nazwana Lubianki, 2 Łąka w Klekaczewie, 3 Łąka nazwana Sokory[?]”.

²⁹⁴ [JP 1790 B], k. 15. Źródło wymienia następujące łąki, z informacją o liczbie zwiezionych w 1790 r. wozów siana [w nawiasach kwadratowych fragmenty opuszczone]:

„1. Łąka Hrudu zwana pod Paszniami Wieliczkowskimi [...] (Ł1)

2. Łąka żołab(?) zwana [...] (Ł2)

3. Łąka Bieniowszczyzna zwana [...] (Ł3)

4. Łąka szerokie Błonie zwana [...] (Ł4)

5. Łąka przydatek przy Woytowskiej Łące [...] (Ł5)

6. Łąka Pożar zwana [...] (Ł6)

7. Łąka Zuzek(?) między Lubiennikiem [...] (Ł7)

8. Łąka z obustron Zwierzyńca [...] (Ł8)

9. Łąka Pastewnik zwana [...]” (Ł9)

W dalszej części jest mowa o łące Peresiki (ob. Parysiki): „Nota. Łąka zaś Peresiki zwana pod mostami Wieliczkowskimi w dawnym inwentarzu wyrażona [...]” (Ł10)

sześć łąk: Zaliwsze²⁹⁵, Krynice²⁹⁶, przy włókach Hołowy²⁹⁷, przy wsi Wierzchlisie (obecnie Werchliś)²⁹⁸, Czereda²⁹⁹, Chuduwiec(?)³⁰⁰, zaś do Archidiakonii trzy³⁰¹. Wójt dysponował pięcioma łąkami: przy grobli do Bugu³⁰², „Doliną”³⁰³, „pod Borkiem”³⁰⁴, za Zwierzyńcem³⁰⁵, za wsią Pawłów³⁰⁶. Co się tyczy lasu, to według zapisu w inwentarzu, Janów nie posiadał go³⁰⁷.

Inwentarze z 1790 r. informuje, że z Janowa prowadziło pięć traktów, z groblami lub mostami: Do Międzyrzecza przez Białą (Podlaską)³⁰⁸, do Wysokiego (Litewskiego)³⁰⁹, do Warszawy przez Konstantynów³¹⁰, do Białegostoku przez Niemirów³¹¹ i do Brześcia³¹².

Z mapy Heldensfelda można wyczytać, że Janów zorientowany był lekko na północny wschód. Kształt Janowa można wpisać w romb. Dostrzega się też pewien podział przestrzeni miejskiej – zewnętrzne części miasta zajmowane były nie tylko przez zabudowę, lecz także przez ogrody, podczas gdy środek był niejako „pusty”. W centrum miasta znajdował się Rynek

²⁹⁵ [JP 1790 B], k. 18; [JP 1790 C], k. 36: „Łąki. Pierwsza Zaliwce zwana, od Płotów Dworskich zaczynająca się, ciągnąca się po nad[sic!] rzeką do Łąki Presbytera Pawłowskiego”. (ŁS1)

²⁹⁶ [JP 1790 B], k. 18; [JP 1790 C], k. 36: „druga, łąk trzy za rzeką krynicami zwane, między łąkami wsi Pawłowa, co do długości y szerokości onych równe”. Lokalizacja ta nie zgadza się z dzisiejszym rozmieszczeniem nazw topograficznych; obecnie „Krynica” to część wsi Werchliś, znajdującej się na wschód od Janowa, podczas gdy Pawłów sąsiaduje od północy. Zob. https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html [06.12.2020]. (ŁS2)

²⁹⁷ [JP 1790 B], k. 18; [JP 1790 C], k. 36: „Trzecia przy włoce Hołowy zwanej za Bugiem zaczynająca się od rzeki, a ciągnąca się do łąk Dworskich”. (ŁS3)

²⁹⁸ [JP 1790 B], k. 18; [JP 1790 C], k. 36: „Czwarta ku Wierzchlisu na Bagnach między Polami Dworskimi”. (ŁS4)

²⁹⁹ [JP 1790 B], k. 18; [JP 1790 C], k. 36: „Piąta Czereda czyli ługi zwana, między łąką Dworską y łąkami Pawłowskimi”. (ŁS5)

³⁰⁰ [JP 1790 B], k. 18; [JP 1790 C], k. 36: „Szósta przy włoce Kosztelicha Chuduwiec(?) zwana między łąkami Pawłowskimi, od Klonowickiej granicy zaczynająca się, ciągnie się aż do Granicy Peredysskiej”. (ŁS6)

³⁰¹ [JP 1790 B], k. 19: „Łąki trzy przeciwko trzech włók pierwszych wyżej wyrażonych”. (ŁArch)

³⁰² [JP 1790 B], k. 234: „1mo Łąka za Miastem przy Grobli do Bugu idącej naprzeciw Włók w polu ku Werchlisu”. (ŁW1)

³⁰³ [JP 1790 B], k. 234: „2do Dolina między polem przeciwko teyże Włoki”. (ŁW2)

³⁰⁴ [JP 1790 B], k. 234: „3^{io} Łąka pod Borkiem przeciwko Ogrodu”. (ŁW3)

³⁰⁵ [JP 1790 B], k. 234: „4to Łąka za Zwierzyńcem prosto Włoki nad Rzeką”. (ŁW4)

³⁰⁶ [JP 1790 B], k. 234: „5to Łąka Grabowszczyzna zwana za Pawłowem o Miedze z iedney Strony Łąki Dworskiej a z drugiey Strony Rzeka nazwana Krzywula bieży”. (ŁW5)

³⁰⁷ [JP 1790 B], k. 15 – 16: „Klucz Janowski na około Lasu w swoim obrębie niema, ani też zarośli w Poletku[?] na opał[?] Dworny Zabudowanie wszelkie tak dworne, iak wieyskie z lasu Litew[...] o pułtory[sic!] mile oddalonego wyprowadzią tak latem iako też y Zimą Drzewa przez(?) w ten las zwłaszcza opałem, gdy y Arędom[sic!] wolny wrąb wonnym[?] iest dozwołony mocno[?] nadpustoszon [...]”

³⁰⁸ [JP 1790 B], k. 32: „Na Trakcie z Janowa na Białą do Międzyrzecza grobla na troje stay długości, na którey mostów dwa po sążni sześć długości znayduie się”; [JP 1790 C], k. 80.

³⁰⁹ [JP 1790 B], k. 32: „Na Trakcie z Janowa do Wysokiego między miastem a wsią Wieliczkowicami Grobla Fundamentalna ćwierć mile długości zajmująca, ciągnąca się aż do rzeki Bug zwanej, na tey mostów z poręczami niemałych siedm”; [JP 1790 C], k. 80.

³¹⁰ [JP 1790 B], k. 32: „Na Trakcie Warszawskim na Konstantynów idącym w różnych miejscach iest Grobel sześć z tyłaż mostami reparacyi potrzebuącemi”; [JP 1790 C], k. 80 – 81.

³¹¹ [JP 1790 B], k. 32: „Na Trakcie Białostockim na Niemirów idącym mostów dwa, lecz cały ten Trakt woda z góry spadająca bardzo nadruynowała, wcale innym miejscem należało by onego wyprowadzić”; [JP 1790 C], k. 80 – 81.

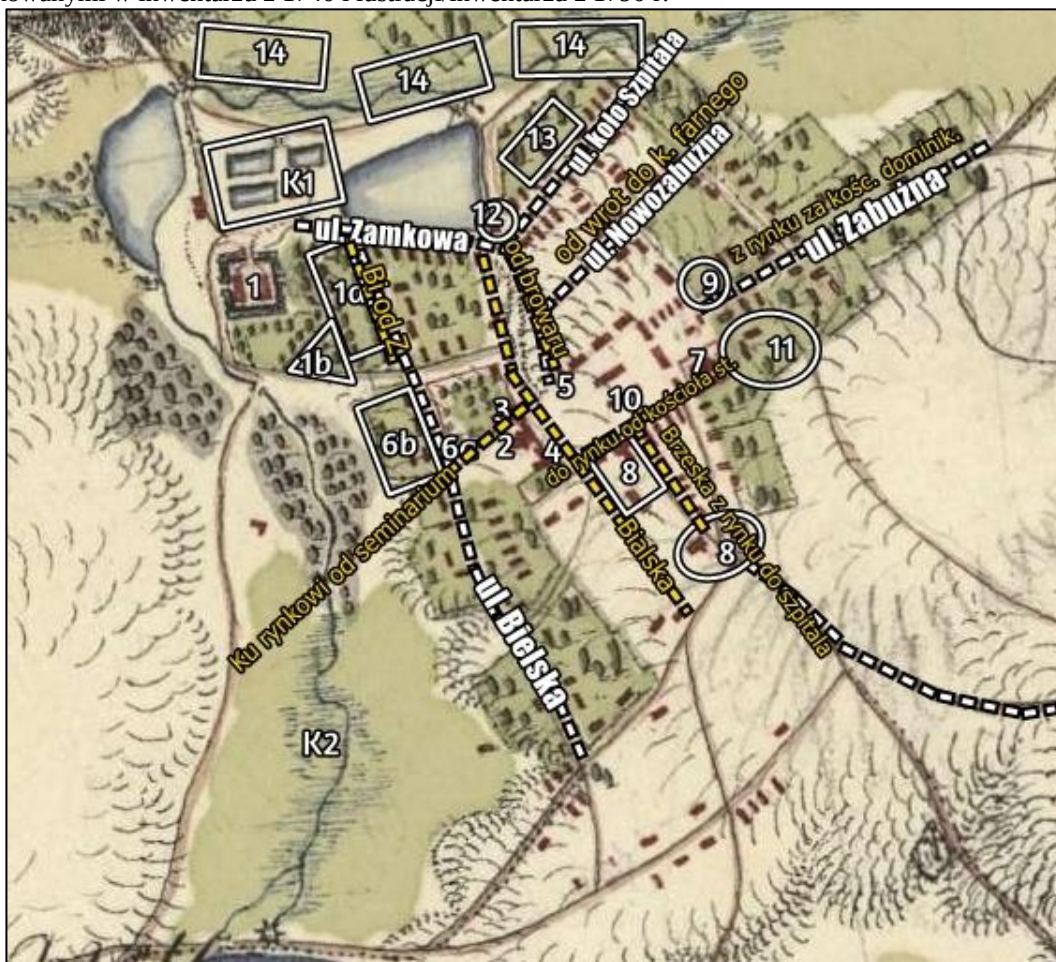
³¹² [JP 1790 B], k. 32: „Na Trakcie Brzeskim był na błocie most, lecz teraz rozrzucony nowego wybudowania potrzebuie, którem miasto swoim expensem wybudować powinno”; [JP 1790 C], k. 80 – 81.

w kształcie rombu, o wymiarach około 120x230x140x230 m. Oprócz Rynku zauważyć można kilka pustych przestrzeni.

Rezydencję biskupów ulokowano na północno-zachodnim skraju miasta, w pobliżu ważniejszych dróg. Z zamku do Rynku prowadziła, jak możemy zakładać, ulica Zamkowa. Główny kościół parafialny, jednocześnie kolegiata, mieściła się w południowo-zachodniej części Rynku, kościół dominikanów w jednym z narożników. Cerkiew oraz synagoga były prawdopodobnie usytuowane niemalże na południowych obrzeżach miasta, przy *Gościńcu Brzeskim*.

Z planu nie jesteśmy w stanie odczytać granic poszczególnych parceli, musimy jedynie zadowolić się danymi dotyczącymi ich wielkości, podawanymi w placach.

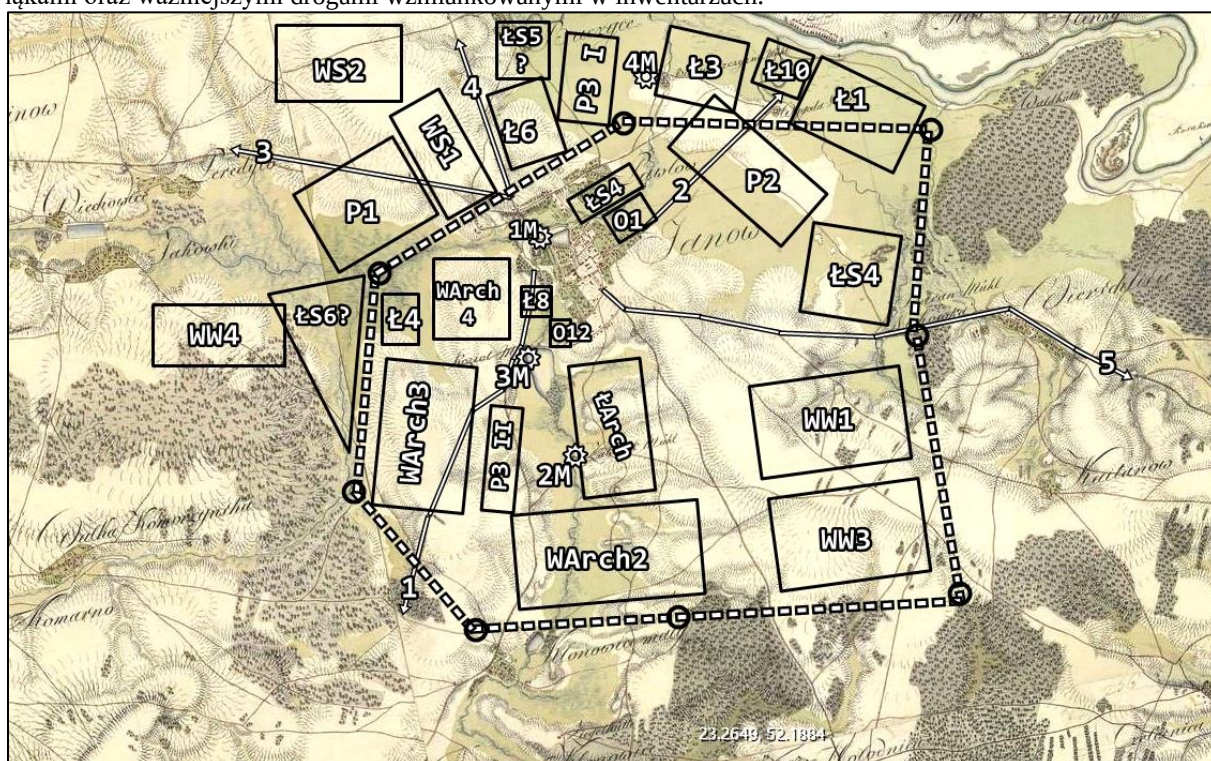
Plan 5. Janów Podlaski na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi obiektami, wzmiankowanymi w inwentarzu z 1740 i lustracji/inwentarzu z 1790 r.

Kolorem żółtym oznaczono prawdopodobne położenie ulic wzmiankowanych w inwentarzu z 1740 r.

1. Zamek
- 1a. Ogród Włoski?
- 1b. Zwierzyniec?
2. Kolegiata
3. Dzwonnica
4. *Domus Emeritorum* (?)
5. Szpital?
- 6a. Archidiakonia
- 6b. Folwark, gumna, spichlerz, stajnia, chlewnia (?) (do Archid diakonii)
7. Kościół dominikanów z cmentarzem
8. Cerkiew?, bożnica?
9. Wójtostwo?
10. Kramy
11. *Dworek za dominikanami* (?)
12. Karczma?
13. Folwark?
14. Ogrody
- K1. Kanały pod Zamkiem?
- K2. *Kanał za Zamkiem pod Olszyną*

Mapa 4. Janów na mapie Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi granicami, polami, ogrodami i łąkami oraz ważniejszymi drogami wzmiankowanymi w inwentarzach.

Oznaczenia (skrót) w przypisach odnoszą się do lokalizowanych pól
 ● punkty, o które opierały się granice (wzmiankowane w źródłach)
 Przerywaną linią zaznaczono granice miasta, w oparciu o dane źródłowe
 ⚙ młyny (i stawy)
 1M. Podzamkowy
 2M. Zaborny
 3M. Kozłowy
 4M. Bieniowski

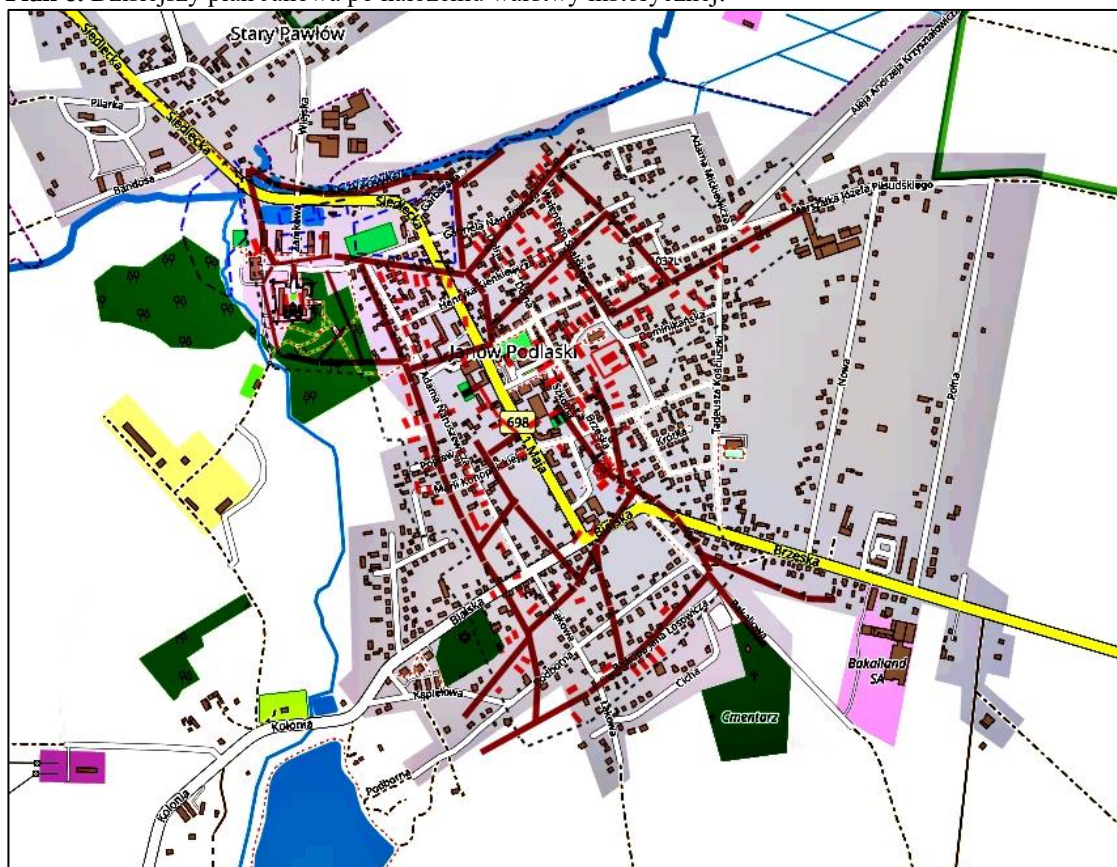
Strzałkami zaznaczono trakty wzmiankowane w źródłach, strzałki oznaczają kierunki (miasta). Kolejność zgodna ze źródłem.

1. do Międzyrzecza
2. do Wysokiego (Litewskiego)
3. do Warszawy
4. do Białegostoku
5. do Brześcia

Janów, mimo degradacji do statusu wsi, przeszedł pewne zmiany przestrzenne oraz od początku XIX stulecia do czasów współczesnych rozbudował się. Prawdopodobnie zmienił się bieg niektórych ulic, wytyczono nowe. Zatarciu uległ kształt Rynku, który podzielono na kilka ulic.

Z nazw ulic, wzmiankowanych w inwentarzach, do naszych czasów zachowała się ulica Zamkowa, jednak znajduje się ona dzisiaj, jak się wydaje, w innym miejscu. W tym samym miejscu przebiega dzisiejsza ulica Brzeska (por. *Gościniec Brzeski*). Reliktem po klasztorze dominikanów są obecnie dwie nazwy ulic: Staroklasztorna oraz Dominikańska (nie występujące w źródłach), biegnące w jego pobliżu.

Plan 6. Dzisiejszy plan Janowa po nałożeniu warstwy historycznej.

Kodeń

Dla Kodnia dysponujemy 5 inwentarzami z lat: 1599³¹³, 1699³¹⁴, 1749³¹⁵, 1751³¹⁶ i 1757³¹⁷, różniących się między sobą pod względem zawartych tam danych źródłowych. Jedynie w ostatnim inwentarzu, z 1757 r., brak jest informacji na temat topografii miejskiej.

Opis zamku zachował się tylko w jednym inwentarzu, z 1599 r. Z miasta (z południowo – wschodniego narożnika Rynku) do Zamku prowadziła droga przez groblę i most³¹⁸, zaś zamek ulokowano niejako pod miastem, w jego wschodniej części (zob. plan).

Inwentarze wzmiankują istnienie kościołów, cerkwi, dzwonnicy, cmentarza i plebanii. Główny kościół parafialny mieścił się w jednej z pierzei rynkowych³¹⁹, zaś drugi (stary) pw.

³¹³ [Kd 1599], k. 455 – 486.

³¹⁴ [Kd 1699], k. 513 – 534.

³¹⁵ [Kd 1749], k. 49 – 83.

³¹⁶ [Kd 1751], k. 11 – 14.

³¹⁷ [Kd 1757], k. 2 – 10.

³¹⁸ [Kd 1599], k. 459.

³¹⁹ [Kd 1599], k. 485: „Wpoyrszodku Rynku Kodens. kościół nowo zbudowany”.

Św. Ducha przy ulicy Brzeskiej³²⁰. Inwentarz z 1749 r. notuje ponadto plebanię cerkwi Św. Ducha, mieszczącą się w ulicy Zamkowej³²¹. W ulicy Kodeńskiej natomiast mieściła się cerkiew pw. Św. Michała³²². Na temat dzwonnicy i cmentarza źródła mówią bardzo niewiele, informując jedynie o ich istnieniu³²³. Plebanie rejestrują źródła w latach 1599 i 1749, jedna należała do cerkwi św. Ducha (ul. Zamkowa)³²⁴, druga do kościoła (przy ul. Brzeskiej)³²⁵.

W topografii Kodnia odnajdujemy także obiekty należące do społeczności żydowskiej: szkołę oraz szpital. Szkoła mieściła się w Rynku, wzmiankuje ją tylko inwentarz z 1699 r.³²⁶, a szpital w ulicy Brzeskiej w 1699 r.³²⁷. Szpital należał także do cerkwi Św. Ducha i znajdował się w ulicy Brzeskiej³²⁸.

Urzędnicy, przeprowadzający inwentaryzację posiadłości, rejestrowali także obiekty (budynki) należące do elity społecznej (dworki) oraz budynki gospodarcze. W inwentarzu z 1699 r. sygnalizowano istnienie co najmniej dwóch dworków³²⁹, podobnie w 1749³³⁰, inwentarz z 1751 r. nie wspomina o nich. W inwentarzu z 1749 r. pojawia się „dom skarbowy”, mieszczący się przy ulicy Brzeskiej³³¹. Łażnię³³², stajnię³³³ i spichlerz poświadcza inwentarz z 1599 r., mieścił się on po prawej stronie ulicy Brzeskiej³³⁴. W mieście prawdopodobnie funkcjonowała także karczma, jednak brak jest bezpośrednich odniesień w tekstach źródłowych, urzędnicy sapieżyńscy zarejestrowali „place do arendy” w inwentarzach z 1749³³⁵ i 1751³³⁶ r.

³²⁰ [Kd 1599], k. 486: „Kościół drugi stary na ulicy Brzeskiej”. Na miejscu tego kościoła wybudowano Placencję, letnią rezydencję Sapiechów, zaś parafię przeniesiono do nowo wybudowanego kościoła św. Anny. T. Demidowicz, *Kodeń – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2006, s. 8, 10.

³²¹ [Kd 1749], k. 58.

³²² [Kd 1749], k. 472: „Plac cerkiewny 15 prętów wolne”. W inwentarzu z 1751 r. cerkiew Św. Michała figurowała już w ulicy Bialskiej, co przemawia za zmianą nazwy ulicy. Por. Tabela [...].

³²³ [Kd 1599], k. 486: „Smyntarz [sic!] nowo odyłowany. Dzwonnica nowa, dzwonow dwa, 1 większy, 2 mniejszy”.

³²⁴ [Kd 1749], k. 58: „Plebania do Cerkwi Św. Ducha”.

³²⁵ [Kd 1599], k. 486: „Kościół drugi stary na ulicy Brzeskiej, przeciwko plebanii”.

³²⁶ [Kd 1699], k. 522: „28 prętów szkolnych żydowskich”.

³²⁷ [Kd 1699], k. 532: „1/4 pręta Szpital żydowski [...]”.

³²⁸ [Kd 1699], k. 533.

³²⁹ [Kd 1699], k. 530: W ulicy Browarnej „P. Trzcńskiego Dworek”; k. 534: w ulicy Brzeskiej „P. [NN] dworek”.

³³⁰ [Kd 1749], k. 57: „2 place dworek Imię xiędza Kaznodziei po [?]; 1 plac Pana Felk[...]”.

³³¹ [Kd 1749], k. 60: „1,5 placu Dom Skarbowy Iwan Spiklerny[?] mieszka”

³³² [Kd 1599], k. 465: „Naprzód od Bugu Łażnia biała wpiecu kociel, błony dwie skłanych[?], sień, swietlica przeciwko zbłonomi sklanemi[?] dwiema piec prosty, drzwi na żelaznych zawie[...?] bacsy[?] z zaszczepekami kominy dwa murowane”.

³³³ [Kd 1599], k. 465. Przy opisie stajni ograniczono się do wyliczenia inwentarza żywego. Za stajnią znajdowała się „oboznia, wniey wozy”.

³³⁴ [Kd 1599], k. 469: „Plac do spichlerza prętów 7 pustych”.

³³⁵ [Kd 1749], k. 57: [ulica Zamkowa, place osiadłe] „Siedymnaście placów do Arendy Kodeńskiej”.

³³⁶ [Kd 1751], k. 3: [ulica Bialska, 17 placów wolnych] „Do Arendy nadane”.

Wśród różnych budynków, źródła wymieniają obiekty związane z przetwórstwem żywności i innych materiałów. Najstarszy inwentarz, jakim dysponujemy, rejestruje istnienie piekarni³³⁷, słodowni³³⁸, browaru³³⁹ oraz winnicy³⁴⁰. Słodownia i winnica mieściły się po lewej stronie ulicy Kodeńskiej. Trzy pierwsze obiekty mogły być wyłącznie na usługach zamku, na co wskazuje wyliczenie ich po jego opisie.

Rzeźnicę żydowską oraz cegielnię odnotowuje wyłącznie inwentarz z 1749 r. Rzeźnica mieściła się w *Placach nazad Zawracających ku Rynekowi*³⁴¹, a cegielnia w pobliżu ulicy Zamkowej³⁴².

Inwentarze odnotowują istnienie nazw ulic, jednak nie wszystkie są wzmiankowane w poszczególnych archiwaliach. Ulicami, wymienianymi w każdym inwentarzu, jest Rynek oraz Brzeska, rzadziej Bialska, Sucha, Do Browarów i Świnia. Z częstotliwości występowania pewnych nazw ulic oraz liczby działek/właścicieli można wywnioskować, że w XVII w. doszło do zmiany nazwy ulicy Kodeńskiej na Bialską; świadczy o tym również to, że w 1599 r. cerkiew Św. Michała figurowała w ulicy Kodeńskiej, zaś w 1751 r. w ulicy Bialskiej. Równie zagadkowo przedstawia się ulica Zamkowa; inwentarz z 1749 r. odnotowuje w tej ulicy 17 placów należących do arendy, zaś już w dwa lata później, w 1751 r., te same place występują w ulicy Bialskiej. Stąd możemy domniemywać, że ulica Zamkowa znalazła się niejako w ulicy Bialskiej.

Ulica Brzeska podzielona była na kilka części. Inwentarz z 1699 r. wymienia place należące do kościoła³⁴³, zaś kolejne *Probostwo farne* (1749³⁴⁴, 1751³⁴⁵), *Placencję* (1749³⁴⁶), oraz *Jurydykę do Probostwa* (1749³⁴⁷, 1751³⁴⁸).

³³⁷ [Kd 1599], k. 465: „Piekarnja. Przeciwno pierkarnj yzba biała skomorą dla [...]dnika. Kuchnia stara napomoście – i druga nowa przy zjemii[?]”.

³³⁸ [Kd 1599], k. 472: „Teyże [Kodeńskiej] Ulice Lewa strona: Słodownia prętów 15 wolnych”.

³³⁹ [Kd 1599], k. 465: „Browar. Przeciwno izba biała dla octow Głowy[?] sklane dwie wbrowarze kadzi – 4 Łotok[?] kwaśnikow na miód 3 czwarty mały, kotły 2 wielkie kominy snurowane[?] – dwa. Podle Browaru Swietliczka mała dla psowarya[?] cebule”.

³⁴⁰ [Kd 1599], k. 472: „Teyże [Kodeńskiej] Ulice Lewa strona: Winnica prętów 15 wolnych”.

³⁴¹ [Kd 1749], k. 60: „[1 plac osiadły] Rzeźnica Żydowska”.

³⁴² [Kd 1749], k. 57: „Place zawracające się ku Zinkowi[?] od Cegielni”.

³⁴³ [Kd 1699], k. 533 – 534.

³⁴⁴ [Kd 1749], k. 60 – 61.

³⁴⁵ [Kd 1751], k. 5.

³⁴⁶ [Kd 1749], k. 61.

³⁴⁷ [Kd 1749], k. 61.

³⁴⁸ [Kd 1751], k. 5.

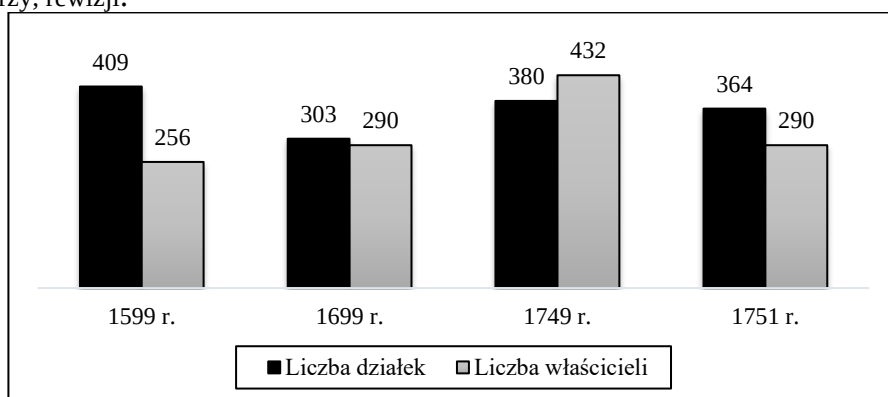
Tabela 55. Liczba działek w poszczególnych ulicach wzmiankowanych w inwentarzach Kodnia.

	1599	1699	1749	1751
<i>Rynek</i>	55	24	13	44
<i>Brzeska</i>	96	81	87	80
<i>Kodeńska</i>	218			
<i>Sucha</i>	25			18
<i>Z Rynku do Folwarków</i>	11			
<i>Do Browarów</i>	4	7		
<i>Bialska</i>		153	149	176
<i>Z Rynku idąca</i>		38		
<i>Zamkowa</i>			92	
<i>Świnia</i>			24	22
<i>Place nazad zawracające ku Rynkowi</i>			15	
<i>Bojarska</i>				24
<i>Razem</i>	409	303	380	364

W zestawieniu pominięto inwentarz z 1757 r. z powodu braku informacji o nazwach ulic.

Między liczbą działek a liczbą ich właścicieli da się dostrzec pewne, momentami dość znaczące, różnice. Wynikały one z faktu, że niektóre osoby posiadały nawet po kilka działek. Dość często w inwentarzach zauważamy, że jeden właściciel dysponował działką płatną (osiadłą, czynszową), pustą czy nawet wolną. Bywały również osoby nie posiadające działki mieszkalnej, lecz tylko włóki, co tłumaczyłoby wyższą liczbę właścicieli niż działek w 1749 r. Średnia liczba działek, w świetle zachowanych źródeł, wynosiła 364, zaś właścicieli 317. W Kodniu, podobnie jak w Janowie, przeważały działki wielkości 0,5 i 1 placu.

Wykres 6. Porównanie liczby działek i liczby właścicieli w Kodniu poszczególnych latach na podstawie inwentarzy, rewizji.

Czynnikiem determinującym kształt Kodnia miała pobliska rzeka Bug, wzdłuż której rozbudowano miasto. Kodeń otrzymał prostokątny rynek w centrum, z którego narożników wychodziło 4–5 ulic. Główną osią jest ulica, biegnąca z południa (ze Sławatycz, Włodawy) na północ (do Brześcia, Janowa).

Właściciel swoją siedzibę – zamek – ulokował w pobliżu miasta, z jego wschodniej strony, a obok murowaną cerkiew. Główny kościół parafialny (św. Anny) zlokalizowany jest w jednym z rogów Rynku (stary kościół znajdował się na północnym skraju miasta, w miejscu tzw. Placencji). Cerkiew prawosławna pw. Św. Michała postawiono na południe od Rynku, w głównej ulicy, Kodeńskiej/Bialskiej.

Mimo tego, że źródła na ogół milczą na temat budulca, z jakiego budowano domy i inne obiekty, z poniższego planu możemy przypuszczać, że część domów i kościoły/cerkwie były murowane (zabudowę murowaną oznaczono na planie grubymi, jaśniejszymi konturami, podczas gdy zabudowa drewniana została zilustrowana cieńszymi i ciemniejszymi liniami). Murowane były prawdopodobnie dworki zamożniejszych mieszkańców, być może szlachty (niektóre budynki, jak Placencja, zachowały się do naszych czasów).

Kodeńskie inwentarze nie zawierają tak obszernych danych, jak w przypadku Janowa – brak jest np. informacji na temat ważniejszych dróg czy lokalizacji młynów.

Niektóre inwentarze notują obiekty rolne, takie jak włóki, morgi, ogrody, folwarki oraz łąki, jednak tylko inwentarz z 1751 r. pozwala w przybliżeniu ustalić ich położenie.

We wspomnianym wyżej inwentarzu z 1751 r. sporządzający go urzędnicy opisali położenie pól, łąk i ogrodów. Źródło lokalizuje pola w sześciu miejscach: w okolicy przydatku miejskiego³⁴⁹, w „Polemcu”³⁵⁰, za gumnem³⁵¹, za Zwierzyńcem³⁵², „Rabcze”³⁵³, na gościńcu do Zahorowa³⁵⁴. Mieszczanie kodeńscy korzystali z czterech łąk: za Zwierzyńcem³⁵⁵, Zamierki(?)³⁵⁶, za gumnem³⁵⁷, Święcarnia za zamkiem³⁵⁸ i pięciu ogrodów: Ogród Wielki³⁵⁹, pod Olszyną³⁶⁰, przy budynku podstarosty³⁶¹, za stajnią³⁶², przy pasiece³⁶³.

³⁴⁹ [Kd 1751], k. 8: „Obszar wielki do Kodnia ciągnący się do Przydatku Mi[...]”.

³⁵⁰ [Kd 1751], k. 8: „1 Obszar Polemieć nazwany ku Zabłociu ciągnący się”.

³⁵¹ [Kd 1751], k. 8: „2 Obszar za Gumnem ku Ch[...] ciągnący się”.

³⁵² [Kd 1751], k. 8: „3 Obszar za Zwierzyńcem do Gościńca Leniusz[...] <Leniuszki> ciągnący się”.
Zwierzyniec – rzeka w pobliżu Kodnia [przypis własny]

³⁵³ [Kd 1751], k. 8: „4 Obszar nazwany Rabczę[?]”.

³⁵⁴ [Kd 1751], k. 8: „5 Grzęda iadąc do Zahorowa z obu stron Gościńca”.

³⁵⁵ [Kd 1751], k. 8: „1. Łąka za Zwierzyńcem między dwoma obszarami”.

³⁵⁶ [Kd 1751], k. 8: „2. Łąka Zamierki(?) po pod obszar od Kodnia”.

³⁵⁷ [Kd 1751], k. 8: „3. Łąka za Gumnem po nad Rzecz[ką?]”.

³⁵⁸ [Kd 1751], k. 8: „4. Łąka Święcarnia za Zamkiem w Kodniu”.

³⁵⁹ [Kd 1751], k. 8: „1 Ogród Wielki za Zwierzyńcem”.

³⁶⁰ [Kd 1751], k. 8: „2 Ogród pomierny pod Olszyną od Olszanek”.

³⁶¹ [Kd 1751], k. 8: „3 Ogródek przy Budynku Podstarosty”.

³⁶² [Kd 1751], k. 8: „4 Ogród za Stajnią do Gumna ciągnący się”.

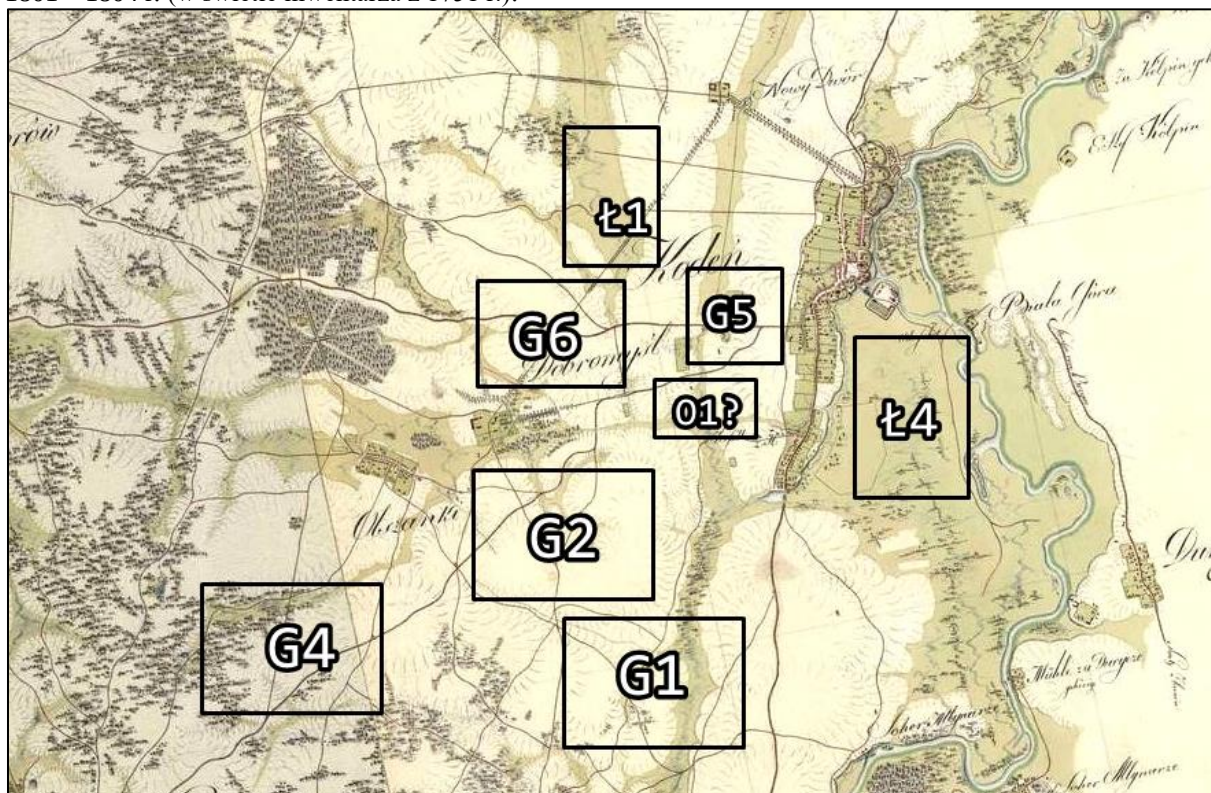
³⁶³ [Kd 1751], k. 8: „5 Ogródek przy Pasiece niewielki”.

Plan 7. Kodeń na wycinku mapy Heldensfelda (1801 – 1804) z zaznaczonymi ulicami i innymi obiektami, wzmiankowanymi w inwentarzach.

- ❖ Zamek
- ⊠ Cerkiew zamkowa (Św. Ducha)
- ✚ Kościół parafialny
- ◆ Stary kościół (na jego miejscu tzw. Placencja)
Cerkiew Św. Michała

Mapa 5. Hipotetyczne rozmieszczenie pól, łąk i ogrodów w Kodniu na wycinku mapy Heldensfelda z 1801 – 1804 r. (w świetle inwentarza z 1751 r.).

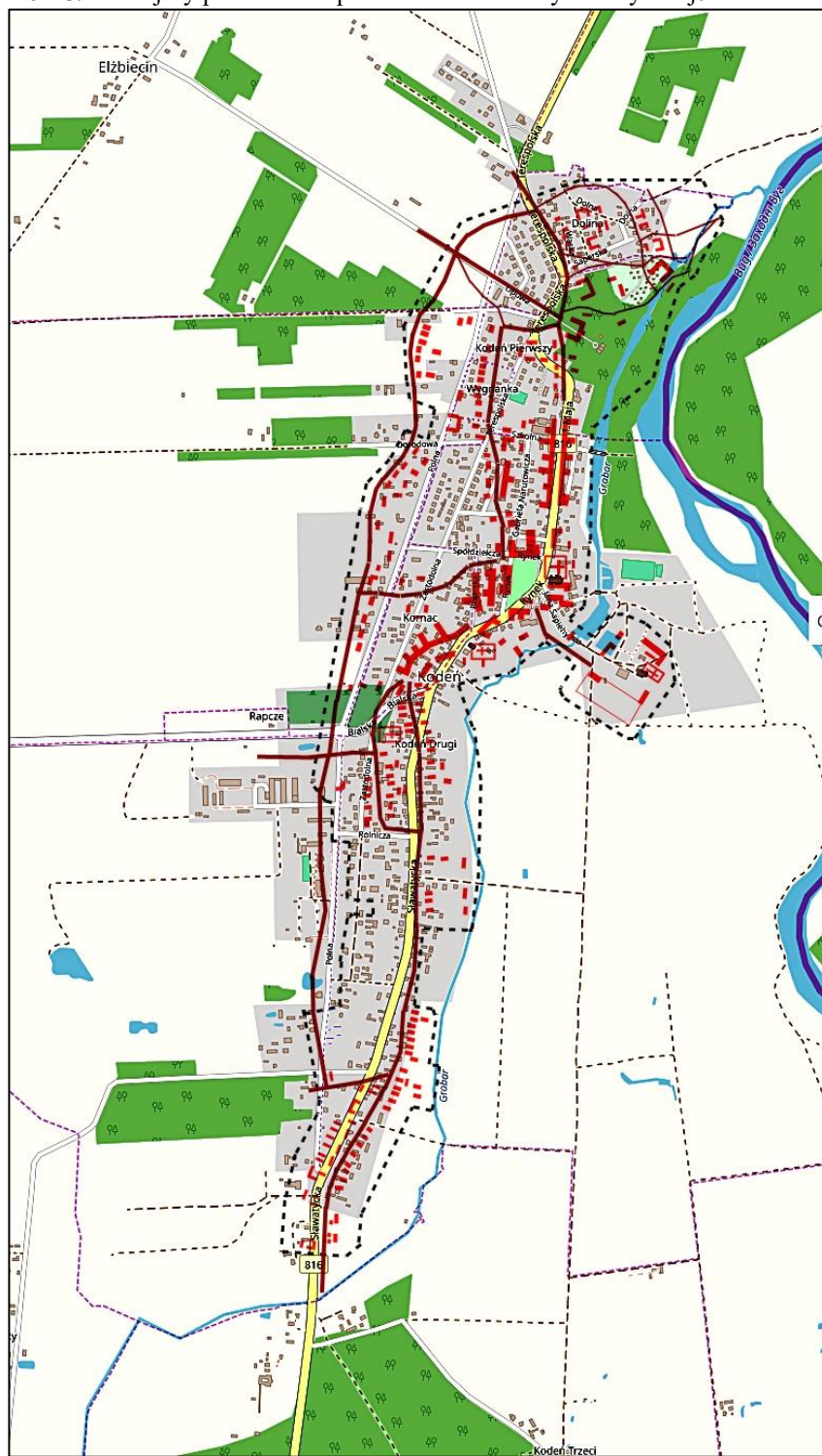

G – pola
 Ł – łąki
 O – ogrody

Kodeń, w ciągu swego istnienia, podlegał zmianom przestrzennym – rozwinęła się sieć ulic oraz prawdopodobnie zmienił się ich przebieg. Pewne zmiany dostrzegamy w przypadku Rynku – jego południowo-wschodni narożnik został „ścięty”, dzięki czemu Rynek uzyskał kształt rombu. Jak można wnioskować z nałożonych na siebie warstw planu, Kodeń w większości utrzymał swój układ przestrzenny, z biegiem czasu poszerzając nieznacznie granice zabudowy.

Z występujących w inwentarzach nazw ulic do naszych czasów, oprócz Rynku, przetrwały ulica Bojarska oraz Bialska. Co do dzisiejszego położenia ulicy Bialskiej nie możemy być do końca pewni, biorąc pod uwagę informacje o liczbie działek (zob. Tab. 7.), natomiast dość prawdopodobne, że ulica Bojarska znajduje się obecnie w tym samym miejscu, co w okresie przedrozbiorowym.

Plan 8. Dzisiejszy plan Kodnia po nałożeniu warstwy historycznej.

Na planie oznaczono nazwy ulic, występujące w źródłach i funkcjonujące do czasów obecnych.

Dla Łomaz zachowało się 6 inwentarzy/lustracji/rewizji (z 1544, 1566, 1570, 1642 oraz dwa z 1667 r.). Podobnie, jak w przypadku poprzednich miast, znacząco się od siebie różnią pod względem ilości wzmiankowanych elementów przestrzeni; najwięcej tego typu informacji dostarcza inwentarz z 1642 r., a najmniej rejestry z 1667 r.

Źródła dotyczące Łomaz (z lat 1544–1642) wzmiankują istnienie w mieście ratusza³⁶⁵, dworu (starosty?), „domu urzędniczego”, kościoła, cerkwi oraz „szkoły ruskiej”, niestety nie zawsze precyzując, gdzie były zlokalizowane.

Według informacji z 1642 r., dwór prawdopodobnie stanowił kompleks budynków, mieścił się prawdopodobnie pod miastem, po jego południowej stronie³⁶⁶. Obok dworu zlokalizowany był dom urzędniczy³⁶⁷. Za „domem urzędniczym” znajdowała się kuchnia³⁶⁸, na prawo ogródek³⁶⁹, za nim zaś stajnia³⁷⁰. W pobliżu kuchni stał browar³⁷¹. Kolejnym budynkiem, wzmiankowanym w opisie dworu, jest folwark. Mieścił on w sobie piekarnię i „chlewek”³⁷². Naprzeciw budynku folwarcznego znajdowały się gumna: stodoła³⁷³, „chlewek dla kur”³⁷⁴, pomieszczenie do przechowywania siana³⁷⁵. Do dworu należała ponadto obora³⁷⁶.

³⁶⁴ Próbę analizy zawartości lustracji z 1566 r. przedstawił Autor niniejszej rozprawy w artykule: A. Panasiuk, *Łomazy, Pieszczatka Woin – dawne miasta królewskie w starostwie brzeskim (województwo brzesko – litewskie) w świetle lustracji z 1566 r. Studium gospodarczo-przestrzenne*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 16(2019), z. 3, s. 41 – 70.

³⁶⁵ Budowa ratusza musiała się przeciągać w czasie, o czym świadczą adnotacje w źródłach; [Łm 1544], k. 20: „Kto że[?] mieszczanom przydano na zbudowanie Ratusza [...]; [Łm 1570], s. 21. „To KJM dzisiejszy na poprawę miasta i zbudowanie ratusza dać raczył”.

³⁶⁶ [Łm 1588], k. 20: „Dwór Łomazky. Budowanie Jego dworu Dworzanmi[?] JE. k. m. brodzony Pan Lamperts[?] wradey[?] do Regestru swego napisał, y podanych starostwo Brzesczkie JKM pam(?) Wilenskiemi na swym Regestrze podał”; [Łm 1566], s. 335: “Дворъ его королевское милости Ломазы. Будоване того двора з иншими речми, на господарство належачиими, особно описано ест”; [Łm 1642], k. 5: „Dwór sam ostrogiem ciosanym, potrzeh stronach, toiest od Miasteczka, od Folwarku, y odpola. Azczwartey strony od Ogroda y od sadu. Dylowanem ogrodzony. Wiedzaiąc dote[go] dwora poprawey stronie Dom Urzędniczy [...].

³⁶⁷ [Łm 1642], k. 5: „Dom urzędniczy gontami pobity [...].

³⁶⁸ [Łm 1642], k. 5: „[...] wychodząc ste[go] domu, kuchnia, wsieni polewie murowana”.

³⁶⁹ [Łm 1642], k. 5: „[...] wyszedzsy ste[go] domu wprawo Ogródek za wysadki zapleciony Laskami [...]”.

³⁷⁰ [Łm 1642], k. 5: „[...] zatym Ogródkiem staynia nadwoie przegrodzona”.

³⁷¹ [Łm 1642], k. 8: „[...] przytey Kuchni browar [...]. Przy tym Browarze Karmnik na Wieprze”.

³⁷² [Łm 1642], k. 8: „Budynek Folwarkowy. Piekarnia zsienią yskomorą, Drzwi boie[?] Nabiegunach. Stół jeden, niewielki, przypiekarni chlewek dla zamykania bydłat drobiazgu, naprzeciwko chlew dla dojenia krow potrzebuiący poprawy stronie(?) Syrnik(?) Nasłupach zersochodem opleciony Laskami słomą kryty”.

³⁷³ [Łm 1642], k. 8: „Budynek Gumienny. Naprzod Gumno Dylem Ogródkone. Stodoła Wniey Wrota [...]”.

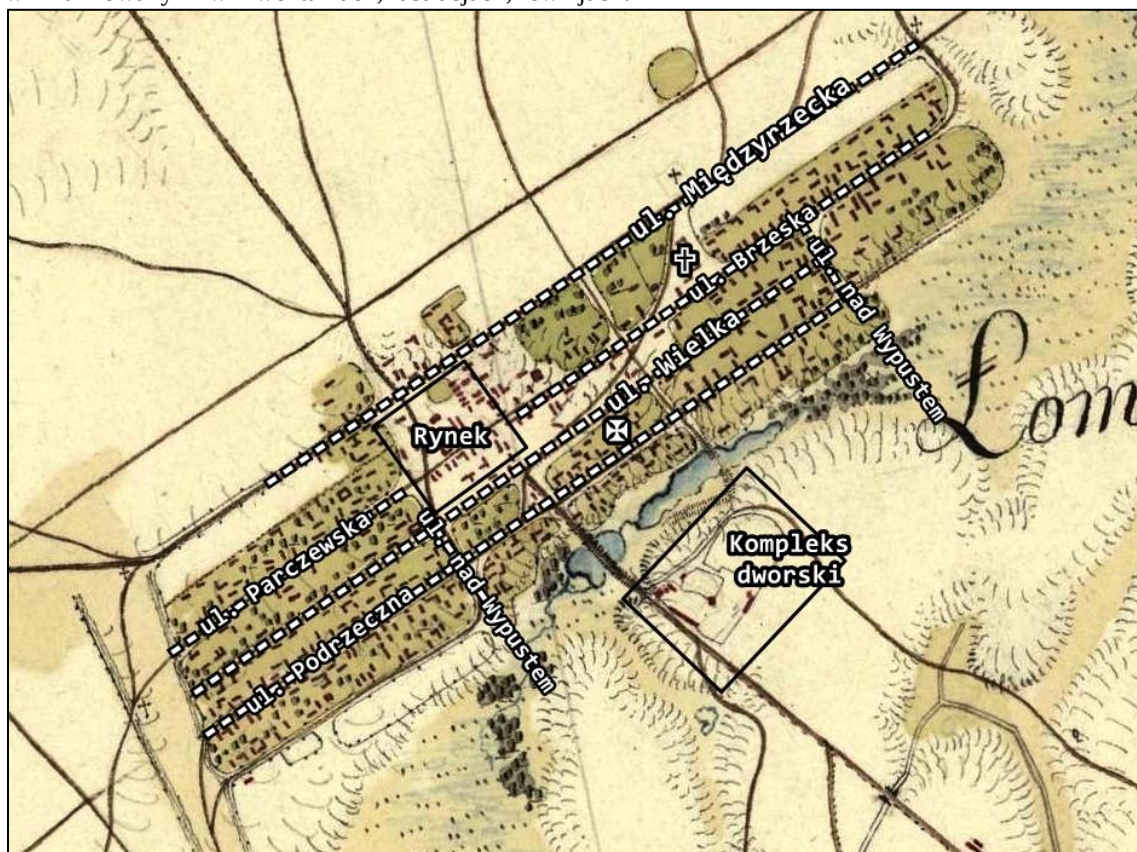
³⁷⁴ [Łm 1642], k. 8: „Tamze w Gumnie Chlewek dla kur zamykania Słomą kryty [...]”.

³⁷⁵ [Łm 1642], k. 8: „Sielnik do chowania siana”.

³⁷⁶ [Łm 1642], k. 8: „Budynek Oborny. Wchodząc do Obory Wrota, między słupami zastawowane, ydąc daley polewey ręce chlew, dla owiec zamykania, przy nim zaraz Wołownia, Wniey pomost, drzwi Nabiegunie, podła Wołowni Chlew dlasiana y Słomy, Wedla te[go] Chlewa Chlew nabydło Y Chlewek na Swinie, Ogródy Ogródkone tak iako zdawna iednak potrzebuią poprawy”.

O istnieniu kościoła i cerkwi dowiadujemy się z *Opisania starostwa* z 1566, lustracji z 1570³⁷⁷ i inwentarza z 1642³⁷⁸ r., przy okazji podania liczby włók i prętów, jakie przysługiwały parafiom, jednak tylko to pierwsze źródło umieszcza kościół w ulicy Brzeskiej³⁷⁹, a cerkiew w ulicy Podrzecznej³⁸⁰. „Szkołę ruską” źródła wymieniają tylko raz, w *Rejestrze* z 1667 r., mieściła się ona przy ulicy Podrzecznej³⁸¹.

Plan 9. Łomazy na wycinku mapy Heldensfelda (1801 – 1804) z zaznaczonymi obiektami, wzmiankowanymi w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

✝ kościół?

✝ cerkiew?

Rozmieszczenie nazw ulic ma charakter hipotetyczny.

³⁷⁷ [Łm 1570], s. 20: „Prętów gumienych 1470 wolnych, między temi kościelnych i na cerkiew prętów 40 [...]”.

³⁷⁸ [Łm 1642], k. 17: „Z Miasta Łomaz, według dawnych y poslednieyszych Rewizyi, [...] wolnych na Kościół włk 2, na Cerkiew włk 2 [...]”.

³⁷⁹ [Łm 1566], s. 336 – 337: “Улица Берестейская. Дець Плебански, на костель [2,5 прęта садзібного, 5 прętów ogrodowych]; Плебанские на кастель: 87 – 95 [numery działek?] пустыя по 2,5 [прęта садзібного] 5 [прętów ogrodowych]”. Jak zatem widzimy, kościół parafialny miał w sumie do dyspozycji działkę wielkości 25 prętów oraz 50 prętów ogrodu.

³⁸⁰ [Łm 1566], s. 341 – 342: “Улица Подрекая. На церковь [10 прętów садзібных, 30 ogrodowych wolnych]”.

³⁸¹ [Łm 1667], k. 1: „Podrzeczna ulica. Szkoła ruska dym”.

Wspomniane źródło, oprócz Rynku, notuje istnienie 5–6 ulic: Brzeskiej, Wielkiej, Międzyrzeckiej, Parczewskiej, Podrzeckiej oraz uliczki nad wypustem. Z treści *Opisania* wiemy, że główne ulice wychodziły z Rynku³⁸². Pomocą w ustaleniu lokalizacji ulic może być liczba działek, podana w inwentarzu, czy też informacja w przypadku ulicy Wielkiej³⁸³, Podrzeckiej³⁸⁴ i Nad wypustem³⁸⁵. Wskazówką, co do położenia ulicy Brzeskiej może być jej sama nazwa, sugerująca, że skierowana była w kierunku Brześcia³⁸⁶.

Działki mieszkalne w Łomazach były na ogół równej wielkości, powierzchnia takiej działki wynosiła zwykle 2,5 pręta, oprócz Uliczki nad wypustem, gdzie mieszczenie dysponowali działkami o wielkości 5 prętów. Nieco większe działki posiadali mieszkańcy w Rynku (3 pręty). Każdy mieszczanin, wraz z działką mieszkalną, dostawał działkę ogrodową, w większości wypadków dwukrotnie większą, jednak były też ogrody wielkości nawet do 30 prętów. Niektórzy mieszczenie (bardzo rzadko) posiadali sianożęci.

Tabela 56. Wielkość działek sadzibnych (mieszkalnych) wyrażona w prętach w poszczególnych ulicach Łomaz w świetle rewizji z 1566 r.

Rynek	Brzeska	Wielka	Nad wypustem	Międzyrzecka	Parczewska	Podrzecka
3	2,5	2,5	5	2,5	2,5	2,5 – 3

W tabeli powyższej ukazano najczęściej występujące wielkości działek mieszkalnych, jednak, jak wspomniano, sporadycznie występowały działki większe. W Rynku na 53 działki mieszkalne i ogrodowe tylko po dwie (dwie mieszkalne, dwie ogrodowe) miały wielkość 4,5 pręta. W ulicy Brzeskiej wszystkie działki mieszkalne były równej wielkości – 2,5 pręta, natomiast, co się tyczy działek ogrodowych, najliczniejsze były nadziały 5 prętowe, stanowiące ponad $\frac{3}{4}$ całości (77%), następnie 13,5 prętowe (18%), zaś pozostałe nie więcej jak 5%³⁸⁷. W ulicy Wielkiej działki mieszkalne były jednakowe, 2,5 prętowe; wśród działek ogrodowych przeważały nadziały pięcioprętowe (88%). Najliczniej występującymi działkami ogrodowymi w ulicach były nadziały pięcioprętowe, które stanowiły średnio 75% całości działek.

³⁸² [Łm 1566], s. 336: “Улица Берестейская. Первая полат з ринку поправе.” Podobne adnotacje znajdują się w dalszej części źródła.

³⁸³ [Łm 1566], s. 337: “Улица Великая, ку мосту”.

³⁸⁴ [Łm 1566], s. 341: “Улица Порецкая. Первая полат от Росоша поправе”.

³⁸⁵ [Łm 1566], s. 339: “Улочка над випустомъ. Полат з улици Великою ку випусту полеве”.

³⁸⁶ Ulice o tej nazwie funkcjonują do dziś np. w Białej Podlaskiej

³⁸⁷ Były to działki następującej wielkości: 7,5 pręta, 10,5 pręta, 12,5 pręta oraz 25,5 pręta.

Tabela 57. Wielkość i średni odsetek działek ogrodowych w Ryнку i ulicach Łomaz w świetle rewizji z 1566 r.

	Rynek	Brzeska	Wielka	Nad Wypustem	Międzyrzecka	Parczewska	Podrzecka	Średni odsetek
3 pręty	96							96
4,5 pręta	4							4
5 prętów		77	88	12	99	100	75	75,2
5,5 pręta			1					1
6 prętów							1	1
7 prętów							19	19
7,5 pręta		1						1
9 prętów					1		3	2
10 prętów				13			2	7,5
10,5 pręta		1						1
12 prętów							5	5
12,5 pręta		2	4					3
13,5 pręta		18						18
15 prętów				75				75
19,5 pręta			5					5
25,5 pręta		1						1
27,5 pręta			2					2
30 prętów							0	0

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 58. Rozpiętość poszczególnych typów działek w Ryнку, ulicach i na przedmieściach Łomaz w świetle rewizji z 1566 r.

	Sadziębne	Ogrodowe	Sianożętnie
Rynek	3 – 4,5	3 – 4,5	
Ulice	1,5 – 10	5 – 30	10 – 70
Przedmieścia		0,5 – 25	6

4 inwentarze/lustracje odnotowują istnienie karczem oraz młynów. W *Rewizji* z 1544 r. wspomina się jedynie, że płaci się z nich czynsz³⁸⁸, podobnie w *Opisaniu Starostwa Brzeskiego* w 1566³⁸⁹ r.; w *Lustracji* z 1570 r., oprócz dochodów z nich uzyskiwanych, podano ich liczbę³⁹⁰. Z kolei *Inwentarz* z 1642 r. o karczmach i młynach informuje w kontekście arendy³⁹¹.

Przechodząc do próby ustalenia lokalizacji poszczególnych elementów przestrzeni miejskiej, musimy zastrzec, że są to jedynie hipotezy. W niektórych wypadkach nie jesteśmy w stanie określić rozmieszczenia pól z powodu zbyt ogólnikowych informacji, zawartych w

³⁸⁸ [Łm 1588], k. 19: „Arenda z młynów y karczem pod włościami iest opisana”.

³⁸⁹ [Łm 1566], s. 350: „Кромѣ капщизни с корчомъ пивнихъ, медовихъ и горелчанихъ [...]”.

³⁹⁰ [Łm 1570], s. 20: „Natenczas karczem piwnych jest 36, a bywa ich więcej, gdy się dobre lata trefią [...]. Karczma miodowa 1, a gdy dobry rok, bywa ich 15. [...] Karczem gorzałczanych 2 [...]”.

³⁹¹ [Łm 1642], k. 17: „Arendy. Za Kapszczyzną Mieską, yza Mostowe, także ze Młynów wodnych [...]”.

źródle³⁹². Tłumaczenia, ujęte w przypisach, są tłumaczeniami własnymi Autora niniejszej rozprawy.

Łomazy otrzymały trzy pola: dwa pierwsze rozciągały się „na wschód słońca od zaścianka [...] <w okolicy> Koszołów i Żernicy”, od południa dotykały ogrodów miejskich i rzeki Zielawy, od zachodu stykały się z polami Rossosza i zaściankiem sioła Kościankowa(?) [Kościeniewicz?], od północy z zaściankiem miejskim i polami dokudowskimi, aż do rzeczki Żernicy³⁹³. Trzecie pole zajmowało obszar za rzeką Zielawą „na wschód słońca bokiem” od morgów miejskich i graniczyło z włókami wsi Lubenki, na południu stykało się z naddatkami miejskimi, na zachodzie „bokiem” od „ziem w Skupoje(?) danych w <otminie>” w stronę Rossosza, na północy graniczyło z Zielawą i morgami³⁹⁴. Źródła z 1588³⁹⁵, 1570³⁹⁶ oraz 1642³⁹⁷ r. notują jedynie liczbę włók.

Na przedmieściach Łomaz znajdowały się ogrody i morgi. Ogrody podzielone były na kilka części. Pierwsza część znajdowała się z tyłu ulicy Podrzeckiej, po jej prawej stronie, w sąsiedztwie rzeki Zielawy, „ostrówka” i „ogrodów niższych”³⁹⁸, druga „w tyle ogrodów i ostrówka”³⁹⁹, trzecia z tyłu placów ulic Międzyrzeckiej, Rynku oraz ulicy Wielkiej, sięgając do „końców średniego pola”⁴⁰⁰, czwarta „za drogą z rynku ku włókom średniego pola”⁴⁰¹, piąta „za drogą z rynku ku temuż polu”⁴⁰², szósta „za drogą z dworu ku temuż polu”⁴⁰³. Niektórzy

³⁹² Jednakże, pewne wskazówki możemy znaleźć na mapach geoportalu gdzie widnieją nazwy terenowe, na podstawie których możemy, z dużą dozą ostrożności, zlokalizować nazwy (obiekty), wzmiankowane w inwentarzu z 1566 r. <https://geoportal360.pl/map/#l:51.88719,23.26218,12> [10.11.2020], por. także inną mapę geoportalu: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html [10.11.2020]. Mimo, że mapy te są głównie wykorzystywane w geodezji, doskonale nadają się także do badań nad zmianami środowiska przyrodniczego.

³⁹³ [Łm 1566], s. 348: “Граница: Две поли на всход сонца от застенку на мельництво дано Матису Радишевскому у Колишаль и Жерници; на полудне концами от огородовъ местцкихъ и реки Желяви; на заходъ бокомъ от границы Росоской и застенку села Костянка; на полночь концами от застенку местцкого и земель Докудовскихъ по речку Жирницу”. Rzeczka Żernica to prawdopodobnie dzisiejsza rzeczka Grabarka, prawy dopływ Zielawy, przepływająca przez wieś Lubenkę. Por. *Żernica*, [w:] SGKP, t. 14, s. 783; por. także mapy Hydroportal: <https://wody.isok.gov.pl/> [06.11.2020].

³⁹⁴ [Łm 1566], s. 348: “Третье поле за рекою Желявою на всходъ сонца бокомъ от морговъ местцкихъ и боку волокъ села Любенки; на полудне концами от наддавокъ местцкихъ; на заходъ бокомъ отъ земель у Скупое данихъ в отмине ку Рососу; на полночь концами от реки Желяви и морговъ местцкихъ”.

³⁹⁵ [Łm 1588], k. 19: „Włók miesckich 146 gruntu podłego [...]”.

³⁹⁶ [Łm 1570], s. 20: „Ma miasto to włók wymierzonych chełmińskich 146, między którymi wolnych włók kościelnych 22, na cerkiew włók 2, wójtowskich włók 2, na płacie włók 140 [...]”.

³⁹⁷ [Łm 1642], k. 17: „[...] Włk Miesckich No[?] 146, potraciwszy wolnych na kościół włk 2, na Cerkiew włk 2, na Wujta [sic!] włk 2 [...]”.

³⁹⁸ [Łm 1566], s. 342: “Огороди в тиле правое полати улицы Подрецкое от реки Желяви и островка и огородовъ нижшихъ”. А

³⁹⁹ [Łm 1566], s. 343: “Огороди в тиле огородовъ и островка”. В

⁴⁰⁰ [Łm 1566], s. 343: “Огороди в тиле пляцовъ улицы Межирицкой ринковихъ и улицы Великой до концовъ среднего поля”. С

⁴⁰¹ [Łm 1566], s. 344: “За дорогою з ринку ку волокомъ среднего поля”. D

⁴⁰² [Łm 1566], s. 344: “За дорогою з ринку ку тому жъ полю”. Е

⁴⁰³ [Łm 1566], s. 344: “За дорогою з двора ку тому полю”. F

mieszczanie, oprócz ogrodów posiadali jeszcze „sianożęty”, a inni po kilka działek. Wielkość działki ogrodowej na przedmieściu, w zależności od części ogrodów, wahała się odpowiednio: w części 1 od 0,5 do 16 prętów (przy czym większość to nadziały cztero- i ośmioprętowe); w części 2 od 15,5 do 46 prętów; w pozostałych częściach po 20 prętów. Inwentarz z 1544 r. informuje jedynie o liczbie prętów ogrodowych na przedmieściach⁴⁰⁴.

Z kolei morgi rozmieszczone były w 4 polach (częściach): pierwsze pole znajdowało się „między ostrówkiem a placami gumiennymi przy włókach”⁴⁰⁵, drugie „w końcu tych móg i od boku 1 pola włók miejskich między placami gumiennymi i zaściankiem Podlipieckim młynarskim”⁴⁰⁶, trzecie „między pastwiskiem dwornym i włókami sioła Lubenki od boku trzeciego pola włók miejskich”⁴⁰⁷, zaś czwarte „w końcu tegoż trzeciego pola włók miejskich nad rzeką Zielawą od gumna i pastwiska dworskiego”⁴⁰⁸.

Łomazy posiadały 2 wypusty – pastwiska⁴⁰⁹. Pierwsze pastwisko leżało „w końcu ulicy Wielkiej, Brzeskiej i Podrzeckiej <po obu stronach> rzeki Zielawy po Sianożęty dworskie wypustu móg 45 wolnych”⁴¹⁰, drugie „w końcu ulic Parczewskiej i Międzyrzeckiej między ogrodami [...] 18 morgów wolnych”⁴¹¹.

Do miasta należały także zaścianki⁴¹², rozrzucone w okolicy, które posiadali zamożniejsi mieszczanie (szlachta?). Znajdowały się one nad Zielawą⁴¹³, pod stawem Podlipieckim i w pobliżu ogrodów miejskich⁴¹⁴, w pobliżu Koszołów(?) i rzeki Żernicy⁴¹⁵, w

⁴⁰⁴ [Łm 1588], k. 19: „Ogrodnych prętów napredmieściu 1736 ½ [...]”.

⁴⁰⁵ [Łm 1566c], s. 343: „Моркги межи островкомъ и пляцами гуменными при волокахъ”. А

⁴⁰⁶ [Łm 1566c], s. 343: „Моркги в концу тихъ волок и от боку 1 поля волокъ местцкихъ межи плаци гуменными и застенкомъ Подлипицкимъ млинарскимъ”. В

⁴⁰⁷ [Łm 1566c], s. 344: „Моркги межи пашнею дворную и волокъ села Любенки от буку третяго поля волок месцкихъ”. С

⁴⁰⁸ [Łm 1566c], s. 345: „Моркги в концу того жъ третего поля волок местцкихъ над рекою Желявою от гумна и дворное пашни”. D

⁴⁰⁹ <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/wypust;5521694.html> [13.11.2020]

⁴¹⁰ [Łm 1566c], s. 349: „В концу улицъ Великое, Берестейское и Подрецкое обапол реки Желяви по сеножати випусту моркговъ 45 волнихъ”.

⁴¹¹ [Łm 1566c], s. 349: „В концу улицъ Парцевское и Межирецкое межи огородовъ и фолварковъ и волокъ местцкихъ двохъ полъ випусту морю 18 волнихъ”.

⁴¹² Zaścianek – osada zamieszkiwana przez drobną szlachtę, samodzielnie uprawiająca ziemię, zob. <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/zascianek;5527493.html> [06.11.2020]

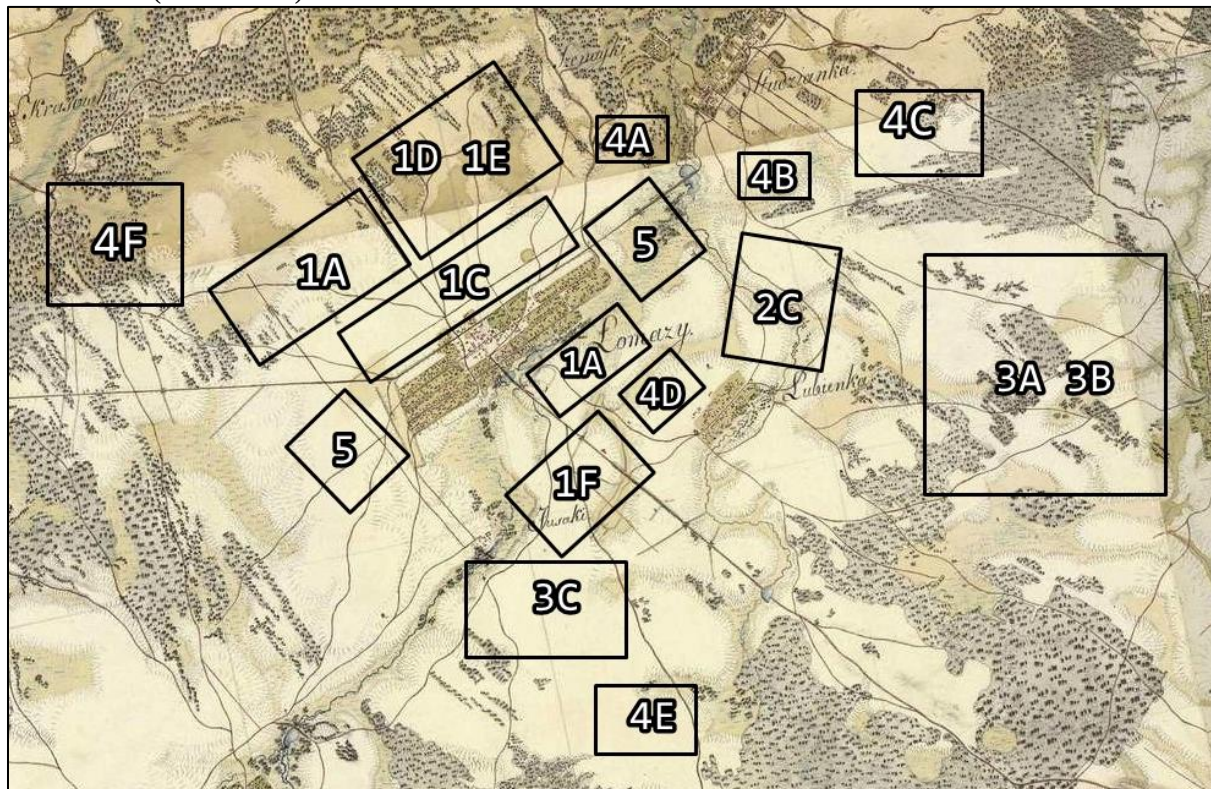
⁴¹³ [Łm 1566c], s. 348: „Над рекою Желявою з другое стороны от застенку Ястрембского, с третее и щетвертое от огородовъ местцкихъ поля и сеножати у Востропка [...]”; „Островокъ над тою жъ рекою з другой стороны огородовъ местцкихъ, с третее стороны от застенку Юря Мацкевича [...]”. А

⁴¹⁴ [Łm 1566c], s. 348: „У ставу Подлипицкого над тою жъ рекою з другое и с третее стороны от огородовъ местцкихъ в клине поля и сеножати у Липицахъ [...]”. В

⁴¹⁵ [Łm 1566c], s. 348: „На урочищу у Колишаль и Жирниці с отное стороны от боку волокъ двохъ полъ местцкихъ, з другое от речки Жирниці, с третее от реки Желяви в клине пол [...]”. Sporządzający źródło prawdopodobnie niepoprawnie zapisali nazwę miejscowości, zamiast Koszoły, zapisano Kołyszały. С

końcu ogrodów miejskich⁴¹⁶, naddatków miejskich i włók wsi Huszcza i Rowiny⁴¹⁷, między włókami miejskimi a wsią Krasówką, ziemiemi Rossosza i posiadłościami Kozieradzkimi (ob. Międzyrzec Podlaski)⁴¹⁸. W opisie lokalizacji wypustów wspomniane są folwarki, jednak brak jest informacji, gdzie mogły się znajdować.

Mapa 6. Pola, ogrody, zaścianki należące do Łomaz wzmiankowane w źródłach na wycinku mapy Heldensfelda (1801 – 1804).

1. ogrody na przedmieściu (A, B, C, D, E, F)
2. mogi (A, B, C, D)
3. pola (A, B, B, D, E)
4. zaścianki (A, B, C, D, E)
5. wypusty

Z mapy Heldensfelda możemy wyczytać, że miejscowość założono w pobliżu drogi wiodącej z Brześcia Litewskiego, przez Parczew, do Lublina. Wykorzystywane źródła milczą na temat ważniejszych dróg, jedynie w inwentarzu z 1566 roku, przy opisie wysokości myta za korzystanie z grobli wspomina się o „nowym” i „starym gościńcu”, biegnących przez rzekę

⁴¹⁶ [Łm 1566c], s. 349: “В концу огородовъ мѣстцкихъ зъ другое стороны отъ улицы, которая идетъ отъ мосту черезъ ставъ къ третему полю, зъ третее отъ реки Желяви на Бзовщице [...]”. D

⁴¹⁷ [Łm 1566c], s. 349: “В концу наддавокъ мѣстцкихъ у третего поля, зъ другое стороны отъ застенку на дворные потреби оставенного, съ третее отъ боку волокъ села Гошое, а четвертое отъ границы Вишницкое села Ровиное [...]”. E

⁴¹⁸ [Łm 1566c], s. 349: “В концу двухъ полъ волокъ мѣстцкихъ зъ другое отъ застенку села Костянковскаго, съ третее отъ границы пана Козирадское села Красное въ клине лесу у Хоминой волокъ 3/13, въ боку волокъ мѣстцкихъ отъ земель Росошскихъ и пани Козирадское лесу и боровизни [...]”. F

Zielawę, na której zbudowano mosty i groble⁴¹⁹. Jak zasygnalizowano wcześniej, działki (mieszkalne i ogrodowe) w Łomazach były w zasadzie jednakowej wielkości.

Kształt miasta można wpisać w wydłużony prostokąt o wymiarach ok. 2,4x0,6 km. Powierzchnia Łomaz wynosiła ok. 123 ha. W mieście wytyczono ulice przecinające się pod kątem prostym, z prostokątnym (kwadratowym?) Rynkiem w centrum, usytuowanym nieco na północ. Za kwadratowym kształtem Rynku przemawia niemalże jednakowa liczba działek w poszczególnych jego pierzejach⁴²⁰.

Źródła nie precyzują, gdzie znajdowały się obiekty sakralne. Na podstawie planu wnioskować możemy, że kościół parafialny⁴²¹ był zlokalizowany przy ulicy Wielkiej, natomiast trudności sprawia zlokalizowanie cerkwi – nie da się jej odnaleźć w dziewiętnastowiecznym planie.

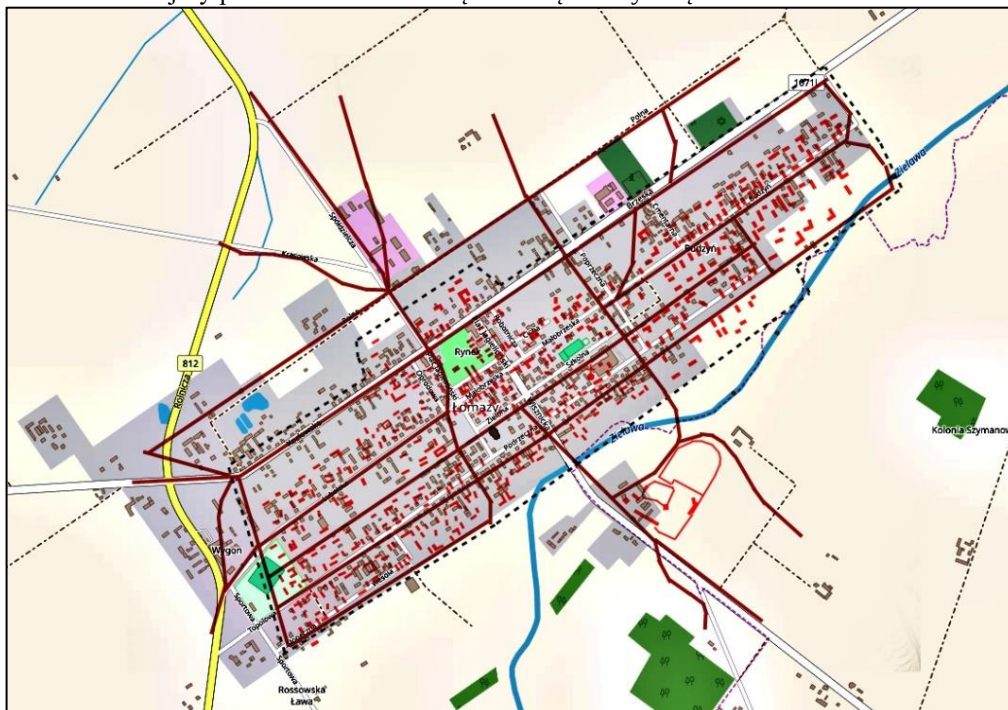
Jak możemy domniemywać z zachowanego planu, Łomazy utrzymały do czasów dzisiejszych dawny, układ przestrzenny, z okresu przedrozbiorowego. Bieg głównych ulic, jak widać z planu hybrydowego, nie uległ w zasadzie większym zmianom, utworzono jedynie kilka nowych ulic. Co się tyczy centrum miasta, czyli Rynku, jego obszar mógł zostać znacząco zmniejszony, czego dowodem mogą być trzy dzisiejsze uliczki, okalające go. W nazewnictwie ulic dostrzegamy pewną trwałość – do dzisiaj funkcjonują takie nazwy ulic, jak Brzeska, czy Podrzeczna; możemy z dużą ostrożnością zakładać, że nazwy te funkcjonowały cały czas.

⁴¹⁹ [Łm 1566c], s. 350: “[...] гди еще места в Ломазохъ не осажено и мосту на Новомъ гостинцу не збудовано Лежчино[?] гостинцомъ старимъ на греблю мимо дворъ називано гробельнимъ [...]”.

⁴²⁰ [Łm 1566c], s. 335 – 336. Liczba działek wynosiła odpowiednio: w pierzei pierwszej 12, w pierzei drugiej 13, w pierzei trzeciej 11, zaś w czwartej 12.

⁴²¹ Zob. A. Panasiuk, *Łomazy, Pieszczałka Woin*, s. 60 i przypis 59.

Plan 10. Dzisiejszy plan Łomaz z nałożoną warstwą historyczną.

Piszczac

Dla Piszczaca posiadamy 4 inwentarze (1544⁴²², 1566⁴²³, 1667 i 1690), z czego tylko dwa pierwsze notują niektóre elementy miejskiej przestrzeni. W *Revisii* z 1544 r. koncentrowano się wyłącznie na odnotowaniu liczby prętów rynkowych, ulicznych, ogrodowych, liczby włók (a także ogrodach/włókach należących do wójta, kościoła czy cerkwi) i podaniu wysokości zysku z nich, nie precyzując ich lokalizacji. Znacznie szczegółowszym źródłem jest *Inwentarz miasta Pieszczatki* (*Инвентарь мѣстечка Пещатки*), w którym oprócz wyżej wskazanych elementów, podawał nazwy ulic, opisywał rozmieszczenie ogrodów, pól i włók (źródło jest obfite w nazwy topograficzne/geograficzne(?), wobec czego skupimy się na nim.

Granice Piszczaca od wschodu opierały się o włók siola Dobrynki⁴²⁴, od południa od włók siola Połoski⁴²⁵, naddatków i zaścianków miejskich, od zachodu o włók siola Wyczółki⁴²⁶, a od północy o „obręb” wójtowski (zaścianki), ogrody miejskie, granicę wsi Horbowa i zaścianek miejski⁴²⁷.

⁴²² [Ps 1588], k. 16 – 17.

⁴²³ [Ps 1566b], s. 80 – 101.

⁴²⁴ Wieś Dobrynka.

⁴²⁵ Wieś Połoski.

⁴²⁶ Wieś Wyczółki.

⁴²⁷ [Ps 1566b], s. 98: „На вѣходъ сонца бокомъ отъ боку отъ волокъ села Добринки; на полудне концами отъ волокъ села Полосокъ наддавокъ и застѣнковъ мѣйскихъ; на заходъ бокомъ отъ боку волокъ

Obiekty fizjograficzne wymieniane są wyłącznie w inwentarzu z 1566 r. Jak wskazuje źródło, w pobliżu miasta przepływały rzeczki: Lutnia, Zalutnia, Hołubla i Werbia⁴²⁸, oprócz tego okolicy przedmieść znajdował się staw⁴²⁹ oraz błota: w tyle ulicy Gonczarskiej⁴³⁰, błoto Ostrowskie w pobliżu ulicy Gumiennej⁴³¹, błota przeznaczone na „włóki niezupełne” w Podgołoczy w Wierejcach⁴³² i błoto Chotyłowskie⁴³³.

Inwentarz z 1566 r. odnotowuje tereny leśne, rozmieszczone w zaściankach: w Zatywuczu⁴³⁴, w Podgołoczy i Horoszkowszczyźnie⁴³⁵, i w Kucowszczyźnie⁴³⁶.

Zabudowania wójtostwa, kościoła (katolickiego) i cerkwi rejestrują oba inwentarze⁴³⁷, jednak tylko źródło z 1566 pozwala ustalić ich położenie w topografii miasta. W świetle późniejszego źródła (z 1566) „dom wójtowski” znajdował się w drugiej pierzei rynkowej⁴³⁸, kościół w drugiej pierzei z Rynku po lewej stronie ulicy Gonczarskiej⁴³⁹, natomiast cerkiew w pierwszej pierzei z Rynku po prawej stronie ulicy Łukowskiej⁴⁴⁰.

Jak zaznaczono wyżej, inwentarz z 1588 r. informuje jedynie o Rynku, ulicach oraz karczmach w kontekście ich powierzchni oraz osiąganego z nich dochodu⁴⁴¹. Inwentarz z 1566 r., oprócz Rynku, sygnalizuje istnienie 9 ulic: Brzeskiej, Kopytowskiej, Kuszniarskiej, Wielkiej, Łukowskiej, Dąbrowickiej, Gonczarskiej, Horbowskiej oraz Gumiennej i Długiej (dwie ostatnie nie były brane pod uwagę przez lustratorów, ich nazwy występują w kontekście innych ulic).

села Вичолковъ; на пулноць концами от обрубѣ Скирмонтоваго и моркговѣ и огородовѣ мѣйсцкихъ и отъ границы Горбовское и застѣнку мѣйсцкаго”.

⁴²⁸ [Ps 1566b], s. 99: „[...] На вровичѣ за Лютнею, зъ двохъ сторонѣ отъ мѣста Пешатки, болотомъ великимъ и рѣкою Залютнею и Голублею у Вербѣ [...]”; s. 100: „На рѣчцѣ Голубли млынѣ [...]”; „Другій млиникъ тогожъ мѣста на рѣчцѣ Вербей [...]”. Hołubla i Zalutnia to prawdopodobnie obecnie dopływy bądź odnogi Lutni; jej odnoga przepływa przez dzisiejszy Piszczac. Obie nazwy nie funkcjonują w dzisiejszym nazewnictwie topograficznym, na próżno również szukać ich w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*.

⁴²⁹ [Ps 1566b], s. 91: „Тогожъ мѣста Пешатскаго огороды и моркги на предмѣстью. Моркги надъ ставкомъ”.

⁴³⁰ [Ps 1566b], s. 90: „Въ тылѣ тоежъ полати <ulicy Gonczarskiej>, надъ волотомъ”.

⁴³¹ [Ps 1566b], s. 92: „[...] Улица Гуменная отъ болота Островскаго ку гостинцу Горбовскому”.

⁴³² [Ps 1566b], s. 95: „Для болотъ на волюки незуполніи въ Подголочыю у Вереяцахъ”.

⁴³³ [Ps 1566b], s. 98: „[...] у Вереяцахъ надъ болотомъ Хотиловскимъ [...]”.

⁴³⁴ [Ps 1566b], s. 98: „[...] лѣсу въ Зативочью [...]”.

⁴³⁵ [Ps 1566b], s. 98: „[...] лѣсу въ Подголочыю и Горошковщизни [...]”.

⁴³⁶ [Ps 1566b], s. 98: „[...] въ Куцовщизни мор. (16) лѣсныхъ подлыхъ [...]”.

⁴³⁷ [Ps 1588], k. 16: „[...] на Woitha wolnych прѣтѣ 3½ [...] 15 на коściół wolnych прѣтѣ, 13 на церкiew wolnych прѣтѣ”. Wójt, oprócz działki w rynku, posiadał działkę uliczną wielkości 15 prętów.

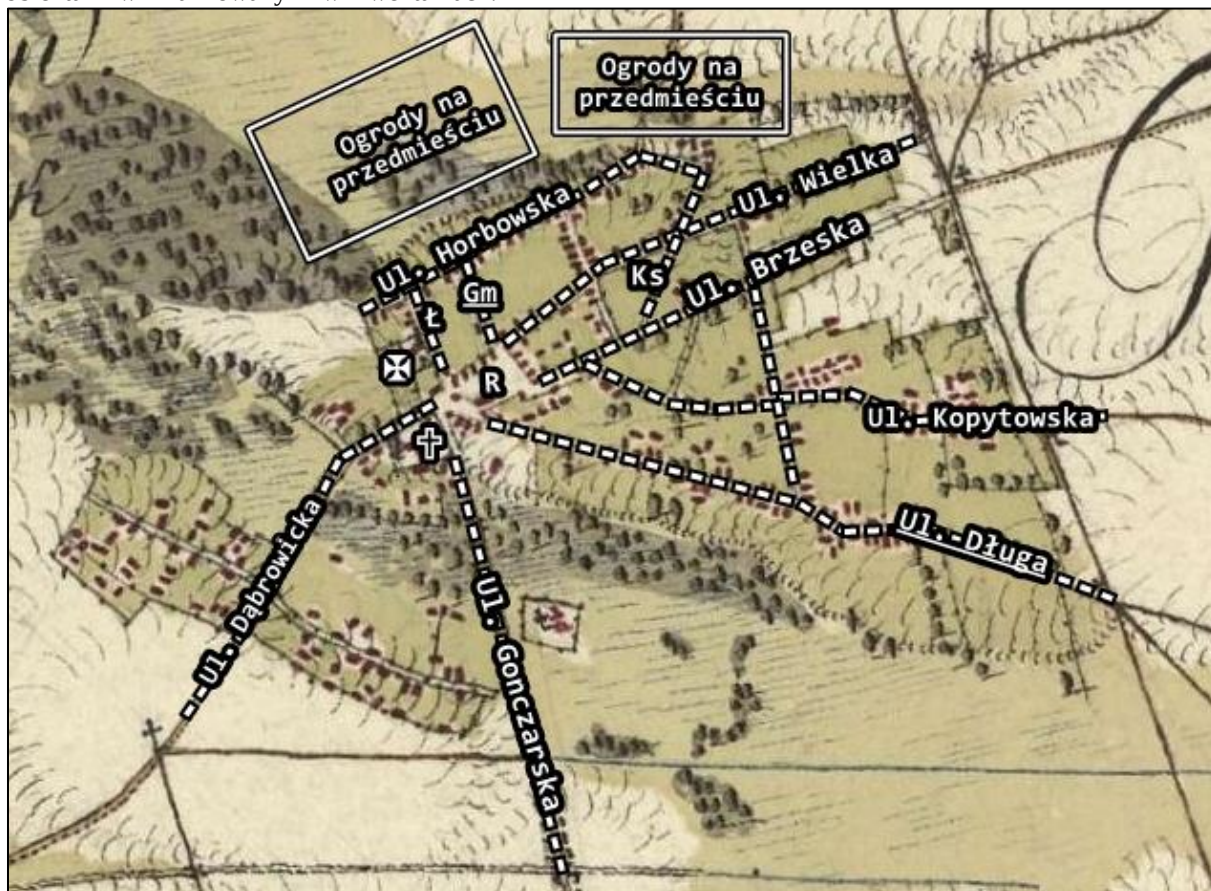
⁴³⁸ [Ps 1566b], s. 80: „РИНОК. Другая полать ринку. Домъ войтовский 3½ <прѣта садзібного>, 3½ <прѣта огородового> вольн. <wolnego>”.

⁴³⁹ *Инвентарь мѣстечка Пешатки* [1566], s. 89: „Улица Гончарская. Другая полать зъ ринку по лѣвѣ. Плацъ костельный 8 <прѣтѣ садзібныхъ> вольн. <wolnego>”.

⁴⁴⁰ *Инвентарь мѣстечка Пешатки* [1566], s. 87: „Улица Луковская. Першая полать зъ ринку по правѣ. На церковь 3½ <прѣта садзібного> 4 <прѣты огородове> вольныхъ”.

⁴⁴¹ *Miasteczko Piszczatka*. [1588 r.], k. 16: „W nim Rynkowych sielidbnych прѣтѣ 60¾ [...] Ulicznych sielidbnych prethow 831½ [...]”.

Plan 11. Piszczac na wycinku mapy Heldensfelda (1801 – 1804) z zaznaczonymi ulicami i innymi obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach.

✙ kościół

✕ cerkiew

R – Rynek

Gm – ul. Gumienna

Ks – ul. Kusznierska

Ł – ul. Łukowska

Nazwy ulic wzmiankowanych, ale nie lustrowanych, podkreślono linią.

W chwili przeprowadzania lustracji (1566 r.) Rynek podzielony był na 25 działek. Liczba działek w poszczególnych ulicach oscylowała między 13 (ul. Horbowska) a 83 (ul. Wielka).

Tabela 59. Liczba działek płatnych, wolnych i pustych w poszczególnych ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

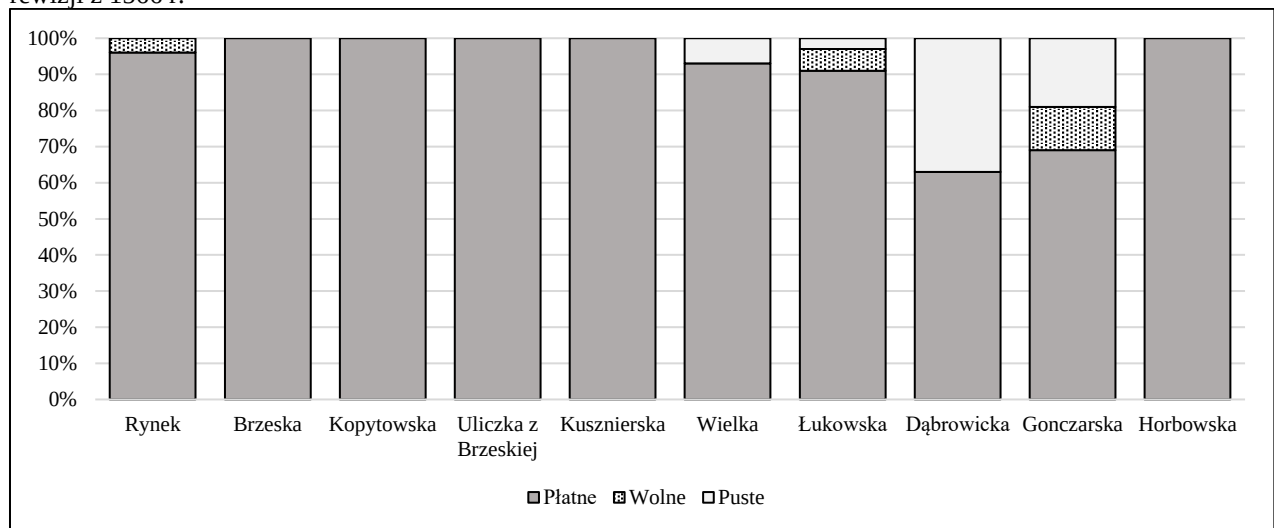
	Rynek	Brzeska	Kopytowska	Uliczka z Brzeskiej	Kusznierska
Płatne	24	57	31	9	23
Wolne	1	0	0	0	0
Puste	0	0	0	0	0
Ogółem	25	57	31	9	23

	Wielka	Łukowska	Dąbrowicka	Gonczarska	Horbowska
Płatne	77	32	19	18	13
Wolne	0	2	0	3	0
Puste	6	1	11	5	0
Ogółem	83	35	30	26	13

Opracowanie własne.

W większości ulic działki były płatne (w Brzeskiej, Kopytowskiej, uliczce z Brzeskiej, Kusznierskiej oraz Horbowskiej działki płatne stanowiły 100%). Średni odsetek działek płatnych wynosił 91%, wolnych 2% i pustych 7%.

Wykres 7. Odsetek działek płatnych, wolnych i pustych w poszczególnych ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Jak wspomniano, działki wolne znajdowały się w Ryнку, w ulicy Łukowskiej oraz Gonczarskiej. Spośród działek wolnych, największymi nadziałami dysponował wójt (który posiadał jedną działkę w Ryнку, a drugą w ulicy Gonczarskiej), także stosunkowo dużą otrzymał on działkę ogrodową.

Tabela 60. Właściciele i wielkość (wyrażona w prętach) działek wolnych (sadzibnych, ogrodowych i sianożętnych) w Ryнку i ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Ulica	Właściciel	Sadzibne	Ogrodowe	Sianożętne
Rynek	Dom wójtowski	2,5	4	
Łukowska	Na cerkiew	3,5	4	
	Plac cerkiewny	10		
	Pop Paweł na cerkiew		2,5	
Gonczarska	Plac kościelny	8		
	Jan Skirmont (wójt)	15	39	10
	Plac plebański	5	14	

W Rynku najliczniej występowały działki w przedziale od 2 do 3,5 pręta. Podobnie rzecz się miała w pozostałych ulicach (w ulicy Brzeskiej przeważały działki 1,5 prętowe, w Kopytowskiej 4 prętowe, w Kuszniarskiej i Dąbrowickiej 2,5 prętowe, w Wielkiej, Łukowskiej i Gonczarskiej 3 prętowe). Działki większe (5 i więcej prętów) były nieliczne, ich odsetek nie przekraczał 5%.

Tabela 61. Wielkość, liczba i odsetek działek Rynkowych mieszkalnych Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Wielkość nadziału	Liczba działek	Procent
1 pręt	3	12
2 – 2,75 pręta	13	52
3 – 3,5 pręta	8	32
4 pręty	1	4
Razem	25	100

Opracowanie własne.

Tabela 62. Wielkość, liczba i odsetek działek mieszkalnych w ulicach (ogółem) Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Wielkość nadziału	Liczba działek	Procent
1 – 1,75 pręta	36	14
2 – 2,75 pręta	79	30
3 – 3,75 pręta	99	38
4 – 4,75 pręta	33	13
5 prętów	3	1
6 prętów	8	3
8 prętów	1	1
10 prętów	1	0
15 prętów	1	0
Razem	261	100

Opracowanie własne.

W liczbie działek nie ujęto działek pustych (właściciele nie posiadający działek mieszkalnych posiadali działki ogrodowe).

Porównując liczbę prętów z liczbą działek jesteśmy w stanie ustalić średnią powierzchnię działki mieszkalnej w poszczególnych ulicach. Średnio najmniejsze działki znajdowały się w ulicy Brzeskiej oraz Dąbrowickiej, zaś największe w Horbowskiej i Kopytowskiej. Trudno jest jednak doszukiwać się jakichś zależności między liczbą działek i prętów oraz średnią wielkością działki mieszkalnej. Średnia wielkość działki mieszkalnej w Piszczacu wahała się w granicach 3 prętów (3,027).

Tabela 63. Porównanie liczby prętów i działek oraz średnia wielkość działki mieszkalnej w poszczególnych ulicach w Piszczacu świetle rewizji z 1566 r.

	Rynek	Brzeska	Kopytowska	Uliczka z Brzeskiej	Kusznierska
Pręty	60,75	103,25	127,5	35	63,25
Działki	25	57	31	9	23
Średnia	2,43	1,81	4,11	3,88	2,75

	Wielka	Łukowska	Dąbrowicka	Gonczarska	Horbowska
Pręty	231,75	114,25	58,25	63	63,5
Działki	83	35	30	26	13
Średnia	2,79	3,26	1,94	2,42	4,88

Opracowanie własne.

W obliczeniach lustratorów dostrzeżono pewne błędy, wobec czego posłużono się własnymi szacunkami, o ile nie były one zbieżne z danymi źródłowymi.

Wszyscy mieszczenie, oprócz działek mieszkalnych, posiadali (prawdopodobnie ulokowane w tyle) działki ogrodowe (ogrody na przedmieściach zostaną omówione niżej). W jednej z ulic (Dąbrowickiej) część mieszkańców posiadała wyłącznie działki ogrodowe. W Ryнку rozpiętość działek ogrodowych wahała się między 0,5 a 4 pręty, z czego większość stanowiły ogrody wielkości od 2,25 do 2,5 pręta (40%). Znacznie bardziej zróżnicowane wielkości ogrodów obserwujemy w ulicach; ich rozpiętość oscylowała między 2 a 90 prętów, przy czym najliczniej występowały ogrody wielkości od 4 do 4,5 pręta (32%). Działki powyżej 15 prętów były nieliczne a ich odsetek nie przekraczał 8%. Działki ogrodowe były na ogół większe od mieszkalnych, jednak trudno doszukiwać się jakichś zasad co do zależności powierzchni.

Tabela 64. Wielkość, liczba i odsetek działek ogrodowych w Ryńku Piszczacu w świetle rewizji z 1566 r.

Wielkość nadziału	Liczba działek	Procent
0,5 pręta	2	8
1 – 1,5 pręta	4	16
2,25 – 2,5 pręta	10	40
3 – 3,5 pręta	4	16
4 pręty	5	20
Razem	25	100

Tabela 65. Wielkość, liczba i odsetek działek ogrodowych w ulicach (ogółem) Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Wielkość nadziału	Liczba działek	Procent
2 – 2,5 pręta	8	3
3 – 3,5 pręta	51	19
4 – 4,5 pręta	85	32
5 – 5,5 pręta	19	7
6 prętów	11	4
7 prętów	15	6
8 prętów	4	1
9 prętów	5	2
10 prętów	13	5
11 – 14 prętów	34	13
16 – 20 prętów	16	6
21 – 25 prętów	2	1
27 – 30 prętów	3	1
39 prętów	1	0
48 prętów	1	0
90 prętów	1	0
Razem	269	100

Analogicznie, jak w przypadku działek mieszkalnych, możemy ustalić przeciętną wielkość działek ogrodowych w poszczególnych ulicach. Z zestawienia liczby prętów i działek wynika, że średnio największe ogrody posiadali mieszczenie w ulicy Horbowskiej (13,34 pręta) i Dąbrowickiej (12,95 pręta), zaś najmniejsze w Rynku (2,65 pręta). Uśredniona wielkość działki ogrodowej w Rynku i ulicach wynosiła 7,85 pręta.

Tabela 66. Porównanie liczby prętów i działek i średnia wielkość działki ogrodowej w Rynku i ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

	Rynek	Brzeska	Kopytowska	Uliczka z Brzeskiej	Kusznierska
Pręty	66,25	311,5	259,25	100	94
Działki	25	43	30	9	23
Średnia	2,65	7,24	8,64	11,1	4,08

	Wielka	Łukowska	Dąbrowicka	Gonczarska	Horbowska
Pręty	446	234	427,5	134,5	173,5
Działki	77	34	33	23	13
Średnia	5,79	6,88	12,95	5,84	13,34

Niektórzy mieszczenie, oprócz ogrodów, posiadali działki sianozętne, ulokowane za ogrodami(?). Lustratorzy odnotowywali działki tego typu jedynie w ulicy Wielkiej (13 działek),

Łukowskiej (4 działki) i Gonczarskiej (6 działek). Ich wielkość mieściła się w przedziale od 1,5 do 30 prętów.

Rozpiętości poszczególnych typów działek w Rynku i ulicach ukazuje tabela 67:

Tabela 67. Zestawienie rozpiętości poszczególnych typów działek w Rynku i ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

	Sadzibne	Oгородowe	Sianożętne
Rynek	1 – 4	1 – 4	
Ulice	1 – 10	1 – 90	3 – 30

Inwentarz z 1566 r. wzmiankuje dwa gościńce: Horbowski⁴⁴² i Biersk(n)⁴⁴³.

Oba źródła rejestrują karczmy, lecz wyłącznie w kontekście osiągniętych z nich dochodów⁴⁴⁴, natomiast młyny tylko inwentarz z 1566 r. Jak podaje źródło, w Piszczacu znajdowały się dwa młyny: młyn wietrzny o jednym kole zlokalizowany był na rzece Hołubli, należący do wójty⁴⁴⁵, drugi, mniejszy młyn, także o jednym kole, mieścił na rzece Werbii, między włókami wójtowskimi⁴⁴⁶.

Inwentarz z 1566 r. precyzuje granice miasta(?), liczbę i lokalizację włók, morgów, sianożęci i zaścianków. W źródle z 1588 r. odnotowano wyłącznie liczbę włók, morgów, ogrodów oraz sianożęci.

Włoki rozlokowane były w siedmiu polach. Położenia pierwszego pola (1 włoka) nie da się określić (brak informacji). Drugie pole znajdowało się w okolicy „Borowego”⁴⁴⁷, trzecie w „Borowem” i w „(W)Izbiszczy”⁴⁴⁸, czwarte w „Horoszkowszyźnie”⁴⁴⁹, piąte między gościńcem „Biersn(k)yem” i Horbowskim od zaścianku i między pierwszym polem⁴⁵⁰, szóste w końcu trzeciego pola od zaścianku wójtowskiego w „Podgołoczy?”⁴⁵¹, siódme na błotach w

⁴⁴² [Ps 1566b], s. 92: „[...] ку гостинцу Горбовскому”.

⁴⁴³ [Ps 1566b], s. 94: „Между гостинцомъ Берск(н)имъ [...]”. Nieczytelny zapis.

⁴⁴⁴ [Ps 1588], k. 17: „Kapszczyzny miodowey piwney y gorzałczaney [...]”; [Ps 1566], s. 100: „Капътицны съ корчомъ пивныхъ и медовыхъ [...]”.

⁴⁴⁵ [Ps 1566b], s. 100: „На рѣчцѣ Голубли млынъ объ одномъ колѣ, веснякъ, зъ которого водле привилею его королевской милости мѣрка и вси пожитки на войта мѣста Пешатцкого идуть”.

⁴⁴⁶ [Ps 1566b], s. 100: „Другій млиникъ тогожъ мѣста на рѣчцѣ Вербей объ одномъ колѣ, вешнячокъ, межи волоками его власными, которого взято на короля его милости, ижъ на то онъ жадного права не маеть”.

⁴⁴⁷ [Ps 1566b], s. 94: „Въ концу тыхже волокъ у Боровомъ”. Co do lokalizacji Borowego i Chmielnego są pewne rozbieżności. Podczas gdy na mapach geoportalu te nazwy geograficzne zlokalizowane są na północ od Piszczaca, to już mapy Google umieszczają te nazwy na południe. Jednak na wariant drugi wskazywałyby opisy lokalizacji pól („отъ Полосокъ”).

⁴⁴⁸ [Ps 1566b], s. 94: „Тамъ же въ Боровомъ и въ Визбищѣ”.

⁴⁴⁹ [Ps 1566b], s. 94: „У Гогшкочцнѣ”.

⁴⁵⁰ [Ps 1566b], s. 94: „Между гостинцомъ Берскимъ и Горбовскимъ отъ застѣнку и боку волокъ мѣстцкихъ первого поля”.

⁴⁵¹ [Ps 1566b], s. 94: „Въ концу третього поля отъ застѣнку Скирмонтовскаго въ Подголючю”.

„Подголо́лчы” w „W(i)erejcach”⁴⁵². Oprócz tego, mieszczanie otrzymywali „naddatki” (w morgach), leżące w dwóch polach: we wspomnianych W(i)erejcach od strony Horbowa⁴⁵³ i w „Chmielnym” od strony Połosek⁴⁵⁴. Większość włók była współdzielona między kilku mieszczan.

Zarówno morgi, jak i ogrody znajdowały się na przedmieściach Piszczaca. Morgi leżały nad bliżej nieokreślonym „stawkiem”⁴⁵⁵, natomiast ogrody podzielone były na dwie grupy: zwykłe i przeznaczone na gumna. Pierwsze znajdowały się nad wspomnianym już „stawkiem”, w tyle prawej pierzei ulicy Łukowskiej⁴⁵⁶ oraz w tyle prawej pierzei ulicy Dąbrowickiej⁴⁵⁷. Tzw. „ogrody na gumna” mieściły się w ulicy Gumiennej, między błotem Ostrowskim a gościńcem do Horbowa⁴⁵⁸, w uliczce z ulicy Kusznierskiej do Gumiennej⁴⁵⁹, w ulicy wychodzącej z ulicy Brzeskiej⁴⁶⁰, po prawej stronie, nad ulicą Gumienną⁴⁶¹, z drugiej strony ulicy Gumiennej, po lewej stronie błota⁴⁶².

Co się tyczy sianozęci, to nie będziemy poświęcać im więcej uwagi, ponieważ tego typu działki występują sporadycznie, jako dodatkowe działki.

Niektórzy mieszczanie posiadali ponadto tzw. zaścianki, rozrzucone po okolicy. Lustracja notuje zaścianki: pierwszy w Wierejcach nad błotem Chotyłowskim⁴⁶³, drugi w pobliżu pierwszego pola miejskiego⁴⁶⁴, trzeci między granicą Horbowską a Dobryńską (Dobrynka)⁴⁶⁵, czwarty w pobliżu „włók leśnych” Połosek w „Zatywuczu”⁴⁶⁶, piąty (wójtowski) między włókami miejskimi za naddatkami, włókami leśnymi wsi Połoski, włókami

⁴⁵² [Ps 1566b], s. 95: „Для болотъ на волоки незуполнїи въ Подголо́лчыю у Вере́йцахъ”.

⁴⁵³ Wieś Horbów.

⁴⁵⁴ [Ps 1566b], s. 94: „Наддавки ку волокамъ для болотъ на волоки незуполнїе въ концу волокъ мѣстскихъ, въ концу огоро́довъ гуменныхъ отъ Горбо́ва у Вере́йцахъ, отъ Полосо́къ у Хмѣ́льномъ”.

⁴⁵⁵ [Ps 1566b], s. 91: „Того́жъ мѣста Пеша́тскаго огоро́ды и моркги на предмѣ́стью. Моркги надъ ставкомъ”.

⁴⁵⁶ [Ps 1566b], s. 91: „Огоро́ды надъ ставкомъ. (Въ ты́лѣ ули́це Луко́вское право́е полати, оба́поль улочки огоро́довъ)”.

⁴⁵⁷ [Ps 1566b], s. 92: „Огоро́ды въ ты́лѣ пляцо́въ ули́цы Дубро́вицкое, полати право́е”.

⁴⁵⁸ [Ps 1566b], s. 92: „Огоро́ды на гу́мна. Ули́ца Гу́менная отъ боло́та Остро́вскаго ку гости́нцу Горбо́вскому”.

⁴⁵⁹ [Ps 1566b], s. 92: „Уло́чка зъ ули́цы Кушнерское до Гу́менной”.

⁴⁶⁰ [Ps 1566b], s. 92: „Ули́ца зъ ули́цы Бере́стейской отъ жи́довъ до то́ежъ, надъ кото́рею ѣ́дучи до гу́менъ по правѣ́”.

⁴⁶¹ [Ps 1566b], s. 92: „Надъ ули́цею Гу́менною тамъ же по правѣ́”.

⁴⁶² [Ps 1566b], s. 92: „На дру́гїй сторо́нѣ то́е ули́цы Гу́менное отъ то́гожъ боло́та по лѣ́вѣ́”.

⁴⁶³ [Ps 1566b], s. 98: „Въ бо́ку надда́вковъ мѣ́йскихъ у Вере́йцахъ надъ боло́томъ Хо́тиловскимъ отъ грани́цы Горбо́вской [...]”. (Z1)

Wieś Chotyłów

⁴⁶⁴ [Ps 1566b], s. 98: „Въ бо́ку ты́хъ же надда́вковъ мѣ́стскихъ у Вере́йцахъ отъ бо́ку воло́къ перво́го поля при грани́цы Горбо́вской [...]”. (Z2)

⁴⁶⁵ [Ps 1566b], s. 98: „Въ ко́нцу то́гожъ поля воло́къ мѣ́стскихъ при то́й же грани́цы Горбо́вской и отъ грани́цы Добра́нское лѣ́су и сѣ́ножати [...]”. (Z3)

⁴⁶⁶ [Ps 1566b], s. 98: „Въ ко́нцу друго́го поля отъ воло́къ лѣ́сныхъ Поло́сецкихъ лѣ́су въ Зати́вочью [...]”. (Z4)

Dąbrowicy, lasem miejskim w „Gołczy” i naddatkami miejskimi w „Podgołoczy” i „Horoszkowszczyźnie”⁴⁶⁷, szósty między lasem w „Podgołoczy” i zaścianku wójtowskiego, włókami Dąbrowicy Mniejszej⁴⁶⁸ a naddatkami miejskimi w „Podgołoczy”⁴⁶⁹, siódmy na uroczysku w „Gołczy” między naddatkami miejskimi⁴⁷⁰, ósmy w lesie między trzecim polem od naddatków a włókami Dąbrowicy Mniejszej w „Kucowszczyźnie”⁴⁷¹, dziewiąty między trzecim polem a włókami Wyczółkowskimi⁴⁷². Wspomniany „obręb”, czyli zaścianki wójta, składały się z dwóch części; pierwsza rozciągała się od „wielkiego błota”, rzek Zalutni, Hołubli i Werpii, od włók miejskich i Wyczółkowskich, od granicy Kościeniewicz⁴⁷³ i od granicy Horbowskiej⁴⁷⁴. Druga część obejmowała obszar od trzeciego pola włók miejskich, po rzekę Lutnię i „Wielkie błoto”, po ogrody i place miejskie w „Klinie”⁴⁷⁵.

⁴⁶⁷ [Ps 1566b], s. 99: „Въ концу волокъ мѣскихъ за наддавами зъ другое стороныотъ боку волокъ лѣсныхъ Полосецкихъ, съ третее отъ волокъ Дубровицы меньшее, а съ четвертое отъ лѣсу мѣского у Голчи и наддавокъ мѣскихъ лѣсу въ Подголочю и Горошковщизни [...]”. (Z5)

⁴⁶⁸ Wieś Dąbrowica Mała.

⁴⁶⁹ [Ps 1566b], s. 99: „Тамъ же въ Подголочю лѣсу зъ одное стороны отъ застѣнку вишей писаного, съ другое отъ волокъ Дубровицы меньшее, третее отъ наддавокъ мѣскихъ въ Подголоцкимъ въ клинѣ волокъ (4) лѣсныхъ преподлыхъ, дано на дрова и на випустъ всимъ мѣщаномъ того мѣста отъ плату вольныхъ”. Jak wynika ze źródła, był to zaścianek „leśny”, z którego mieszczanie pieszczacy mogli pozyskiwać drewno oraz wypasać w nim bydło. Nie musieli płacić czynszu za korzystanie z niego, w przeciwieństwie do innych zaścianków. (Z6)

⁴⁷⁰ [Ps 1566b], s. 99: „На вочищу въ Голочю межи наддавами мѣсткими волоки [...]”. (Z7)

⁴⁷¹ [Ps 1566b], s. 99: „Въ концу волокъ третього поля отъ наддавокъ мѣсткихъ и волок села Дубровицы меньшее лѣсу въ Куцовщизнѣ [...]”. (Z8)

⁴⁷² [Ps 1566b], s. 99: „Въ боку третього поля отъ боку волокъ Вычолковскихъ [...]”. (Z9)

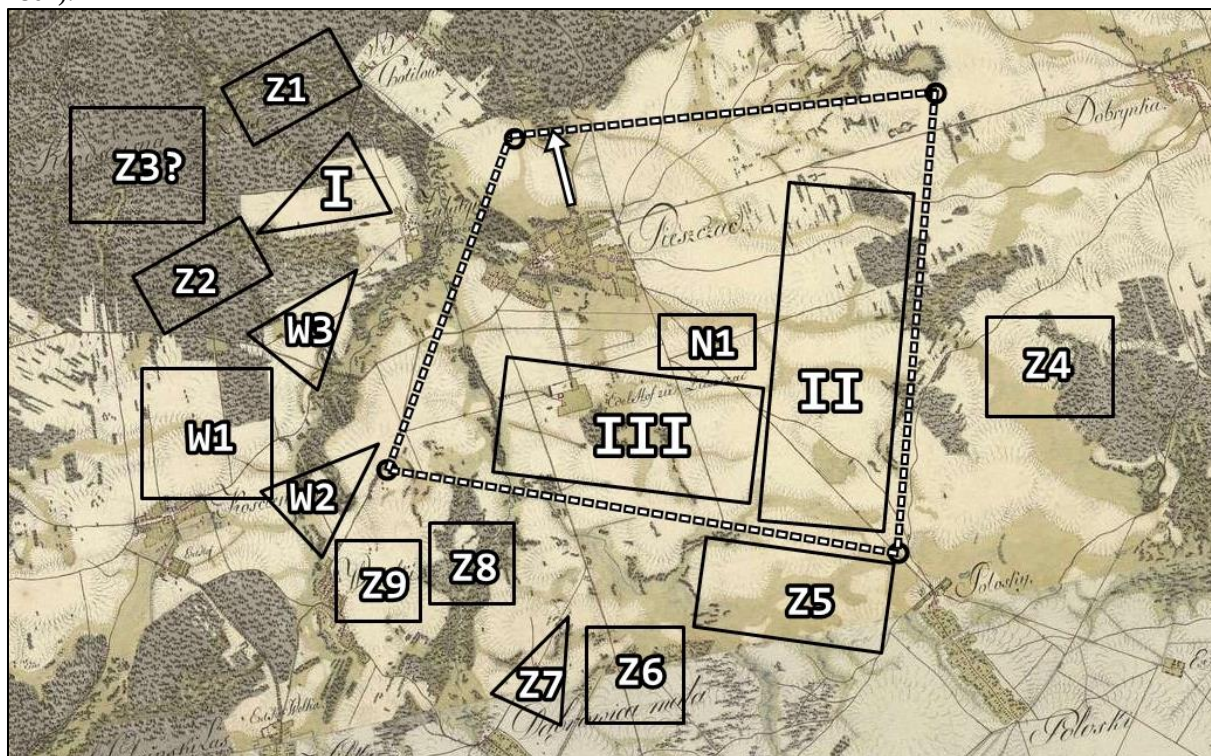
Wieś Wyczółki.

⁴⁷³ Wieś Kościeniewicz.

⁴⁷⁴ [Ps 1566b], s. 99: „Обрубъ Яна Скирмонтовъ, [...] На вочищѣ за Лютною, зъ двохъ сторонъ отъ мѣста Пещатки, болотомъ великимъ и рѣкою Залютнею и Голублею у Вербѣ, по стѣну концовую волокъ мѣсткихъ и Вичолковскихъ, съ третее отъ границе Костеневское, а с четвертое отъ границы Горбовское [...]”.

⁴⁷⁵ [Ps 1566b], s. 99: „Въ концу волокъ местцкихъ третього поля зъ другое стороны отъ рѣки Лютни и болота Великого, съ третее отъ огородовъ и пляцовъ мѣстцкихъ въ Клинѣ [...]”.

Mapa 7. Pola i zaścianki wzmiankowane w rewizji Piszczaca z 1566 r. na mapie Heldensfelda (1801 – 1804).

Cyframi rzymskimi oznaczono pola

N1 – naddatki w Połoskach

N2 – naddatki w Wierejcach

Z1 – Z9 – zaścianki

W1, W2 – obręby wójtowskie

Okręgami oznaczono punkty graniczne, zaś przerywaną linią przypuszczalne granice miasta (według Opisu granic).

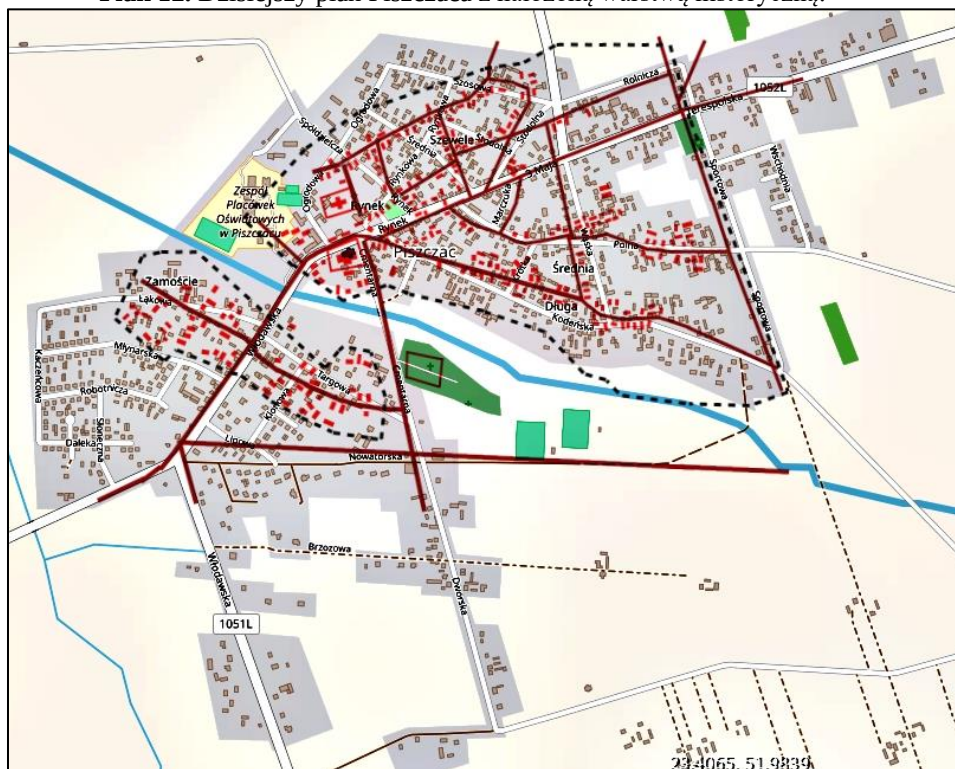
Strzałką oznaczono Gościniec Horbowski.

Kształt Piszczaca można wpisać w trójkąt prostokątny/trapez. Jak dostrzegamy z planu, Rynek posiadał formę trapezu/trójkąta i był zlokalizowany w zachodniej części miasta. Widać wyraźnie, że oś miejscowości opierała się o ulicę biegnącą przez jej środek, ze wschodu na zachód. Nieregularny układ ulic mógł być wynikiem adaptacji do warunków terenowych (bagna, teren podmokły?). Kościół i cerkiew znajdowały się niejako w dwóch narożnikach Rynku, naprzeciwko siebie.

Piszczac uległ prawdopodobnie pewnym zmianom w układzie ulic, co dostrzegamy zwłaszcza w jego północnej części, zmieniono nieznacznie ich kierunek (kąt), jednak, jak się wydaje, bryła i siatka ulic z okresu staropolskiego zachowała się do dzisiaj. Wraz z rozwojem miejscowości wytyczono nowe ulice, zwłaszcza w kierunku wschodnim i zachodnim.

Żadna ze wzmiankowanych w źródłach ulic nie utrzymała się do naszych czasów.

Plan 12. Dzisiejszy plan Piszczaca z nałożoną warstwą historyczną.

Różanka

Dla Różanki dysponujemy sześcioma inwentarzami z osiemnastego stulecia (1736, 1747, 1773, 1775, 1789, 1792), cechuje je duża dokładność podawanych tam informacji. Nie wszystkie rodzaje obiektów/elementów przestrzeni miejskiej występują w każdym inwentarzu. Najwięcej danych na temat elementów przestrzeni miejskiej znajdujemy w inwentarzu z 1736 i 1792, a najmniej z 1775 r.

Inwentarze różanieckie informują o granicach jedynie w kontekście gruntów rolnych w latach 1773, 1775, 1789 i 1792, o czym będzie mowa w dalszej części rozprawy. Wszystkie źródła (oprócz 1747), odnoszące się do Różanki, podają, że leżała ona nad rzeką Bug⁴⁷⁶. Jeziora rejestrują inwentarze z lat 1736, 1747 i 1775. Według źródeł, do Różanki należały trzy stawy: dwa pod Szuminką i jeden za Bugiem⁴⁷⁷ oraz dwa(?) jeziora: Wielkie i Ruzne[?]⁴⁷⁸. Miasto

⁴⁷⁶ [Rż 1736], k. 38: „Browar [w Różance – przyp. Autora] osobliwy Skarbowy [...] nad Bugiem”; [Rż 1773], k. 1: „Opisanie Pałacu Rożanieckiego nad Bugiem Sytuowanego”; [Rż 1775], k. 30: „[...] na Osowcu Łąki za Bugiem nadaney”; [Rż 1792], k. 3: „Folwark Rożaniecki. Opisanie Pałacu Rożanieckiego nad Bugiem Sytuowanego”. O rzece wspomina się w różnych miejscach przy opisach rozmieszczenia pól uprawnych czy innych obiektów.

⁴⁷⁷ [Rż 1736], k. 38: „Stawow pod Szuminko jeden Zdrugiego [...?], Staw w Selachach Za Bugiem Jeden”; [Rż 1747], k. 63: „Stawków pod Szuminką dwa. Stawek w Selachach jeden”;

⁴⁷⁸ [Rż 1736], k. 38: „Tamże Jezioro Wielkie do łowienia Ryb [...?] niewód, Jezioro Ruzne [?] z zatoki Około Buga”; [Rż 1747], k. 38: „Tamże Jezioro wielkie Jedno. Tamże Jeziora Rozna około bugu [sic!] Gdziesię [sic!] mogą znajdować, po opadnięciu wod mają być [sic!] opisane i zindagowane”; [Rż 1775], k. 41: „[...] w

posiadało także las, który rozpościerał się od granicy wsi Korolówki⁴⁷⁹, na południe i zachód od „żukowskich zarośli”, dalej do gościńca kaplonoskiego⁴⁸⁰, przechodząc przez grunty wsi Konstantynówki⁴⁸¹ aż do granicy lackiej⁴⁸² dóbr Sławatycze⁴⁸³.

W Różance znajdował się pałac – siedziba właścicieli, dworek (dworki) oraz cerkiew z cmentarzem. Pałac rejestrują inwentarze w 1736, 1773 i 1792 roku⁴⁸⁴, zaś dworek odnotowano w 1736⁴⁸⁵. O istnieniu cerkwi wspominają inwentarze z 1736, 1775 i 1792 r.; pierwszy inwentarz informuje wyłącznie o działce popa⁴⁸⁶; w 1775 r. podano szczegółowo liczbę i rozmiar zarówno placów, na których znajdowała się cerkiew, jak i cmentarz oraz wielkość pól uprawnych⁴⁸⁷, natomiast w źródle z 1792 r. znajduje się obszerny opis cerkwi⁴⁸⁸.

Urzędnicy sporządzający inwentarze dla Różanki nie odnotowywali nazw ulic, podawali jedynie listę właścicieli i wielkość posiadanych przez nich działek. Działki mieszkalne („sadzibne”) w Różance miały na ogół wielkość 1 placu; jedynie inwentarz z 1775 r. rejestruje wielkość działek w prętach – najliczniejsze były działki siedmio- i dziewięcioprętowe.

Przez miasto przechodził jeden szlak komunikacyjny. Źródła rejestrują gościniec do Włodawy⁴⁸⁹, bądź też gościniec Brzeski oraz groblę⁴⁹⁰; jak można domniemywać, chodzi o jedną i tę samą drogę.

Uroczyszczu Horupa za Jeziorka nadanym”. W inwentarzu z 1789 r. o jeziorach pisze się przy lokalizowaniu pól uprawnych mieszkańców Różanki.

⁴⁷⁹ Wieś Korolówka.

⁴⁸⁰ Wieś Kaplonosy.

⁴⁸¹ Wieś Konstantynówka.

⁴⁸² Wieś Lack.

⁴⁸³ [Rż 1773], k. 18: „Las zaczynający się od Wołczałów Uroczyska Granicy Korolowskiej, od Południa na Zachod od Żukowskich zarosli po Drozkę idącą od Błota Wołczały wybiegającą do Gościńca Kaplonoskiego przez Grona Konstantynowskie ciągnący się do Granicy Lackiej Dóbr Sławatyczych iak są kopce wysypane”. Dalej lustratorzy opisywali gatunki drzew rosnące w tym lesie oraz gatunki zwierząt. Z kolei inwentarz z 1789 r. informuje o „Puszczy Różanieckiej”, [Rż 1789], k. 972; zob. także [Rż 1792], k. 38: „[...] do Puszczy Różanieckiej [...]”.

⁴⁸⁴ Ze względu na obszerny opis i brak wskazówek co do lokalizacji pałacu pominiemy opisywanie pałacu. [Rż 1736], k. 35 – 36; [Rż 1773], k. 1 – 5; [Rż 1792], k. 3 – 12.

⁴⁸⁵ [Rż 1736], k. 43: „Dworek imię Kulzenskiego[?]”. W inwentarzu z 1789 r. wspomina się wyłącznie o „Ograniczeniu Obszarów Dwornych Różanieckich”, [Rż 1789], k. 972.

⁴⁸⁶ [Rż 1736], k. 42: „Popowskie”.

⁴⁸⁷ [Rż 1775], k. 32: „Imię Xiądz Szymański Paroch Cerkwi Różanieckiej ma Plac na którym Budynek z sadkiem y ogródkiem zawierający <12 prętów>. Plac cerkiewny na którym Cerkiew z Cmentarzem <9 prętów>”. Dalej wymieniane są place „funduszowe” oraz pola i łąki.

⁴⁸⁸ [Rż 1792], k. 37: „Cyrkiew drewniana Różaniecka y Plebania numerem 81 oznaczona z Gruntem nadanym Funduszowym Łakami y Ogrodami z dawna [...]”.

⁴⁸⁹ [Rż 1747], k. 62: „Idąc Goscyncem odwłodawy [od Włodawy]”.

⁴⁹⁰ [Rż 1789], k. 971, przy opisie pól dworskich: „[...] od ogrodów Wsi Szuminki, na Zachod od Gościńca Brzeskiego y grobli [...]”; [Rż 1792], k. 38, przy opisie gruntów: „[...] po Goscinię z Brzescia do Włodawy idący [...]”.

Niemalże wszystkie (oprócz 1736 r.) inwentarze odnotowują dwie karczmy. Źródła wymieniają dwie karczmy: jedna „wjezna”, zaś druga „dawno budowana”⁴⁹¹. Według inwentarza z 1773 r. znajdowały się one w Rynku⁴⁹².

Inną grupą obiektów są budynki gospodarcze, bardzo licznie wzmiankowane w inwentarzach Różanki, zazwyczaj w kontekście opisu folwarku (jest to najliczniejsza grupa obiektów). Te z kolei możemy podzielić na służące do pałacu (oficyny), budynki magazynowe (gumna, stodoły, szopy, spichlerze, komory, lamusy), budynki dla zwierząt (stajnie, chlewy, obory, owczarnie). W ostatnim inwentarzu (1792 r.) odnotowywano również ogólną liczbę stodoł, spichlerzy, szop chlewów oraz studni wśród mieszczan.

Oficyny przy pałacu zarejestrowano w źródłach z 1736, 1773 oraz 1792 r. W pierwszym inwentarzu jest mowa o „officynach”, z treści wynika, że w tych dwu oficynach znajdowała się kuchnia⁴⁹³. Kolejne inwentarze (1773 i 1792) wzmiankują już dwie różne oficyny: kuchenną⁴⁹⁴ i gościnną⁴⁹⁵.

Folwarki jako kompleks budynków, wzmiankowane są we wszystkich inwentarzach⁴⁹⁶. Jednokrotnie wymieniano rezydencję (1773)⁴⁹⁷ w folwarku oraz „hollendernię” (1792)⁴⁹⁸.

⁴⁹¹ [Rz 1747], k. 63: „W Rozance Dom wielki wjezný ratusz nazwaný Reparacyey potrzebujący wktorem Szynk arendarz daie. Tamze wRozance Karczma druga dawno budowana niewiezna tylko izba do Szynku”.

⁴⁹² [Rz 1773], k. 10: „Opisanie Budynkow y Karczem Skarbowych w Rynku Rozanieckim. [...] Karczma zaiezdna na Trakcie niedawney Budowli obszerna gontami pobita [...]. Karczemka Szynkowa stara z drzew wybudowana, przez pół Dachówką pokryta, poł zas słomą. [...]”; o karczmie Różanieckiej wspomina też inwentarz z 1789 r., [Rz 1789], k. 972: „[...] do Gościńca Brzeskiego po płot od Austeryi [karczmy] Różanieckiej, [...]”, zob. też [Rz 1792], k. 44: „Jadąc od Sławatycz do Różanki, po prawey ręce Karczma iedna[?] z drzewa rzniętego [...]. Idąc ze Wsi Różanka po nad[sic!] Bugiem koło młyna. Budynek dla arędarza[sic!] z drzewa rzniętego wybudowany, ieszcze nieskończony [...]”. Co do drugiego obiektu można mieć wątpliwości, czy rzeczywiście chodziło o karczmę – w dalszej części opisu widnieje tytuł: „Dalsze opisanie zabudowania przy Karczmie w Rozance”. Ponadto poniżej wypisano zysk z karczmy, a nie karczem: „Intrata z Karczmy Różanieckiej”, tamże, k. 45.

⁴⁹³ [Rz 1736], k. 36: „Wkoncu tegoz samego Ogrodu [włoskiego] od wiazdu Offizyny murowane kuchenne Toiest kuchnie. [...] Taz Officyna wszystka Dachuwko[sic!] kryta”.

⁴⁹⁴ [Rz 1773], k. 4: „[...]z Pałacu na Dziedziniec, Który dosyć obszerny, na przeciw[sic!] Tegoz Goscinea Officyn dwoie, a naysamprzod: 2do Officyna Kuchenna murowana pod Dachówką [...]”; [Rz 1792], k. 8: „Opisanie Officyny Kuchenney. Wracaiąc się z Pałacu na Dziedziniec, zostawiając po iedney y po drugiey stronie Ogrody Włoskie, są Officyny, to iest po prawey ręce Pierwsza Officyna Kuchenna, murowana, pod Dachówką ordynaryiną”.

⁴⁹⁵ [Rz 1773], k. 4: „3tio Officyna Goscinna wtey że Linij iak Kuchenna przeciw Pałacu murowana wapnem tynkowana, Gontami pobita [...]”; [Rz 1792], k. 9: „Opisanie Officyny drugiey dla Officyalistów. Daley za Officyną supra opisaną pominąwszy Bramę, Druga Officyna mieszkalna dla Officialistów [...]”.

⁴⁹⁶ [Rz 1736], k. 36: „Opisanie Folwarku Różanieckiego na Dole”; [Rz 1747], k. 61: „Opisanie Folwarku Rozanieckiego”; [Rz 1773], k. 6: „Opisanie Budynków Folwarcznych Różanieckich”; [Rz 1775], opis pół folwarkowych, k. 970: „Folwark Różanka”; [Rz 1792], k. 3: „Folwark Różaniecki”. Wspomnieć należy, że źródło to jest w zasadzie opisem całej posiadłości różanieckiej, cały czas w nagłówkach stosuje się to określenie.

⁴⁹⁷ [Rz 1773], k. 6: „Opisanie Budynków Folwarcznych Różanieckich. Imo Rezydencja Mieszkalna Dyspozytorska, stara z Drzewa w węgly budowana [...]”.

⁴⁹⁸ [Rz 1792], k. 20: „Opisanie Hollenderni zabużney Rożan w Uroczyszczu Siedliszczach. Na przeciw[sic!] Wsi Różanki za Bugiem Hollendernia Skarbowa [...]”.

Gumna, należące do folwarku różanieckiego, notują inwentarze z lat 1736 i 1747⁴⁹⁹, stodoły we wszystkich latach⁵⁰⁰. Szopy wzmiankują przekazy w 1736, 1747 i 1792 (w dwóch pierwszych przy opisie folwarku, w przypadku trzeciego podawano je przy nazwiskach mieszczan)⁵⁰¹. Trzykrotnie zarejestrowano spichlerze: w 1736, 1773 i 1792; dwa były częścią folwarku⁵⁰², dwa gorzelni skarbowej⁵⁰³, jeden należał do „hollanderni”⁵⁰⁴. Pozostałe budynki gospodarcze – komory⁵⁰⁵ i lamus (pełniący rolę sernika)⁵⁰⁶ odnotowują inwentarze w 1747 i 1773 r.

W każdym inwentarzu odnotowywano różne budynki dla zwierząt – stajnie, zwykle w kontekście folwarku i holenderni⁵⁰⁷, w czterech źródłach występują (1736, 1747, 1773, 1792)

⁴⁹⁹ [Rz 1736], k. 37: „Ex opposito tegoż Folwarku na Gurze[sic!] samey[?] Gumna do tegoż Folwarku należące [...]”; [Rz 1747], k. 62: „Gumna opisuie się wten sposób naprzod”. W dalszej części następuje opis gumien.

⁵⁰⁰ [Rz 1736], k. 37: „Dalej Idąc Wkoncu [folwarku] Stodoły [...]”; [Rz 1747], k. 62: „Idąc od wrot poprawey ręce Klunia [stodoła] wielka”; [Rz 1773], Stodoły w folwarku, k. 6: „3tio Stodoła Nowo wybudowana, przyczołkiem do starey sytuowana, z drzewa tartego [...] 4to Stodoła stara z drzewa tartego w węgły [...]”; stodoła w gorzelni folwarcznej, k. 9: „20. Stodoła niedawney budowli z drzewa tartego wślupy budowana, słomą pokryta [...]”; [Rz 1775], k. 972: „[...] na południe iest ściana prosto Stodoły Folwarczney [...]”; inwentarz z 1792 r. notuje stodołę należącą do gorzelni, [Rz 1792], k. 25: „[...] Stodoła z drzewa sosnowego w przeszelf[?] do gontu wślupy zabudowana, słomą pokryta [...]”.

⁵⁰¹ [Rz 1736], k. 37: „Dalej idąc wKoncu Stodoły Szop dwie z drzewa [...]”; [Rz 1747], k. 61: „[...] przy tych chlewkach Szopa Duża, [...] wedle tey Szopy, Szopa druga niedawno postawiona ztarego Drzewa Słomą pokryta [...]”.

⁵⁰² [Rz 1736], k. 37: „[...] w kwadrat gumna [...] Spichlerz wielki z Roznemi Statkami Drewnianemi y Fescmi[?] Ruznemi[sic!]. [...] ztegoż Spichlerza Spichlerz drugi wielki [...]”; [Rz 1747], k. 62: „[...] Szopa druga wielka na Swieron obrocona [...]”; [Rz 1773], k. 7: „Spichlerz, wrota na wpoł otwieraiące się [...]”, drugi spichlerz: „Spichlerz nad Bugiem z Ktorego Statki ładuią się”, trzeci spichlerz: „Spichlerzyk stary z drzewa w Kostkę tartego w węgły budowany, [...] w tym Spichlerzyku Arędarz[sic!] ma swoje schowanie”; [Rz 1792], k. 15: „Wyszedszy z obory na Gumno polewey stronie od Pola Spichlerz nowy, długi, z drzewa kostkowego w węgły zbudowany”, k. 17: „Przeciw Obory folwarczney na dole Spichlerz nad Bugiem, z którego w statki ładuią się ten z drzewa kostkowego na fundamentach murowanych”.

⁵⁰³ [Rz 1773], k. 8: „Przy końcu tego Gmachu [gorzelni] iest przebudowanie na dwa Spichlerze, do pierwszego gdzie słody zsypuia. [...] Drugi Spichlerz w którym Kusy[?] z Gorzałką [...]”.

⁵⁰⁴ [Rz 1792], k. 20: „[...] poszedłszy przez wrota na Dziedziniac [holenderni] y nieco postąpiwszy w lewo Spichlerzyk z dylów[...]”.

⁵⁰⁵ [Rz 1773], k. 6: „2do. Komora nad rowem w tyle rezydencyi [folwarcznej], z drzewa w Ziemi wybudowana [...]”.

⁵⁰⁶ [Rz 1747], k. 61: „Ydąc odtey Komorki Lamusek Dranicami po kryty[sic!] alias Sernik [...], wyszedłszy nazad zpodwórza[sic!] przez Drogę nagórę[sic!] Sklepik murowany, [...] na tem Sklepie Lamus na Izdepkę[sic!] mieszkalną przerobion”.

⁵⁰⁷ [Rz 1736], k. 37: „Stajnia na konie [...]”; [Rz 1747], k. 62: „[...] Stajnia utey[sic!] Szopÿ [...]”; [Rz 1773], k. 7: „5to. Stajnia[sic!] stara z drzewa w Węgły budowana. [...] W tey Koni 18 miescic się może [...]”; stajnia w gorzelni, k. 9: „17. Stajienka Pisarska z drzewa w słupy budowana stara słomą pokryta [...]”; [Rz 1789], k. 972, przy opisie granic pól różanieckich: „[...] od Stajni murowaney na pułnoc, [...]”; [Rz 1792], k. 21, stajnia w holenderni zabużnej: „[...] pod iednym złączonym dachem Stajnia z drzewa rżniętego, na cztery konie przybudowana [...]”.

chlewy⁵⁰⁸, w trzech obory (1736, 1773, 1792)⁵⁰⁹ i w jednym owczarnię (1736)⁵¹⁰. Studnie zarejestrowano w 1747, 1773 i 1792 roku⁵¹¹.

Równie licznie reprezentowane były budynki/obiekty związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności. Informację o winnicy znajdujemy tylko w inwentarzu z 1773 r., należała ona do grupy budynków skarbowych i mieściła się nad Bugiem⁵¹². O pasiekach mówią źródła z lat 1747, 1773 i 1792⁵¹³. Piekarnię wzmiankowano dwukrotnie: w 1736 i 1747 r., zlokalizowana była w folwarku, w budynku gospodarskim⁵¹⁴. Ważnymi dla funkcjonowania miasta były młyny, słodownie, browary i gorzelnie, dość często odnotowywane w inwentarzach Różanki. Źródło z 1736 wymienia 6 młynów w folwarku różanieckim, zaś do samej Różanki należały dwa na Bugu⁵¹⁵ (dodajmy, że pięć rozlokowanych było w okolicznych wsiach)⁵¹⁶.

⁵⁰⁸ Chlewy nie służyły wyłącznie do trzymania świń, lecz także drobiu oraz bydła. [Rż 1736], k. 37: „[...] Budyneczek stary z [...] Chlewkiem na Drób Folwarczny”; [Rż 1747], k. 61: „[...] wyszedłszy z tego Budynku [komórki] na podworze poprawey ręce Chlewki na Drob folwarczny”; [Rż 1773], k. 7: „Chlewek podobny, drzwi proste z zaszczepeką żelazną. Trzeci chlew na podłodze z żłobem y drabinkami na karmienie wołow [...]”; [Rż 1792], k. 15: „Daley do tego szpichlerzyka wciąż przybudowany z drzewa chlewki na trzodę folwarczną”, dwa chlewki w holenderni zabużnej, k. 21: „Przyteyże stayni w załamaney linji, pod iednym także dachem słomą krytym Chlew. [...] Daley toż samą Linią nieco postąpiwszy w Dziedziniec Chlew z dylów [...]”.

⁵⁰⁹ [Rż 1736], k. 37: „[...] na Trzecią [...] Linię [...] Obory Budowane zDrzewa w kwadrat”; [Rż 1773], k. 7, obory w folwarku: „Obora, posrodku wrota z tarcic na w poł[sic!] otwieraiące się, na przeciw [sic!] od Pola drzewiczki z tarcic z zaszczepeką żelazną. Tamże Wołownia, wrota z Tarcic, w tey żłoby y drabinki z obu stron, ex opposito Jałownik na Krowy doine [dojne] [...]”, k. 8, obora w gorzelni: „13tio Obora stara z drzewa w słupy budowana słomą pokryta, [...] może się na uwięzi mieścić szt 40 [bydła?]”; [Rż 1792], k. 15, obora w folwarku: „Od opisanego idąc Folwarku wprost ku Południowi Obora nowa wkwadrat[sic!] zabudowana [...]”, k. 24, obora w gorzelni: „Odtey Gorzelni o sążni trzy Obora z drzewa częścią nowego a częścią starego w kwadrat między słupy wybudowana słomą pokryta”.

⁵¹⁰ [Rż 1736], k. 37: „Z jednej strony owczarnia a drugie dla bydła roznego [...]”.

⁵¹¹ [Rż 1747], k. 61: „[...] przytymże browarze Studnia stara poczyta się ruynowana”; [Rż 1773], k. 11: „W Bliskosci zas [mielnika – budynku młynarza] studnia ocembrowana z daszkiem, pod Ktorem wał z Korbami Liną y wiadrem dla ciągnięcia wody”; [Rż 1792], k. 12: „Naprzeciw Oficyny drugiej przy gościńcu Studnia, głęboka, drzewem ocembrowana, z Pompą y z całym okuciem [...]”.

⁵¹² [Rż 1773], k. 9: „2do Winnica z drzewa tarcicami pokryta [...]”; k. 10: „4to Winnica nowo wybudowana z drzewa tartego ieszcze niedokonczone, tylko pokrokwiona y części Dachy dranicami pokryta, wraz z Stainią na Woły, tey Arędarz nieakceptuie, że odległa od Mieszkania Jego”.

⁵¹³ [Rż 1747], k. 65: „Opisanie Pszczół Jak wdomowych[sic!] Pasiekach tak wBarciach[sic!] Borowych. Pszczół Skarbowych wPasiece[sic!] Rozanieckiey 18 wBarciach[sic!]”; w źródłach z 1773 i 1792 r. notowano liczbę(?) pszczół w barciach i pasiekach przy nazwiskach mieszkańców.

⁵¹⁴ [Rż 1736], k. 36: „Ex opposito Izby przez sien Piekarnia z Piecem Murowanym Chlebowym [...]”; [Rż 1747], k. 61: „[...] naprzeciwno pierwszej Izby Idąc przez Syn [sień], Piekarnia [...]”.

⁵¹⁵ [Rż 1736], k. 38: „Młynów na Bugu Pływających wsamey Ruzance[sic!] zewszystkim[sic!] Porządkiem Dwa”; [Rż 1747], k. 63: „Młynow pławuchow na Bugu zewszystkim[sic!] porządkiem w Ruzance dwa”.

⁵¹⁶ [Rż 1736], k. 28: „Młyn Polowy wPrzyborowie zewszystkim[sic!] Porządkiem jeden. Młynow Polowych Wsielachach znalezitym Porządkiem dwa. Młyn Polowy naStawku Szumińskim zewszystkim Porządkiem. Tamze przytymże Młynie Folusz do Folowania Sukna”; [Rż 1747], k. 63: „Młynek wiesniak polowy w w Przyborowie jeden. Młynow Polowych w Selachach dwa. Tamze w Szumince był folusz do walenu [?] Sukna adpresens zdelezowany”.

Inwentarz z 1773 r., wymienia już trzy młyny: jeden „wietrzny”⁵¹⁷ i dwa „pływacze”⁵¹⁸. Źródło z 1792 r. wspomina o dwóch młynach: jeden należący do gorzelni⁵¹⁹, drugi na Bugu⁵²⁰. Różnice w liczbie młynów mogły wynikać z pominięcia jednego z nich w inwentaryzacji. Serniki zarejestrowano w 1736⁵²¹, 1747⁵²² oraz 1792 roku⁵²³. Słodownie oraz browary (oprócz 1773) rejestrują inwentarze w 1736, 1747, 1773 i 1792 roku. Według inwentarzy słodownia i browar mieściła się w folwarku, obok chlewków dla drobiu⁵²⁴ oraz przy karczmie różanieckiej⁵²⁵. Gorzelnię wspominają źródła z 1773, 1775, 1789 i 1792 roku. W świetle inwentarza z 1773 r. gorzelnia stanowiła kompleks budynków, składający się, oprócz samej gorzelni, z obory, chlewu, stajenki, wołowni i stodoły⁵²⁶; inwentarz z 1775 r. podaje, iż mieściła się na wprost trzeciego pola⁵²⁷; w kolejnym inwentarzu (1789) urzędnicy zawarli informację, że gorzelnia znajdowała się w pobliżu drugiego pola dworskiego⁵²⁸, podobne informacje, co źródło z 1773 r., zawiera inwentarz z 1792 roku⁵²⁹.

⁵¹⁷ [Rz 1773], k. 11: „2do Młyn Wietrzny na Fundamentach murowanych z drzewa na wiązaniu tarcicami obity [...]”.

⁵¹⁸ [Rz 1773], k. 11: „3tio Młynow na Bugu pływaczow dwa naddezelowanych, iak do Krotkiego czasu trwac mogą gontami pobite pierwszy przeciw Pałacu, drugi w Koniec Rożanki, iednak mlec mogące, do Arędy[sic!] kontraktem przyłączone [...]”.

⁵¹⁹ [Rz 1792], k. 25: „Od tego Szpichlerza [do gorzelni] o sążni dwa wteyże linii Młyn koński, razem z[?] [...] w którym y Szpichlerzyk nasłód[na sól] do mielenia nayduie się [...]”.

⁵²⁰ [Rz 1792], k. 44: „Zaraz przytych[sic!] budynkach [karczemnych] Młyn na Bugu pływaiący, stary, z zawadką nową o iednym kole [...]”.

⁵²¹ [Rz 1736], k. 37, „Przed samym Budynkiem [...] Sernik [...]”.

⁵²² [Rz 1747], k. 61: „Ydąc odtey Komorki Lamusek Dranicami po kryty[sic!] alias Sernik”.

⁵²³ [Rz 1792], k. 14: „W tyle [...] opisanego Folwarku Serniczek na iednym słupie postawiony kwadratowy [...]”.

⁵²⁴ [Rz 1736], k. 37: „[...] przytychże Chlewkach [...] przybudowany Browar ySłodownia, do robienia słodow Dranicami kryte. Wszystkie budowanie stare, opadłe zp[...] reparacyi potrzebiące”; [Rz 1747], k. 61: „[...] zatemichlewami[sic!] Browar Słodownia y chlew Dranicami pokryte”, k. 63: „Browar w ktorem arendarz mieszka Jaksień[sic!] juzwzey[sic!] opisało”; [Rz 1773], k. 9: „Opisanie Budynków Skarbowych nad Bugiem w Rożance. [...] 3tio Słodownia z drzewa skutnego starego w węgły budowana dranicami kryta [...]”. W inwentarzu tym nie znajdziemy wzmianki o browarze. Z kolei inwentarz z 1792 r. informuje o słodowni w gorzelni [Rz 1792], k. 13: „Odtey[sic!] Gorzelni okrokow[sic!] dziesięć wrogu[sic!], w rogu] Słodownia nowa, z drzewa tartego w węgły zabudowana, dranicami pobita”.

⁵²⁵ Druga słodownia z browarem znajdowały się przy karczmie różanieckiej, [Rz 1792], k. 45: „Daley udawszy się po nad[sic!] Bug kołotey[sic!], koło tej] samey drogi Browar z wołownią, zdylów [sic! z dylów] tarty, w słupy razem zabudowany. [...] Idąc daley po nad[sic!] Bugiem Słodownia, z drzewa rzniętego w węgły nowo zabudowana, dranicami pobita [...]”.

⁵²⁶ [Rz 1773], k. 8 – 9: „Opisanie Gorzelni Skarbowey pod Rożanką y Budynków różnych tamże. 10. Gorzelnia wraz z Mieszkaniem dla Pisarza z drzewa tartego budowana, gontami pobita stara reparacyi potrzebna [...]. 13tio Obora między oborą y Stainią Pisarską [...]. 15. Chlew na wieprze do boku tey obory przybudowany z Drzewa w słupy Słomą pokryty, reparacyi potrzebny [...]. 17 Staienka Pisarska z drzewa w słupy budowana stara Słomą pokryta [...]. 19. Wołownia z drzewa starego niedawney budowli dranicami pobita [...]. 20. Stodoła niedawney budowli z drzewa tartego wSłupy[sic!] budowana, słomą pokryta [...]”.

⁵²⁷ [Rz 1775], k. 48: „[...] w Uroczyszczu Zahołownie prosto Gorzelni [...]”.

⁵²⁸ [Rz 1789], k. 970: „2do Drugi Poletek dworny Różanecki prosto Folwarku wybiegaiący wzdłuż za Gorzelnią iak iest na mappie [...]”. Wzmianki o gorzelni znajdują się także na innych kartach tego źródła, w kontekście lokalizacji pól.

⁵²⁹ [Rz 1792], k. 22: „Opisanie Gorzelni Skarbowey Różanieckiej i innego zabudowania tamże nayduiącego się. Ta Gorzelnia w polu pod Rożanką, do której iadąc na zachod, wiazd do tey od stodoły niżej

W Różance funkcjonowały także obiekty związane z obróbką surowców – farbiarnia, kuźnia oraz cegielnia[?]. W świetle inwentarza z 1736 r. farbiarnia była zlokalizowana na drodze z młyna na Bugu⁵³⁰, natomiast kolejny inwentarz (1747) informuje, że mieściła się ona na drodze z folwarku do pałacu⁵³¹. Kuźnia, według źródeł z 1773 i 1792 r., mieściła się w folwarku w sąsiedztwie jednego ze spichlerzy⁵³².

Dość licznie występują także obiekty o różnym przeznaczeniu: „domostwa”, „budynki”, różne „domy”, „domy skarbowe”, „domki”, które trudno jest zakwalifikować do jakiegokolwiek kategorii. Pełniły one wielorakie funkcje; mieszkali w nich rzemieślnicy czy inni wytwórcy, a także różni mieszkańcy (także szlachta). W inwentarzu z 1736 r. możemy naliczyć aż dziesięć takich domów skarbowych; działki, na których stały, zwolnione były od czynszu. Jak możemy wnioskować po ich nazwach, niektóre z nich związane były z produkcją rzemieślniczą⁵³³. W następnym inwentarzu (1747) lustratorzy odnotowali aż 21 domów tego typu, ulokowanych w pobliżu Rynku, od strony Włodawy⁵³⁴. Źródło z 1773 r. wśród obiektów

opisaney [...]. Gorzelnia wraz z mieszkaniem dla Pisarza, zdrzewa tartego w węgły frontem na Południe zabudowana, gątam[!] pobita, stara, nowego z gruntu wybudowania wymagająca”.

⁵³⁰ [Rz 1736], k. 37: „Daley idąc ku Młynowi nad Bugiem Budowana z Drzewa [...] była Farbiarnia [...]”.

⁵³¹ [Rz 1747], k. 61: „Idąc dalej od folwarku do Pałacu, po prawey ręce budynek wielki quondam farbiarnia nazwany”.

⁵³² [Rz 1773], k. 8: „8. Kuźnia niedawney Budowli w bliskosci Szpichlerza z Drzewa Kostkowego w Węgły [...]. Tamże Kowadło, Miech, a drugi w Szpichlerzu stary”; [Rz 1792], k. 18: „Opisanie Kuzni Skarbowey na dole nad Bugiem będącey. Niedaleko wyz opisanego Szpichlerza spławnego, natymże[!] boku[?] nad Bugiem Kuźnia Skarbowa, z drzewa starego postawiona, z wystawą, dranicami pobita [...]”.

⁵³³ Informacja o „domach skarbowych” znajduje się przy opisie poszczególnych działek, [Rz 1736], k. 43: „Dom Wielki Skarbowy wjezny do Arędy[!] [2x]; Placow Pustych na ktorych Domy Skarbowe pogorzeli tylko Kominy Murowane Stoia; Dom Skarbowy Wielki wjezny do Robienia Dachowki y z Piecem Murowanym do Palenia Teyże Dachowki; Dom Skarbowy Tomasz Slosarz[!]; Dom Skarbowy zgorzał tylko komin murowany Stoi; Dom Skarbowy Zyd Sklarz mieszka; Dom wielki Skarbowy”.

⁵³⁴ [Rz 1747], k. 62: „Domy Puste namiasteczka[!] y mieszkalne Skarbowe tak się opisuie. Idąc Goscyncem odwłodawy[!] Incercujta[?] rynku sroją budnki

1mo Dom Snycerski Pustý zły do Reparacyeý nie Sposobný

2do Dom Imsi Pana Kulczyńskiego zewszelka[!] nalezytoscia wszystek dobry [...]

3tio Domek zelka Szynkarza [...]

4to Dom Michała Kucharza, Jegoz Kosztem pobudowany Mieszka wnim[!] tenze Michał Kucharz

5to Dom wjezný Pusty [...]

6to Dom wjezný wielki [...] wtym[!] domu mieszka chacycha[?] wdowa uboga

7mo Dom wjezný [...] Wtym[!] Domu mieszka Tymosz Stalmach[!], stelmach]

8. Dom wielki wjezný wKtorem[!] Szynk

9. Dom Kotlarzow zewszystkiem[!] Dobry wtym[!] mieszka Kotlarka wdowa

10. Domek maxima Mikiciuka [...]

11. Domek stary Słomą kryty[!], kryty [...] wtymze Domu mieszka Jas[?] Krawiec

12. Dom postrzygacki [...] mieszka Jas[?] Kusnierz[?]

13. Domek Juchyma Sukynnika[!], sukiennika] pusty [...]

14 Dom Slosarski, gdzie teraz Slosarz mieszka

15 Domek [...]

16 Domek [...]

17 Domek N(K)obiernicki[?] stary [...] w tym Domie mieszka P Siechniewicz[?]

18 Dom Pusty opadły dla Kowala budowany

19 Dom Jana Sutruka[?] za którym mieszka [...]

folwarcznych wymienia budynek mieszkalny arendarza, który pełnił dawniej funkcję farbiarni⁵³⁵. W tymże źródle są ponadto zawarte informacje o różnych budynkach skarbowych w Rynku: trzy „Domostwa” i cztery „Budynki”⁵³⁶; do młyna wietrznego należał budynek mieszkalny młynarza⁵³⁷. W ostatnim inwentarzu (1792) odnotowano już tylko dwa „Budynki” i dwa „Domostwa” w Rynku⁵³⁸, a także budynek mieszkalny piwowara w gorzelni⁵³⁹.

Na podstawie danych źródłowych oraz dołączonych wycinków map można zauważyć, że Różanka posiada nieskomplikowany układ przestrzenny, skupiony wokół jednej głównej ulicy – osi (przypomnijmy, że lustratorzy nie odnotowywali nazw ulic). Miejscowość składa się z dwóch części – właściwego miasta w części północnej (oznaczonej okręgiem) oraz rezydencji właściciela w południowej. Jej układ drożny został dostosowany do zastanych warunków fizykogeograficznych – leży ona równolegle do rzeki Bug⁵⁴⁰, na trakcie komunikacyjnym z Brześcia Litewskiego do Włodawy.

Z planu wynika, że Rynek usytuowano w jednym z końców miasta, w sąsiedztwie siedziby właściciela; nie posiadał regularnego kształtu, wyglądem przypominał owal. Wokół niego znajdowały się najważniejsze budynki: cerkiew oraz karczma. Cmentarz mieścił się przy gościńcu do Brześcia. Możemy też dostrzec, że część tylko część mieszczan posiadała ogrody przy działkach mieszkalnych (po prawej stronie ulicy, bliżej Bugu), zaś część prawdopodobnie na jego obrzeżach (północna część). Przechodząc do opisu kompleksu pałacowego,

20 Dom Slosarski Starŷ [...] mieszka Pastuch Dworny

21 Dom Morthy zyda wktorem adpresens Szynk”.

⁵³⁵ [Rż 1773], k. 9: „Opisanie Budynkow Skarbowych nad Bugiem w Rożance. 1. Budynek mieszkalny Arędarza[sic!] nad samym Bugiem przy młynie stary y w ziemię wlaży, quondam Farbiarnia była w tryanguł zbudowany [...]”.

⁵³⁶ [Rż 1773], k. 10: „Opisanie Budynkow y Karczem Skarbowych w Rynku Rożanieckim.

1mo Domostwo w Ktorem Felcer mieszka [...]

2do Budynek [...], wtym Szewc mieszka bez żadnego Czynszu

3tio Budynek podobnyŷ y teyŷe miary podle, wtym[sic!] mieszka Daniło Matusz Który Panszczyznę robi

4to Budynek teyŷe miary stary wałący się, mocno opustoszały [...] w tym mieszka Tyl Kominiarz Gracyalista

5to Budynek stary opustoszały [...], wtym[sic!] budynku mieszka Wasyl Szkutniczuk

6to Domostwo wspaniałe niedawney Budowli w samym Rynku [...], wtym mieszka Tomasz Stelmach, Który ŷe grontu używa czynsz płaci iak niŷey w Osadzie

7mo Domostwo adinstar Dworku [...]. Mieszka Krzysztof Ciesla Ordynaryusz y Sztrab Gracyalista”.

⁵³⁷ [Rż 1773], k. 10: „1mo Budynek Mielnika w Polu nad goscincem Kaplonoskim [...]”.

⁵³⁸ [Rż 1792], k. 18 – 19: „Opisanie Budynków Skarbowych w Rynku Rożanieckim. [...]”

Jadąc od oficyn Goscincem na Rożankę, pominąwszy mostek, [...] po lewey ręce Budynek ad instar Dworku, mieszkalny, wktorem[sic!] Czarnecka Stolarka ad presens mieszka [...]. Daley idąc stąd drogą do Cerkwi, po lewey stronie w Rynku Domostwo ad instar Dworek, Numerem 85 oznaczone [...] wtym [...] Felcer y [...] Gracyalisci mieszkają [...]. Tamŷe w Rynku przeciw opisanego Dworku drugie[?] Domostwo ad instar Karczmy pod nr 31 gdzie Grzegorz Stelmach [...]. Niedaleko od tego Domostwa, za drogą obok Maika Stelmacha Budynek mieszkalny, na wzgórk u od Buga, w którym P. Millerowa mieszkała [...]”.

⁵³⁹ [Rż 1792], k. 24: „Dalsze Opisanie Gorzelni Skarbowey Rożanieckiey [...]. Wyszędłszy z Słodowni na Podworze po prawey ręce obok Słodowni supra opisaney Budynek mieszkalny dla Piwowara [...]”.

⁵⁴⁰ Położenie w bardzo bliskim sąsiedztwie rzeki niewątpliwie narażało na podtopienia i powodzie, co wzmiankowano w źródłach w kontekście zalewanych pastwisk.

zauważamy, że jego powierzchnia zajmowała około jedną trzecią wielkości miasta. Znaczną jego część stanowiły sady oraz ogrody. Na południowym skraju tego kompleksu mieścił się folwark (wraz z dworem i budynkami gospodarczymi), natomiast młyn/y bliżej pałacu, przy samym brzegu rzeki; na drugim jej brzegu ulokowana była holendernia.

Plan 13. Różanka na wycinku mapy Heldensfelda (1801 – 1804) z zaznaczonymi obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach.

1. pałac
2. ogród włoski
3. sad
4. dwór i folwark
5. ogrody dworskie
6. oficyna gościnna
7. oficyna kuchenna
8. dziedziniec
9. cmentarz
10. austeria – karczma zajezdna
11. Rynek
12. miasto Różanka
13. cerkiew
14. młyn/y z kompleksem budynków
15. holendernia zabużna

Inwentarze różanieckie mówią nam bardzo wiele na temat pól uprawnych i łąk. Lustratorzy podawali dość szczegółowe opisy granic, dzięki czemu można w przybliżeniu ustalić ich położenie. Powierzchnię pól notowano we włókach oraz morgach; włóki zarejestrowano we wszystkich inwentarzach z wyjątkiem 1789, zaś morgi od 1773 do 1792 roku⁵⁴¹. Grunty rolne, odnotowywane w źródłach dotyczących się Różanki, można podzielić na pola folwarkowe, grunty orne, ogrody, sady, łąki/wypusty oraz sianozęty. Pola folwarkowe wzmiankowane są w źródłach z lat 1736⁵⁴² i 1789⁵⁴³, natomiast grunty orne jedynie w dwóch inwentarzach – z 1775 i 1789 roku⁵⁴⁴. Informacje dotyczące rozmieszczenia pól zawarte są w inwentarzach z lat 1773, 1775, 1789 oraz 1792. Źródło z 1773 r. wzmiankuje sześć „Obszarów Dworskich Rożanieckich”; pierwszy obszar rozciągał się od Bugu do pól chłopskich⁵⁴⁵, drugi obszar między gorzelnią a klepkarzami⁵⁴⁶, trzeci obszar od gościńca kaplonoskiego do błota Skorytyniec⁵⁴⁷, czwarty obszar między pałacem a gorzelnią⁵⁴⁸, piąty obszar obok czwartego, na wprost karczmy⁵⁴⁹, szósty obszar w lesie pod Konstantynem⁵⁵⁰, siódmy obszar na Wołczałach⁵⁵¹. Trzy ostatnie źródła rejestrują tylko trzy pola; jak możemy wnioskować po lekturze opisów tychże pól, ich lokalizacja pokrywała się z wyżej wymienionymi sześcioma. Pierwsze pole folwarku różanieckiego znajdowało się na wprost karczmy⁵⁵², drugie pole na wprost folwarku, za gorzelnią⁵⁵³, trzecie natomiast zaczynało się od łąki dworskiej Koszarki,

⁵⁴¹ Liczbę włók/prętów podawano przy nazwiskach mieszczan

⁵⁴²

⁵⁴³ [Rż 1789], k. 970: „Folwark Różanka”. Inwentarz ten precyzuje położenie trzech pól folwarcznych oraz łąk.

⁵⁴⁴ W inwentarzu z 1775 przy nazwisku każdego mieszczanina wymieniano działkę mieszkalną, „plac z ogrodem”, „plac”, wraz z polami uprawnymi, zaś w źródle z 1789 r. opisano położenie pól folwarku Różanka.

⁵⁴⁵ [Rż 1773], k. 12: „1mo Obszar Podsoszeń nazwany poczynający od Bugu, a Konczy się pod Sciankę od Pol Chłopskich Rożanieckich, iednym bokiem z barcią ostapa Antoniuka Poddanego Rożanieckiego, a drugim po drogę idącą do Gorzelni [...]”

⁵⁴⁶ [Rż 1773], k. 12: „2do Nowina Wołczała między Gorzelnią y Klepkarzami [...]”.

⁵⁴⁷ [Rż 1773], k. 12: „3tio Niwa do tego Obszaru Ogniłka nad Goscincem Kaplonoskim po błoto Skorytyniec [...]”.

⁵⁴⁸ [Rż 1773], k. 12: „4to Obszar Srzedni przeciw Pałacu; przypierający za Gorzelnią do Nowin wyżey wyrażonych [...]”

⁵⁴⁹ [Rż 1773], k. 12: „5to Obszar podle tego przeciw Karczmy, drugim bokiem z Rożanieckimi grontami, o miedzę Dmitra Hondry, Konczy się pod gronta Klepkarskie”.

⁵⁵⁰ [Rż 1773], k. 12: „6to Do tegoz Obszaru Nowina Obszar pod Konstynowem [wieś Konstantyn] w Lesie dawniey dobyta [...]”.

⁵⁵¹ [Rż 1773], k. 12: „7mo Do tegoz Obszaru Niwa za Klepkarzami Wołczałowska [...]”.

⁵⁵² W cytowanym inwentarzu wspomina się o mapie gruntów posiadłości, dzięki której możliwe byłoby dokładne zlokalizowanie wszystkich pól uprawnych. [Rż 1789], k. 970: „1mo Pierwszy Poletok Folwarku Różanki sytuowany prosto Austeryi Różanieckiey od siedzibnego Poletku wsi [...] z Orzechowicą y z gurami[sic!] Żukowemi zamyka wsobie[sic!] gruntu oromego[sic!], ornego] w gatunku dobrym po Kwaterę Dubust in quantitate 180 [morgów]”; tamże, k. 972: „Pierwszy Poletok na pułnoc[sic!] graniczy od siedzibnego Poletku Wsi Różanki, z gruntami Stawskimi na Ohniwcu, daley z Włoką Funduszową Cerkwi Różaneckiey po Ścianę od Kwatery Dubusta wyżey opisaną iednym bokiem, drugim na południe wścianę[sic!], w ścianę] prostym trybem od Stayni Murowaney aż do Gorzelni wyprowadzoną, za gorzelnią o Łakę dworną”.

⁵⁵³ [Rż 1789], k. 970: „2do Drugi Poletok dworny Różanecki prosto Folwarku wybiegający wzdłuż za Gorzelnią [...]”; tamże, k. 972: „Drugi Poletok też sama ściana od Stayni murowaney na pułnoc[sic!] rozgranicza

dalej graniczyło z polem drugim i trzecim i opierało się o grunty wsi Korolówka⁵⁵⁴. Cały natomiast kompleks pól dworskich rozpościł się od wschodu od Gościńca Brzeskiego, ku karczmie Różanieckiej, dalej do „ulicy Lipami wysadzonej”, następnie stykał się z łąką Koszarka; od zachodu graniczył z „Puszczą Różaniecką”, na północy z Żukowymi Górami, dochodząc do „Kwatery Dubusta”⁵⁵⁵.

Źródła z 1736 i 1747 r. informują o dziewięciu ogrodach dworskich, jednakże ich opisy trochę różnią się między sobą, przez co ustalenie, czy np. 1 ogród z 1736 r. był tożsamy z 1 ogrodem z 1747 r. Inwentarz z 1736 r. informuje o ogrodach: za gumnem⁵⁵⁶, za folwarkiem⁵⁵⁷, na błoniu⁵⁵⁸, za browarem i stajnią⁵⁵⁹, przy gumnie⁵⁶⁰, przed oficynami pałacowymi⁵⁶¹, za cepelnią(?)⁵⁶² oraz dwa za młynem⁵⁶³. Kolejne źródło (1747 r.) wymienia kolejno: ogród za gumnem⁵⁶⁴, za folwarkiem⁵⁶⁵, przy browarze⁵⁶⁶, przy pasiece⁵⁶⁷, pod stajniami⁵⁶⁸, pod ogrodem włoskim⁵⁶⁹, na błoniu na wprost pałacu⁵⁷⁰ oraz dwa inne⁵⁷¹. Ogród włoski z sadem przy pałacu

od pierwszego Poletku aż do Gorzelni, za gorzelnią o wygon y Łąkę aż do tryby, na południe iest sciana położona prosto Stodoły Folwarczney między drugim, a trzecim Poletkiem; którą ścianą idzie droga do gorzelni na 28 morgów wzdłuż, a za gorzelnią pod dwuma[sic!] załomkami, iako iest na mappie Różanieckiej, aż do Puszczy Różanieckiej Wołczała taż sama ściana dzieli drugi Poletek od Trzeciego”.

⁵⁵⁴ [Rż 1789], k. 971: „3tio Poletok trzeci dworny Różanecki prosto Łąki Koszarki dworney sytuowany od drugiego Poletku Wsi Różanki Podszuminie, od trzeciego Poletku Różanki Zahołownie, y od gruntow Wsi Korolówki”; tamże, k. 972 – 973: „Trzeci Poletok iednym bokiem na pułnoc[sic!] wyżey opisana ściana rozgranicza od drugiego Poletku dwornego, na południe zaczowszy[sic!] od Łąki Koszarki idzie ściana prostym trybem wyprowadzona dzieląca Trzeci obszar dworny Różanecki od Drugiego Poletku wsi Różanki Podszuminie nazwanego aż do Zahołownie trzeciego Poletku wsi Różanki; a od Uroczyszczu Podszuminie pod trzema Załomkami od Trzeciego Poletku wsi Różanki Zahołownie prosto Gorzelni, trzema liniami prostemi aż do Gruntow wsi Korolówki y śiany czasu pomiaru położeney, tą ścianą prostą aż do tryby przecięty od Wołczała Puszczy Różanieckiej zamyka Obremb[sic!] Poletku trzeciego dwornego”.

⁵⁵⁵ [Rż 1789], k. 972: „Ograniczenie Obszarów Dwornych Różanieckich. Wszystkie trzy Poletki dworne Folwarku Różanki na Wschód słońca letni końcami przypierają do Gościńca Brzeskiego po płot od Austeryi Różanieckiej, ostanią[?] murowaną po Ulicę Lipami wysadzoną, Folwark, dalej o Łąkę Koszarka naazwaną; na Zachod słońca letni od Puszczy Różanieckiej do Duku y Tryby przeciętej oraz miejscami Sochą przeorany czasu uregulowania Obszarów dwornych w R. 1789. Która to Tryba zacząwszy od Gruntów Wsi Korolówki prostym[?] duktem idzie na pułnoc[sic!] do Żukowych Gór na piędziesiąt siedm sznurów geometrycznych rozgraniczającą. Wszystkie trzy obszary aż po ścianę od Kwatery Dubusta położoną, y Sochą odznaczoną [...]”. Zob. też podobny opis w [Rż 1792], k. 31.

⁵⁵⁶ [Rż 1736], k. 39: „1 Ogrod za Gumnem y Oboro Warzywem Roznym zasiany”.

⁵⁵⁷ [Rż 1736], k. 39: „2. Ogrod na Dole za Radeckim Warzywem Roznym y Jarzyną zasiewaią”.

⁵⁵⁸ [Rż 1736], k. 39: „3. Ogrod na Błoniu przed Folwarkiem na kapustę y Lnem zasiewaią”.

⁵⁵⁹ [Rż 1736], k. 39: „4. Ogrod za Browarem y Stajnią Murowano Konopiami y Jarzyno zasiewaią”.

⁵⁶⁰ [Rż 1736], k. 39: „5. Ogrod przy gumnie przed Figuro Lnem zasiewaią”.

⁵⁶¹ [Rż 1736], k. 39: „6. Ogrod przed Oficynami Lnem zasiewaią”.

⁵⁶² [Rż 1736], k. 39: „7 Ogrod za Cepelnią[?] [...]łki konopiami zasiewaią”.

⁵⁶³ [Rż 1736], k. 39: „8 y 9 Ogrody na Błoniu za Młynem Ju[...] na Kapuste”.

⁵⁶⁴ [Rż 1747], k. 66: „1. Ogrod zagumnem[sic!] zytem zasiany”.

⁵⁶⁵ [Rż 1747], k. 66: „2 Ogrod na dole za folwarkiem, ten naj[...] uprawiony”.

⁵⁶⁶ [Rż 1747], k. 66: „3 Ogrod przy browarze Dwornym natem Kapusta mabych[sic! ma być] zasiana”

⁵⁶⁷ [Rż 1747], k. 66: „4 Ogrod wedle Pasieki Konopiami zasiany”.

⁵⁶⁸ [Rż 1747], k. 66: „5 Ogrod pd Stajniami murowanemi, warzywem yKonopiami posiany”.

⁵⁶⁹ [Rż 1747], k. 66: „6 Ogrod pod Ogrodem włoskiem warzywem posiany”.

⁵⁷⁰ [Rż 1747], k. 66: „7 Ogrod na Błoniu przeciw Pałacu zytem posiany. Tamze Ogrod Kuchenny y dziedziniec Lnem Posiany”.

⁵⁷¹ [Rż 1747], k. 66: „Ogrodow Dwa na Rozance te na Kapuste uprawione”;

notują inwentarze z 1736⁵⁷², 1773⁵⁷³ i 1792 roku⁵⁷⁴. Trzy ogrody folwarczne rejestruje inwentarz z 1773⁵⁷⁵, natomiast cztery źródło z 1792 roku⁵⁷⁶; pięć ogrodów znajdowało się ponadto przy gorzelni⁵⁷⁷. Ogrody będące własnością mieszczan wymieniają inwentarze z 1773 i 1775⁵⁷⁸. Obszary przeznaczone do wypasu zwierząt wzmiankują prawie wszystkie inwentarze (oprócz 1736), przy czym dwa pierwsze (1747 i 1773) mówią o sianożętach, zaś trzy pozostałe (1775, 1789, 1792) o łąkach/wypustach. Podczas przeprowadzania inwentaryzacji dóbr różanieckich w 1747 r. zanotowano, że nie da się dokonać pomiaru sianożętów, ponieważ znajdowały się one na terenie zalewowym⁵⁷⁹, stąd można wnioskować, że część łąk znajdowała się nad samym Bugiem. Lokalizację łąk/sianożęci podano już w kolejnym inwentarzu, z 1773 r.; w świetle źródła do Różanki należało siedem łąk/sianożęci: na Brzezinkach⁵⁸⁰, nad rowem

⁵⁷² [Rz 1736], k. 36: „Od Faciaty y Frontu Samego Pałacu po prawey Ręce Ogrod Włoski odsamego[sic!] Dziedzinca między Filarami Murowanemi [fragment nieczytelny] ogrodzony daley od Buga y od [fragment nieczytelny] wszytek obmurowany, wkoncu tegoz ogrodu Figarnia murowana dla konserwacyi Ruznych[sic!] Dzew Cudzoziemskich [...]”.

⁵⁷³ [Rz 1773], k. 5: „1mo Ogrod Włoski proporcjonalny początek mający od Officyn Kuchennych Konczących się równo z Pałacem”

⁵⁷⁴ [Rz 1792], k. 12: „Opisanie Ogrodu Włoskiego y Sadu Ordynar przy Pałacu Rożaniec. Ogrod Włoski proporcjonalny, początek mający od oficyn kuchennych. Konczy się równo z Pałacem. [...] Sad podobney proporcji, z przeciwny strony, początek mający od Officyn drugich, kończący się równo z Pałacem [...]”.

⁵⁷⁵ [Rz 1773], k. 12: „Opisanie Ogrodow Folwarcznych Rożanieckich.

1. Ogrod przed Oborami Żerdziami ogrodzony, na Którym Konopie sieją

2. Ogrod przy Dziedzincu pod Starą Stodołą Żerdziami ogrodzony, natym[sic!] warzywa

3. Ogrod podle Stayni murowaney Chrostem grodzony, na Którym warzywa sieją”.

⁵⁷⁶ [Rz 1792], k. 30: „1. Ogrod przed officyną za Goscincem koło Studni, ktoren JP Rachmistrz warzywem zasiewa, a ten Płotem chroscianym na wkoło ogrodzony

2. Ogródek za Bramą koło Stayni murowaney warzywny[?], ktory JP Pisarz Prowentowy zasiewa, y ten także płotem prostym z chrustu grodzony

Ogródek małęki[sic!], małęńki] przy Folwarku przed oknami od Wschodu, wktorym[sic!] Szpalerki[?] małękie[sic!], małęńkie] z agrestu, podług tegoz wielkosc, y wtym[sic!] Inspekt [...]

3. Ogród przy Folwarku, tego będzie ze dwa morgi wielkości, na warzywa y konopie, poczynający się od Stodoły, a kończy się do Ulicy wiezdziącej z Goscina do Folwarku, ten Płotem [...]

4. Ogród na Kapustę do tegoż Folwarku należący na Błoniu za Szpichlerzem spławnym, na około którego, Płot chrosciany, stary, grodzony

Ogródek za oborą do Spichlerza przytykający [...]”.

⁵⁷⁷ [Rz 1792], k. 30: „Opisanie ogrodów przy Gorzelni Rożanieckiej

1. Ogródek za Chlewkami, nowo zaszczipiony drzewkami, to iest znaiduią się tu Jabłonki, Wisznie y Sliwki [...].

2. Ogród obok tegoż dla Gorzelnika y Piwowara, na Warzywa dany, wkoło płotem chroscianym ogrodzony.

Ogródek mały, za Budynkiem Piwowara, dlategoż na warzywo, o kilku grządkach, płotem z chrustu ogrodzony.

3. Ogrod niewielki, koło obory warzywny, naokoł tego Płot stary chrosciany [...]

Ogródek mały za Gorzelnią na kapustę, y ten Płotem chroscianym [...]”.

⁵⁷⁸ Odnotowywane przy nazwiskach mieszczan.

⁵⁷⁹ [Rz 1747], k. 66: „Sianożęci Dworne że niemaią omiezowania[?] adpresens się nieopisuie[?] ponieważ po opadnięciu wod continuo tego potrzeba, aby uczynić pomiarkowaniu która dworowi przypadać mają a które poddaństwu”.

⁵⁸⁰ [Rz 1773], k. 12: „Opisanie Sianożęci Dworskich Rożanieckich. 1. Sianożęc na Brzezinkach nad Bugiem po Jezioro [...]”.

w Szumince⁵⁸¹, w sąsiedztwie wsi Stawki⁵⁸², na wprost folwarku staweckiego⁵⁸³, na „Przerwie między Bugiem”⁵⁸⁴, w sąsiedztwie łąk staweckich⁵⁸⁵ oraz nad Bugiem na wprost wsi Stawki⁵⁸⁶. Inwentarz z 1775 r. rejestruje ponadto łąki rozlokowane za Bugiem⁵⁸⁷. Dwa ostatnie źródła (1789, 1792) wymieniają łąki w uroczysku Koszarka, w Połosie i za gorzelnią⁵⁸⁸.

Podsumowując zebrane dotąd informacje odnoszące się do elementów przestrzeni miejskiej Różanki, możemy ustalić, że pod względem częstotliwości występowania danych, najczęściej odnotowywano obiekty fizjograficzne (16/30) oraz grunty rolne (25/48). Jak już wyżej sygnalizowano, najwięcej szczegółów rejestruje inwentarz z 1792 r., zaś najmniej z 1775 i 1789. Dwa ostatnie wymienione inwentarze mają nieco inny charakter od pozostałych – sporządzający je urzędnicy swoją uwagę skupili głównie na powierzchni gruntów rolnych. Wzmiankowane w nich np. budynki gospodarcze wymieniano wyłącznie w kontekście lokalizacji pól czy łąk.

Dane źródłowe dotyczące pól, łąk/wypustów, lasów oraz traktów komunikacyjnych umożliwiają naniesienie tych informacji na mapę, z zastrzeżeniem jednak, że ich lokalizacja na poniższej mapie ma charakter hipotetyczny (zwłaszcza pola). O ile położenie lasu czy traktów komunikacyjnych nie budzi wątpliwości, o tyle w przypadku pól są pewne problemy interpretacyjne⁵⁸⁹. Jak widzimy na załączonej mapie, grunty rolne Różanki od zachodu opierały się o las, zaś od wschodu o rzekę Bug (część łąk rozlokowana była za Bugiem). Źródła wzmiankują również trakty komunikacyjne, przecinające miejscowość, co potwierdza mapa 8.

⁵⁸¹ [Rż 1773], k. 12: „2. Sianożęć Koszarowska po Rów Szumiński [...]”.

⁵⁸² [Rż 1773], k. 12: „3. Sianożęć na Połoskach przeciw Stawek [...]”.

⁵⁸³ [Rż 1773], k. 12: „4. Sianożęć Wychody przeciw Folwarku Staweckiego [...]”.

⁵⁸⁴ [Rż 1773], k. 12: „5. Sianożęć na Przerwie między Bugiem [...]”.

⁵⁸⁵ [Rż 1773], k. 12: „6. Sianożęć Dubiny z Staweckimi Dworskimi graniczy Sianożęciami”.

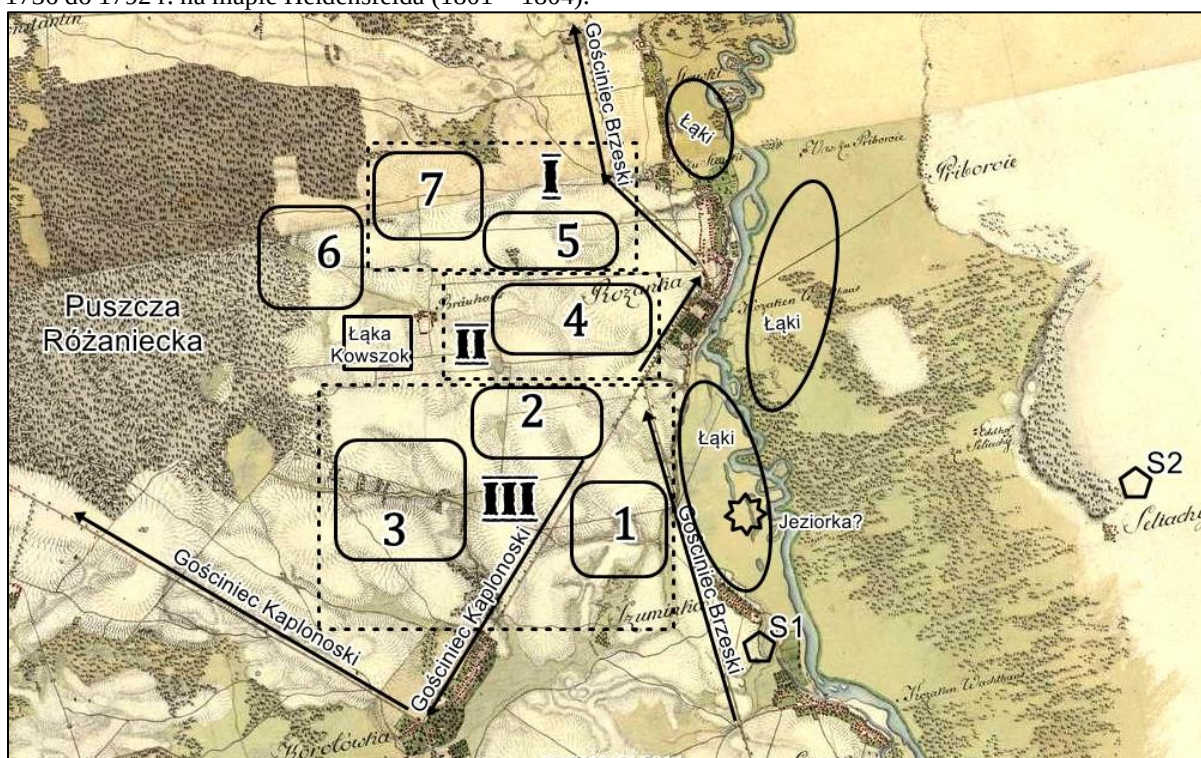
⁵⁸⁶ [Rż 1773], k. 12: „7. Sianożęć na Przystaniu nad Bugiem przeciw Stawek [...]”.

⁵⁸⁷ [Rż 1775], k. 30: „[...] w Mielney Łąki za Bugiem [...], na Osowcu Łąki za Bugiem [...]”, k. 31: „[...] w Ploszczach za Bugiem Łąki [...], za Bugiem Łąki w rozmaitych uroczyszcach, [...] w Sieliszczach za Bugiem Łąki [...]”.

⁵⁸⁸ [Rż 1789], k. 971: „4to Łąk na Koszarce, Połosie y za Gorzelnią [...]”; [Rż 1792], k. 30: „Opisanie Łanów Dwornych Rożanieckich y Łąk. [...] 4. Łąk na Koszarce, Połosie y za Gorzelnią podług wymiaru 116 [morgów]”.

⁵⁸⁹ Nie wszystkie nazwy topograficzne (nazwy pól, uroczysk), wzmiankowane w inwentarzach, figurują na stronach geoportalu, co wpływa na trudność ich zlokalizowania.

Mapa 8. Pola, łąki/wypusty, lasy i trakty komunikacyjne wzmiankowane w inwentarzach Różanki od 1736 do 1792 r. na mapie Heldensfelda (1801 – 1804).

Cyframi arabskimi oznaczono „obszary dworne” notowane w inwentarzu z 1773 r.

Cyframi rzymski i liniami przerywanymi oznaczono „poletka” notowane w inwentarzach z 1789 i 1792.

S1 – stawy pod Szuminką

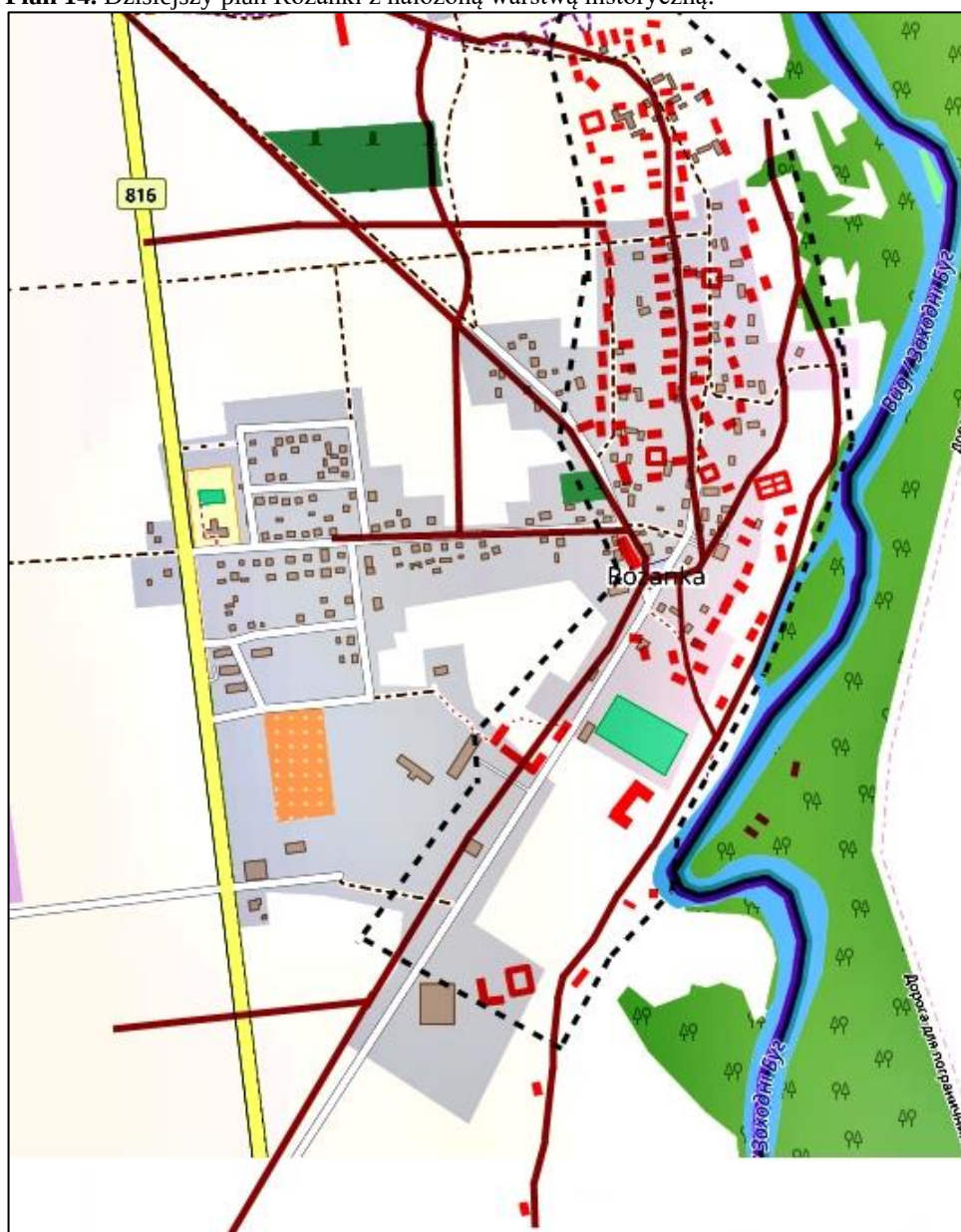
S2 – staw w Selachach za Bugiem

Porównanie oraz nałożenie na plan z początku XIX stulecia planu dzisiejszego pozwala wnioskować, że Różanka zasadniczo utrzymała dawny układ przestrzenny. Zauważamy także, iż w stosunku do początku XIX w. uległa pewnej rozbudowie przestrzennej w kierunku zachodnim⁵⁹⁰. Pewne zmiany dostrzegamy również w położeniu cerkwi – na dziewiętnastowiecznym planie cerkiew znajduje się w północnowschodniej części Rynku, podczas gdy obecnie kościół mieści się po przeciwnym narożniku. Ze wzmiankowanego w źródłach kompleksu pałacowego do naszych czasów zachowały się jedynie ruiny jednej z oficyn; sam pałac uległ pożarowi w 1836 r., zaś w 1915 r. został ostrzelany przez wojska rosyjskie⁵⁹¹.

⁵⁹⁰ Rozbudowa w zachodniej części miejscowości nastąpiła prawdopodobnie dopiero po II wojnie światowej. Na mapach ukazujących stan sprzed 1939 r. kształt Różanki jest zbliżony z kształtem dziewiętnastowiecznym.

⁵⁹¹ B. Seniuk, *Pałac pod błękitnym dachem. Dwa archiwalne inwentarze pałacu w Różance nad Bugiem*, w: *Poezja i egzystencja. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Józefa F. Ferta*, red. W. Kruszewski, D. Pachocki, Lublin 2015, s. 733, 757.

Plan 14. Dzisiejszy plan Różanki z nałożoną warstwą historyczną.

Sławatycze

Sławatycze są miejscowością, dla której dysponujemy największą bazą źródłową, bo liczącą aż 26 inwentarzy/rewizji, pochodzących z lat 1656 – 1765. Trzeba zaznaczyć, że z lat 1679, 1685, 1722, 1738, 1743, 1746 i 1764 zachowały się po dwa inwentarze, trochę różniące się pod względem danych szczegółowych⁵⁹². Sławatyckie inwentarze cechuje duża ilość podawanych tam informacji.

⁵⁹² Różnice polegają na stopniu dokładności opisów, liczbie właścicieli i innych.

Źródła dotyczące Sławatycz nie informują o granicach samego miasta, jedynie mówią o granicach posiadłości sławatyckiej⁵⁹³. Sławatycze leżą nad rzeką Bugiem⁵⁹⁴, co wzmiankują inwentarze zwykle w kontekście opisu Rynku⁵⁹⁵, opisu spichlerzy⁵⁹⁶, młynów⁵⁹⁷, powinności mieszczan⁵⁹⁸ i wysokości dochodu z miasta uzyskiwanego przez właścicieli⁵⁹⁹. Kompleksy leśne (a w zasadzie puszcza) wzmiankowane są tylko w inwentarzach z 1764 r., w części poświęconej powinnościom mieszczan; znajdowały się po drugiej stronie Bugu, w okolicy wsi Leplówka⁶⁰⁰ („puszcza leplowska”) i Czersk⁶⁰¹ („puszcza czerska”)⁶⁰².

Wiele uwagi poświęcono obiektom municypalnym. W źródłach wzmiankuje się urząd wójta, jednak same inwentarze nie notują wójtostwa jako specjalnego budynku, lecz poprzestają na informacji o działce wójtowskiej lub dworku wójtowskim, który był prawdopodobnie prywatnym mieszkaniem wójta i mieścił się w ulicy Chełmskiej(?)⁶⁰³. Źródła notują także istnienie dworu, będącego ośrodkiem administracyjnym posiadłości sławatyckich, lecz jak wynika z treści źródła, mieścił się on w sąsiedniej Kuzawce⁶⁰⁴. Dwór wzmiankowano zwykle przy powinnościach mieszczan na rzecz właściciela miasta⁶⁰⁵ czy też przy niektórych działkach, dodając adnotację „na Dwór zasiane”⁶⁰⁶. W źródłach obecny jest też zamek,

⁵⁹³ [Sł 1764/1], k. 95 – 103.

⁵⁹⁴ [Sł 1764/1], k. 2, „To Miasto w położeniu nad Rzeką Portową Bugiem [...]”; [Sł 1764/2], k. 1; [Sł 1765], k. 1.

⁵⁹⁵ [Sł 1685/2], k. 7: „Pierzeia od Buga”; [Sł 1693], k. 9: „pierzeia od Buga”; [Sł 1718], k. 1: „Pierzeia od Buga Druga”; [Sł 1722/2], k. 3: „Pierzeia od Buga”; [Sł 1726], k. 33: „Pierzeia od Buga”; [Sł 1728], k. 8: „Pierzeia 2. od Buga”. W inwentarzu z 1741 r., przy nazwisku jednego z mieszczan w ulicy Brzeskiej zanotowano: „Wasył Czaykowski nad Bugiem”; [Sł 1741], k. 14.

⁵⁹⁶ [Sł 1743/1], k. 6: „Opisanie Szpichlerza Skarbowego wmieście Sławatyczach nad Bugiem”; [Sł 1743/2], k. 6: „Opisanie Szpichlerza Skarbowego wmieście Sławatyczach nad Bugiem”.

⁵⁹⁷ [Sł 1685/2], k. 6: „Młyny na Bugu do Sławatycz należące”; [Sł 1746/2], k. 50: „młynarze bużni”.

⁵⁹⁸ [Sł 1656], k. 6: „Przewoźnicy na Bogu[sic!, Bugu]”.

⁵⁹⁹ [Sł 1742], k. 22: „Od Młynarzow Bużnych Mieskich”.

⁶⁰⁰ Leplówka

⁶⁰¹ Czersk

⁶⁰² [Sł 1764/1], k. 23: „[...] wolny wstęp w Puszcę Leplowską y Czerską [...]”; [Sł 1764/2], k. 11: „Zaco tak Chrzescianie, iako y Żydzi wolny w stęp[sic!, wstęp] w Pusze[sic!, Puszcę] Leplowską y Czerską [...]”.

⁶⁰³ [Sł 1679/1], k. 13: „Pan Maronski[?] trzyma Placow Woytowskich do Woytostwa dwa”; [1685/1], k. 9: „P. Uchnowicz Woyt Płatne [4 place]; Woytowskie wolne [2 place]”; [Sł 1746/1], k. 38: „IP. Michała Grodeckiego pod Budynkiem woytowskich 4 Płatnych 2 [ul. Chełmska]”.

⁶⁰⁴ Dwór w Kuzawce rejestrują inwentarze z lat 1679 ([Sł 1679/1], k. 3: „Inwentarz Dworu Kuzawskiego, Miasta Sławatycz y Wsi doniego[sic!] należących”; [Sł 1679/2], k. 4), 1685 ([Sł 1685/1], k. 3: „Opisanie Dworu Kuzawskiego”), 1693 ([Sł 1693], k. 3: „Opisanie budynkow Dworu Kuzawskiego”), 1738 ([Sł 1738], k. 3: „Opisanie Dworu kuzawskiego [...]”); [Sł 1764/1], k. 23: „Praecustoditur jeżeli Dwor Kuzawski odrzebi [...]”.

⁶⁰⁵ [Sł 1685/1], k. 8: „[...] ale do Dworu Sławatyckiego, zarówno z” miastem [...]”; [Sł 1685/2], k. 15: „[...] połowica ma nalezec Dworowi [...]”, k. 16: „[...] do Dworu Sławatyckiego [...]”; [Sł 1736], k. 41: „[...] excepto Podatkow Rzplitey, ktore do Dworu oddawac powinni”; [Sł 1738/1], k. 49: „[...] Podwoły wkoley według potrzeby odbywac powinni do kąd[sic!, dokąd] każe Dwor”; [Sł 1742], k. 22: „[...] Tylko Podatek Rzplitey do Dworu wnosic mają”; [Sł 1743/1], k. 50: „[...] każdy Gospodarz zPrzeżajem lub Pieszę z czym kaze Dwor”; [Sł 1764/1], k. 23: „[...] do tego Wieprza Chudca ze Dworu danego [...]”.

⁶⁰⁶ [Sł 1656], brak paginacji, [ul. Chełmska]: „[...] Placy nadwor zasiane”; [Sł 1685/1], k. 8: „Puste nadwor” [ul. Chełmska], [Sł 1693], k. 11: „Na Dwor zasiewaią” [ul. Chełmska].

określany przez lustratorów terminem „zameczysko”. Istnienie zamku znalazło swoje odbicie w samych nazwach ulic: „Przedzamecze”, „Podzamecze”⁶⁰⁷. Inwentarz z 1679 r. wzmiankuje „dom urzędniczy, natomiast trzy źródła (1764/1, 1764/2, 1765) „rezydencję ekonomiczną”, zlokalizowaną przy ulicy Chełmskiej, u jej południowego końca⁶⁰⁸.

Niektóre inwentarze notują ponadto prywatne dworki należące do zamieszkującej w Sławatyczach nielicznej szlachty, mieszczące się na ulicach Brzeskiej oraz Chełmskiej⁶⁰⁹.

Stosunkowo bardzo często lustratorzy odnotowywali obiekty związane z funkcjonowaniem wspólnot religijnych, a więc kościół, cerkiew, cmentarz, szkołę, szpital, plebanie oraz dom rabina. Kościół notuje się w źródłach dopiero od 1736 (z pewnymi przerwami) do 1765 roku; mieścił się on przy jednej z pierzei ulicy Brzeskiej⁶¹⁰. Po drugiej stronie tej ulicy zlokalizowana była cerkiew (wzmiankowana od 1679 do 1656 r., z pewnymi wyjątkami); oprócz samej cerkwi urzędnicy rejestrowali inne działki (w ulicy Podzamecze), wchodzące w skład uposażenia w grunty⁶¹¹. Istnienie cmentarza sygnalizowano dopiero od 1741 roku; prawdopodobnie znajdował się on w pobliżu cerkwi – lustratorzy zwykle wymieniali go razem z cerkwią⁶¹². W źródle z 1764 r. wspomniano ponadto o cmentarzu żydowskim, umiejscowionym przy ulicy Folwarkowej⁶¹³. W Sławatyczach funkcjonowały dwie szkoły – żydowska i „ruska”. Żydzi posiadali szkołę w Rynku, usytuowaną w pierzei od

⁶⁰⁷ [Sł 1679/1], k. 10, ul. Przedzamecze; [Sł 1679/2], k. 6, ul. Podzamecze; [Sł 1764/1], k. 2: „[...] za Zameczyskiem Starym [...]”.

⁶⁰⁸ [Sł 1764/1], k. 12: „Pod rezydencją Ekonomiczną nazwaną Grodeczczyną”, k. 25: „Idąc z Miasta Sławatycz Ulicą Chełmską od Strony Południowej [...]”; [Sł 1764B], k. 7; [Sł 1765], k. 11.

⁶⁰⁹ [Sł 1679/1], k. 23: „Pan Zielenski trzyma dworek napółtoru placow [...]”; [Sł 1679/2], k. 7: „Pan Zielenski trzyma dworek napółtoru placow [...]”; [Sł 1741], k. 10: „Dworek P. Parczewskiego” [ul. Chełmska]; k. 12: „ImP Grodeckiego Dworek” [ul. Brzeska]; [Sł 1764/1], k. 10: „Pod Dworkiem Woytowskim” [ul. Brzeska]; [Sł 1764/2], k. 5: „Pod Dworkiem Woytowskim” [ul. Brzeska]; [Sł 1765], k. 7: „Pod Dworkiem Woytowskim” [ul. Brzeska].

⁶¹⁰ [Sł 1736], k. 33: „Pod Kościołem Farnym”; [Sł 1737], k. 19; [Sł 1738/2], k. 19; [Sł 1741], k. 12; [Sł 1744], k. 40: „pod Plebaniey y Kościołem Sławatyckim”; [Sł 1745], k. 5: „Pod Kościołem y Plebanią Sławatycką”; [Sł 1746/1], k. 40; [Sł 1746/2], k. 4; [Sł 1764/1], k. 8: „Pod Kościołem Plebanią Folwarkami”; [Sł 1764/2], k. 4; [Sł 1765], k. 5: „Pod Kościołem, Plebanią, Folwarkami Dwoma”.

⁶¹¹ [Sł 1679/1], k. 12, ulica Podzamecze: „[...] na Cerkiewnej ulicy”; k. 13: „Cerkiewnych w Sławatyczach [...] placów pięć”; [Sł 1685/1], k. 11: „Cerkiewne”; k. 14: „Włók cerkiewnych wolnych”; [Sł 1685/2], k. 13: „Cerkiewne”; [Sł 1693], k. 16, ul. Brzeska: „Placów Cerkiewnych na których Cerkiew stoi y Plebania”; [Sł 1718], k. 6: „Cerkiewne”; [Sł 1722], k. 9; [Sł 1726], k. 36; [Sł 1728], k. 12; [Sł 1736], k. 33, ul. Brzeska za Mostem: „Pod Cerkwią”; k. 34: „Cerkiewne”; [Sł 1737], k. 19, ul. Brzeska za Mostem: „Pod Cerkwią”; k. 20: „Pod Cerkwią”; [Sł 1738/2], k. 20: „Cerkiewnych”; [Sł 1741], k. 13, ul. Brzeska: „Cerkiewnych wolnych”; [Sł 1744], k. 40, „Cerkiewnych”; k. 41: „Cerkiewnych z Cmentarzem y Plebaniey”; [Sł 1745], k. 6: „Pustych cerkiewnych libertowanych”; k. 7, ul. Brzeska: „Cerkiewnych z Cmentarzem y Plebanią”; [Sł 1746/1], k. 41, ul. Brzeska „cerkiewnych”; k. 42: „Cerkiewnych z Cmentarzem i Plebanią”; [Sł 1746/2], k. 5, druga strona ul. Brzeskiej: „cerkiewnych z cmentarzem y Plebanią”; [Sł 1764/1], k. 6, ul. Brzeska: „Cerkiew założenia NP. Różańcowey z Cmentarzem”; k. 10: „Funduszowe do Cerkwi Sławatyckiej”; [Sł 1764/2], k. 3, ul. Brzeska: „Cerkiew założenia NP Różańcowey z Cmentarzem”; k. 5: „Funduszowe do Cerkwi Sławatyckiej”; [Sł 1765], k. 2, ul. Brzeska: „Cerkiew założenia NP. Różańcowey z Plebanią y Cmentarzem”.

⁶¹² Pominie my informacje dotyczące cmentarza, zanotowane powyżej. [Sł 1741], k. 14, ul. Brzeska: „Cerkiew zCmentarzem y Budynkami”; [Sł 1742], k. 16, ul. Brzeska „Cerkiew z cmentarzem y Plebanią doniey”.

⁶¹³ [Sł 1764/1], k. 19, ul. Pod Folwarkami: „Pod Mogielkami Żydowskiemi”.

strony Bugu, wzmiankowaną, z pewnymi przerwami, w latach 1679–1765⁶¹⁴, zaś ludność rusińska przy ulicy Brzeskiej⁶¹⁵. W Sławatyczach istniały prawdopodobnie dwa szpitale – jeden należący do społeczności żydowskiej (odnotowywany nierównomiernie od 1736), drugi do chrześcijańskiej (odnotowywany nierównomiernie od 1685). Żydzi posiadali swój szpital w Rynku⁶¹⁶, natomiast chrześcijanie przy ulicy Brzeskiej⁶¹⁷. Inwentarze od 1764 r. wzmiankują ponadto dwa szpitale chrześcijańskie – jeden przeznaczony dla ludności katolickiej, drugi dla unickiej⁶¹⁸. Większość inwentarzy odnotowuje plebanie. Od 1679 do 1745 r. były rejestrowane oddzielnie, zaś od 1746 już razem z kościołem czy cerkwią. Między 1736 (pierwsza wzmianka w inwentarzach o kościele) a 1741 r. nie uwzględniano plebanii w spisach. Obie plebanie znajdowały się w sąsiedztwie „swoich” świątyń – przy ulicy Brzeskiej⁶¹⁹, po obu przeciwnych jej pierzejach, cerkiewna od strony Bugu⁶²⁰, zaś kościelna od strony pół⁶²¹. Dom miejscowego rabina (występujący pod nazwą „izba rabina”, „dom rawowski”) znajdował

⁶¹⁴ [Sł 1679/1], k. 6: „Szkolny Żydowski”; [Sł 1679/2], k. 3; [Sł 1685/1], k. 7: „Plac Żydowski na którym Szkoła stoi”; [Sł 1685/2], k. 7; [Sł 1693], k. 9: „Place szkolne na których Szkoła Żydowska stoi”; [Sł 1718], k. 1: „wolne Place naktorych Szkoła żydowska”; [Sł 1722], k. 3: „Place Szkolne na których Szkoła”; [Sł 1723], k. 3; [Sł 1728], k. 8, „Szkolnych naktorych Szkoła y Dom Rabinowski”; [Sł 1736], k. 27: „Pod Szkołę”; [Sł 1737], k. 14: „Pod Szkołę Żydowską”; [Sł 1738/2], k. 15; [Sł 1741], k. 15; [Sł 1742], k. 17; [Sł 1744], k. 46; [Sł 1745], k. 8; [Sł 1746/2], k. 6; [Sł 1764A], k. 2; [Sł 1764/2], k. 1: „Pierwsza Kwatery Rynku od Bugu. Pod Szkołą Żydowską, Izbą rabina, Szpitalem Żydowskim, y Łażnią”; [Sł 1765], k. 1.

⁶¹⁵ [Sł 1764/1], k. 10, ul. Brzeska: „Pod Szpytalem y Izbą Ruską”; [Sł 1764/2], k. 5: „Pod Szpitalem y Szkołą Ruską”; [Sł 1765], k. 7: „Pod Szpytalem y Izbą Ruską”.

⁶¹⁶ [Sł 1736], k. 28, Rynek: „Szpitalny Żydowski”; [Sł 1737], k. 15, Rynek: „Pod Szpitalem Żydowskim”; [Sł 1742], k. 17; [Sł 1746/2], k. 6; [Sł 1765], k. 1: „Pod [...] Szpitalem Żydowskim [...]”

⁶¹⁷ [Sł 1685/1], k. 11: „Placow Szpitalnych”; [Sł 1685/2], k. 12; [Sł 1718], k. 7, ul. Brzeska: „Szpitalne wolne”; [Sł 1722], k. 10; [Sł 1726], k. 37.

⁶¹⁸ [Sł 1764/1], k. 10, ul. Brzeska: „Pod Szpytalem y Izbą Ruską”; [Sł 1764/2], k. 5, ul. Brzeska: „To miejsce może bydz zgodne, na Officyne, teraz Szpital Katolicki stoi”; k. 5: „Pod Szpitalem y Szkołą Ruską”

⁶¹⁹ Inwentarze od 1679 do 1693 r. odnotowują plebanie [cerkiewną?] przy ulicy Przedzamcze (ulica ta była rejestrowana tylko w tych latach), zaś od 1722 r. przy ulicy Brzeskiej. W kolejnych inwentarzach ulica Przedzamcze nie była już odnotowywana, stąd można wysnuć wniosek, że była ona później częścią ulicy Brzeskiej. Dodajmy, że z zapisów niektórych inwentarzy wynika, że do cerkwi należały nawet trzy działki, np. plac, na którym stała cerkiew, plac z plebanią oraz bliżej nieokreślone „do cerkwi”.

⁶²⁰ [Sł 1679/1], k. 10, ul. Przedzamcze: „Do Plebanij placow”; [Sł 1679/2], k. 5; [Sł 1685/1], k. 11: „Place do Plebaniej”; [Sł 1685/2], k. 11; [Sł 1693], k. 14; k. 16, ul. Brzeska, Pierzeia od Bugu: „[...] Cerkiew stoi y Plebania”; [Sł 1722], k. 9, ul. Brzeska: „Do Plebanij”; [Sł 1726], k. 35, ul. Brzeska: „do Plebaniej alias Xiędza Sławatyckiego”; [Sł 1728], k. 12: „Plebanskich”; [Sł 1744], k. 41, „Cerkiewnych z Cmentarzem y Plebaniej”; [Sł 1745], k. 7, „Cerkiewnych z Cmentarzem y Plebanią”; [Sł 1746/1], k. 42, „Cerkiewnych z Cmentarzem i Plebanią”; [Sł 1765], k. 2: „Cerkiew założenia NP. Rożańcowey z Plebanią y Cmentarzem”.

⁶²¹ [Sł 1742], k. 15, ul. Brzeska: „Do Plebanij Sławatyckiej wol.”; [Sł 1744], k. 40: „pod Plebaniej y Kościołem Sławatyckim”; [Sł 1745], k. 5: „Pod Kościołem y Plebanią Sławatycką”; [Sł 1746/1], k. 40; [Sł 1746/2], k. 4; [Sł 1764/1], k. 8: „Pod Kościołem Plebanią Folwarkami”; [Sł 1764/2], k. 4; [Sł 1765], k. 5: „Pod Kościołem, Plebanią, Folwarkami Dwoma”.

się w Ryнку, wzmiankują go prawie wszystkie inwentarze⁶²². Od 1742 r. stał on pusty⁶²³, natomiast w źródłach z 1764 r. odnotowywano go razem ze szkołą, łaźnią oraz szpitalem⁶²⁴.

Inwentarze sławatyckie notują Rynek oraz 5 nazw ulic: Brzeska, Chełmska, Folwarkowa, Przedzamcze, Podzamcze, a także trzy bliżej nieokreślone: „Zagony lud[?]”, „Ludzie co na morgach za Bugiem” i „Zaulek z miasta idący w pole”. Najczęściej jednak lustrowanymi ulicami, oprócz Rynku, była ulica Brzeska, Chełmska i Folwarkowa. Sporadycznie odnotowywane nazwy ulic mogły być częścią większych ulic⁶²⁵.

W inwentarzu z 1656 i z lat 1718 – 1738 jako oddzielną grupę wyodrębniano działki żydowskie, nie wskazując jednak na ulice, w których się znajdowały.

Tabela 68. Nazwy ulic w Sławatyczach wzmiankowanych w inwentarzach, rewizjach w latach 1656–1765.

Ulica	1656	1679/1	1679/2	1685/1	1685/2	1693	1718	1722	1723	1726	1728	1736	1737
Rynek	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Place uliczne żydowskie	✓						✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Chełmska	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Folwarkowa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓	✓
Przedzamcze	✓	✓	✓	✓	✓	✓							
Brzeska		✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓
Podzamcze		✓	✓			✓				✓			
Zagony lud(?)		✓	✓										
Ludzie co na morgach za Bugiem						✓							
Zaulek z miasta idący w pole													

Ulica	1738/1	1738/2	1741	1742	1743/1	1743/2	1744	1745	1746/1	1746/2	1764/1	1764/2	1765
Rynek	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Place uliczne żydowskie	✓	✓											

⁶²² [Sł 1679/1], k. 6, Rynek: „Raw szkolnikami”; [Sł 1679/2], k. 3: „Raw [...]”; [Sł 1685/1], k. 7: „Raw Żydowski”; [Sł 1685/2], k. 7; [Sł 1693], k. 9; [Sł 1718], k. 1: „Rawowski”; [Sł 1722], k. 3: „Raw Żydowski”; [Sł 1723], k. 2; [Sł 1728], k. 8: „Dom Rabinowski”; [Sł 1736], k. 27: „Rabinowski”; [Sł 1737], k. 14; [Sł 1738/2], k. 15; [Sł 1741], k. 15: „Domek Rabinowski”.

⁶²³ [Sł 1742], k. 17, „Domek Rabinowski Pusty”; [Sł 1744], k. 46: „Po Rabinie”; [Sł 1745], k. 8; [Sł 1746/2], k. 6: „Porabinie”; [Sł 1765], k. 1: „Pogorzała”.

⁶²⁴ [Sł 1764/1], k. 2, „Pod Szkołą Żydowską, Izbą Rabina pogorzałą Szpitalem Żydowskim y Łaźnią”; [Sł 1764/2], k. 1.

⁶²⁵ Przykładem może tu być np. z ul. Przedzamcze, która przed 1718 r. mogła stać się częścią lub przedłużeniem ul. Brzeskiej. Świadczy o tym choćby wzmianka o plebanii (zob. przypis [...]) czy liczba działek – suma działek ul. Przedzamcze i Brzeskiej z lat 1656 – 1693 jest zbliżona do liczby działek ulicy Brzeskiej w późniejszych latach. Podobnie „Zaulek z miasta idący w pole” mógł być tożsamy z ul. Folwarkową – wzmiankuje się go w tych latach, w których brak ul. Folwarkowej, ponadto zauważa się podobną liczbę działek w obu ulicach.

<i>Chelmska</i>	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
<i>Folwarkowa</i>	✓	✓										✓	✓
<i>Przedzamcze</i>													
<i>Brzeska</i>	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
<i>Podzamcze</i>													
<i>Zagony lud(?)</i>													
<i>Ludzie co na morgach za Bugiem</i>													
<i>Zaulek z miasta idący w pole</i>				✓			✓	✓	✓	✓			

Opracowanie własne.

Podczas przeprowadzania lustracji miasta w niektórych latach (lub w jednym z inwentarzy z tego samego roku, np. ul. Brzeska w 1722 i 1743) pomijano wybrane ulice⁶²⁶. Interesujących wniosków dostarcza analiza wielkości i rozmieszczenia działek mieszkalnych w Rynku i ulicach⁶²⁷. Przyglądając się bliżej ich strukturze w Rynku, ul. Chelmskiej, Brzeskiej oraz Folwarkowej, zauważamy od około lat trzydziestych XVIII stulecia stopniowe powiększanie się przestrzenne miasta. Następowало jednocześnie coraz większe zróżnicowanie wielkości działek (mniejsze działki powstawały prawdopodobnie w wyniku podziałów majątkowych, zaś większe nadawane wybranym mieszczanom czy też szlachcie). Średnia wielkość działki rynkowej wynosiła 1,27 placu, zaś działki ulicznej 1 plac.

Tabela 69. Średnia liczba działek, placów oraz uśredniona wielkość działki mieszkalnej w najczęściej wzmiankowanych ulicach Sławatycz w świetle inwentarzy, rewizji z lat 1656 – 1765.

	Rynek	Chelmska	Brzeska	Folwarkowa
Średnia liczba działek	37	89	69	25
Średnia liczba placów	29	88	65	25
Średnia wielkość działki	1,27	1,01	1,04	1

Na temat gościńców i grobli inwentarze sławatyckie podają dość skąpe dane, informując jedynie o ich istnieniu w kontekście powinności mieszczan (obowiązek utrzymywania w

⁶²⁶ Warto dodać, że często inwentarze z tego samego roku różniły się między sobą pod względem np. liczby gospodarzy.

⁶²⁷ Ze względu na bardzo szczegółowe informacje źródłowe ograniczymy się do syntetycznego ujęcia zagadnienia wielkości działek.

dobrym stanie i napraw w razie konieczności)⁶²⁸. Mosty rejestrują źródła z lat 1736 i 1737⁶²⁹ oraz 1764⁶³⁰. Fosę wzmiankowano razem z zamkiem („Zamczysko”) w inwentarzach z 1764 i 1765⁶³¹.

Z budynków użyteczności publicznej źródła wymieniają tylko karczmę (karczmy?) oraz łaźnię żydowską. Nie sprecyzowano ani liczby karczem, ani ich położenia, zaś informacja o nich występuje w kontekście arendy⁶³². Łaźnia pojawia się w źródłach tylko raz, znajdowała się ona w Rynku, w jednej działce z szkołą, domem rabina i szpitalem⁶³³.

Spośród budynków gospodarczych inwentarze notują folwark, stodołę oraz spichlerz. Budynki folwarczne znajdowały się przy ulicy Chełmskiej i należały do szlachciców(?) Grodeckiego⁶³⁴ i Parczewskiego⁶³⁵. O stodołach wspomniano przy opisie powinności mieszczan, jednak bez wskazania ich położenia⁶³⁶, a także w inwentarzu z 1764 r. przy nazwisku jednego z mieszczan⁶³⁷. Bardzo często odnotowywano spichlerze; były one ulokowane przy ulicy Chełmskiej, nad Bugiem⁶³⁸. Jeden ze spichlerzy był do 1679(?)

⁶²⁸ Wszystkie opisy powinności mieszczan brzmią na ogół tak samo lub bardzo podobnie; [Sł 1679/1], k. 14: „Ciż mieszczanie powinni do naprawowania grobel y młynow [...]”; [Sł 1679/2], k. 8; [Sł 1685/1], k. 15: „Kiedy każą przywiezc mieszczanie powinni pieszych do grobel także według potrzeby Urząd dac [...] goscince naprawowac”; [Sł 1685/2], k. 15; [Sł 1693], k. 22; [Sł 1718], k. 13: „[...] Szarwarkiem podług Potrzeby Chrusty kamienie Pale do Grobli Młynowych wozic [...] ciz Goscince Naprawowac powinni”; [Sł 1736], k. 42; [Sł 1737], k. 29; [Sł 1738/1], k. 49; [Sł 1738/2], k. 27; [Sł 1741], k. 88; [Sł 1742], k. 22; [Sł 1743/1], k. 50; [Sł 1743/2], k. 53; [Sł 1745], k. 72; [Sł 1746/2], k. 50; [Sł 1764/1], k. 23; [Sł 1764/2], k. 11.

⁶²⁹ [Sł 1736], k. 33 „Ulica Brzeska za Mostem”; [Sł 1737], k. 19.

⁶³⁰ [Sł 1764/1], k. 23: „Szarwarków tyle ile potrzeba wyciągać będzie do Grobel Drog Mostow Młynow [...]”; [Sł 1764/2], k. 11.

⁶³¹ [Sł 1764/1], k. 2: „[...] z Zamczyskiem Starym wysoko Płasko w Kwadrat wysypanym Circiter Fossą opasanym u Ktorego ze trzech Stron Fossa stara ruynuiąca się [...]”; [Sł 1764/2], k. 2; [Sł 1765], k. 1: „[...] z Zamczyskiem Starym wysoko płasko w Kwadrat wysypanym około ktorego w Trzy Strony Fossa Ruynuiąca się [...]”.

⁶³² [Sł 1656], k. 9, przy opisie prowentu: „arenda karczemna do roku”; [Sł 1679/2], k. 8: „Aręda karczemna”; [Sł 1685/1], k. 14: „Za Arędę Karczemną od Arędarzów”; [Sł 1685/2], k. 15; [Sł 1693], k. 34: „Summariusz Intraty Roczney z Maiętności Sławatyckiey y Domaczewskiey. Arędy od Arędarzów z Sławatycz [...]”.

⁶³³ [Sł 1764/1], k. 2, „Pod Szkołą Żydowską, Izba Rabina pogorzała Szpitalem Żydowskim y Łaźnią”.

⁶³⁴ [Sł 1742], k. 14: „Budynki folwarczne ImP Grodeckiego”.

⁶³⁵ [Sł 1742], k. 14: „Budynki folwar. P. Parczewskiego”.

⁶³⁶ Mowa tu o stodołach skarbowych, należących do właściciela miasta; [Sł 1764/1], k. 23: „[...] Kop Trzy kazdy zwiozł do Stodoły Skarbowey”; [Sł 1764/2], k. 11.

⁶³⁷ [Sł 1764/2], k. 4, ul. Brzeska: „Jankiel Boyczon Stodoło”.

⁶³⁸ [Sł 1736], k. 133: „Spichlerz dobry jeden koniec naPalach, adrug i naziemi, Jednak naPniach Stoi [...]”; [Sł 1738/1], k. 4: „Imo Zulicy Chełmskiey naprawey ręce niedaleko Dworku ImPana Grodeckiego nad Samym Bugiem iest Stoiący nieczynny[?], ogrodzony ani oparkaniony iednym Szczytom od Bugu adrugim od Ulicy Tarcicami Zabitemi”;

2do. Szpichlerz niemały po budowany z Drzewa kostkowego, ieszcze wscianach dobry od Bugu napalach wysoko Stoiący od ulicy [...]”; [Sł 1743A], k. 6: „Imo Z ulicy Chełmskiey naprawey ręce niedaleko[?] Dworku[?] ImPana Grodeckiego nad Samym Bugiem iest stoiący niczym nieogrodzony ani oparkaniony iednym węglem do Bugu, a drugim do Ulicy, tarcicami zabity.

2do. Szpichlerz niemały pobudowany z Drzewa kostkowego [tekst nieczytelny], Stary, od Bugu na Palach wysoko stoiący Pale Płotkiem ogrodzone [...]. Przytym Szpichlerzu Panskim Skarbowym stawały szkuty [...]”.

własnością Sapiehów⁶³⁹, drugi(?) szlachcica Kopcia (do 1736?)⁶⁴⁰, a trzeci wojewody brzeskiego⁶⁴¹. Od 1737 r. spichlerz odnotowywano jako „skarbowy” (należący do właściciela miasta?)⁶⁴².

Z grupy obiektów związanych z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności inwentarze sławatyckie sygnalizują istnienie winnic, solarni, pasiek/barci oraz młynów. Jak wynika ze źródeł, uprawą i przetwórstwem winorośli zajmowało się co najmniej trzech Żydów, wymienianych z nazwiska. Swoje winnice posiadali oni przy ulicy Chełmskiej; wzmiankowano je w latach 1679, 1739, 1737, 1741, 1742, 1745 i 1746⁶⁴³. „Solarnię skarbową” rejestrują tylko inwentarze w 1764 r., znajdowała się ona na końcu ulicy Chełmskiej, od strony Bugu. Z jej opisu możemy wnioskować, że oprócz samej solarni do kompleksu wchodził budynek do składowania soli, określany „Szpichlerzem”, pomieszczenie mieszkalne z piecem chlebowym, stajnia oraz niewielki ogródek⁶⁴⁴. O pasiekach/barciach mówi się w kontekście powinności mieszczan, prawdopodobnie tego typu obiekty były rozmieszczone w mieście lub jego bliskiej okolicy⁶⁴⁵. Ważnym źródłem dochodu właściciela Sławatycz były młyny. Lustratorzy, w zależności od danego roku, rejestrowali od 2(?) do 4 młynów stojących nad Bugiem⁶⁴⁶. W

⁶³⁹ [Sł 1679/1], k. 8: „Sapieżyński na spichlerz z czynszu”.

⁶⁴⁰ [Sł 1685/1], k. 8, „Im Pana Kopcia płacą po 10 gr[?]”; [Sł 1685/2], k. 8; [Sł 1693], k. 11: „Szpichlerz Im Pana Kopcia płacą po 10 gr”; [Sł 1718], k. 3: „Szpichlerz ImPana Kopcia”; [Sł 1722], k. 6: „Szpichlerz ImP Kopcia”; [Sł 1726], k. 40: „Kopciowskie Szpichlerz stoj”; [Sł 1736], k. 30: „Kopciowskich gdzie Szpichlerz Skarbowy”.

⁶⁴¹ [Sł 1718], k. 3: „Szpichlerz ImPana Woiewody Brzeskiego”.

⁶⁴² [Sł 1728], k. 10: „2,5 Placow naktórych Szpichlerz stoi Panski”; [Sł 1737], k. 16: „Kartiukowskich[?] gdzie Szpichlerz Skarbowy”; [Sł 1738/2], k. 17: „[...] Gdzie Szpichlerz Skarbowy”; [Sł 1741], k. 10: „Pod Szpichlerzem Puste”; [Sł 1742], k. 14: „Pod szpichlerzem skarbowym”; [Sł 1744], k. 38; [Sł 1745], k. 3; [Sł 1746/1], k. 38; [Sł 1746/2], k. 2.

⁶⁴³ Nie wszystkich inwentarzach wskazano, w jakiej ulicy owi Żydzi posiadali winnice, jednak można przypuszczać, że cały czas chodziło o ulicę Chełmską; [Sł 1679/1], k. 8, ul. Chełmska: „Moszko Głuch gdzie Winnica”; [Sł 1679/2], k. 3; [Sł 1736], k. 28, place uliczne żydowskie: „tegoż Zelka Winnica”; k. 29, „Perca Mordechowicza pod Winnicą”; [Sł 1737], k. 15; [Sł 1741], k. 16: „Perca Mordechowicza pod Winnicą”; [Sł 1742], k. 18; [Sł 1745], k. 9; [Sł 1746/2], k. 7.

⁶⁴⁴ [Sł 1764/1], k. 12: „Pod Solarnią Skarbową”; k. 26: „Opisanie Solarni na koncu Ulicy Chełmskiej Zabudowanej. Idąc ku Folwarkowi Kuzawskiemu w lewey Ręce Solarnia Zabudowana w kwadrat mająca we Środku Szpichlerzów Dwa na Skład Soli z Drzewa kostkowego [...]. Piec z Kafel Zielonych z Piecem Chlebowym y Kominek z Gliny lepiący. [...] obok Izdebki Staienka na Koncu Goscina. [...] międzyIzbą y Staienką wyrócone z Parkanem drug[fragment karty urwany]. Ta Solarnia ze wszystkim Zabudowaniem Stara zła Z[fragment karty urwany] potrzebuie reparacyi przy tey z obu stron Ogrody nie wielkie”; [Sł 1764/2], k. 7, opis k. 13.

⁶⁴⁵ Na ogół fragment dotyczący pasiek/barci brzmi identycznie lub bardzo podobnie w innych inwentarzach, wobec czego ograniczymy się do podania fragmentu z jednego tylko źródła; [Sł 1685/2], k. 15: „Od pszczoł, tak ulenicznych w pasiekach iako y w barciach, gđziesie tylko naydą wmiescie połowica ma nalezec Dworowi, y nie powinien Żaden podbierac y podmiatywac, az przy Urzędniku tamecznym”; [Sł 1693], k. 22; [Sł 1718], k. 13; [Sł 1722], k. 69; [Sł 1736], k. 41; [Sł 1737], k. 29; [Sł 1738/1], k. 49; [Sł 1738/2], k. 27; [Sł 1741], k. 88; [Sł 1742], k. 22; [Sł 1743A], k. 50; [Sł 1734/2], k. 53; [Sł 1745], k. 71; [Sł 1746/2], k. 63.

⁶⁴⁶ [Sł 1656], k. 8: „Młynarze Sławatycy Trzech Młynów [...]”; [Sł 1679/1], k. 14: „Młynarze ode dwóch[?] młynow za zboze miareczne za Węgorze daia Czynszu 44 zł”; [Sł 1679/2], k. 9; [Sł 1685/1], k. 6: „Młyny na Bugu do Sławatycz Należące.

1. Młyn w którym Młynarz Hawryło Kuryluk.

inwentarzach z 1764 r. wspomina się o młynie „pływającym”, zlokalizowanym w sąsiedztwie cerkwi i zamku⁶⁴⁷, a także o młynach wiatrowych⁶⁴⁸.

W inwentarzach sławatyckich nie znajdziemy informacji na temat rozmieszczenia poszczególnych pól, jak to miało miejsce w przypadku innych miejscowości, będących przedmiotem niniejszej rozprawy. Lustratorzy ograniczali się jedynie do podania liczby włók i folwarków, a także wysokości czynszu z tychże. Co się odnosi do ogrodów, to źródła wzmiankują je tylko kilkakrotnie; posiadali je nieliczni mieszkańcy (m. in. wójt – pan Grodecki)⁶⁴⁹. Inwentarze również bardzo niewiele mówią na temat łąk – w jednym ze źródeł z

2. Młyn w którym Młynarz Ostap Wireczuk.

3. Młyn Spólny z Panem Grodeckim”; [Sł 1685B], k. 6, opis powinności młynarzy; [Sł 1693], k. 21: „Młyny na Bugu do Sławatycz Należące.

1. Młyn w którym Młynarz Hawryło Kuryluk płaci zł 24.

2. Młyn w którym Młynarz Ostap Hirczuk[?] płaci zł 24.

3. Młyn w którym Hryc Zielonka płaci zł 24. 4. Młyn P. Grodeckiego, z którego należało zł 12 do Percepty [...]”; [Sł 1718], k. 12: „Od Młynarzów Cztyrech Buznych zł 200”; [Sł 1726], k. 41; [Sł 1728], k. 14: „Ode Młynarzów 4. Buznych zł 200”; [Sł 1736], k. 42; [Sł 1737], k. 28; [Sł 1738/1], k. 29: „Opisanie Młynów wszystkich Buznych y Rzecznych, w Państwie Sławatyckim znajdujących się 15 Iuli[?]”.

1mo. Młyn Zadni Stary na bugu [sic!] Antona Ochrymiuka y Iwana Bohdana Młynarzów, jeszcze dobry zewszystkim.

2do. Młyn nabugu [sic!] Chwesia Szaleckiego, y Jarmosza Sołoduchi dobry tylko Skrzynia zła, stary zły
3tio. Młyn nied[tekst nieczytelny] dobry zewszystkiem Karpia Kurylika, y Iwana Kurylika Młynarzów
dobry

4to. Młyn Stary Zły, nabugu [sic!] także, Sawki Gruda, y Andrzeja Szaleckiego Młynarzów, reparacyi Trzeba. Grobla przytym poprawy potrzebuie y powyżej Jama[?, tama?] na olędry także”; [Sł 1738B], k. 27, opis powinności młynarzy; [Sł 1741], k. 88, opis powinności młynarzy; [Sł 1742], k. 22, opis powinności młynarzy; [Sł 1743/1], k. 32, opis powinności młynarzy; [Sł 1743/2], k. 53, opis powinności młynarzy; [Sł 1742], k. 72, opis powinności młynarzy; [Sł 1746/2], k. 10: „Od Młynarzów 4 Buznych zł 500”.

⁶⁴⁷ [Sł 1764/1], k. 24: „Opisanie Młynu Buznego Mieyskiego. Młyn na Bugu Rzece pływający Tarcicami obity a zwierzchu Tarcicami Kryty Dobry ze wszystkim żelazem [...] Za Zamczyskiem Starym pod Cerkwią Grobla dla przechodzących Statków różnych poruynowana”; [Sł 1764/2], k. 12

⁶⁴⁸ [Sł 1764/1], k. 24: „Opisanie Młynów Wietrznych. Idąc ze wsi Leszny ku Przedmiesciowi Ulicy Brzeskiej nazwanemu w lewey ręce niedaleko od Bugu Młynów Trzy wietrznych nowobudowanych obok siebie stojących. Te Młyny Tarcicami obite a Gętami [sic!] kryte. Z tych trzech młynów jeden od nawalnego wichru zdezelowany zgruntu reparacyi potrzebuie. Drugi in Parte tylko reparacyi potrzebuie. Trzeci zaś ze wszystkim dobry. W tych Młynach necessaria należące znajdują się jak powinny być [sic!] zewszystkim. Excepto Lin y oskadow* dwóch które Moskale zabrali”; [Sł 1764/2], k. 12: „Jadąc ze wsi Leszny ku Przedmiesciowi Ulicy Brzeskiej na zwaney [sic!] nalewey ręce niedaleko od Bugu Młynów wietrznych nowo wybudowanych obok siebie stojących. Trzy Te Tarcicami Obite Gontami pokryte ze wszystkim do nich należącym Żelazem Kamieniami, oraz Porządkiem. Tym że Młynom służącym w Strazy y Pilnowaniu Młynarzów Mieyskich zostają Chociaż niedawna wybudowano Reparacyi y poprawienia potrzebuie”.

⁶⁴⁹ [Sł 1679/2], k. 7: „P. Grodecki Starszy za przywilejem[?] trzyma Ogrodowych Swoich na Słacheckim w Sławatyczach gruntów”; [Sł 1741], k. 10, ul. Chełmska: „Matiar Ogrodem trzyma”, „Wasko Borysiuk trzyma Ogrodem” i nast.; [Sł 1742], k. 14, ul. Chełmska: „Petro Matejuk Ogrodem” i nast.; [Sł 1746/2], k. 5, ul. Brzeska: „Oyca Hrudzanskiego Ogrodem”; [Sł 1764/1], k. 6, ul. Brzeska: „Maciej Lewkowicz Ogrodem”, „Kiryło Klimczak Ogrodem” i nast.; [Sł 1764/2], k. 3, ul. Brzeska: „Daniło Litwin Ogrodem” i nast.; [Sł 1765], k. 3, ul. Brzeska: „Filip Ochrem Ogrodem” i nast.

1679 r. zanotowano, że łąkę posiadał pan Grodecki Starszy⁶⁵⁰. Kolejna wzmianka o łąkach pochodzi dopiero z 1764 r., wspomina się o nich w kontekście powinności mieszczan⁶⁵¹.

Podsumowując zebrane dotychczas wzmianki źródłowe odnoszące się do elementów przestrzeni miejskiej w Sławatyczach zauważamy, że najbardziej szczegółowe inwentarze pochodzą z 1764 r., zaś najuboższe w informacje z lat 1722, 1728 i 1738. Najwięcej uwagi ilustratorzy przykładali do ulic i szlaków komunikacyjnych, do obiektów związanych z funkcjonowaniem wspólnot religijnych i gruntów rolnych. W każdym inwentarzu wymienione są nazwy ulic, w większości (23/26) podawano rozdział działek mieszkalnych, równie często wspominano o gościńcu (13/26) oraz groblach młynowych (17/26). Dodać należy, że w przypadku lat, w których sporządzono po dwa inwentarze, nie zawsze podawano te same informacje. Np. w inwentarzu 1722A odnotowano szpital, zaś w inwentarzu 1722B już go pominęto. Takich przykładów znajdziemy oczywiście o wiele więcej.

Dzięki dużej szczegółowości inwentarzy sławatyckich możliwe jest naniesienie na dziewiętnastowieczny plan wielu elementów przestrzeni, odnotowywanych w źródłach.

Sławatycze leżały na drodze wiodącej z Brześcia Litewskiego do Włodawy. Wschodnia część miasta opiera się o rzekę Bug⁶⁵², zachodnia o pola uprawne.

Miasto otrzymało wydłużony kształt, dostosowany do przepływającej obok rzeki, będący pozostałością po osadzie wiejskiej, na gruntach której dokonano lokacji miejskiej. W centrum wytyczono kwadratowy Rynek⁶⁵³, z którego dwóch przeciwległych narożników wychodziły dwie główne ulice – w kierunku północnym Brzeska, zaś w południowym Chełmska. Co do lokalizacji ulicy Folwarkowej są pewne wątpliwości (występuje w inwentarzach także jako „Zaulek z miasta idący w pole”). Mogła być ona równoległa lub prostopadła do ul. Chełmskiej⁶⁵⁴.

Jak wynika z osiemnastowiecznego planu, kościół i cerkiew zostały ulokowane w północnej części miasta, przy ulicy Brzeskiej, po przeciwnych stronach – kościół po lewej

⁶⁵⁰ [Sł 1679/2], k. 7: „Pan Grodecki Starszy [...] Kąd wymierzono y z Łąką Łuszkim[?], ten trzyma [...]”.

⁶⁵¹ [Sł 1764/1], k. 23: „6tio. Ciż Mieszczanie za wolne łowienie Ryb wszelkiemi Statkami wBugu y po zatokach mieyskich Łąk procz niewodu ogolnie przy czynszu Złotych Dwadziescia do Skarbu wypłacać tenenter”; [Sł 1764/2], k. 13.

⁶⁵² Tak bliskie sąsiedztwo z rzeką niesło ze sobą negatywne skutki – w źródłach z 1764 r. wspominano o działkach zabranych przez rzekę.

⁶⁵³ Pomimo kwadratowego kształtu, jak wynika z treści inwentarzy, przeciwległe pierzeje nie były równe; układ działek rynkowych zawierał się średnio w proporcjach 4x15.

⁶⁵⁴ Pozostałych nazw ulic, ze względu na ich sporadyczne występowanie, nie nanoszono na plan.

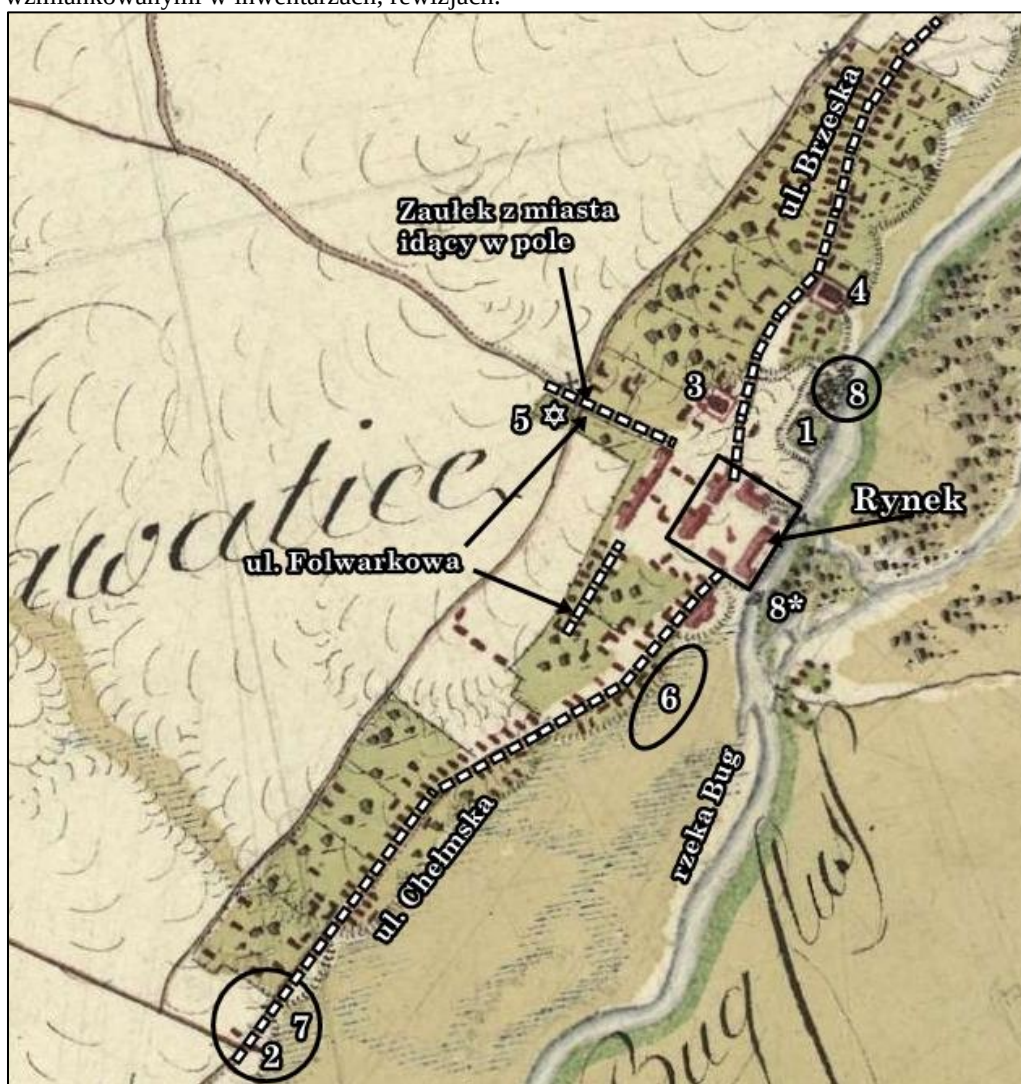
stronie (idąc od Rynku), cerkiew z cmentarzem po prawej⁶⁵⁵. Przy świątyniach znajdowały się budynki mieszkalne duchownych. Społeczność żydowska swoje obiekty sakralne posiadała w Rynku – co było związane z ich największą tam koncentracją. Jedynie cmentarz żydowski mieścił się na obrzeżach miasta, przy ulicy Folwarkowej. Jeśli natomiast porównamy plan osiemnastowieczny ze stanem dzisiejszym, zauważymy, że świątynie stoją naprzeciwko siebie, mimo tego, że w dostępnych opracowaniach na temat cerkwi sławatyckiej podkreśla się, że mimo zniszczeń czy pożarów, zawsze była budowana w tym samym miejscu.

Budynki związane z funkcjonowaniem gospodarki pańskiej, takie jak rezydencja ekonomiczna czy solarnia znajdowały się na końcu ulicy Chełmskiej, skąd niedaleko było do dworu właściciela w sąsiedniej Kuzawce.

Co do umiejscowienia innych elementów, wzmiankowanych w źródłach, to ze względu na zbyt lakoniczne opisy i brak jednoznacznej legendy, trudno je poprawnie umieścić na wycinku mapy Heldensfelda, wobec czego oznaczono je (pod dołączonym planem) znakami zapytania.

⁶⁵⁵ Cmentarz znajdował się między kościołem katolickim a cerkwią; grzebano na nim zarówno katolików, jak i grekokatolików. W XIX stuleciu na północnych obrzeżach miasta założono nowy cmentarz; M. Wasilczyk, *Powstanie parafii unickiej w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 11(2010), s. 31.

Plan 15. Sławatycze na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi ulicami i obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach, rewizjach.

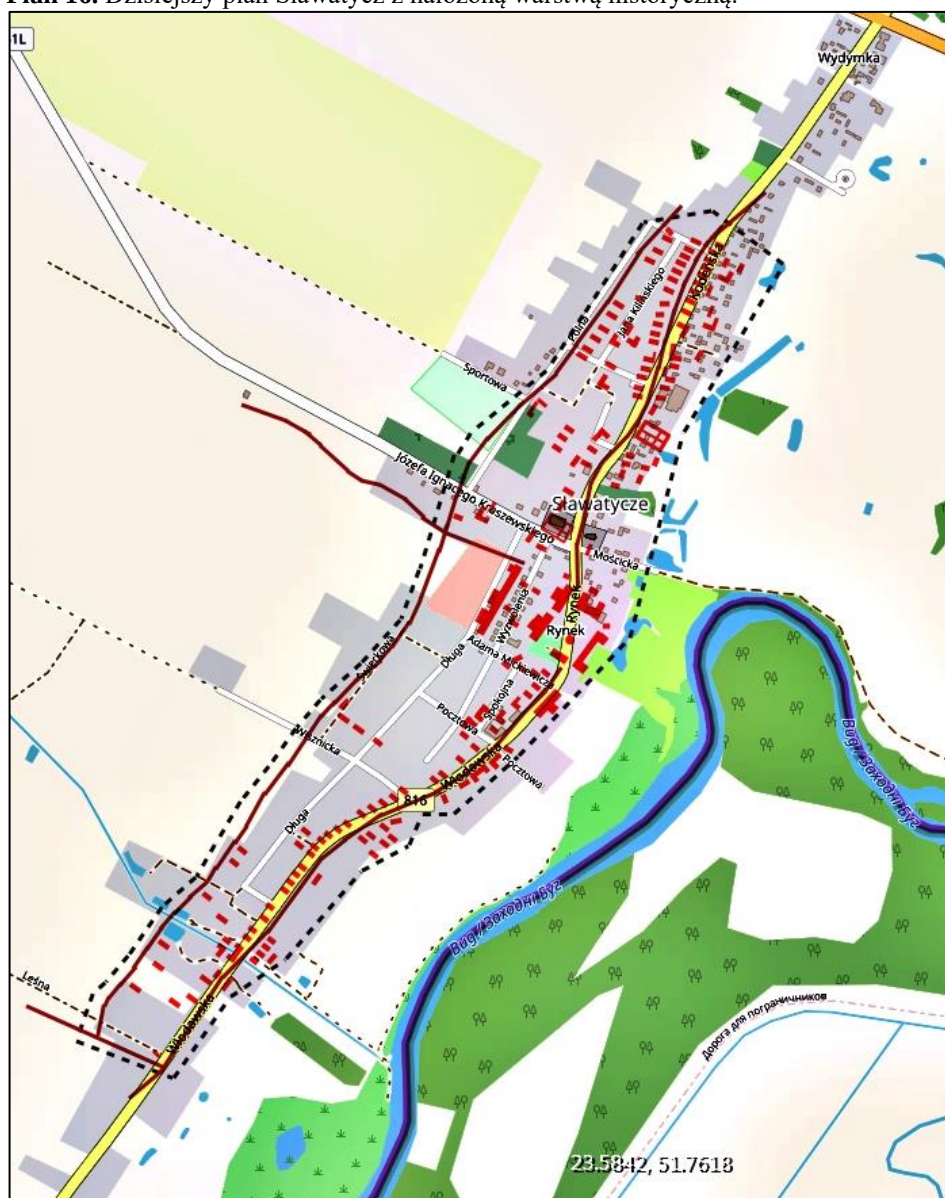

Ze względu na skąpe dane źródłowe położenie zamku i młyna bużnego mają charakter hipotetyczny. Z powodu niskiej jakości planu, nie oznaczano plebanii, cmentarza chrześcijańskiego oraz obiektów znajdujących się w Ryнку.

- 1. Zamek?
- 2. Rezydencja ekonomiczna
- 3. Kościół
- 4. Cerkiew
- 5. Cmentarz żydowski?
- 6. Spichlerze?
- 7. Solarnia skarbowa
- 8. Młyny
- 8* Młyn bużny? Wzmiankowany w inwentarzu 1764A.

Sławatycze utrzymały swój układ przestrzenny z okresu przedrozbiorowego. Podobnie, jak dawniej, tak i obecnie, osią miejscowości są dwie ulice – Kodeńska (d. Brzeska) oraz Włodawska (d. Chełmska). Z biegiem lat (XIX–XX w.) wytyczono nowe ulice, zaś przez Rynek poprowadzono główną ulicę, której jednak część do dzisiaj nosi nazwę Rynek. Nazwy ulic wzmiankowane w źródłach nie zachowały się do czasów nam współczesnych.

Plan 16. Dzisiejszy plan Sławatycz z nałożoną warstwą historyczną.

Wohyń

Dla Wohynia posiadamy trzy inwentarze (1566, 1570, 1588) oraz dwa rejestry podymnego (1667 i 1690)⁶⁵⁶. W porównaniu z inwentarzami Łomaz i Piszczaca, nie są one tak szczegółowe, brak w nich wielu elementów (np. świątyń), często podawane tam dane mają bardzo ogólny charakter.

O kompleksach leśnych należących do miasta (a raczej do dworu) informuje tylko inwentarz z roku 1588, mówiący o puszczy, bez wskazywania jego dokładnej lokalizacji⁶⁵⁷.

⁶⁵⁶ Ze względu na brak informacji na temat elementów przestrzeni w rejestrach podymnego, nie będziemy ich brali pod uwagę w tym rozdziale.

⁶⁵⁷ [Wh 1588], k. 32: „Puszcza Dwora Wońskiego”.

W źródłach wspomina się o „pożytkach” na rzecz zbudowania ratusza; jak wynika z treści, cały czas był on w budowie⁶⁵⁸. Równie niewiele informacji znajdujemy na temat dworu; wiadomo, że znajdował się on we wsi o obok o tej samej nazwie⁶⁵⁹, a w latach 80. XVI stulecia był jeszcze w budowie⁶⁶⁰.

Nazwy ulic zarejestrowano wyłącznie w inwentarzu z 1566 r., oprócz Rynku lustratorzy odnotowali pięć ulic: Do Parczewa, Gościńcem Łukowskim, Nad Stawem, Kowalska i Średnia. Podobnie, jak w przypadku Łomaz i Piszczaca, wielkość działek mieszkalnych i ogrodowych podawano w prętach. Najczęściej spotykanymi w Rynku i ulicach były działki między 1,25 a 1,5 pręta, natomiast średnia wielkość działki mieszkalnej wynosiła około 1,63 placu.

Tabela 70. Porównanie liczby prętów i działek w Rynku i poszczególnych ulicach Wohynia w świetle rewizji z 1566 r.

	Rynek	Nad Stawem	Do Parczewa	Gościńcem Łukowskim	Kowalska	Średnia
Pręty	38,25	62,25	54,75	29,5	89,75	35,25
Działki	20	67	46	24	34	18
Średnia	1,91	0,92	1,19	1,22	2,63	1,95

Dane przedstawione w Tabeli 70 pozwalają wnioskować, że statystycznie największe działki występowały przy ulicy Kowalskiej, natomiast najmniejsze przy ulicy Nad Stawem. Największą pod względem liczby działek była ul. Nad Stawem (67 parceli), zaś najmniejszą ul. Średnia (18 parceli).

⁶⁵⁸ [Wh 1588], k. 32: „Pozytky Mieszkcie do Skrzynky Które miesczanom przydano na zbudowanie Ratusza, y poprawie ma wszelakiego porzadku w miescie”.

⁶⁵⁹ [Wh 1570], s. 13: „Ta wieś [Wohin] do starostwa wohińskiego należy. Leży tuż przy miasteczku Wohiuniu, jest w niej folwark dobry i dwór JKM przez pana trockiego zbudowany”.

⁶⁶⁰ [Wh 1588], k. 24: „Dwor JEKMości Woinsky. Budowanie JKM Dwora Dworzanin JKM Urodzony pan Lamperts[?] Urader[?]. Podaiącz[?] starostwo Brzeskie, JM panu Wilenskiemu, spisał y na regestrze Podal”; [Wh 1566], s. 370: „Дворъ его королевское милости Воинский. Будоване того двора з иншими речми, на господарство належачими, то особлеве нижей есть описано”.

Plan 17. Wohyń na wycinku mapy Heldensfelda (1801 – 1804) z zaznaczonymi ulicami i obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

M – mosty

Większość mieszczan posiadała za działką mieszkalną działkę przeznaczoną na ogród⁶⁶¹. Zazwyczaj działki ogrodowe były dużo większe od mieszkalnych, nawet dziesięciokrotnie i więcej, jednak nie było określonej reguły. Mieszkańcy Rynku mieli ogrody nie większe niż 2 pręty, zaś właściciele parceli ulicznych nawet 29 – prętowe. Niektórzy mieszczaństwo posiadali ogrody na przedmieściach; tam działki ogrodowe były na ogół dużo większe, sięgające nawet 90 prętów. Lustratorzy odnotowywali u części mieszkańców działki przeznaczone na sianożęty, jednak nie wiadomo, czy mieściły się one za parcelą mieszkalną i ogrodem, czy gdzieś za miastem. Ich wielkość wahała się od 1 do 90 prętów.

⁶⁶¹ Niektórzy posiadali tylko działki ogrodowe, bez działek mieszkalnych.

Tabela 71. Rozpiętość działek sadzibnych (mieszkalnych), ogrodowych i sianożętnych w Ryнку, ulicach i na przedmieściach Wohynia w świetle rewizji z 1566 r.

	Sadzibne	Ogrodowe	Sianożętne
Rynek	1,25 – 3,25	1 – 2	
Ulice	0,25 – 6	1 – 29	1 – 24
Przedmieścia		1 – 90	2 – 80

Lustracja z 1566 r. odnotowuje aż trzy gościńce: Łukowski⁶⁶², Kozirynski (Międzyrzecki)⁶⁶³ i Kocki⁶⁶⁴. Wszystkie trzy źródła informują o przedmieściach; w lustracji z 1570 r. i rewizji z 1588 mówi się o nich w kontekście liczby prętów ogrodowych i wysokości dochodu z nich⁶⁶⁵, w lustracji z 1566 r. wymieniono właścicieli działek ogrodowych i sianożętnych⁶⁶⁶. Mosty poświadczają źródła z lat 1566 i 1588, lecz nie wskazują na ich dokładną lokalizację⁶⁶⁷, zaś istnienie grobli (grobel) nadmienia lustracja z roku 1570 w kontekście cła grobelnego⁶⁶⁸.

W Wohyniu lustratorów interesowały tylko dwa typy budynków: karczmy i młyny. Niestety, ograniczano się wyłącznie do podania ich liczby (karczem) oraz wysokości dochodów z nich osiągniętych. Źródło z 1566 r. notuje aż 22 karczmy piwne i 4 gorzałczane i 1 miodową⁶⁶⁹, zaś cztery lata później (w 1570 r.) było już 29 karczem piwnych i tylko 2 gorzałczane⁶⁷⁰. Młyny wzmiankuje wyłącznie źródło z roku 1588⁶⁷¹.

Wszystkie trzy źródła wspominają o włókach, jednakże żadne nie podaje nawet przybliżonej ich lokalizacji. Urzędnicy sporządzający lustrację dóbr poprzestali na podaniu liczby włók czy też wymienieniu gospodarzy je posiadających oraz wysokości czynszów i

⁶⁶² [Wh 1566b], s. 373: „Улица гостинцомъ Луковскимъ”.

⁶⁶³ [Wh 1566b], s. 373: „Улица Ковалская ку гостинцу Козиринскому”.

⁶⁶⁴ [Wh 1566b], s. 375: „Огороди над гостинцомъ Коцкимъ”.

⁶⁶⁵ [Wh 1570b], s. 11: „Na przedmieściu ogrodnych prętów 2941, płacą z każdego po pieniądzu jednemu na rok, uczyni kop 4/54/1”; [Wh 1588], k. k. 24: „Na Przedmieściu ogrodowych prętów”.

⁶⁶⁶ [Wh 1566b], s. 374: „Огороди на предместю”.

⁶⁶⁷ [Wh 1588], k. 24: „mostowe”; [Wh 1566], s. 376: „Огороди за мосткомъ над дорогою Залесскою”.

⁶⁶⁸ [Wh 1570b], s. 12: „Cło grobelne. Dawają do dworu wońskiego od każdej kolasy soli po stu tołp i po groszu lit. jednemu, a od innych wozów kupieckich po 1 gr”.

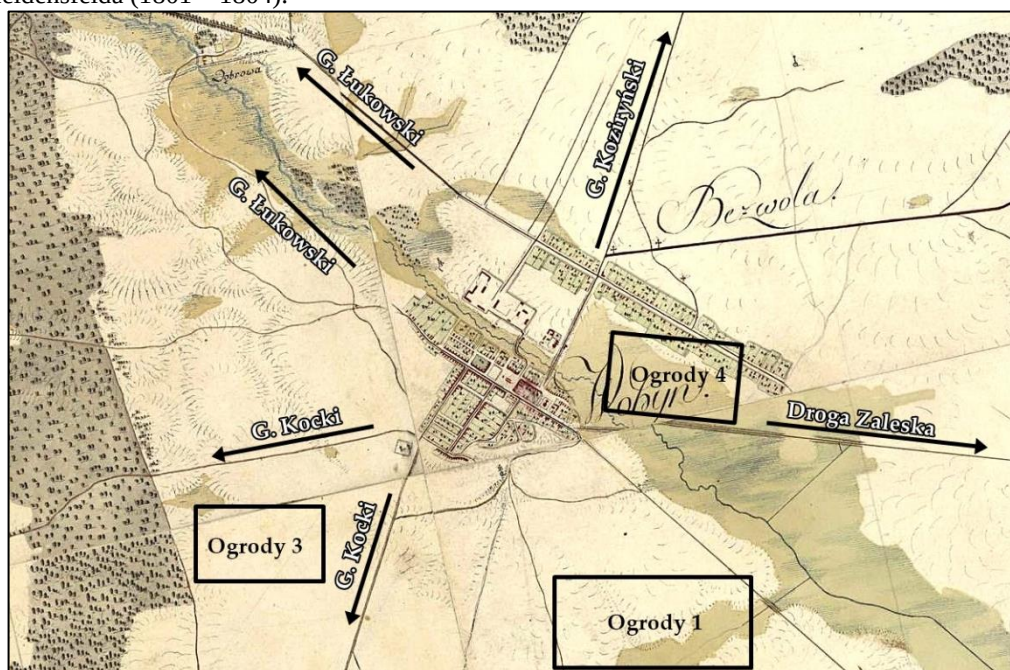
⁶⁶⁹ [Wh 1566b], s. 377. Lustratorzy wymieniają tu poszczególnych właścicieli karczem.

⁶⁷⁰ [Wh 1570b], s. 12: „Karczmy. Piwnych karczem 29, między któremi wolnych 2, wojtowska 1, a plebańska druga. Na płacie karczem 27 [...]. Miodowych karczem na ten czas żadnej nie masz z tej przyczyny, że się trafił rok niemiodowny, ale innych czasów bywa ich kilka i płacą z każdej po kopie. Gorzałczanych karczem 2 [...]”

⁶⁷¹ [Wh 1588], k. 25: „Arendy z młynow i karczem”.

całości dochodu⁶⁷². Także i ogrody poświadczano w każdym ze źródeł⁶⁷³, jednak tylko na podstawie lustracji z 1566 r. możemy ustalić w przybliżeniu ich lokalizację. Część mieszczan, jak wspomnieliśmy wyżej, posiadała ogrody za działkami mieszkalnymi. Ogrody znajdowały się również na przedmieściu, w kilku częściach: na drodze do folwarków miejskich⁶⁷⁴, na drodze do „Gniłego stoku[?]”⁶⁷⁵, ogrody nad gościńcem kockim⁶⁷⁶ i za mostem, w pobliżu drogi Zaleskiej⁶⁷⁷. Równie niewiele informacji, co w przypadku włók, zostawili lustratorzy na temat sianozęci; znów źródła z lat 1570⁶⁷⁸ i 1588⁶⁷⁹ określają liczbę prętów, natomiast z lustracji z 1566 r. wiemy, że działki sianozętne otrzymali niektórzy mieszczanie za działkami mieszkalnymi i ogrodowymi w ulicach oraz na przedmieściu.

Mapa 9. Ogrody, gościńce i drogi w Wohyniu wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach na mapie Heldensfelda (1801 – 1804).

⁶⁷² [Wh 1570b], s. 11: „Włoki. Włok w tem mieście miary chełmieńskiej 167 gruntu dobrego, z których mieszczanie, jako nam dali sprawę, nie powinni więcej płacić z włoki wedle przywileju swego jedno po 30 gr lit. [...]”; [Wh 1588], k. 25: „Włok miesckich 167 zktorych iako dali sprawę mieszczanie 13 spustoszało włok 49 ½ iż niezagraniczono[?] odziemian P. Branickich, Napłacie włok 117 ½ po gr[?] 67 czynszu kop 121/25”. W lustracji z 1566 r. podano nazwiska gospodarzy posiadających nie włoki, lecz półwłoczki; [Wh 1566], s. 377 – 378.

⁶⁷³ W latach 1570 i 1588 poprzestano wyłącznie na podaniu liczby prętów ogrodowych przy działkach mieszkalnych i na przedmieściu; [Wh 1570b], s. 11: „Zatyłkowych ogrodnich prętów 1273 [...] Na przedmieściu ogrodnich prętów 2941 [...]”; [Wh 1588], k. 24: „Przy Sadzibach ogrodnich pr 1274½ z których wolny pręt 1 na płaczie prętów 1273½ [...] Naprzedmieszcziu ogrodnich pręthow 2641 [...]”.

⁶⁷⁴ [Wh 1566b], s. 374: „Огорода на передместю. Огорода хмеллници, которие идуть ку фолваркомъ месцкимъ”. [Ogrody 1]

⁶⁷⁵ [Wh 1566b], s. 375: „Огорода, которие идуть до Гнилого стоку”. [Ogrody 2]

⁶⁷⁶ [Wh 1566b], s. 375: „Огорода надъ гостинцомъ Кockимъ”. [Ogrody 3]

⁶⁷⁷ [Wh 1566b], s. 376: „Огорода за мосткомъ надъ дорогою Залесскою”. [Ogrody 4]

⁶⁷⁸ [Wh 1570b], s. 11: „Sianożętnych prętów, [...], a jest wszystkich, okrom wolnych, 823 [...]”.

⁶⁷⁹ [Wh 1588], k. 24: „Sianożętnych pręthow 823½ [...]”.

Na podstawie zebranych dotąd informacji o elementach przestrzeni miejskiej Wohynia możemy wywnioskować, że w przypadku tego miasta królewscy urzędnicy najczęściej uwagi przykładali do zliczenia dochodu z miasta. Widać to szczególnie w źródłach z 1570 i 1588 r. – lustratorów nie interesowały ani nazwy ulic i liczba mieszkańców, tylko ogólna liczba prętów poszczególnych typów gruntów i wysokość czynszu. Nieco więcej szczegółów na temat przestrzeni miejskiej zawarto w lustracji z 1566 r. – wymieniono tam nazwy ulic (wraz z listą gospodarzy), podano wielkość posiadanych przez mieszczan działek; w tekście lustracji znajdujemy wskazówki co do położenia ogrodów na przedmieściach. W żadnym ze źródeł nie opisano położenia gruntów rolnych (oprócz ogrodów na przedmieściu w 1566 r.).

Lustratorzy pominęli całkowicie obiekty związane z działalnością wspólnot religijnych – w treści źródeł na próżno doszukiwać się wzmianek na temat kościoła, cerkwi czy cmentarza, co nie oznacza bynajmniej, że w XVI w. tam nie istniały. Dodajmy, że na dziewiętnastowiecznym planie zaznaczono te budynki (zob. Plan 17).

Miasto zostało ulokowane nad rzeką Piwonią (niewzmiankowana), w odległości około 11 km na wschód od Radzyna Podlaskiego i około 15 km na północny zachód od Parczewa. W okresie staropolskim Wohyń znajdował się w pobliżu dróg do Łukowa, Międzyrzeca (Podlaskiego) i Kocka. Od zachodu, południa i wschodu otaczały go kompleksy leśne. Miasto otrzymało trapezowaty/trójkątny kształt wraz z siecią ulic przecinających się pod kątem prostym. Ośią miejscowości jest ulica przecinająca miasto od wschodu do zachodu, dzieląc je niejako na dwie części – północną (wydłużoną) i południową (trójkątną/trapezową). W osiemnastowiecznym planie, oprócz Rynku w północnej części, dostrzegamy niewielki plac w części południowej. Dwór królewski (wraz z całym zespołem budynków), jak możemy domyślać się na podstawie planu osiemnastowiecznego, mieścił się za rzeczką Piwonią, po północnej stronie miasta. W planie dostrzegamy także obiekty sakralne (niewzmiankowane w źródłach): kościół i/lub cerkiew i cmentarz. Jedna z budowli sakralnych była położona na obrzeżach miasta, naprzeciw kompleksu dworskiego, zaś druga we wschodniej części miasta. Cmentarz natomiast ulokowany został na południowo - zachodnim skraju miasta.

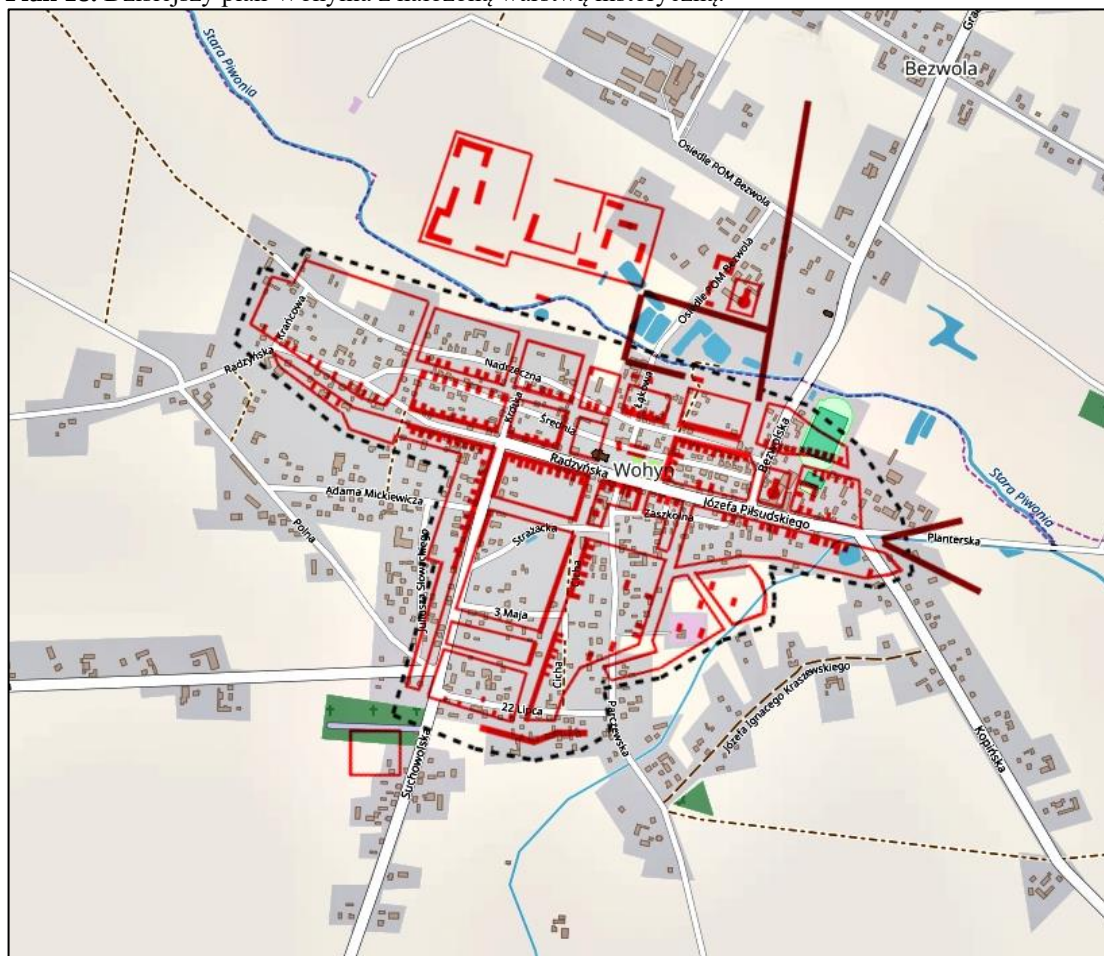
Z nazw ulic, wzmiankowanych w źródłach, do naszych czasów utrzymały się dwie: Średnia i Parczewska (w źródle Do Parczewa). W miejsce Rynku funkcjonuje Plac 9 września 1939⁶⁸⁰. Niestety, z powodu zbyt skąpych informacji źródłowych, nie możemy być pewni co

⁶⁸⁰ <https://geoportal360.pl/map/#l:51.75504,22.78569,16;p:MDYxNTA4XzJuMDAwMS4zNzAvMg==> [05.05.2021].

do tego, czy dzisiejsze ulice Średnia i Parczewska znajdowały się w tym samym miejscu w okresie staropolskim⁶⁸¹.

Z nałożenia osiemnastowiecznej siatki ulic na plan dzisiejszy da się wywnioskować, że miasto w ciągu swego istnienia uległo pewnej rozbudowie i zmianom w układzie ulic⁶⁸². Nowe ulice prawdopodobnie wytyczono w XIX i XX stuleciu; przypuszczalnie spowodowało to zmianę biegu starych. Miejscowość rozbudowała się głównie w kierunku wschodnim i zachodnim.

Plan 18. Dzisiejszy plan Wohynia z nałożoną warstwą historyczną.

⁶⁸¹ Jak wielokrotnie podkreślano, umiejscowienie na dziewiętnastowiecznych planach poszczególnych nazw ulic wzmiankowanych w źródłach mają wyłącznie charakter hipotetyczny.

⁶⁸² Dodać należy, iż kartografowie sporządzający plan Wohynia popełnili pewne błędy w obliczeniach. Osiemnastowieczny plan jest o kilkanaście stopni przesunięty na wschód. W przypadku innych miejscowości, omawianych w niniejszej rozprawie, nie dostrzeżono takich odchyleń, plany na ogół pokrywały się ze sobą. W niżej przedstawionym planie, z nałożonymi warstwami, dokonano korekty, mimo tego widać znaczne różnice.

Wnioski końcowe

Nazwy ulic

Interesującym zagadnieniem, wymagającym głębszej analizy, są nazwy ulic wzmiankowane w źródłach. Miały one za zadanie informować o pewnych warunkach, czy to geograficznych, czy społecznych. Nazwy odnoszące się do środowiska naturalnego niejednokrotnie pozwalały badaczom zrekonstruować warunki geograficzne dawnego miasta. Nazwy te nierzadko występowały na obrzeżach średniowiecznych czy nowożytnych miast⁶⁸³. Agnieszka Myszka wskazuje, że w urbanonimii okresu staropolskiego funkcjonowały wyłącznie nazwy odnoszące się do rzeczywistości, nazwy abstrakcyjne zaczęły się pojawiać dopiero od połowy XIX stulecia⁶⁸⁴.

Nazwy ulic zarejestrowane w omawianych miejscowościach, ze względu na ich pochodzenie, możemy podzielić na kilka grup: od nazw miejscowości, od obiektów fizjograficznych, od przeznaczenia budynków, od nazw zawodów/grup społecznych, określające wielkość i pozostałe. W świetle źródeł, w omawianych dawnych ośrodkach miejskich, najliczniej występowały nazwy związane z nazwami miejscowości. Do miejscowości, sygnalizowanych w nazwach ulic, zaliczają się: Biała Podlaska, Bielsk Podlaski, Brześć Litewski, Chełm, Dąbrowica (wieś), Horbów (wieś), Kodeń, Kopytów (wieś), Łuków, Międzyrzec (Kozierady) i Parczew. Najczęściej spotykamy ulicę Brzeską – w inwentarzach Kodnia, Łomaz, Piszczaca, Sławatycz i Wohynia, natomiast najwięcej nazw ulic pochodzących od miejscowości zanotowano w Piszczacu – aż 5 ulic. Nazwy odnoszące się do obiektów fizjograficznych nie były zbyt licznie reprezentowane, odnoszą się one głównie do obiektów hydrograficznych; spotykamy je w Dokudowie (Podrzeczna) Hannie (Na(d) Stawska), Janowie (Nowozabużna, Zabużna), Łomazach (Nad Wypustem, Podrzeczka) i w Wohyniu (Nad Stawem). Równie liczną grupą nazw były pochodzące od przeznaczenia budynków; w Janowie (Koło Szpitala, Zamkowa), Kodniu (Do Browarow, Do Folwarków, Zamkowa) i Sławatyczach (Folwarkowa, Przedzamecze, Podzamecze) nazewnictwo często sygnalizuje istnienie zamków. Nazwy zawodów czy grup społecznych odnajdujemy w urbanonimach Kodnia (Bojarska), Piszczaca (Kusznierska, Gonczarska) i Wohynia (Kowska)⁶⁸⁵. Nazwy określające wielkość ulicy funkcjonowały w Dokudowie (Średnia) Łomazach (Wielka), Piszczacu (Długa, Wielka)

⁶⁸³ A. Wyrobisz, *Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośnik informacji – źródła historyczne – zabytki kultury*, „Przegląd Historyczny”, 90(1999), z. 4, s. 514.

⁶⁸⁴ A. Myszka, „Mieszkała na ul. Polnej na Pobitnie, tuż obok Kopca Tatarskiego” – głos w sprawie wewnętrznych podziałów urbanonimów, „Onomastica”, 59(2015), s. 214.

⁶⁸⁵ O grupach społecznych i zawodowych zamieszkujące poszczególne ulice będzie mowa w kolejnym rozdziale poświęconym strukturze społeczno – zawodowej.

i Wohyniu (Średnia). Urbanonimy, których nie dało zakwalifikować do żadnej z powyżej wymienionej grupy można było spotkać w Dokudowie (Szuszkowska, Truchanowska), w Kodniu (Sucha, Świnia, Z Rynku).

Tabela 72. Nazwy miejscowości z podziałem na grupy wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Pochodzenie nazwy ulicy	Dokudów	Hanna	Janów	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Rynek	Rynek		Rynek	Rynek	Rynek	Rynek		Rynek	Rynek
Od nazw miejscowości	Kozieradzka	Parczewska	Bielska	Bialska	Brzeska	Brzeska		Brzeska	Do Parczewa
				Brzeska	Międzyrzecka	Dąbrowicka		Chełmska	Gościńcem Łukowskim
				Kodeńska	Parczewska	Horbowska			
						Kopytowska Łukowska			
Od obiektów fizjograficznych	Podrzeczna	Na(d) Stawska	Nowozabużna		Nad Wypustem				Nad Stawem
			Zabużna		Podrzecka				
Od przeznaczenia budynków			Koło Szpitala	Do Browarów		Gumienna*		Folwarkowa	
			Zamkowa	Do Folwarków				Podzamcze	
				Zamkowa				Przedzamcze	
Od nazw zawodów/grup społecznych				Bojarska		Kusznierska			Kowalska
						Gonczarska			
Określające wielkość	Średnia				Wielka	Długa*			Średnia
						Wielka			
Pozostałe	Szuszkowska			Sucha					
	Truchanowska			Świnia					
	Hryniewska			Z Rynku					

*ulica wzmiankowana, ale nie lustrwana.

Wielkość działek

W świetle zebranych danych dotyczących wielkości działek mieszkalnych w poszczególnych miastach można wysnuć pewne wnioski. Zaznaczmy jednak, że trudności przysparza fakt, iż na określenie wielkości działki stosowano dwie „miary” – place (Dokudów, Hanna, Janów, Kodeń, Różanka, Sławatycze) oraz pręty (Kodeń, Łomazy, Piszczac, Wohyń), ponadto w Kodniu we wcześniejszych inwentarzach posługiwano się prętami, w późniejszych placami⁶⁸⁶. Co do wielkości 1 pręta nie mamy wątpliwości (ok. 1,87 a), jednak już ustalenie wielkości 1 „placu” sprawia więcej problemów.

W dwóch (Hanna, Różanka) spośród ośmiu miast nie rejestrowano Rynku, przez co nie możemy porównać wielkości działek z innymi miejscowościami. W grupie miast, w których

⁶⁸⁶ W inwentarzu z 1699 r. posługiwano się zarówno placami, jak i prętami.

działki mierzono w prętach, średnio największe rynkowe parcele mieszkalne znajdowały się w Piszczacu (2,43 pręta), zaś najmniejsze w Kodniu (1 pręt). Największe rozpiętości działek także występowały w Kodniu (od 0,13 do 20 prętów), a najmniejsze w Łomazach (3,5 – 4 pręty). Rozpiętość działek ulicznych wahała się od 0,13 do 62 prętów; największe różnice w wielkości działek obserwujemy w Kodniu (od 0,13 do 62 prętów), a najmniejsze w Łomazach (od 2,5 do 10 prętów). Z kolei średnio największe działki mieszkalne w ulicach posiadali mieszcianie kodeńscy (ok. 6 prętów), a najmniejsze wohyńscy (ok. 1,5 pręta).

Spśród miast, w których „posługiwano się” placami, większe rozpiętości w działkach rynkowych widoczne są w Kodniu (od 0,5 do 7 placów); w Sławatyczach wielkość parceli w Rynku wahała się od 0,13 do 3,5 placów). Mieszcianie sławatyccy posiadali statystycznie niemalże dwukrotnie większe działki rynkowe niż mieszcianie kodeńscy. W ulicach zaś wielkość działek mieszkalnych mieściła się w przedziale od 0,13 do 62 placów, przy czym zaznaczyć trzeba, że działki powyżej kilkunastu placów występowały bardzo rzadko i stanowiły tylko niewielki odsetek ogółu. Największe różnice dostrzegamy w Kodniu (0,13 – 62 place), a najmniejsze w Różance (0,5 – 1 plac)⁶⁸⁷. Średnio największe parcele mieszkalne w ulicach posiadali mieszcianie hanińscy (ponad 2,5 placu), a najmniejsze kodeńscy (0,84 placu) (Tabela).

Tabela 73. Rozpiętość i średnia wielkość działek mieszkalnych w omawianych miastach w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

		Dokudów ❖	Hanna ❖	Janów ❖	Kodeń ■❖	Łomazy ■	Piszczac ■	Różanka ❖	Sławatycze ❖	Wohyń ■
Rynek	Rozpiętość	0,5–3,5			0,13-20■ 0,5-7❖	3,5-4	1-4		0,13-3,5	1,25-3,25
	Średnia	0,78			4,5■ 1❖	3	2,43		1,27	1,91
Ulice	Rozpiętość	0,5–8	0,25-6	0,25-57	0,13-62■ 0,25-17❖	2,5-10	1-15	0,5-1	0,13-9,25	0,25-6
	Średnia	0,85	2,77	0,88	6,07■ 0,84❖	3	3	1	1,08	1,58

❖ wartości podawane w placach

■ wartości podawane w prętach

Przedstawione w Tabeli dane odnoszące się do średniej wielkości działek w poszczególnych miastach mogą być trochę mylące. Uzupełnieniem są dane ukazane w Tabeli 74. Z treści źródeł możemy wywnioskować, iż w Hannie, Kodniu⁶⁸⁸ i Sławatyczach przeważały działki 0,5 i 1 placowe, w Dokudowie, Janowie i Różance 1 placowe. Z kolei spośród miast

⁶⁸⁷ W Różance działki jednoplacowe stanowiły ok. 90% ogółu.

⁶⁸⁸ Pomimo tego, że w starszych inwentarzach kodeńskich posługiwano się jednostką prętów, trudno jest wydzielić jedną lub dwie najczęstsze wielkości działek.

królewskich w Łomazach i Piszczacu najczęściej występowały działki od 2 do 3,75 prętów, a w Wohyniu jedno i półtoraprętowe⁶⁸⁹.

Tabela 74. Najczęściej odnotowywane wielkości działek w poszczególnych miastach w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

Dokudów ❖	Hanna ❖	Janów ❖	Kodeń ■❖	Łomazy ■	Piszczac ■	Różanka ❖	Sławatycze ❖	Wohyń ■
1	0,5–1	1	❖0,5–1	2,5 – 3	2–3 □ 2–3,75 ✕	1	0,5 – 1	1,5 □ 1–1,25 ✕

❖ wartości podawane w placach

■ wartości podawane w prętach

□ – działki rynkowe

✕ – działki uliczne

Podział na działki rynkowe i uliczne zastosowano tam, gdzie różnice wielkości były znaczące.

Wielkość działek wolnych

Interesujących wniosków dostarcza porównanie w poszczególnych miastach działek wolnych. Relatywnie największe działki wolne występowały w Janowie. Wójt janowski posiadał działkę wielkości 31,5 pręta, podczas gdy wójt sławatycki tylko od 2 do 6 placów. Z danych zawartych w tabeli możemy wyczytać, że równie rozległe działki należały do instytucji kościelnych w Janowie (nadziały nawet do 57 placów), a także do mieszkającej tam szlachty (13,5 placu); natomiast większe niż w Janowie działki wolne posiadali mieszczenie hanieńscy i sławatyczcy. Działki przeznaczone pod szkołę/y w Janowie były mniejsze niż w Kodniu i Sławatyczach. Większość działek wolnych miała większy areał niż w Łomazach (oprócz cerkwi), jednakże w porównaniu z Kodniem były one zdecydowanie mniejsze.

Tak rozległe działki pod kościół, cerkiew czy inny obiekty związane z Kościołem w Janowie nie powinny dziwić – miasto to było własnością kościelną, a także wyróżniało się średnio największą liczbą placów mieszkalnych.

Tabela 75. Rozpiętość działek wolnych omawianych miast w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

Przynależność (właściciel)	Dokudów ❖	Hanna ❖	Janów ❖	Kodeń ■❖	Łomazy ■	Piszczac ■	Różanka ❖	Sławatycze ❖	Wohyń ■
Wójtostwo			31,5	11–15■		3,5–15		2–6	
Kościół	3		19	0,5–6■ 1–7❖	2,5	8		4,5–6	
Cerkiew	3	6		15■ 1–4❖	10	3,5	4	2–6	
Plebania		2 – 3		27,5■	2,5	5		2–6	

⁶⁸⁹ Przypomnijmy, w Łomazach 96% Rynku stanowiły działki trzyprętowe, zaś w ulicach 85% działek dwuprętowych. Mogło to wynikać z bardzo regularnego kształtu miasta (wydłużony prostokąt). W dwóch pozostałych miastach obserwujemy znacznie większe rozdrobnienie – w Piszczacu w Rynku działki dwu i trzyprętowe liczyły niewiele ponad 50%, w ulicach zaś działki od 2 do 3,75 pręta prawie 70%; w Wohyniu działki rynkowe półtoraprętowe to tylko 40%, a działki uliczne od 1 do 1,25 pręta stanowiły około 60%. Nie posiadały one tak regularnego kształtu, jak Łomazy, co może tłumaczyć tak znaczne rozdrobnienie wielkości działek.

Pop				0,25 – 62■			4		
Seminarium			0,75–57						
Altaria			3						
Archidiakonia			15						
Szkoła			1	3,5❖				0,75–2,5	
Dom rabina								2	
Szpital			1–2	0,5❖				0,25–2	
Dom skarbowy							1		
Arendarskie		4–5	4–5	17❖					
Słodownia	1			14■					
Winnica				15■					
Sad				4■					
Działki szlacheckie		4–6	13,5				1	1–6	
Mieszczanie	2	0,5–4,5	1–2	0,25–18■ 1–3,5❖	3		0,5–3	0,25–9,5	

❖ wartości podawane w placach

■ wartości podawane w prętach

Podsumowując informacje odnoszące się do działek mieszkalnych w poszczególnych miastach, możemy dostrzec pewne prawidłowości. W miastach królewskich (Łomazy, Piszczac, Wohyń) przeważały działki płatne, stanowiły one od 91 do nawet 100% ogółu (w Wohyniu nie odnotowano działek wolnych); zaś odsetek działek pustych nie przekraczał 4%. Podobną sytuację obserwujemy w Dokudowie, gdzie w inwentarzu z 1731 r. 95% działek stanowiły płatne, wolne tylko 5%, zaś odsetek pustych nie przekraczał 1%. Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja w miastach prywatnych; tam lustratorzy zarejestrowali od 5 do 15% działek wolnych, równie liczne były działki niezamieszkane (od 3 do aż 48%). Nasuwa się stąd wniosek, że właściciele miast prywatnych dość często zwalniali swych mieszczan od płacenia czynszu z różnych przyczyn. Z tego obowiązku zwalniano np. nowo budujących się, czy pogorzalców, co widzimy w Sławatyczach. Co oczywiste, czynszu nie pobierano od duchownych, wójtów i szlachty.

W mieście kościelnym, Janowie, tylko 48% działek było płatnych, niemalże jedna trzecia zwolniona była od czynszów (głównie obiekty sakralne, należące do wspólnot religijnych).

Tabela 76. Średni odsetek działek płatnych, wolnych i pustych w poszczególnych miastach w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

	Dokudów ◆	Hanna ◆	Janów +	Kodeń ◆	Łomazy ★	Piszczac ★	Różanka ◆	Sławatycze ◆	Wohyń ★
Płatne	95	43	48	82	96	91	71	76	100
Wolne	5	9	32	15	4	2	14	5	0
Puste	0	48	20	3	0	7	15	19	0

- ◆ własność prywatna
★ własność królewska
+ własność kościelna

Spośród prezentowanych ośrodków miejskich średnią najmniejszą powierzchnię miała Różanka, a największą Janów. Niżej ukazane wartości liczbowe mają odzwierciedlenie w dziewiętnastowiecznych planach – stosunkowo największą powierzchnię ma właśnie Janów.

Tabela 77. Średnia liczba placów/prętów w omawianych miastach w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

Dokudów ❖	Hanna ❖	Janów ❖	Kodeń ■❖	Łomazy ■	Piszczac ■	Różanka ❖	Sławatycze ❖	Wohyń ■
363	137	402	2343■ 399❖	1794	776	90	196	310

- ❖ wartości podawane w placach
■ wartości podawane w prętach
Tylko działki mieszkalne, bez ogrodów.

Sześć spośród ośmiu referowanych miast charakteryzowała się ulicowym typem⁶⁹⁰ rozplanowania, trzy? pozostałe (Janów, Łomazy i Wohyń) pełnym układem⁶⁹¹. Miejscowości ulokowane wzdłuż rzeki Bug (Hanna, Kodeń, Różanka, Sławatycze) otrzymały wydłużony kształt; ich osią była główna ulica/ulice, jednym bokiem opierając się o rzekę. Tylko jednemu ośrodkowi miejskiemu – Łomazom – nadano regularny, prostokątny kształt. Plany Janowa, Piszczaca i Wohynia dają się wpisać w trapez lub trójkąt, natomiast rynki na ogół miały formę prostokątną. Oprócz Łomaz i Wohynia, we wszystkich pozostałych miastach kościoły czy cerkwie były przeważnie usytuowane w jednym z narożników Rynku. W Łomazach i Wohyniu budynki sakralne mieściły się przy jednej z ulic⁶⁹². Nietypowy układ przestrzenny otrzymał

⁶⁹⁰ Układy uliczne charakteryzowały się wydłużonym kształtem, nie ograniczone blokami działek z węższej strony. Układ ten, będąc najprostszym z możliwych, występował zwykle w miastach, do których szybko napływali nowi osadnicy. G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1977, s. 15 – 16.

⁶⁹¹ Układy pełne wyróżniały się regularnym rozplanowaniem. Rynki takich miast znajdowały się w centrum; bloki miały wyraźne granice tylne i boczne. Tamże, s. 79.

⁶⁹² Jak wskazują badacze, mimo tego, że kościoły parafialne zazwyczaj budowano przy rynku, nie była to powszechnie obowiązująca reguła. Zwyczaj budowania kościołów w centrum zawędrował na Śląsk z Czech, zaś we właściwej Polsce nie przyjął się szerzej. Z. Morawski, *Funkcje religijne placów miejskich w średniowiecznej Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 40(1992), z. 3, s. 299. Przykładem miasteczka, gdzie kościół parafialny mieścił się poza rynkiem, są Słomniki (Małopolska). Ulokowano go na skarpie, w pobliżu rzeki Szreniawy. K. Skrzężyna, *Pomiędzy miastem a wsią. Przestrzeń małych ośrodków miejskich a jej użytkownicy w epoce nowożytnej na przykładzie Słomnik*, w: *Miasto – wieś – rezydencja. Przestrzeń determinująca dzieje*

Dokudów – miasto składało się z dwóch części, połączonych ze sobą drogą poprzez groblę wiodącą przez bagna/mokradła. Przez rynki wszystkich miejscowości przechodziły główne drogi – trakty i gościńce.

Tabela 78. Cechy fizjonomiczne i położenie kościołów/cerkwi w omawianych miastach w świetle planów.

	Dokudów ◆	Hanna ◆	Janów +	Kodeń ◆	Łomazy ★	Piszczac ★	Różanka ◆	Sławatycze ◆	Wohyń ★
Typ rozplanowania	ulicowy	ulicowy	pełny	ulicowy	pełny	ulicowy	ulicowy	ulicowy	pełny/ ulicowy?
Kształt miasta	wydłużony	wydłużony	prostokąt/ trapez	wydłużony	prostokąt	trójkąt/ trapez	wydłużony	wydłużony	trójkąt/ trapez
Kształt rynku	prostokąt	trapez?	prostokąt	kwadrat/ prostokąt	kwadrat	trapez	prostokąt	prostokąt	kwadrat/ prostokąt
Położenie kościoła/ cerkwi	ulice	rynek	rynek	rynek	ulice	rynek	rynek	rynek	ulice
Dwór/zamek/ Pałac/siedziba właściciela			pod miastem	pod miastem	pod miastem		pod miastem	w sąsiedniej wsi	pod miastem

◆ własność prywatna

★ własność królewska

✚ własność kościelna

Komarówka Podlaska, Pratulin, Wisznice

Oddzielną grupę miast, o której zasygnalizowano na początku niniejszego rozdziału, są miasta, dla których zachowały się wyłącznie tzw. *Rejestry Podymnego* (Komarówka Podlaska, Pratulin, Wisznice), w których brak jest informacji na temat elementów przestrzeni miejskiej. Pod względem fizjonomii zaliczyć je można do tzw. ulicówek – ich oś stanowiła jedna, główna ulica, od której rozchodziły się kolejne. We wszystkich trzech miastach kościoły ulokowane były w jednej z pierzei rynkowych. Brak inwentarzy, lustracji, rewizji uniemożliwia porównanie tych miejscowości z pozostałymi, dawnymi ośrodkami miejskimi zachodniej części powiatu brzeskiego.

człowieka – człowiek kształtujący przestrzeń, red. J. Rogulski, Kraków 2014, s. 114. Kolejnym przykładem umieszczenia kościoła parafialnego w jednej z ulic jest Sokółka na Podlasiu, zob. plan Sokółki, P. Borowik, *Rozplanowanie i zabudowa Sokółki XVII – XVIII wiek*, w: *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, red. M. Zemło, Supraśl 2002, s. 34.

ROZDZIAŁ III

LUDNOŚĆ, ŹRÓDŁA UTRZYMANIA LUDNOŚCI

Opracowywany w niniejszej rozprawie materiał źródłowy umożliwia ostrożne oszacowanie liczby ludności, w tym także odsetka Żydów oraz mieszczan aktywnych zawodowo, jak również mieszczan – rolników. Liczbę ludności oszacowano, jak już zaznaczono we wstępie, za pomocą dwóch metod. Pierwsza metoda polega na pomnożeniu liczby właścicieli działek mieszkalnych przez 6, zarówno chrześcijan, jak i Żydów⁶⁹³. Druga metoda zakłada oddzielne obliczenie ludności chrześcijańskiej, natomiast w przypadku ludności żydowskiej przyjęto współczynnik 12 osób na jednego właściciela działki (dom/dym)⁶⁹⁴. Dla Dokudowa i Sławatycz liczbę ludności możemy ponadto oszacować na podstawie liczby dymów⁶⁹⁵. Należy ponadto wspomnieć o trzeciej metodzie – szacowaniu liczby ludności na podstawie liczby dymów, którą można – uwzględniając specyfikę danych źródłowych – zastosować w odniesieniu do Dokudowa czy też (częściowo) dla Sławatycz⁶⁹⁶. Jeszcze inne szacunki uzyskamy w przypadku Dokudowa, gdzie urzędnicy w części podsumowującej podawali, oprócz liczby dymów, także liczbę synów, córek czy zięciów.

Odsetek ludności wykonującej jakiś zawód również oszacowano dwoma metodami. Metoda pierwsza polega na ustaleniu ogólnej liczby ludności na podstawie liczby dymów/właścicieli działek mieszkalnych, zaś na podstawie uzyskanej w ten sposób liczby

⁶⁹³ Wśród historyków nie ma pełnej zgodności co do liczby osób przypadających na 1 dom. Jerzy Ochmański przyjmował współczynnik 6 osób na rodzinę, J. Ochmański, *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.*, w: *Studia Historica. W 35 – lecie pracy Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor et al., Warszawa 1958, s. 288; Maurycy Horn przyjmował, za Aleksandrem Jabłonowskim, 5 osób na dom, M. Horn, *Zaludnienie miast ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 31(1970), s. 87; natomiast Stanisław Alexandrowicz proponował 7 osób na dom, S. Alexandrowicz, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 27(1965) s. 38. Zob. też S. Alexandrowicz, *Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 75(1968), z. 2, s. 412. Uczony podkreślał, że najbardziej ostrożnym byłby współczynnik 6 osób na dym, skłaniając się jednak, zgodnie z nowszymi ustaleniami, ku liczbie 7.

⁶⁹⁴ Podobnie, jak w przypadku chrześcijan, tak i kwestia liczebności jednej rodziny żydowskiej jest dyskusyjna. Uczni podawali liczby od 14 do nawet 28 osób w jednej rodzinie żydowskiej. Maria Cieśla wyliczyła, że średnia liczebność dymu żydowskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w II poł. XVII i XVIII w. wynosiła ok. 18 osób (od 9,4 do 26,7 osoby na dym. M. Cieśla, *Liczebność Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 122(2015), z. 2, s. 252 – 253; zob. też przypisy 32 – 38. Badaczka wskazuje przy tym na trudności przy szacowaniu liczby ludności żydowskiej w poszczególnych powiatach.

Inny uczony, Maurycy Horn, przyjął, powołując się na obliczenia Aleksandra Jabłonowskiego, współczynnik 12 osób na dom żydowski w przypadku domów mniejszych, natomiast dla domów większych nawet 20 osób. Według Horna tak duży współczynnik wynikał z przywileju „de non tolerandis Iudaeis”. W niniejszej rozprawie stosować będziemy podwójny szacunek – 6 i 12 osób na dom żydowski. M. Horn, *Zaludnienie województwa białskiego w 1630 roku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 22(1959), s. 89

⁶⁹⁵ Dla Sławatycz jest to możliwe tylko w przypadku niektórych inwentarzy, rewizji.

⁶⁹⁶ W celu porównania liczby ludności wszystkich miast stosować będziemy dwie pierwsze metody; w przypadku Dokudowa i Sławatycz szacunki według tej metody zostaną omówione osobno.

ludności obliczano odsetek aktywnych zawodowo (daje to nie więcej niż 5% ludności). Druga metoda opiera się na liczbie zawodów/rzemieślników zapisanych w źródłach w stosunku do liczby dymów/właścicieli działek⁶⁹⁷. Podkreślić należy, że uzyskane w ten sposób wyniki mogą odbiegać od rzeczywistości.

a) Liczba ludności, struktura etniczna, wyznaniowa, przybysze

Wszystkie omawiane miasta miały charakter wieloetniczny i wieloreligijny – źródła w każdej miejscowości odnotowywały kościoły i cerkwie, a także w niektórych synagogi bądź ogólnie Żydów (o czym była mowa w rozdziale poprzednim). Na podstawie nazwisk mieszczan (oprócz żydowskich) trudno jest określić ich pochodzenie etniczne czy konfesję – w inwentarzach/lustracjach/rewizjach nie podawano wyznania przy nazwisku mieszczanina. W przypadku kilku miast możemy jedynie ustalić, skąd (z jakich wsi) przybyli mieszkańcy – przy imieniu mieszczanina podawano derywat od nazwy wsi (np. *Dokudowiec* – z Dokudowa, *Komareniec* – z Komarówki). Podkreślić musimy, że częstokroć dane źródłowe są niepełne, budzące wiele wątpliwości (dostrzegamy to w przypadku Sławatycz, dla których zachowały się po dwa inwentarze z kilku lat – między dwoma inwentarzami z tego samego roku często zachodziły znaczne różnice w liczbie właścicieli działek mieszkalnych), co zaciemnia całościowy obraz.

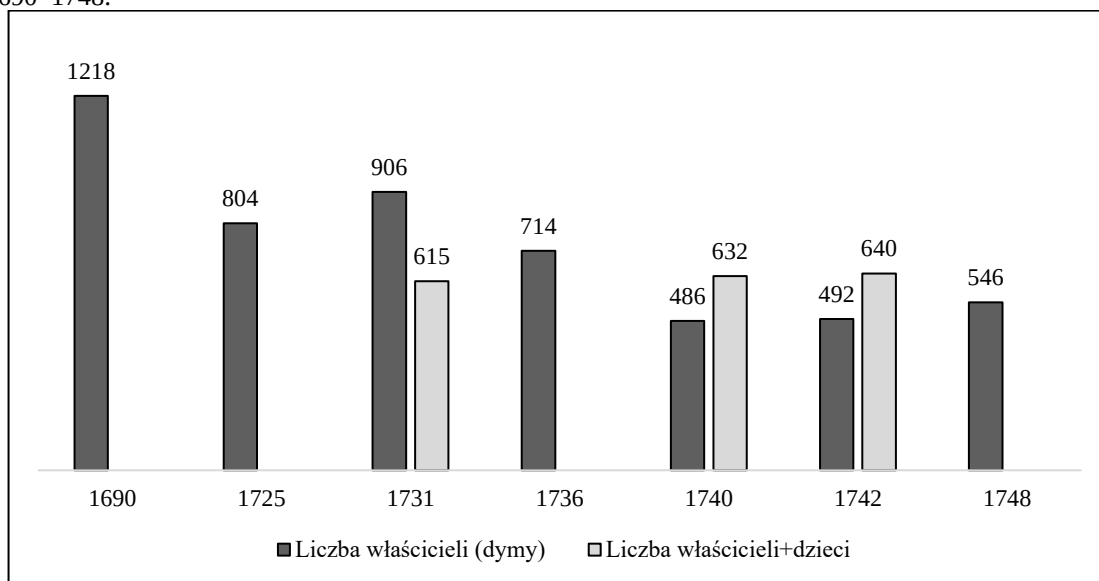
Dokudów

Liczba ludności Dokudowa w I połowie XVIII stulecia, jak wynika to z zachowanych archiwaliów, nie przekraczała 1000 osób. Zaznaczyć musimy, że uzyskane na podstawie źródeł dane wydają się niedoszacowane. Urzędnicy sporządzający inwentarze nie podali żadnych informacji mogących tłumaczyć tak znaczne zmniejszenie się liczby mieszkańców, jednak przyczyną mogły być klęski żywiołowe – pożary, epidemie.

Szacunkowy odsetek ludności żydowskiej w świetle inwentarza z 1725 r. nie przekraczał 3% - 4 domy żydowskie wzmiankuje się przy Rynku i jeden przy ulicy Średniej. Inwentarz z 1731 r. notuje tylko dwa domy żydowskie przy Rynku; w kolejnych trzech źródłach (1736, 1740, 1742, 1748) Żydzi są nieobecni.

⁶⁹⁷ Według takiej metody odsetek rzemieślników obliczał m. in. Stanisław Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII w.)*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, 47(1964), z. 6, s. 26.

Wykres 8. Szacunkowa liczba ludności (dwie rachuby) Dokudowa na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1690–1748.

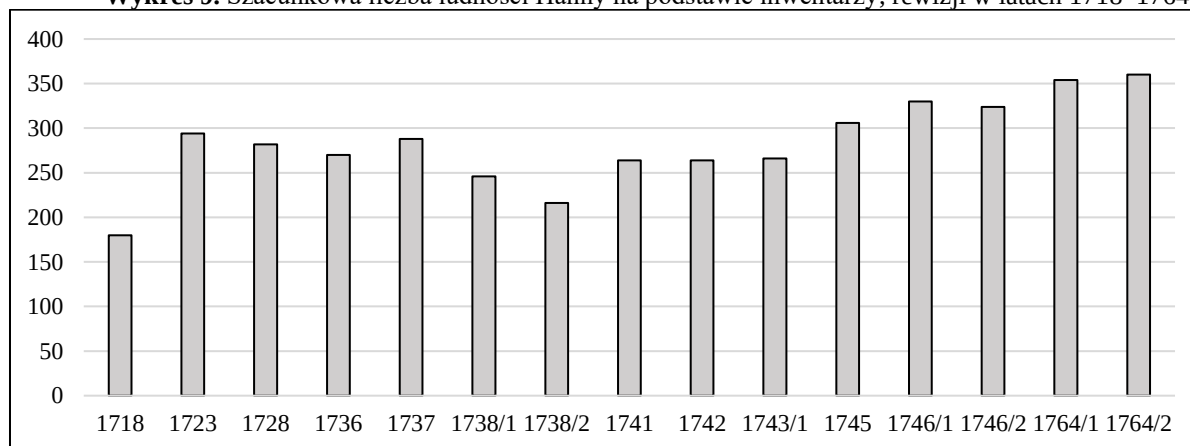

Hanna

Hanna należała do grupy niewielkich miast, których liczba ludności nie przekraczała 400 osób, co zbliżałoby ją do dużych wsi. Liczba mieszkańców w świetle źródeł wahała się między 180 a 360 mieszkańców, przy czym liczba 180 osób z 1718 r. wydaje się podejrzana – prawdopodobnie nie uwzględniono wszystkich mieszczan (zjawisko to obserwujemy także w Sławatyczach)⁶⁹⁸. Od 1723 do 1743 r. liczba ludności była w miarę stabilna, od roku 1745 obserwujemy stopniowy przyrost. Hanna w latach 1718–1764 liczyła średnio 288 mieszkańców. Inwentarze, rewizje nie odnotowują w Hannie ludności żydowskiej. Mieszczaninem z zewnątrz była osoba pochodząca ze Sławatycz.

⁶⁹⁸ Tak znaczne rozbieżności w liczbie mieszkańców mogły wynikać z faktu pomijania niektórych mieszczan podczas przeprowadzania inwentaryzacji dóbr, mieszczanie ci prawdopodobnie przekupywali urzędników, aby w ten sposób uniknąć płacenia należnego właścicielowi miasta czynszu czy innych opłat.

Wykres 9. Szacunkowa liczba ludności Hanny na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1718–1764.

Janów Podlaski

W świetle zachowanych tylko trzech źródeł: jednego z 1740 i dwóch 1790 r., liczbę ludności Janowa możemy obliczyć aż na trzy sposoby – na podstawie liczby placów osiadłych, liczby właścicieli oraz liczby dymów. Liczbę ludności Janowa w 1740 r. obliczono według liczby placów osiadłych; wahała się ona między 924 (1 metoda) a 1224 osób (2 metoda), natomiast odsetek ludności żydowskiej mógł wynosić od 32 do 49%. Jeszcze inne kryterium przyjęto dla inwentarza i lustracji z 1790 r. Szacując ludność na podstawie liczby właścicieli (1 metoda), uzyskujemy ok. 1458 (inwentarz) i 1494 (lustracja) mieszkańców, z odsetkiem ok. 35% (inwentarz) i 31% (lustracja) ludności żydowskiej. Posługując się drugą metodą, liczba ludności mogła oscylować w granicach 1974 (inwentarz) i 1962 (lustracja) osób, zaś odsetek Żydów odpowiednio 52% (inwentarz) i 48% (lustracja). Znacznie niższe liczby otrzymamy, gdy za podstawę obliczeń przyjmujemy dymy (tylko inwentarz) – wówczas uzyskamy 1164 (1 metoda) i 1530 (2 metoda) mieszkańców. Odsetek ludności żydowskiej wynosiłby odpowiednio 31% (1 metoda) i 48% (2 metoda).

Tabela 79. Szacunkowa liczba ludności i odsetek Żydów w Janowie na podstawie inwentarzy (1740, 1790 r.) i lustracji (1790 r.).

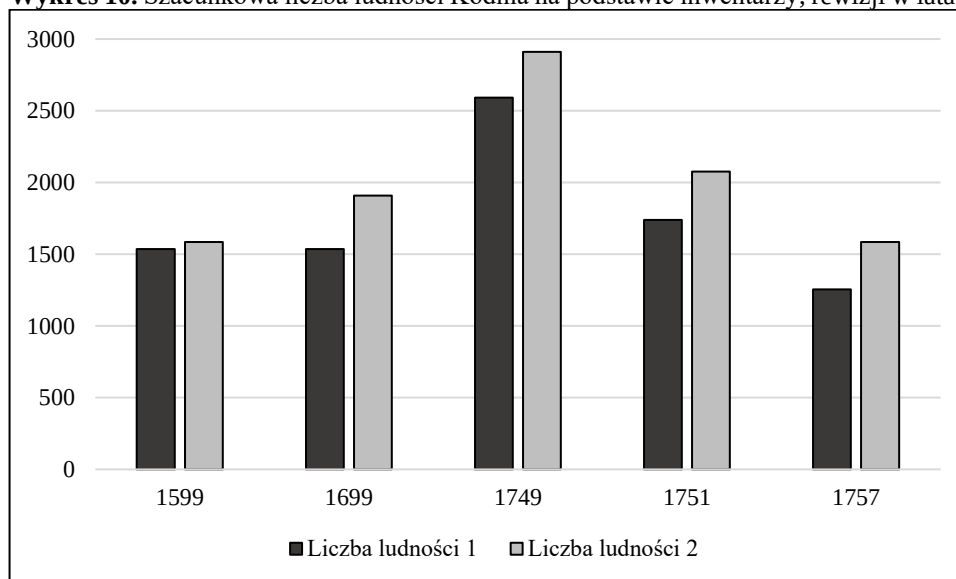
		1740	1790 (sygn. 135b)		1790 (sygn. 135c)
Kryterium obliczania		Liczba placów osiadłych	Liczba właścicieli	Dymy	Liczba właścicieli
1 metoda	Szacunkowa liczba ludności	924	1458	1164	1494
	Szacunkowa liczba Żydów	300	516	366	468
	Szacunkowy odsetek Żydów	32%	35%	31%	31%
2 metoda	Szacunkowa liczba ludności	1224	1974	1530	1962
	Szacunkowa liczba Żydów	600	1032	732	936
	Szacunkowy odsetek Żydów	49%	52%	48%	48%

Ludność zamieszkująca Janów należała do Kościoła katolickiego, unickiego, a także do wyznania mojżeszowego (Żydzi). Analizowane źródła nie notują ludności pochodzącej z innych miejscowości.

Kodeń

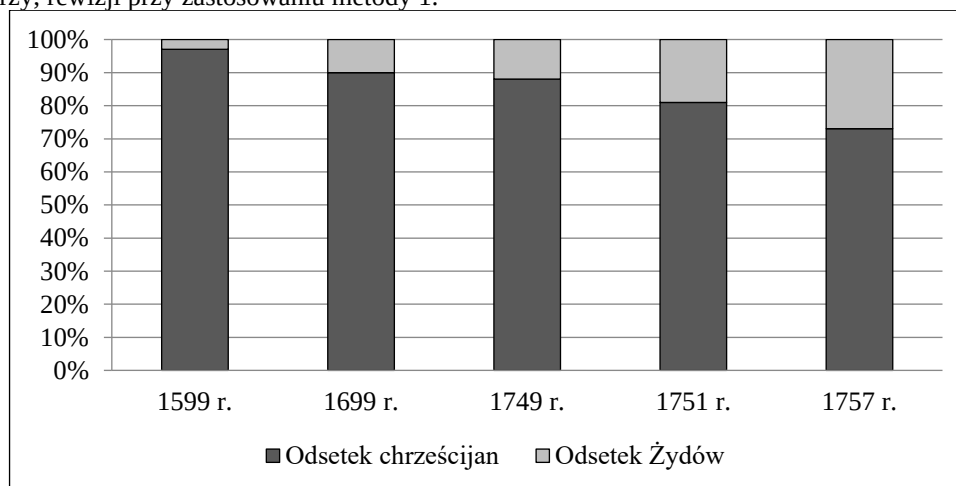
Przypomnijmy, że dla Kodnia zachowało się sześć inwentarzy, rewizji oraz dwa *Rejestry podymnego* z 1667 i 1690 r., jednakże tylko na podstawie inwentarzy, rewizji jesteśmy w stanie oszacować liczbę ludności (pomimo odnotowania Kodnia w *Rejestrze*). W świetle zachowanych źródeł przybliżona liczba ludności w Kodniu wahała się między 1272 a 1698 osób, zaś średnia liczba wahała się w granicach 1480 osób. W archiwaliach nie znajdujemy informacji na temat osadników z innych wsi/miast.

Wykres 10. Szacunkowa liczba ludności Kodnia na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1599 – 1757.

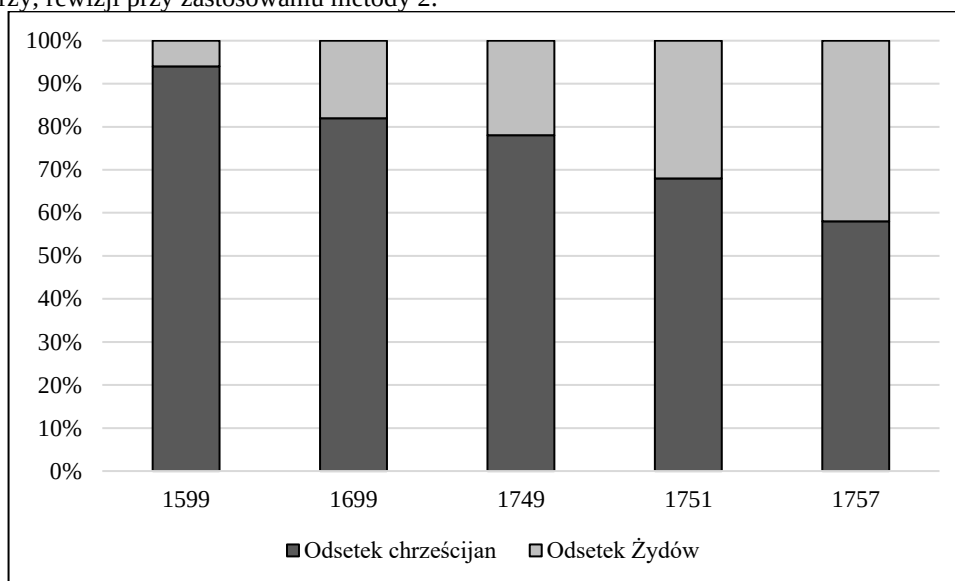

Źródła dotyczące Kodnia rejestrują również ludność żydowską, której odsetek systematycznie wzrastał. Pierwszy zachowany inwentarz odnotowuje około 3/6% Żydów; 100 lat później ich odsetek potroił się. W 1749 r. odsetek Żydów wzrósł do około 12/18%, zaś 2 lata później obserwujemy znaczny przyrost do 19/22%, by w 1757 r. osiągnąć poziom około 27/42% ogółu ludności. Średni odsetek ludności żydowskiej wynosił ok. 12/22%.

Wykres 11. Szacunkowy odsetek ludności żydowskiej w Kodniu w latach 1599 – 1757 na podstawie inwentarzy, rewizji przy zastosowaniu metody 1.

Wykres 12. Szacunkowy odsetek ludności żydowskiej w Kodniu w latach 1599 – 1757 na podstawie inwentarzy, rewizji przy zastosowaniu metody 2.

Łomazy

Dość skąpe informacje o liczbie ludności posiadamy w odniesieniu do Łomaz. Jedynym, w miarę wiarygodnym źródłem, jest lustracja dóbr królewskich z 1566 r. Na podstawie liczby właścicieli działek mieszkalnych, liczbę mieszkańców można oszacować na około 2916 głów. W świetle danych ze źródła z 1667 r. liczba ludności wynosiła 576 osób⁶⁹⁹, co wydaje się dość wątpliwe (lustratorzy odnotowali tylko 96 dymów, z czego 24 stanowiły „dymy ubogie”). Odmienne wyniki otrzymujemy z *Rejestru podymnego* z 1667 r.; jak wynika z danych tam zawartych, Łomazy miały być zamieszkiwane przez 474 osoby. Tylko w inwentarzu z 1667 r. zarejestrowano Żydów; przy ostrożnych szacunkach stanowili oni 32% mieszczan łomaskich⁷⁰⁰.

Najwięcej przybyszów z zewnątrz obserwujemy w Łomazach. Lustracja z 1566 r. informuje aż o 50 miejscowościach, z których pochodzili mieszczenie łomascy. Część z tych osadników przybyła z okolicznych miast i wsi, jednak dość często odnajdujemy miejscowości oddalone o kilkaset kilometrów, jak choćby Siemiatycze, Łuków, Międzyrzec, Siedlce, Sokołów czy nawet Koźuchów na Śląsku. Pewnych miejscowości nie udało się zlokalizować (Bogi, Korycze).

⁶⁹⁹ [Łm 1667].

⁷⁰⁰ W Łomazach funkcjonował kahał żydowski, o czym informuje źródło z lat 80. XVII stulecia – świadectwo zaciągnięcia długu przez Żydów łomaskich w seminarium janowskim na rzecz budowy szkoły, zob. 116. Явка заемного письма на 1000 золотыхъ, взятыхъ в долгъ Ломазскимъ кагаломъ у Яновской Семинаріи, 1687 г., изъ актовой книги Брестскаго гродскаго суда за 1687 – 1688 годы, nr 7027, s. 441 – 444, AWAK XXIX, s. 168 – 170.

Tabela 80. Pochodzenie niektórych mieszczan łomaskich na podstawie rewizji z 1566 r.

Berezów	Huszczka	Łazów	Przegaliny	Wierzchuca (Podlasie)
Bogi(?)	Jastóg(?)	Łomna	Reszetków	Witoroż
Bordziłowska Wola	Kamio(e?)nka	Łosice	Rogoszcz (?)	Wola
Borków	Korolew Brod (ob. Kolembrody)	Łuków	Schopów(?)	Woroniec
Brozów (?)	Korycze(?)	Międzylesie	Siedlce	Wyr(z)yki (Mazowsze)
Dubc(z)a	Kożuchów	Międzyrzec	Siemiatycze	Wyrzyków(?)
Dunie(?)	Kozierady (ob. Konstantynów)	Mołożew	Sokołów	Zawady (Podlasie)
Duplewicz (ob. Dąbrowa)	Krunie(?) (ob. na Białorusi)	Mordy	Szydłowiec	Zabiec(?)
Gołowiejki (?)	Krynica	Ostrów	Telatycze	Zubków (?)
Horodyszcze	Lubenka	Polubicze	Wierbice	Żyrzyce

Piszczac

Równie skąpe informacje źródłowe o liczbie mieszkańców mamy dla Piszczaca. przybliżoną liczbę ludności można uzyskać tylko z lustracji z 1566 r. i z *Rejestrów podymnego* z 1690 r., jednak w tym drugim wypadku liczba 162 mieszkańców w porównaniu z 1938 z 1566 r. wydaje się mało wiarygodna. W 1566 r. Piszczac zamieszkały był tylko przez 2% Żydów.

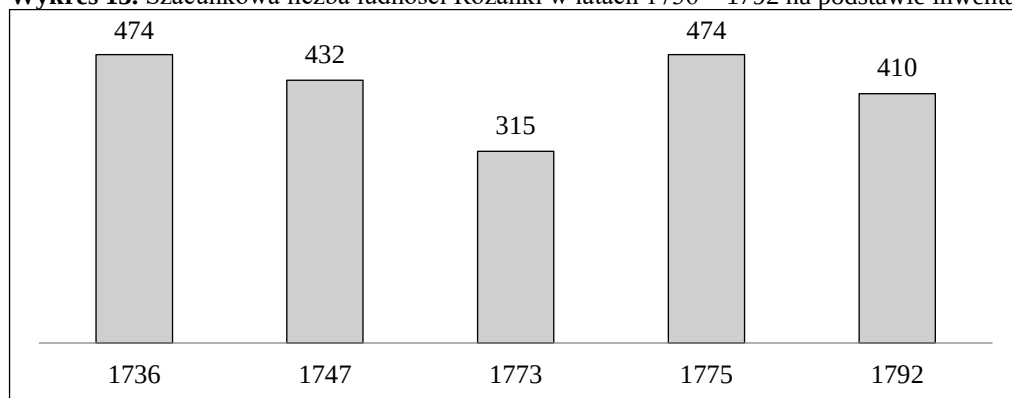
Pewnych wskazówek co do możliwego pochodzenia mieszczan z innych miejscowości dają nazwiska/miana mieszkańców. Na podstawie tych informacji możemy domniemywać, że nieliczni osadnicy mogli pochodzić z Baranowicz (Гиць Барановичъб Романъ Барановичъ), z Dobrynia/Dobrynki (Паць Добринець), Horbowa (Марина Горбовская, Василий Гобовский), Hornowa (Василь Горновский, Василь Горновець, Тимошъ Горновець), Mordarowicz (Иван Мардаревичъ, Иван Мордаровичъ, Маѣимъ Мардаровичъ) oraz z Nepli (Сакъ Непеличъ).

Różanka

Miasto Różanka należało do mniejszych miast spośród omawianych w niniejszej rozprawie. Szacunkowa liczba ludności w latach 1736 – 1792 wahała się tam od 315 do 474 mieszkańców, zaś średnia to 408 głów. W świetle zachowanych źródeł liczba mieszkańców zasadniczo utrzymywała się na w miarę równym poziomie, nie obserwujemy większych różnic, oprócz 1773 r., jednak prawdopodobnie w inwentarzu tym nie uwzględniono wszystkich mieszczan – dziwi bowiem różnica o około 150 osób w porównaniu z rokiem 1775.

Źródła odnoszące się do Różanki nie rejestrują ludności żydowskiej. Tylko w jednym inwentarzu (z 1747 r.) nazwisko jednego z mieszczan (Łomazczuk) mogłoby wskazywać, że pochodził on z Łomaz.

Wykres 13. Szacunkowa liczba ludności Różanki w latach 1736 – 1792 na podstawie inwentarzy.

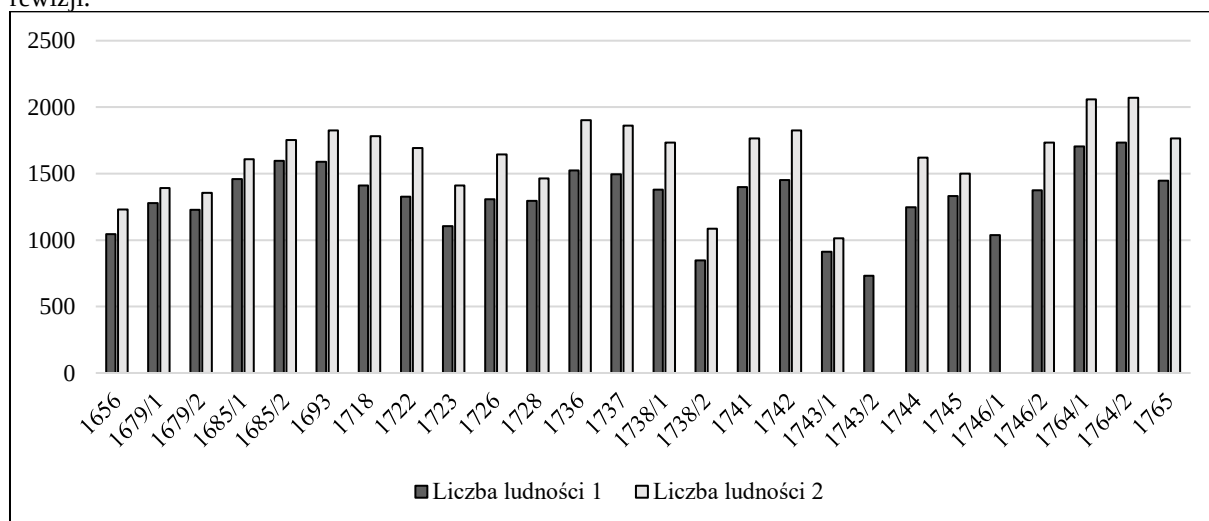

Sławatycze

Obfity materiał źródłowy pozwala w miarę dokładnie ukazać zmiany w liczbie ludności Sławatycz⁷⁰¹. W świetle dostępnych archiwaliów, stosując pierwszą wyżej wymienioną metodę, od drugiej połowy XVII stulecia do początku(?) XVIII zauważa się stopniowy przyrost ludności. Od 1718 r. zaczęło ubywać mieszkańców. Sytuacja poprawiła się w latach 30. i 40. XVIII stulecia; od 1746 r. dostrzega się systematyczny wzrost liczby mieszkańców. Liczba mieszkańców w Sławatyczach wahała się między 732 a 1734 (1 metoda) lub 1014 a 2070 (2 metoda) osoby, przy czym najniższa wartość nie wydaje się prawdopodobna (tak znaczna różnica między 1742 a 1743 r. mogła być skutkiem pominięcia w rachubach części mieszczan). Średnio, Sławatycze liczyły 1332 (1 metoda) lub 1911 (2 metoda) mieszkańców.

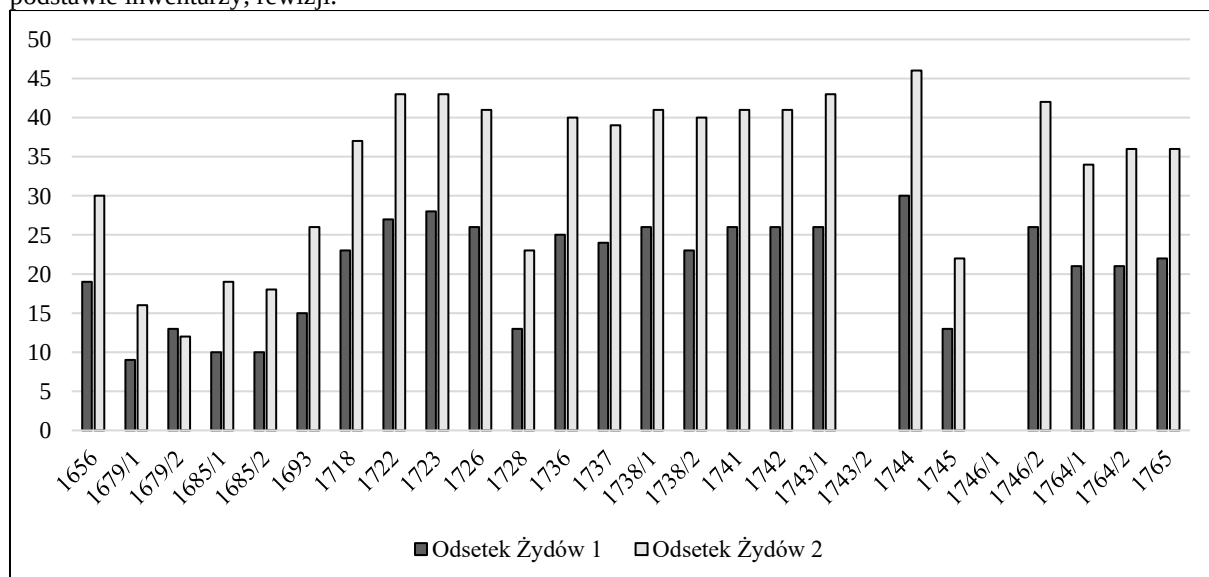
⁷⁰¹ Liczbę ludności chrześcijańskiej możemy również oszacować na podstawie liczby oddawanych kur (2 kury z każdego domu chrześcijańskiego).

Wykres 14. Szacunkowa liczba ludności Sławatycz w latach 1656–1765 na podstawie inwentarzy, rewizji.

W strukturze społecznej Sławatycz byli także obecni Żydzi. Odnotowywani byli w każdym inwentarzu, rewizji; stanowili oni od 9 do 30% (1 metoda) lub od 16 do 46% (2 metoda) ogółu wszystkich mieszkańców. Zamieszkiwali głównie w Rynku (do 1679 r. zajmowali około połowę parceli, zaś od 1685 już niemalże wszystkie), a także w ulicy Brzeskiej i Chełmskiej⁷⁰². Najniższy odsetek Żydów zanotowano w 1679 r. (9/12%), a najwyższy w 1744 (30/46%); średnio obejmowali 22/36% ogółu mieszczan sławatyckich.

Wykres 15. Szacunkowy odsetek ludności żydowskiej w Sławatyczach w latach 1656 – 1765 na podstawie inwentarzy, rewizji.

⁷⁰² W niektórych inwentarzach oddzielnie spisywano ludność żydowską, opatrując tę część źródła nagłówkiem „Działki uliczne żydowskie”, w innych zaś spisywano ich razem z chrześcijanami, dodając adnotację „Żyd”.

Archiwalia informują o miejscowościach, z których mogli przybyć mieszcianie sławatyccy. Najwięcej nazw miejscowości w nazwiskach/mianach mieszczan można dopatrzyć się w inwentarzach z lat 1679 i 1685. W większości przypadków mieszcianie pochodzili z okolicznych wsi i miast, z Komarówki (obecnie na Białorusi), Holeszowa, Janówki (wsie wchodzące w skład posiadłości sławatyckiej) oraz Włodawy i Hanny. Zdarzali się też przybysze aż z Sarnak, Brześcia, Bokinki, Koroszczyzna, Łomazy czy Samowicze. Osadnicy z zewnątrz nie byli zbyt liczni, stanowili na ogół nie więcej niż 1% mieszczan Sławatycz.

Tabela 81. Prawdopodobne pochodzenie niektórych mieszczan sławatyckich w latach 1656 – 1765 (na podstawie nazwisk/mian) w świetle inwentarzy, rewizji.

1656	1679/1	1679/2	1685/1	1685/2	1693	1718	1722	1723
Komarówka ⁷⁰³	Holeszów ⁷⁰⁴	Holeszów	Brześć	Brześć	Janówka	Komarówka	Bokinka ⁷⁰⁵	Bokinka
	Janówka ⁷⁰⁶	Janówka	Hanna	Janówka	Komarówka		Komarówka	Komarówka
	Komarówka	Komarówka	Janówka	Komarówka	Łomazy			Łomazy
	Koroszczyn ⁷⁰⁷	Samowicze ⁷⁰⁸	Komarówka	Samowicze	Włodawa			Sarnaki
			Samowicze	Włodawa				
			Włodawa					

1723	1726	1728	1736	1737	1738/1	1738/2	1741	1742
Bokinka	Bokinka	Bokinka	Bokinka	Bokinka	Komarówka	Komarówka	Komarówka	Sarnaki
Komarówka	Komarówka	Komarówka	Komarówka	Komarówka	Sarnaki		Sarnaki	
	Sarnaki		Sarnaki					

1743/1	1743/2	1744	1745	1746/1	1746/2	1764/1	1764/2	1765
Brześć		Bokinka	Bokinka	Bokinka	Hanna	Komarówka	Komarówka	Komarówka
		Sarnaki	Komarówka	Komarówka	Komarówka			

Wohyń

Dla Wohynia nie dysponujemy licznymi źródłami, które umożliwiłyby przedstawienie zmian w liczbie ludności w ciągu wieków. Jedyne, dość miarodajnym źródłem w tym względzie jest lustracja z 1566 r.; z szacunkowych obliczeń wynika, że w momencie przeprowadzania lustracji miasto było zamieszkiwane przez około 1800 mieszczan. Dwa

⁷⁰³ Wieś Komarówka.

⁷⁰⁴ Wieś Holeszów.

⁷⁰⁵ Wieś Bokinka.

⁷⁰⁶ Wieś Janówka.

⁷⁰⁷ Wieś Koroszczyn.

⁷⁰⁸ Wieś Samowicze.

pozostałe źródła – *Rejestry podymnego* – dają zdecydowanie mniejsze wartości – 294 mieszkańców w 1667 i 240 w 1690 r., co wydaje się niezbyt prawdopodobne. Wobec tak rozbieżnych wartości nie możemy ustalić średniej liczby mieszkańców Wohynia. Lustracje/rewizje nie poświadczają obecności Żydów w mieście⁷⁰⁹.

Tabela 82. Szacunkowa liczba ludności Wohynia na podstawie lustracji, rewizji.

1566	1802
1570	Brak danych
1588	Brak danych
1667	294
1690	240

Lustracja z 1566 r. nadmienia o 11 miejscowościach, z których przybyli osadnicy. Pochodzili oni z Derewicznej (Тамошокъ з Деревичное)⁷¹⁰, Grebник[?] (Иванъ з Гребникъ), Kobylan (Супронъ с Кобиланъ)⁷¹¹, Kopiny (Адамъ с Копиное)⁷¹², Kornaczów[?] (Панасъ с Корначъ), Kostrów (Махалко с Костровъ)⁷¹³, Osówki (Глуховець с Осовки), Rudnika (Гарасимъ з Рудника), Suchowoli, Trąbnicy[?] (Князь Воитехъ с Трубници)⁷¹⁴.

Interesujące wnioski przynosi porównanie miejscowości, z których pochodzili mieszczenie omawianych miasteczek. Z danych ukazanych w Tabeli widzimy, iż najwięcej przybyszów z zewnątrz odnotowano w Łomazach – aż z 50 różnych miejscowości, z których najdalsza oddalona była o ok 400 km (Krunie na Białorusi). Pod względem najdalszego pochodzenia mieszczen, drugim miastem po Łomazach był Piszczac, którego jeden z mieszczen pochodził z oddalonych o ok. 250 km Baranowicz na Białorusi. W przypadku pozostałych miast, jak możemy przypuszczać, część osadników wywodziła się z innych miast i wsi

⁷⁰⁹ O obecności Żydów w Wohyniu informują m. in. *Sprawy dotyczące kahału żyd. w Wohyniu*, Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór Muzeum KUL, sygn. 14. Zob. też 420. *Донесение вознаго по дѣлу Воинскихъ мѣщанъ съ жидами о зарѣзаніи христіанского дитяти*, Изъ актовой книги за 1577–1580 годы, стр. 991 – 995, AWAK 5, s. 4 – 5; 432. *Жалоба евреевъ на Воинскихъ мѣщанъ и ратмановъ тогоже мѣстечка на неисполнение послѣдними королевской привилегіи*, Изъ книги за 1577–1580 годы, стр. 1131, AWAK 5, s. 26 – 27; 520. *Подтвердительная привилегія короля Яна III-го Воинскимъ жидамъ*, изъ книги за 1684–1686 годы, стр. 1761, AWAK 5, s. 235 – 240; 522. *Привилегія короля Яна III-го жидамъ Воинскаго кагала на права и вольности*, изъ книги за 1684 - 1686 годы, стр. 1781, AWAK 5, s. 242 – 243; *Листъ королевы Маріи Казиміры къ Воинскому подстаростѣ о томъ, чтобы Воинскіе вѣщане не дѣлали обидѣ Воинскимъ жидамъ взиманіемъ съ нихъ лишнихъ поборовъ*, изъ книги за 1684 - 1686 годы, стр. 1777, AWAK 5, s. 243 – 244; 541. *Письмо старшинъ Брестскаго кагала къ старшинамъ Воинскаго кагала о томъ, чтобы послѣдніе не смѣли нарушать предѣловъ и границъ земли, установленныхъ ихъ предками*, изъ книги за 1781 – 1782 годы, стр. 9, AWAK 5, s. 269 – 270. Cytowane źródła wzmiankują Żydów w Wohyniu, jednak bez podawania ich liczby.

⁷¹⁰ Wieś Derewiczna

⁷¹¹ Wieś Kobylany.

⁷¹² Wieś Kopina.

⁷¹³ Wieś Kostry.

⁷¹⁴ Wieś Trąbnica.

znajdujących się w promieniu kilkudziesięciu kilometrów. W Wohyniu zaś, nie dało się dokładnie określić niektórych miejscowości przy nazwiskach mieszkańców (osady nieistniejące lub o zmienionych dziś nazwach). W lustracjach/rewizjach Janowa oraz Kodnia urzędnicy nie sygnalizowali istnienia mieszkańców z zewnątrz.

Tabela 83. Liczba miejscowości wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskiego (XVI–XVIII w.), z których pochodzili mieszcianie i najdalszy ich zasięg od miasta.

	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Liczba miejscowości wzmiankowanych w inwentarzach/lustracjach/rewizjach	1	0	0	50	6	1	11	11
Najdalszy zasięg (w km)	6	0	0	400	250	40	77	62

Pod względem liczby ludności dawne miasta zachodniej części powiatu brzeskiego możemy podzielić na dwie zasadnicze grupy – mniejsze, liczące przeciętnie 300 – 400 mieszkańców (Hanna, Różanka), oraz większe, których liczba ludności dochodziła, w zależności od zastosowanej metody, nawet do 3000 mieszkańców. Da się też zauważyć pewną zależność – w Hannie⁷¹⁵ i Różance praktycznie brak jest ludności żydowskiej, zaś w pozostałych, większych ośrodkach, stanowili oni nawet połowę mieszkańców.

Tabela 84. Szacunkowa i średnia liczba ludności, odsetek Żydów w Dokudowie, Hannie, Janowie, Kodniu, Łomazach, Piszczacu, Różance, Sławatyczach i Wohyniu (XVI – XVIII w.) z uwzględnieniem obu metod obliczeń.

		Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy*	Piszczac*	Różanka	Sławatycze	Wohyń*
Liczba ludności 1	Wartości skrajne	492–1218	120 – 360	1164–1494	1254–2592	474–2916	162–1938	315–474	912–1698	240–1802
	Mediana	714	282	1344	1536	■	■	408	1387	■
Liczba ludności 2	Wartości skrajne		☒	1530–1974	1584–2910	762–2916		☒	1013–2070	
	Mediana		☒	1458	1908	■	■	☒	1629	■
Odsetek ludności żydowskiej 1	Wartości skrajne	2	0	31–35	3–27	32	2	0	9–30	0
	Mediana	2	0	31	14	32	2	0	21	0
Odsetek ludności żydowskiej 2	Wartości skrajne	2,5	☒	48–52	6–42	49		☒	12–46	
	Mediana	2,5	☒	31	22	49		☒	34	

■ dane niekompletne

☒ brak Żydów

*inwentarze niekompletne

⁷¹⁵ W jednym z inwentarzy wspomina się o działce arendarskiej, jednak nie ma pewności, czy była ona w rękach żydowskich.

Inwentarze, lustracje, rewizje niektórych miejscowości informują czytelnika o różnych grupach ludności – Żydach, duchownych (katolickich i prawosławnych/unickich), a także o szlachcie, czy to wprost, czy to pośrednio (np. w kontekście kościołów czy plebanii). Ludność żydowską odnotowywano w Janowie, Kodniu, Łomazach, Piszczacu oraz Sławatyczach. O ile nie dziwi ich brak w Hannie i Różance, o tyle w Wohyniu jest to zastanawiające. Nie można wykluczyć, że w lustracji z 1566 r. pominięto Żydów⁷¹⁶. W prawie wszystkich miastach wzmiankowano duchowieństwo prawosławne/unickie, zazwyczaj jako właścicieli działek mieszkalnych oraz gruntów rolnych (włók); nierzadko lustratorzy informowali o plebaniach. W Kodniu, Różance i Sławatyczach swoje dworki posiadała nieliczna szlachta

Tabela 85. Żydzi, duchowni (katolicy, prawosławni/unicy) i szlachta wzmiankowana w inwentarzach, lustracjach, rewizjach w miastach zachodniej części powiatu brzeskiego (XVI – XVIII w.).

		Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
	Żydzi			✓	✓	✓	✓		✓	
Duchowni	Katolicy	✓		✓	✓	✓	✓		✓	
	Prawosławni/unicy	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	Szlachta				✓			✓	✓	

Rejestry Podymnego 1667, 1690.

Skąpe informacje źródłowe, zawarte w rejestrach podymnego z 1667 i 1690 r., pozwalają wyłącznie na ostrożne oszacowanie liczby ludności⁷¹⁷. Uzyskane wyniki nie budzą większych wątpliwości (w porównaniu z danymi szacunkowymi uzyskiwanymi na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji), oprócz Janowa Podlaskiego, który miałby liczyć niewiele ponad 200 mieszczan. Jednak tak niską liczbę ludności można tłumaczyć albo niedoszacowaniem (zatajaniem informacji przez właścicieli dóbr), albo zniszczeniami wojennymi po potopie szwedzkim. Dla pozostałych trzech miast – Komarówki Podlaskiej, Pratulina i Wisznice *Rejestry podymnego* są jedynymi źródłami, pozwalającymi obliczyć wyłącznie szacunkową liczbę ludności. Liczba ludności Komarówki⁷¹⁸ nie przekraczała 700 głów w 1667 i 600 w 1690 r. Jeszcze mniej mieszkańców liczył Pratulin⁷¹⁹, odpowiednio 330 i 192 osoby. Spośród tych trzech miast Wisznice można zaliczyć do grupy większych. W 1667 r. odnotowano 618 dymów, co dawałoby 3708 mieszkańców; w 1690 r. liczba ludności drastycznie obniżyła się do 1212

⁷¹⁶ Ludność żydowską wzmiankują inne źródła.

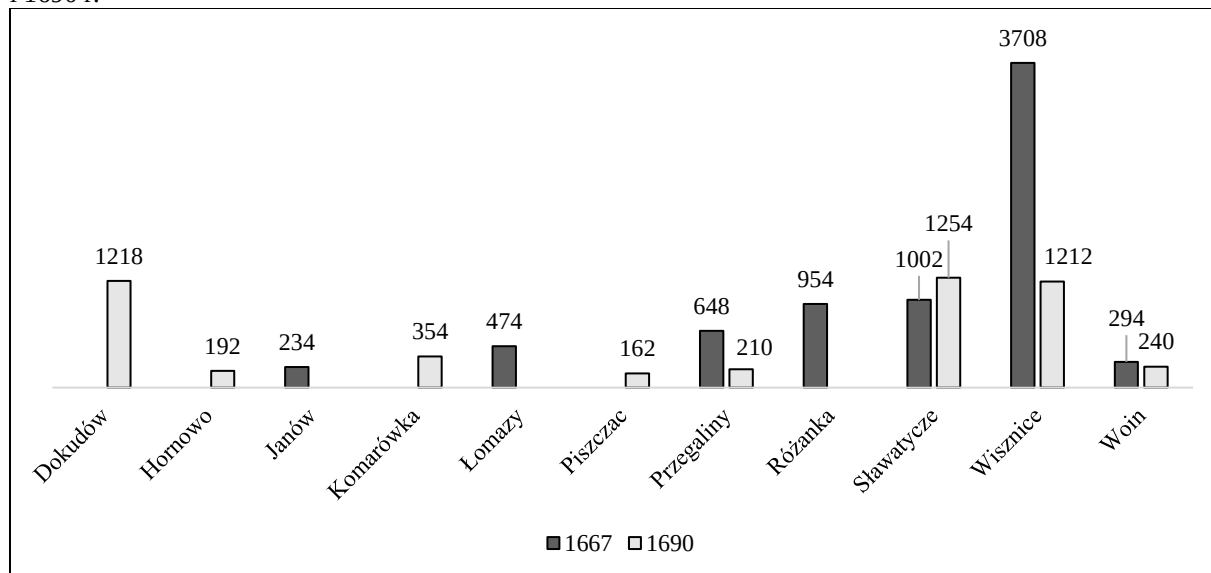
⁷¹⁷ Przy zastosowaniu rachuby 6 osób na dym.

⁷¹⁸ Komarówka Podlaska nosiła wcześniej nazwę Przegaliny, jednak nie wiadomo,

⁷¹⁹ Nie będący wtedy miastem, a wsią (lokacja 1732 r.), występujący w źródle jako Hornów/owo.

mieszkańców; tak znaczne różnice w liczbie ludności można wytłumaczyć klęskami żywiołowymi, jednak z powodu braku źródeł nie jesteśmy w stanie tego ustalić.

Wykres 16. Szacunkowa liczba ludności omawianych miast na podstawie *Rejestrów podymnego* z 1667 i 1690 r.

b) Struktura zawodowa

Dane źródłowe zawarte w inwentarzach, lustracjach, rewizjach umożliwiają w pewnym stopniu oszacowanie liczby ludności oraz głównych kierunków aktywności zawodowej mieszkańców omawianych miast. Zaznaczmy, iż nie wszystkie zawody były wzmiankowane w źródłach, dostrzegamy pewne „luki” w tym względzie⁷²⁰. Urzędnicy na oznaczenie zawodu mieszczan przy imieniu (jeśli nie było nazwiska) dopisywali wykonywany zawód⁷²¹. Jednakże musimy zachować tu ostrożność, ponieważ już w I połowie XVII stulecia zaczęły zacierać się związki między nazwiskiem/mianem, a wykonywanym zawodem⁷²². Stanisław Aleksandrowicz, na przykładzie miasteczek białoruskich, wskazywał, iż liczba rzemieślników odnotowywanych w źródłach mogła być znacząco zaniżona, wobec czego do uzyskanych

⁷²⁰ Szczególnie zauważalne to jest w przypadku Sławatycz. Np. rymarzy wzmiankuje się w 1656, 1679A, 1685, 1726, 1728 i dopiero w 1745 r. Takich zawodów jest oczywiście o wiele więcej.

⁷²¹ Taka praktyka była szeroko rozpowszechniona w szesnasto- i siedemnastowiecznym Krakowie. W. Kowalski, *Rzemieślnicy w Pińczowie pierwszej połowy XVII wieku*, w: *Florilegium Historicum Amicorum Munera. Profesorowi Krzysztofowi Maciejowi Kowalskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin przyjaciele, koledzy, uczniowie*, red. T. Maćkowski, Grajewo 2016, s. 5.

⁷²² А. Пруднікаў, *Асаблівасці арганізацыі і развіцця рамеснай вытворчасці ў каталіцкіх гарадах і мястэчках Беларусі ў сярэдзіне XVII–XVIII ст.*, „Веснік БДУ”, 3(2016), z. 1, bnr. Uczony powołuje się tu na ustalenia Stanisława Aleksandrowicza. W niektórych inwentarzach, zwłaszcza sławatyckich, w osobnej rubryce przy nazwisku odnotowywano wykonywany zawód.

wyników należy zachować rezerwę⁷²³. Do podobnych wniosków, co Alexandrowicz, doszedł białoruski uczony, Aleksander Prudnikow, badający białoruskie miasteczka kościelne w XVII – XVIII stuleciu⁷²⁴.

Profesje rejestrowane przez urzędników sporządzających inwentarze/lustracje/rewizje można podzielić na osiem zasadniczych grup. Do pierwszej grupy – Edukacji zaliczono jeden zawód: bakalarz (nauczyciel niższego szczebla). Drugą grupę stanowią urzędy miejskie (burmistrze, wójtowie, radni, ławnicy, pisarze miejscy) i inne stanowiska (dziesiętnicy, gumieni, klucznicy, leśnicy czy po prostu „urzędnicy”), trzecią posługi związane z funkcjonowaniem wspólnot religijnych (dzwonnicy, organmistrze, zakrystianie, kantorzy i szkolnicy), zaś w piątej znalazły się profesje związane z handlem i dzierżawą (arendarze, kramarze, szynkarze, tabacznicy).

⁷²³ S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej*, s. 26 – 27. Uczony zaznacza, że liczba rzemieślników mogła być nawet 3-4 krotnie wyższa, niż podawano to w źródłach. Jak uważa Piotr Miodunka, niektórzy mieszcianie nie przyznawali się do wykonywanego zawodu, aby dzięki temu uniknąć dodatkowego opodatkowania z tego tytułu. Dodaje on, że lustratorzy odnotowywali tylko te profesje, które były objęte podatkami lub rentą naturalną. P. Miodunka, *Spoločność małych miast południowej Małopolski od końca XVI do końca XVIII wieku*, Kraków 2021, s. 199 – 200. Do podobnych wniosków doszła Krystyna Wróbel – Lipowa, porównując inwentarze Dubienki, Grabowca, Horodła i Tyszowiec z księgami miejskimi. Dostrzegła ona, że o ile w inwentarzach nie odnotowywano wykonywanego zawodu, o tyle w księgach miejskich już umieszczano te informacje. K. Wróbel-Lipowa, *Kultura materialna miast królewskich województwa białego w XVIII wieku. Dubienka, Grabowiec, Horodło, Tyszowiec*, Lublin 1986, s. 35. Inny uczony, Tadeusz Lalik, wskazywał na niedoskonałość rejestrów, inwentarzy czy lustracji w badaniach nad stanem i liczbą rzemieślników w miastach – pomimo podatku od rzemiosła, nie był on wszędzie egzekwowany. Na zaciemnienie stanu rzemiosła w miastach duży wpływ miało również zniszczenie archiwów miejskich, stąd historycy być może błędnie określali wiele ośrodków miejskich jako miasta o wysokim stopniu agraryzacji, T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 23(1975), z. 4, s. 552 – 553.

⁷²⁴ A. Пруднікаў, *Мястэчкі ва ўладаннях каталіцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст. Сацыяльна – эканамічнае развіццё*, Мінск 2021, s. 181.

Tabela 86. Zawody związane z edukacją, urzędy, posługi związane z funkcjonowaniem wspólnot religijnych i handel/dzierżawa wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

		Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Ślawatycze	Wołyn
Edukacja			Bakalarz ◆	Bakalarz ⊕	Bakalarz □				Bakalarz □	
Urzędy	Miejskie	Burmistrz ⊕	Burmistrz ◆	Wójt ★	Burmistrz □	Wójt ◆	Wójt		Wójt ◆	Wójt
		Wójt ◆	Wójt □		Wójt ★				Burmistrz ◆	Landwójt
		Ławnik ◆	Radny ⊕						Ławnik ⊕	Ławnik
		Radny ◆							Radny ◆	
		Pisarz ★							Pisarz ⊕	
	Inne		Dziesiętnik □	Gracjalista ★	Klucznik □			Leśniczy ◆	Urzędowy ⊕	
			Gumienny □		Urzędnik □					
Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych	Chrześcijanie	Diak ⊕			Dzwonnik □					
		Pop ⊕			Organmistrz ◆					
		Prezbiter ⊕			Zakrystianin □					
	Żydzi			Kantor ⊕ Szkolnik ◆					Kantor □ Szkolnik □	
Handel/ dzierżawa		Arendarz ⊕	Arendarz □		Arendarz ★				Arendarz ◆	
									Kramarz □	
									Szynkarz ⊕	
									Tabacznik ◆	

Zawód wzmiankowany w:

⊕ 100% źródeł

★ 75 – 95% źródeł

◆ 51 – 74% źródeł

◆ 26 – 50% źródeł

□ do 25% źródeł

⊕ tylko w jednym źródle

W szóstej grupie znalazło się 11 zawodów odpowiedzialnych za pozyskiwanie i przetwórstwo żywności. Najczęściej wzmiankowaną profesją byli młynarze – wzmianki o nich znajdujemy w 7 spośród 8 miast, a także rzeźnicy (oprócz Różanki zawód ten wykonywali Żydzi).

Tabela 87. Zawody związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Młynarz ★	Bartnik ❖	Piekarz ⊕	Rybak ◆	Rzeźnik ◆	Młynarz	Kucharz ◆	Olejniki ◆	Młynarz
	Olejniki ⊙	Rzeźnik ⊕	Kucharz ◆	Młynarz ◆		Piekarz ◆	Piekarz ⊙	
	Piwowar □	Winnik ⊕	Piwowar □			Słodownik □	Piwowar □	
	Młynarz ⊙	Młynarz ⊕	Słodownik □			Rzeźnik □	Winnik □	
			Rzeźnik ★			Młynarz ❖	Rybak □	
			Młynarz ⊕				Rzeźnik ❖	
							Młynarz ★	

Zawód wzmiankowany w:

⊕ 100% źródeł

★ 75 – 95% źródeł

❖ 51 – 74% źródeł

◆ 26 – 50% źródeł

□ do 25% źródeł

⊙ tylko w jednym źródle

Siądma grupa obejmuje rzemieślników trudniących się obróbką różnego rodzaju materiałów – drewna, metalu, skóry, tkanin, gliny/piasku i innych. Archiwalia najczęściej odnotowują stolarzy, kowali, szewców i krawców. Największą różnorodność w tej grupie zawodów obserwujemy w Różance i Sławatyczach.

Tabela 88. Zawody związane z obróbką materiałów (drewno, metal, skóra, tkaniny, glina/piasek, inne) wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

	Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Drewno	Bednarz ★	Cieśla ⊙	Bednarz ◆	Stolarz ◆	Cieśla ◆	Kołodziej	Stolarz ★	Stolarz □	
	Cieśla ⊙			Stelmach □	Stolarz ◆	Dziegiarz	Klepkarz	Bednarz ◆	
				Szcutnik ★	Bednarz		Stelmach ◆	Szcutnik ❖	
							Snycerz □		
							Szcutnik □		
Metal	Kowal ★	Kowal □	Kowal ⊕	Kowal ⊕	Kowal ⊕	Kowal	Kowal ◆	Kowal ★	Kowal
			Kotlarz ⊕		Kotlarz ◆		Ślusarz ◆	Kotlarz □	Miecznik
			Puszkarz ◆		Ślusarz ◆		Kotlarz ◆	Złotnik ◆	
Skóra	Szewc	Szewc	Szewc	Kuśnierz	Szewc	Kuśnierz	Garbarz	Garbarz	Kuśnierz

	❖	⊙	◆	◆	◆		★	❖	
	Garbarz ⊙		Kuśnierz ◆	Rymarz ★			Kuśnierz □	Kuśnierz ❖	Szewc
	Ślusarz ⊙			Szewc ◆			Szewc □	Rymarz ◆	
								Szewc ❖	
Tkaniny	Krawiec ❖		Tkacz ⊕	Krawiec ★	Krawiec ⊕		Sukiennik	Tkacz ⊙	Krawiec
			Krawiec ⊕	Powroźnik □			Krawiec ◆	Sukiennik ⊙	
								Krawiec ❖	
Glina/ piasek			Zdun ◆	Garncarz □		Garncarz	Strycharz ◆		
				Strycharz □			Szklarz □		
				Szklarz □					

Zawód wzmiankowany w:

⊕ 100% źródeł

★ 75 – 95% źródeł

❖ 51 – 74% źródeł

◆ 26 – 50% źródeł

□ do 25% źródeł

⊙ tylko w jednym źródle

W ósmej grupie znalazły się zawody związane ze świadczeniem różnego rodzaju usług – w dziedzinie zdrowia, opieki nad zwierzętami, myślistwa, uprawy roślin, budownictwa, wojska, służby dworskiej i innych. Najwięcej zawodów usługowych zanotowano w Kodniu, natomiast na ich temat w Wohyniu źródła milczą.

Tabela 89. Zawody związane ze świadczeniem usług wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

	Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Zdrowie			Cyrulik ◆	Cyrulik ◆		Łaziebnik	Zakaźnik □	Cyrulik ❖	
Opieka nad zwierzętami	Pasterz ⊙	Pasterz ◆	Pasterz ◆				Mastalerz □	Stadnik ⊙	
								Pasterz □	
Myślistwo				Myśliwiec □	Myśliwy ◆		Myśliwy □	Myśliwy ⊙	
				Ptasznik □			Sietnik □	Gońcarz ◆	
Uprawa roślin	Sadownik ⊙			Ogrodnik ◆			Ogrodnik □		
	Leśnik ⊙			Sadowniczy □					
Budownictwo			Mularz ◆	Mularz □			Mularz □		
Wojsko				Wartownik □					
				Żołnierz ◆					
Służba dworska			Lokaj ◆	Pachołek □					
				Sługa miejski ★					
				Zamkowy □					
				Posel □					
Inne	Woźny ◆			Introligator □			Kominiarz □		
	Parobek ⊙			Malarz □					
				Zegarmistrz □					

Zawód wzmiankowany w:

- ★ 100% źródeł
- ★ 75 – 95% źródeł
- ❖ 51 – 74% źródeł
- ◆ 26 – 50% źródeł
- do 25% źródeł
- ⊙ tylko w jednym źródle

Ostatnią, dziewiątą grupę zawodów, stanowią usługi rozrywkowo – kulturalne (muzyczne). „Muzycy” byli rejestrowani tylko w Kodniu, Piszczacu i Sławatyczach. W przypadku Sławatycz rozrywką zajmowali się głównie Żydzi.

Tabela 90. Profesje „rozrywkowe” wzmiankowane inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Ślawatycze	Wołyń
			Muzyk □		Trębacz		Figlarz ⊙	
			Cymbalista □				Muzykant □	
			Skrzypek □				Bębennik □	
							Cymbalista ❖	
							Skrzypek □	

Zawód wzmiankowany w:

⊙ 100% źródeł

★ 75 – 95% źródeł

❖ 51 – 74% źródeł

◆ 26 – 50% źródeł

□ do 25% źródeł

⊙ tylko w jednym źródle

Dokudów

Inwentarze, rewizje dokudowskie notują łącznie 20 różnych profesji wykonywanych przez mieszczan; najwięcej zawodów rejestruje inwentarz z 1731 r., bo aż 19. Ich aktywność skupiała się w 6 grupach zawodów: w urzędach, w posługach związanych z działalnością wspólnot religijnych, handlu/dzierżawie, pozyskiwaniu i przetwórstwie żywności, obróbce materiałów oraz w usługach. Najliczniej reprezentowaną grupą zawodową byli rzemieślnicy trudniący się obróbką materiałów (41%) oraz urzędnicy miejscy (32%), zaś spośród rzemieślników najczęściej wzmiankowani byli kowale, krawcy i młynarze. W strukturze zawodowej Dokudowa obecni byli także przedstawiciele branży usługowej, a wśród nich sadownik, pastuch, woźni i parobcy; nie spotyka się natomiast reprezentantów branży rozrywkowej.

Tabela 91. Zawody w Dokudowie w latach 1725–1748 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

			1725	1731	1736	1740	1742	1748
Urzędy	Miejskie	Burmistrz	1	1	1	1	1	1
		Wójt		1	1			
		Ławnik		1	2	3		
		Rajca			1	1		
		Pisarz		1	1	1	1	1
	Inne	Urzędowy						2
	Chrześcijananie	Diak		1				
		Pop	1					

Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych		Prezbiter	1					
Handel/dzierżawa		Arendarz		1				1
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		Młynarz		2	1	1	1	
Obróbka materiałów	Drewno	Bednarz	1	2	1		1	1
		Cieśla	1					
	Metal	Kowal		2	3	2	1	
		Ślusarz						1
	Skóra	Garbarz		2				1
		Szewc		3		1	2	1
	Tkaniny	Krawiec	1	1		1		
Usługi	Uprawa roślin	Sadownik	1					
		Leśnik						2
	Opieka nad zwierzętami	Pastuch		1				2
	Inne	Woźny				1	1	
		Parobek					3	

Hanna

Zawody w Hannie rejestrują wszystkie inwentarze, rewizje. Mieszczanie hanienscy, oprócz urzędów, specjalizowali się w pozyskiwaniu i przetwórstwie żywności, obróbce materiałów oraz w usługach. W przeciwieństwie do sąsiednich Sławatycz, nie wzmiankuje się po kilku, lecz po jednym przedstawicielu danego zawodu (z wyjątkiem bakalarza). Burmistrzowie i wójtowie odnotowywani są z pewnymi przerwami. W świetle pierwszej metody odsetek ludności aktywnej zawodowo mieścił się między 1 a 5%, zaś średnia wynosiła 2%. W przypadku drugiej metody, mieszczanie wykonujący jakiś zawód stanowili od 2 do 19%, natomiast średnia wynosiłaby 7%.

Tabela 92. Zawody w Hannie w latach 1718–1764 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

			1718	1723	1728	1736	1737	1738/1	1738/2
Edukacja		Bakalarz	1						
Urzędy	Miejskie	Burmistrz			1	1	1		1
		Wójt	1						
		Radny			1				
	Inne	Dziesiętnik			1				
		Gumienny			1	1			
Handel/dzierżawa		Arendarz		1	1				
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		Bartnik	1		1	1	1	1	1
		Olejniki			1				
		Piowar						1	
		Młynarz							
Obróbka materiałów	Drewno	Cieśla	1						
	Metal	Kowal							

	Skóra	Szewc							
Usługi	Opieka nad zwierzętami	Pasterz					1		1

			1741	1742	1743/1	1745	1746/1	1746/2	1764/1	1764/2
Edukacja		Bakalarz				3	2	3	1	
Urzędy	Miejskie	Burmistrz	1	1						1
		Wójt								1
		Radny								
	Inne	Dziesiętnik		1						1
		Gumienny							1	1
Handel/ dzierżawa		Arendarz		1						
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		Bartnik	1			1	1			
		Olejnik								
		Piwowar		1						
		Młynarz					1			
Obróbka materiałów	Drewno	Cieśla								
	Metal	Kowal							1	1
	Skóra	Szewc								1
Usługi	Opieka nad zwierzętami	Pasterz	1						2	1

W wykonywaniu niektórych zawodów w Hannie dostrzegamy ciągłość, np. przez wiele lat burmistrzem był Stefan Matczuk, a bartnictwem zajmował się Hryc Romaniuk.

Tabela 93. Imiona i nazwiska osób czynnych zawodowo w Hannie w latach 1718–1764 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

	1718	1723	1728	1736	1737	1738/1	1738/2	1741
Bakalarz	Les		Les					
			Wasko					
Burmistrz			Chwedor Martyniuk	Jacko Tymoszko	Stefan Matczuk		Stefan Matczuk	Stefan Matczuk
Wójt								
Radny								
Dziesiętnik			Misko Korniluk					
Gumienny				Wawrysz Kopot	Jusko Tymoszuk			
Arendarz								
Bartnik	Roman		Roman	Hryc Remianiuk(?)	Hryc Romaniuk	Hryc Romaniuk	Hryc Romaniuk	Hryc Romaniuk
Olejnik								
Piwowar						Waszczycha		
Młynarz								
Cieśla	Jan Magister							
Kowal								
Szewc								
Pasterz					Ihnat Karpczuk		Ostap(?) Łaziuk	

	1742	1743/1	1745	1746/1	1746/2	1764/1	1764/2
Bakalarz			Hryc	Hryc	Hryc	Chwes	
			Chwes	Chwes	Chwes		
			Semen		Semen		
Burmistrz	Stepan Michaluk						
Wójt							Hryc Rapacki
Radny							
Dziesiętnik	Hryc Romaniuk						Hryc Romaniuk
Gumienny						Konrad Lewczuk Dołhobrodziec	Kondrat Lewczuk Dołhobrodziec
Arendarz							
Bartnik	Hryc Romaniuk		Hryc Romaniuk	Hryc Romaniuk			
Olejniki							
Piwowar							
Młynarz				Iwan			
Cieśla							
Kowal						Dmitr Nagaczynowski	Dmiter Nagaszyński
Szewc							Maksym Bogdaniuk
Pasterz						Jakow Jaszczuk	Hryc Martyniuk
						Hryc Martyniuk	Jakow Jaszczuk

Janów Podlaski

Zachowane trzy źródła dotyczące Janowa – inwentarz z 1740 oraz inwentarz i lustracja z 1790 r. sygnalizują 26 różnych profesji. Inwentarz z 1740 r. notuje 23 zawody, zaś źródła ze schyłku XVIII stulecia już tylko 12 lub 13 profesji, widoczny jest zanik kilkunastu zawodów, zwłaszcza w branży obróbki materiałów (głina/piasek) oraz usługowej. W inwentarzu z 1740 r. notuje się ponadto zawody specyficzne, jak np. puszkarza czy czapecznika – nie spotykamy ich w innych omawianych w niniejszej rozprawie miastach. Wśród profesji edukacyjnych źródła wymieniają bakalarza, wywodzącego się ze społeczności żydowskiej. O urzędzie wójta archiwalia nie informują wprost, jedynie wspomina się o dworku wójtowskim. Źródła poświadczają burmistrza, pisarza (tylko inwentarz z 1740 r.) oraz ławników, jednak lustratorzy nie podali liczby ławników; urzędników tych nie wymienia się razem z mieszczanami, lecz w części poświęconej obowiązkowi mieszczan⁷²⁵. W mieście zamieszkiwało 2 graczalistów – zasłużonych urzędników, którzy za swoją pracę otrzymali zwolnienie z czynszów oraz

⁷²⁵ „Ciz Burmistrz y Ławnicy pilnie powinni postrzegać ludzi podeyrzanych bez Paszportów, idących, iadących, noszących lub wiozących iakie rzeczy, tych zatrzymać [...]”, [JP 1790A], k. 26.

dodatkowe pola pod uprawę⁷²⁶. Rzemiosło w Janowie nie było mocno rozwinięte (jak wynika to ze źródeł); przeważały dwie gałęzie – spożywcza i obróbka materiałów (zwłaszcza branża metalowa – kowale i tekstylna – krawcy). W branży spożywczej pracowali piekarz, rzeźnik, winnicy oraz młynarze⁷²⁷.

⁷²⁶ Gracjaliści nie byli podawani przy opisywaniu mieszczan, lecz osobno. Pod nazwiskiem każdego z nich podawano zakres zwolnień i otrzymane pola. Źródła wzmiankują dwóch żyjących i dwóch zmarłych, po których zostały działki mieszkalne i rolne. Przytoczmy jeden z takich opisów, odnoszący się do zmarłego Jana Pawłowskiego: „Imo Jan Pawłowski miał zdawna za usługi nadany Plac wmieście Janowie z budynkiem przez Przywilej JW. X. Rupniewskiego Biskupa Łuckiego z potwierdzeniem P. Kapituły, do którego ze Przywilejem dodana ciwierc Pola we Wsi Pawłowie. JW. X. Biskup w R. 1739 20 Maia wraz z Kapitułą toż potwierdził nadto przydał temuż Pawłowskiemu, Drugą ciwierc Pola obok siebie leżącą, [...] y Sukcesorom Jego, po śmierci tego Pawłowska wdowa, iako mająca Prawo używa teraz Pola ciwierci dwie, we wszystkich trzech zosobna Polach domu y Placu, y wszelkich Dworowi datków iest wolna, prócz Podatków Rzplitey, kopii iey Praw y Przywilejów przyłączaią się do dzieła”, [JP 1790A], k. 21.

⁷²⁷ W przeciwieństwie do innych miejscowości, omawianych w niniejszej rozprawie, w inwentarzach janowskich młynarze nie byli uwzględniani w spisie mieszkańców (w ulicach, rynku), lecz osobno, w miejscu poświęconym opisowi młynów. Młyny prowadziło trzech braci(?) Szumerów (Jan, Andrzej, Wasil) oraz Stanisław Trzcionk, [JP 1790A], k. 27.

Tabela 94. Zawody w Janowie wzmiankowane w inwentarzach i lustracji z 1740 i 1790 r.

			1740	1790	
				Sygn. 135b	Sygn. 135c
Urzędy	Miejskie	wójt		1	1
		pisarz	1		
	Inne	gracjalista	2	2	2
Edukacja		bakalarz	4	1	1
Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych	Chrześcijanie	organista	1		
		diak	1		
	Żydzi	kantor	1	1	1
		szkolnik	1		
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		piekarz	1	1	1
		rzeźnik	4	1	1
		winnik	2	2	1
		młynarz	1	4	4
Obróbka materiałów	Drewno	bednarz	1		
	Metal	kowal	3	1	1
		kotlarz		1	1
		puszkarz	1		
	Skóra	szewc	1		1
		kuśnierz	2		
	Tkaniny	czapecznik	1		
		tkacz		1	1
		krawiec	4	2	2
	Gлина/piasek	zdun	1		
		mularz	1		
Usługi	Opieka nad zwierzętami	pastuch	1		
	Służba dworska	lokaj	1		
	Zdrowie	cyrulik	2		

W stosunku do ogółu ludność aktywna zawodowo była bardzo niewielka; przy zastosowaniu pierwszej metody stanowiła ona tylko 1%, zaś w przypadku drugiej 5%. Spośród Żydów tylko 2% z nich wykonywało jakiś zawód (w tym wypadku 1 kantor i 1 bakalarz).

Kodeń

Najwięcej różnych profesji notuje się w Kodniu – cztery inwentarze (1599, 1699, 1749, 1751) wzmiankują 45 specjalności mieszczan kodeńskich. Uwagę zwracają liczne zawody usługowe – aż 15 rozmaitych posług, związanych z medycyną (cyrulicy), myślistwem (myśliwi, ptasznicy), uprawą roślin (ogrodnicy, sadownicy), budownictwem (mularze), wojskiem (wartownicy, żołnierze), służbą dworską (pachołkowie, słudzy miejscy, zamkowi, posłowie), rozrywką (muzycy, cymbaliści, skrzypkowie) oraz inne (introligatorzy, malarze,

zegarmistrze). Niektóre zawody były specjalnością Żydów, jak np. cyrulicy czy malarze. Najliczniej występują w źródłach młynarze (od 1 do 7), kowale (od 1 do 4), rymarze (od 3 do 4), szewcy (od 1 do 7) i żołnierze (od 2 do 5).

Urzędy wzmiankowane są przez źródła z lat 1599–1751⁷²⁸, trzy pierwsze wójta, ostatnie burmistrza. Pozostałe urzędy – klucznika i urzędnika odnotowano tylko w 1599 r. Przy kościele parafialnym posługiwał dzwonnik (1699), organmistrzowie (1699, 1749) i zakrystianin (1749), natomiast przy społeczności żydowskiej pracował szkolnik. Każde ze źródeł wymienia żydowskiego arendarza. Licznie były reprezentowane profesje związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności. W Kodniu ważną rolę odgrywało młynarstwo; źródła z 1749 i 1751 r. wymieniają nawet 7 młynarzy. Na dworze służyło też od 3 do 5 kucharzy. Rybaków odnotowują źródła w 1599 i 1699 r., a piwowarów i słodownika tylko inwentarz z 1599 r. Ubojem zwierząt trudniło się kilku rzeźników, wśród których wymienia się także 3 Żydów. 12 specjalności rzemieślniczych było nastawionych na obróbkę materiałów. Inwentarze/rewizje w każdym roku notują tylko po jednym rzemieślniku trudniącym się produkcją wyrobów z drewna, zaliczyć do nich można stolarza (1599, 1751), stelmacha (1599) i skutnika (1599, 1749, 1751). Jedynymi rzemieślnikami „żelaznymi” byli w Kodniu kowale, rejestrują ich wszystkie źródła; w zależności od roku było ich od 1 do 4. Niektórzy rzemieślnicy kodeńscy trudnili się przetwarzaniem skór; wśród nich najliczniej występowali szewcy (7 szewców w 1599 r.), następnie rymarze (1699, 1794, 1751) i kuśnierze (1599, 1749). Obróbką tekstyliów zajmowało się od 2 do 4 krawców (1599, 1749, 1751) oraz powroźnik⁷²⁹ (1599). Źródła notują również rzemieślników tworzących w glinie/piasku – w 1599 działało 2 strycharzy, a w 1699 r. 2 garncarzy, zaś w 1749 r. jeden szklarz. Z największą mozaiką mamy do czynienia w przypadku świadczenia usług – w kodeńskich inwentarzach/rewizjach znajdujemy wzmianki aż o 18 posługach (najwięcej spośród wszystkich omawianych miast). Ze społeczności żydowskiej pochodziło 2 cyrulików (1599, 1751). Źródło z 1599 r. rejestruje 4 myśliwych i 1 jednego ptaśnika, ogrodnicy są wzmiankowani w 1749 i 1751, a jeden sadownik w 1599 r. Z branży budowlanej zarejestrowano w 1751 r. tylko jednego mularza. Źródła poświadczają także żołnierzy (5 w 1749 i 2 w 1751 r.) oraz wartowników (3 w 1751 r.), którzy prawdopodobnie pełnili służbę przy zamku. Swoje usługi, prawdopodobnie na rzecz dworu, świadczyli pacholek (1749), słudzy miejscy (1699, 1749, 1751), zamkowi (1749) i poseł (1699). Do grona innych

⁷²⁸ W rachubach nie wzięto pod uwagę inwentarza z 1757 r. z powodu braku danych.

⁷²⁹ Powroźników do grupy zawodów przemysłu włókienniczo – odzieżowego zaliczył m. in. J. Maroszek: J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 125, a także J. Motylewicz: J. Motylewicz, *Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej*, Tabela 28 (załącznik).

usługodawców należeli introligator (1751), Żyd malarz (1751) i zegarmistrz (1599). W strukturze zawodowej Kodnia znajdowały się także pojedyncze osoby świadczące usługi rozrywkowe/kulturalne, a więc muzyk, cymbalista (1749) i skrzypek (1599).

Odsetek ludności aktywnej zawodowo wahał się między 1 a 3%, zaś średnia wynosiła ok. 2,25% (pierwsza metoda) lub między 5 a 18%, natomiast średnia 11%. Najwięcej zawodów rejestruje rewizja z 1749 r., bo aż 51 profesji, zaś najmniej inwentarz z 1699 r. – tylko 15 profesji. Udział Żydów w ogólnej liczbie zawodów/rzemieślników wynosił około 9%.

Tabela 95. Zawody w Kodniu w latach 1599–1751 wzmiankowane inwentarzach, rewizjach.

			1599	1699	1749	1751	Żydzi
Edukacja		bakałarz	1				
Urzędy	Miejskie	burmistrz				1	
		wójt	1	1	1		
	Inne	klucznik	1				
		urzędnik	1				
Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych	Chrześcijanie	dzwonnik		1			
		organmistrz		2	1		
		zakrystianin			1		
	Żydzi	szkolnik			1		1
Handel/dzierżawa		arendarz	1	1	1	1	4
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		rybak	3	2			
		kucharz			5	3	
		piwowar	2				
		słodownik	1				
		rzeźnik	2		3	1	3
		młynarz	2	1	7	7	
Obróbka materiałów	Drewno	stolarz	1			1	
		stelmach	1				
		szkutnik	1		1	1	
	Metal	Kowal	2	1	4	2	
	Skóra	kuśnierz	4		1		
		Rymarz		3	4	3	
		Szewc	7			1	
	Tkaniny	Krawiec	2		4	4	3
		powroźnik	1				
	Glina/piasek	garncarz		2			
		strycharz	2				
		szklarz			1		
Usługi	Zdrowie	cyrulik	1			1	2
	Myślistwo	myśliwiec	4				
		ptaśnik	1				
	Uprawa roślin	ogrodnik			3	1	
		sadowniczy	1				
	Budownictwo	mularz				1	
	Wojsko	wartownik				3	
		żołnierz			5	2	
	Służba dworska	pachołek			1		
		sługa miejski		1	2	1	
		zamkowy			3		
		poseł	1				
	Inne	introligator				1	

		malarz				1	1
		zegarmistrz	1				
	Rozrywka	muzyk			1		
		cymbalista			1		
		skrzypek	1				

W zestawieniu pominięto inwentarz z 1757 r. z powodu braku danych o zawodach.

Łomazy

W świetle zachowanych tylko dwóch inwentarzy/lustracji wykonanych dla Łomaz nie możemy zbyt wiele powiedzieć na temat struktury zawodowej mieszczan. Urzędnicy przeprowadzający w 1566 r. lustrację zarejestrowali 8 nazw zawodów, wśród których najliczniejsi byli szewcy oraz kowale. Pozostali rzemieślnicy byli nieliczni, zwykle 1 lub 2. Lustracja ta nie notuje urzędu wójta. Inwentarz sporządzony 100 lat później rejestruje jedynie 6 zawodów: wójta, 3 rzeźników, po jednym kowalu, kotlarzu, krawcu i myśliwym. Aktywność zawodowa mieszczan łomaskich, jak możemy wyczytać z zachowanych danych źródłowych, skupiała się na obróbce materiałów, szczególnie metalu (kowale) i skóry (szewcy).

Żydzi wykonujący jakiś zawód stanowili ok. 10%. Odsetek jak i średnia ludności aktywnej zawodowo wahał się w granicach 1% (pierwsza metoda) lub od 5 do 8%, a średnia wynosiła 7% (druga metoda).

Tabela 96. Zawody w Łomazach w latach 1566–1667 wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach.

			1566	1667
Urzędy	Miejskie	wójt		1
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		rzeźnik		3
		młynarz	2	
Obróbka materiałów	Drewno	cieśla	2	
		stolarz	1	
		bednarz	1	
	Metal	kowal	5	1
		kotlarz		1
		ślusarz	2	
	Skóra	szewc	9	
	Tkaniny	krawiec	2	1
Usługi	Myślistwo	myśliwy		1

Piszczac

Struktura zawodowa mieszczan piszczańskich była słabo zróżnicowana – jak wynika z lustracji z 1566 r., w Piszczacu w II połowie XVI stulecia, oprócz urzędu wójta, istniało 8 różnych zawodów, z czego większość stanowili rzemieślnicy zajmujący się obróbką materiałów, zaś wśród nich najliczniej byli reprezentowani kowale. Oprócz tego w mieście mieszkał młynarz, pracujący w młynie miejskim, diegciarz, 3 kuśnierzy, 3 garncarzy, 2 łąziebników i 1 trębacz.

Także i Piszczac, w świetle jedynej zachowanej lustracji z 1566 r., należał do grona miast o niskim odsetku ludności trudniącej się dodatkowymi zajęciami. Aktywnych zawodowo było tylko 1% (1 metoda) lub 2% (2 metoda) ludności.

Tabela 97. Zawody w Piszczacu wzmiankowane w rewizji z 1566 r.

Urzędy	Miejskie	wójt	1
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		młynarz	1
Obróbka materiałów	Drewno	kołodziej	1
		dziegciarz	1
	Metal	kowal	4
	Skóra	kuśnierz	3
	Glina/piasek	garncarz	3
Usługi	Zdrowie	łaziebnik	2
Rozrywka		trębacz	1

Różanka

Bogactwo zawodów widzimy w Różance – w 5 inwentarzach/rewizjach odnotowano łącznie 28 różnych specjalności. Źródła milczą zupełnie na temat urzędów miejskich, za to wspominają o urzędzie leśniczego (1773 i 1775). Zawody odpowiedzialne za przetwórstwo żywności najliczniej występowały w inwentarzu z 1736 r. – urzędnicy odnotowali 2 kucharzy, po jednym piekarzu, słodowniku, rzeźniku oraz 5 młynarzy; w kolejnym inwentarzu (1747 r.) wspomina się już tylko o jednym kucharzu i piekarzu. Źródła z lat 1773 i 1775 wspominają o dwóch młynarzach. Mieszczanie różanieccy przetwarzali materiały drewniane, metalowe, skórzane, tkaniny, glinę/piasek i inne surowce. Rzemieślnicy ci nie byli liczni, oprócz stelmachów zwykle było ich od 1 do 3, w zależności od inwentarza/rewizji. Swego rodzaju ewenementem są tu stelmachowie, których inwentarz z 1792 r. wymienia aż 10. Zawody takie jak klepkarz (1773) snycerz (1747) czy skutnik (1747) są odnotowywane tylko raz. Produkcję metalową reprezentowali kowal (1773, 1792), kotlarz (1736, 1747) i ślusarze (1736, 1747). Obróbką skóry zajmowali się garbarze (wszystkie inwentarze oprócz 1773), kuśnierz (1747) oraz szewcy (1792). Sukiennika poświadcza źródło z 1747, a krawca z 1736 i 1747 r. W gronie rzemieślników tworzących w glinie/piasku byli strycharze (1747, 1773) i szklarz (1736). Profesje usługowe rejestrowano głównie w inwentarzach z lat 1747 i 1773. W grupie tej znajdował się zakaźnik, mastalerz, myśliwy, sietnik (1747), ogrodnik (1773), mularz (1792) i kominiarz (1773). Najwięcej nazw zawodów rejestrowało źródło z 1747 r.

Tabela 98. Zawody w Różance w latach 1736–1792 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

			1736	1747	1773	1775	1792
Urzędy	Inne	leśniczy			1	1	
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		kucharz	2	1			
		piekarz	1	1			
		słodownik	1				
		rzeźnik	1				
		młynarz	5		2	2	
Obróbka materiałów	Drewno	stolarz	1	2		1	
		klepkarz			1		
		stelmach		1			10
		snycerz		1			
		szkutnik		1			
	Metal	kowal			1		1
		ślusarz	3	1			
		kotlarz	1	1			
	Skóra	garbarz	1	2		1	1
		kuśnierz		1			
		szewc					4
	Tkaniny	sukiennik		1			
		krawiec	1	1			
	Glina/piasek	strycharz		2	1		
		szklarz	1				
Usługi	Zdrowie	zakaźnik		1			
	Opieka nad zwierzętami	mastalerz		1			
	Myślistwo	myśliwy		1			
		sietnik		1			
	Uprawa roślin	ogrodnik			1		
	Budownictwo	mularz					4
	Inne	kominiarz			1		

W zestawieniu pominięto inwentarz z 1789 r. z powodu braku danych o zawodach.

Spośród analizowanych miast, to właśnie w Różance obserwujemy najwyższy odsetek ludności wykonującej jakiś zawód. Przy zastosowaniu pierwszej metody, odsetek aktywnych zawodowo mieszczan oscylował między 1 a 5%, zaś średnia wynosiła 3%. Znacznie wyższe wartości otrzymujemy, podkładając dane pod drugą metodę – wówczas odsetek ten mieścił się w przedziale od 6 aż do 28%, natomiast mediana 20%.

Sławatycze

Złożoną strukturę zawodową posiadały Sławatycze. W źródłach znajdujemy wzmianki aż o 44 różnych profesjach, z czego najliczniejsze były zawody związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności oraz z obróbką materiałów – najczęściej spotykamy rzeźników, młynarzy, kowali, garbarzy, szewców i krawców⁷³⁰. Profesje edukacyjne (bakalarzy)

⁷³⁰ Zaznaczyć musimy, że nie możemy być do końca pewni liczby rzemieślników, głównie kowali i młynarzy. W jednym źródle często dwukrotnie a nawet trzykrotnie występuje np. kowal o tym samym imieniu, jednak nie wiadomo, czy chodzi o tego samego kowala, czy o dwóch różnych. W związku z tym do przedstawionych w tabeli danych należy podchodzić z pewną rezerwą.

odnotowano tylko dwukrotnie – w 1693 i 1738 r., wykonywali je Żydzi. Wójtów rejestruje się najwcześniej w 1685 r., z pewnymi przerwami do 1765 r. Na stanowisku wójta wzmiankowany był, z pewnymi przerwami, od 1685 r. często „Pan Grodecki”, zaś burmistrz (niewymieniany z nazwiska) dopiero od 1737 r. Radnych i ławników stwierdzano kilkakrotnie, w latach 1736, 1737, 1744, 1745, 1746 i 1764, pisarza miejskiego tylko w 1736, zaś „urzędowych” w 1764 r. Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych odnotowywane były wyłącznie w przypadku Żydów. Spośród społeczności żydowskiej pochodzili kantorzy i szkolnicy⁷³¹, wzmiankowani z pewnymi przerwami od 1693 do 1743 r. Handlem w Sławatyczach trudnili się kramarze, szynkarze, tabacznicy, natomiast dzierżawą karczem zajmował się arendarz (zazwyczaj Żyd). Arendarzy odnotowują źródła w 1656, 1737, 1738/1, 1741, 1745, 1746/2, 1764/1 i 1765 r. Kramarz, z pewnymi przerwami, występuje od 1656 do 1726 r., szynkarz tylko w 1656, zaś tabacznik od 1685 do 1741 i w 1744 r. W grupie zawodów związanych z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności występowali olejnik, piekarz, piwowarzy, rybacy, rzeźnicy, winnicy i młynarze. Olejnika wzmiankuje się w inwentarzach z 1679, 1685, 1693, a później w 1737 i 1738 r. Piekarz występuje tylko w jednym inwentarzu, w 1656 r. Dwóch piwowarów poświadcza źródło z 1656, w 1679, 1723 i 1744 już tylko jednego. Z imienia wymienia się rybaka tylko trzykrotnie (1679/1, 1685/1, 1685/2), jednak rybacy byli obecni w strukturze zawodowej Sławatycz między 1656 a 1765 r., o czym świadczyć mogą ich powinności na rzecz właściciela miasta (uiszczanie opłaty za wolne łowienie ryb). W większości źródeł spotykamy rzeźników, wśród których przeważali Żydzi. Winników notują tylko inwentarze z 1656 i 1679 r. Najliczniej i najczęściej w grupie zawodów spożywczych wzmiankowani są młynarze – inwentarz z 1741 r. wspomina aż o 9 młynarzach; zwykle każdy inwentarz wylicza od 1 do 7 młynarzy. Mimo tego, że nie występują oni w każdym źródle, byli cały czas obecni, czego dowodzi opis ich powinności, zawarty w każdym inwentarzu, rewizji. Obróbką materiałów trudnili rzemieślnicy 13 zawodów; mieszczenie sławatyccy specjalizowali się w głównie w obróbce drewna (1679–1693, 1744–1745 bednarze; 1679–1718, 1736–1738, 1746–1765 skutnicy)⁷³², metalu (od 1679 kowale; od 1718–1723, 1737–1765 złotnicy), skór (1656, 1718–1764 garbarze; 1679, 1718–1765 kuśnierze; 1656–1685, 1722–1728, 1745 rymarze; 1685–1723, 1736–1741, 1744–1765 szewcy) oraz tkanin (1656–1736, 1742, 1745–1765 krawcy)⁷³³. Branża usługowa była reprezentowana głównie przez zawód medyczny –

⁷³¹ Inwentarze/rewizje wspominają także często o rabinach, ale urząd ten nie mieści się w powyższych kategoriach

⁷³² Źródła wzmiankują również w 1679, 1764 i 1765 bednarzy.

⁷³³ W grupie rzemiosł tekstylnych notuje się także tkacza (1718) i sukiennika (1685).

żydowskich cyrulików (występujących w większości inwentarzy/rewizji). Do 1693 r. źródła poświadczają nawet 3 cyrulików, od 1718 r. już tylko jednego. Z pozostałych zawodów usługowych możemy wymienić stadnika (1737), pasterzy (1685/1, 1685/2, 1744, 1745) i myśliwego (1693). W przestrzeni społecznej Sławatycz obecni byli także muzycy/artyści, świadczący swe usługi rozrywkowe. Źródła najczęściej wzmiankują cymbalistów (1685 – 1743, 1746/2), muzykantów (1693–1728), bębenników (1685, 1722–1723); oprócz nich występowali również figlarz (1726) i skrzypkowie (1656–1679).

Tabela 99. Zawody w Sławatyczach w latach 1656–1765 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

		Zawody	1656	1679/1	1679/2	1685/1	1685/2	1693	1718	1722
Edukacja		bakalarze						1		
Urzędy	Miejskie	wójt					1	1	1	1
		burmistrz								
		ławnicy								
		radni								
		ratmani								
	Inne	pisarze								
		urzędowi								
Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych	Żydzi	kantorzy							1	1
		szkolnicy						2	1	
Handel/dzierżawa		arendarze	2							
		kramarze	1	1	1	1	1			1
		szynkarze	1							
		tabacznicy				1	1	1	1	1
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		olejnicy		1	1	1	1	1		
		piekarze	1							
		piwowarzy	2	1						1
		rybacy		1		1	1			
		rzeźnicy	1	1	1			1	4	4
		winnicy	2	1	1					
		młynarze		4	3	4	2	4	2	
Obróbka materiałów	Drewno	stolarze			1					
		bednarze		3	1	3	3	1		
		szkutnicy		3	2	2	2	1	1	
	Metal	kowale		5	4	4	4	7	5	3
		kotlarze								
		złotnicy							1	1
	Skóra	garbarze	1						2	1
		kuśnierze		1	1				2	3
		rymarze	1	1		1	1			1
		szewcy					1	1	1	2
	Tkaniny	tkacze							1	
		sukiennicy				1				
		krawcy	3	1		2	2	1	1	2
Usługi	Zdrowie	cyrulicy	1	2		2	3		1	1
	Opieka nad zwierzętami	stadnicy								
		pasterze				1	1			
	Myślistwo	myśliwi						1		

		goncarze								
Rozrywka		figlarze								
		muzykanci						1	1	1
		bębennicy				1	2			1
		cymbaliści				1	1	1	2	1
		skrzypkowie	2	1	1					

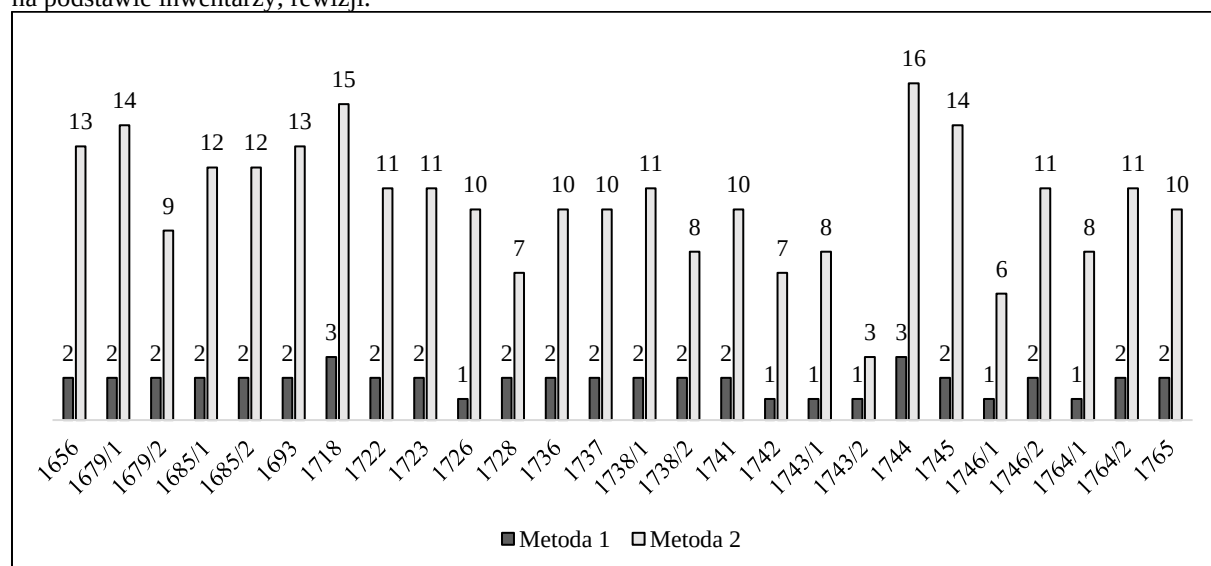
		Zawody	1723	1726	1728	1736	1737	1738/1	1738/2	1741	1742
Edukacja		bakalarze						2			
Urzędy	Miejskie	wójt				1	1			1	1
		burmistrz					1	1		1	
		ławnicy									
		radni				1	3				
		ratmani									
	Inne	pisarze				1					
		urzędowi									
Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych	Żydzi	kantorzy	1	1	1	1		1			
		szkolnicy	1	1	1			1			1
Handel/dzierżawa		arendarze					1	1		2	
		kramarze		1							
		szynkarze									
		tabacznicy	1	1	1	1	1	1	1	1	
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		olejnicy					1	1	1		
		piekarze									
		piwowarzy									
		rybacy									
		rzeźnicy	3	2	3	2	3	1	2	2	2
		winnicy									
		młynarze		1		5	6	2	3	9	6
Obróbka materiałów	Drewno	stolarze									
		bednarze									
		szkutnicy				1	2	1	1		
	Metal	kowale	3	3	3	6	4	2	2	2	
		kotlarze									
		złotnicy	1				1	1		1	1
	Skóra	garbarze		3	2	3	1	1	1	2	1
		kuśnierze	2	2	1	1	1	3	1	1	2
		rymarze	1	1	1						
		szewcy	2			2		3	3	1	
	Tkaniny	tkacze									
		sukiennicy									
		krawcy	2	1	1	1					1
Usługi	Zdrowie	cyrulicy	1			1	1	1	1		1
		stadnicy					1				
	Opieka nad zwierzętami	pasterze									
		myśliwi									
		goncarze				1	1	1	1		1
Rozrywka		figlarze		1							
		muzykanci		2	1						
		bębennicy	1								
		cymbaliści	2	1	1	1	1	1	1	2	1
		skrzypce									

		Zawody	1743/1	1743/2	1744	1745	1746/1	1746/2	1764/1	1764/2	1765
Edukacja		bakalarze									
Urzędy	Miejskie	wójt			1	1	1	1	1	1	1
		burmistrz			1	1	1		1	1	1
		ławnicy									4
		radni			4	3		2			
		ratmani							2		1
	Inne	pisarze									
		urzędowi							7		
Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych	Żydzi	kantorzy	1								
		szkolnicy									
Handel/dzierżawa		arendarze				2		2	3		2
		kramarze									
		szynkarze									
		tabacznicy			1						
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		olejnicy									
		piekarze									
		piwowarzy			1						
		rybacy									
		rzeźnicy	2			1		1		1	
		winnicy									
		młynarze		1	7	7	7	6	1	2	2
Obróbka materiałów	Drewno	stolarze							3	1	1
		bednarze			1	1					
		szkutnicy						1	1		1
	Metal	kowale	1	1	3	2	2	1			
		kotlarze							1	1	
		złotnicy	1		1			1	1	1	1
	Skóra	garbarze	1	1	3	3	1	3	1		
		kuśnierze	2			2		2	2	2	1
		rymarze				1					
		szewcy			5	4		2	7	6	6
	Tkaniny	tkacze									
		sukiennicy									
		krawcy			2	1		4	1	1	1
	Gлина/piasek			1	1	1		1	1	1	1
	Inne							1	1		1
Usługi	Zdrowie	cyrulicy						1	1		1
	Opieka nad zwierzętami	stadnicy									
		pasterze			4	2					
	Myślistwo	myśliwi									
		goncarze		1	1	1		1	1	1	1
Rozrywka		figlarze									
		muzykanci									
		bębennicy									
		cymbaliści	1					1			
		skrzypce									

Najwięcej różnych zawodów dostrzegamy w rewizji z 1737 r. (18 zawodów), zaś najmniejszą w inwentarzu („Podaniu”) z 1743/2. Odsetek ludności aktywnej zawodowo, w

zależności od przyjętej metody (zob. wyżej), wahał się od 1 do 3% (średnia 1,85%) lub od 3 do 16% (średnia ok. 10%)⁷³⁴. Przy zastosowaniu drugiej metody, w świetle danych źródłowych do początku lat 20. XVIII stulecia odsetek rzemieślników utrzymywał się na w miarę równym poziomie. Z inwentarzy/rewizji wynika, że w latach 1722–1743 procent ludności aktywnej zawodowo znacznie obniżył się w stosunku do okresu wcześniejszego. Gwałtowny wzrost źródła odnotowują od 1744 r., co jednak budzi pewne zastrzeżenia; różnice między 1745 a 1746 r. są zbyt duże, by mogły wydawać się wiarygodne (o przyczynach tego zjawiska por. Rozdział I). Porównując natomiast odsetek ludności aktywnej zawodowo z szacunkową liczbą ludności (zob. wykres 17) trudno dopatrywać się jakichś prawidłowości – procent rzemieślników nie wzrastał proporcjonalnie do liczby ludności.

Wykres 17. Szacunkowy odsetek ludności aktywnej zawodowo w Sławatyczach w latach 1656 – 1765 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Wohyń

Pewnych informacji o strukturze zawodowej Wohynia dostarcza jedyna lustracja z 1566 r. Oprócz urzędów miejskich (wójta, landwójta i 5 ławników), źródło wymienia tylko 2 młynarzy, kowala, miecznika, kuśnierza, szewca i krawca. Wymienieni przedstawiciele zawodów stanowili 1% lub 5% społeczności miejskiej.

⁷³⁴ Przy zastosowaniu drugiej metody uzyskujemy bardziej zróżnicowane wyniki.

Tabela 100. Zawody w Wohyniu wzmiankowane w rewizji z 1566 r.

Urzędy	Miejskie	wójt	1
		landwójt	1
		ławnik	5
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		młynarz	2
Obróbka materiałów	Metal	kowal	1
		miecznik	1
	Skóra	kuśnierz	1
		szewc	1
	Tkaniny	krawiec	1

Struktura zawodowa – podsumowanie

W czterech miastach – Hannie, Janowie, Kodniu i Sławatyczach spotykamy się z zawodem bakałarza, pełniącego rolę nauczyciela. W Janowie i Sławatyczach bakałarze wywodzili się ze społeczności żydowskiej, zaś w Hannie i Kodniu spośród chrześcijan. Szczególnie liczni byli oni w latach 40. XVIII stulecia w Hannie – inwentarze/rewizje odnotowują aż trzech bakałarzy. Bakałarze (w przypadku chrześcijan) mogli także należeć do grona urzędników miejskich – pisarzy, jednak brak bezpośrednich informacji, czy rzeczywiście tak było⁷³⁵.

Urzędy miejskie poświadczą się we wszystkich miastach, przy czym tylko w Różance pomija się burmistrzów i wójtów. O ile urząd wójta wzmiankuje się w prawie wszystkich miejscowościach, o tyle burmistrza jedynie w Hannie, Kodniu i Sławatyczach. O pochodzeniu społecznym wójta informują wyłącznie archiwalia dotyczące Sławatycz – źródła bardzo często wymieniają „Pana Grodeckiego” na tym stanowisku, który prawdopodobnie był szlachcicem. W przypadku pozostałych miejscowości źródła milczą o pochodzeniu społecznym. Urzędy ławników, radnych i pisarzy odnotowano w Dokudowie, w Hannie (tylko jeden radny w 1728 r.) i Sławatyczach (od 1 do 4 w 1736, 1737, 1744, 1745, 1764 i 1765 r.), a także w Wohyniu. W Hannie, Kodniu, Różance i Sławatyczach niektóre inwentarze notują inne urzędy, związane z administracją dworską – dziesiętnicy (1728, 1742, 1764/2) i gumienni (1736, 1737, 1764) w Hannie, klucznik (1599) i urzędnik (1599) w Kodniu, a także leśniczego (1773, 1775) w Różance i „urzędowych” (1764/2) w Sławatyczach. Urzędy te (dworskie) spotyka się w miastach, gdzie mieściły się dwory czy zamki właścicieli⁷³⁶.

⁷³⁵ Funkcję pisarzy miejskich pełnili bakałarze m. in. w miastach małopolskich. P. Miodunka, *Spółeczność małych miast południowej Małopolski*, s. 263.

⁷³⁶ S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej*, s. 30.

Tabela 101. Liczba i procent nauczycieli oraz urzędników (miejskich i dworskich) w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba urzędników	Procent
Bakalarze	20	15
Burmistrze	22	17
Wójtowie	27	20
Landwójtowie	1	1
Radni	19	14
Ławnicy	15	11
Pisarze	6	5
Dziesiętnicy	3	2
Oficjaliści	4	3
Gumiennicy	4	3
Klucznicy	1	1
Urzędnicy	8	6
Leśniczy	2	2

W społecznościach żydowskich Janowa i Sławatycz posługiwali kantorzy oraz szkolnicy. Żydowscy kantorzy zajmowali się oprawą muzyczną nabożeństw w synagogach, szkolnicy zaś byli nauczycielami w szkole wyznaniowej⁷³⁷. W przypadku Sławatycz źródła poświadczają szkołę żydowską, w której mieszkał także rabin (zob. Rozdział 2). W Kodniu natomiast wymieniani są tylko dzwonnik (1699), trzech organmistrze (1699, 1749) i zakrystianin (1749). Pomimo zamieszkującej dość licznie to miasto ludności żydowskiej źródła milczą na temat tego rodzaju posług⁷³⁸.

Tabela 102. Liczba i procent posług związanych z działalnością wspólnot religijnych w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba posługujących	Procent
Diaci	2	7
Popi	1	3
Prezbiterzy	1	3
Dzwonnicy	1	3
Organmistrze	4	13
Zakrystianie	1	3
Kantorzy	12	39
Szkolnicy	9	29

⁷³⁷ Szkoła żydowska

⁷³⁸ Źródła (zwłaszcza w przypadku Sławatycz) dość często rejestrują rabina, jednak w tym miejscu z oczywistych powodów pomijamy tę godność.

Dzierżawą karczem zajmowali się na ogół Żydzi. Żydowscy arendarze są poświadczani w Dokudowie (jeden arendarz w 1731 r.), Hannie (po jednym arendarzu w 1723, 1728, 1742)⁷³⁹, Kodniu (wszystkie inwentarze) oraz w Sławatyczach (1656, 1737, 1738A, 1741, 1745, 1746, 1764A, 1765)⁷⁴⁰. Inwentarze sławatyckie notują ponadto kramarzy (1656 – 1685, 1722, 1726), szynkarza (1656) i tabaczników (1685–1741, 1744).

Tabela 104. Liczba i procent osób trudniących się handlem w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba osób trudniących się handlem	Procent
Arendarze	22	49
Kramarze	7	16
Szynkarze	1	2
Tabacznicy	15	33

Rzemiosła spożywcze obserwujemy we wszystkich omawianych miastach. Najczęściej występującym zawodem było młynarstwo i rzeźnictwo – na 8 miast w 7 wzmiankowani są młynarze, zaś rzeźnicy w 5. Te gałęzie przemysłu spożywczego były równie rozwinięte, np. w miastach ziemi sanockiej i przemyskiej. Tak znaczny popyt na mięso należy tłumaczyć tym, że było ono głównym produktem spożywczym w XVII i XVIII stuleciu. Jak wspomniano wyżej, rzeźnictwem zajmowali się też niektórzy Żydzi⁷⁴¹. Źródła nie mówią nam zbyt wiele na temat młynów.

W branży spożywczej wyrób i sprzedaż napojów alkoholowych regulowały przywileje właścicieli miast nadawane mieszczanom. Np. w Kodniu w 1625 r., Mikołaj Sapieha pozwolił mieszczanom na swobodną produkcję i sprzedaż alkoholu w zamian za uiszczanie określonej opłaty⁷⁴².

⁷³⁹ W przypadku Hanny nie ma pewności, czy chodzi o Żydów arendarzy – urzędnicy nie odnotowywali tych informacji, podając tylko, że dana działka należała do arendarza, np. „Arendarskich włók”.

⁷⁴⁰ Źródła informują przeważnie o 2 arendarzach, zaś inwentarz z 1764A r. wymienia aż trzech żydowskich arendarzy.

⁷⁴¹ J. Motylewicz, *Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*, Przemysł – Rzeszów 1993, s. 116 – 117.

⁷⁴² „Mikołaj Sapieha [...] Dozwolił[?] mieszkańcom na wyrabiania y Szynkowania piwa Gorzałki y innych Trunków ZObowiązkiem pewney ztąd opłaty Dworowi”, *Wyciąg Treści przywileju Mikołaja Sapiehy Dziedzica miasta Kodnia, na pergaminie temuż miastu w Roku 1625 dnia 22 lutego udzielonego*, AGAD, KRSW, [Kopie przywilejów miast Gub. Lubelskiej], sygn. 3195b, k. 227.

Tabela 105. Liczba i procent rzemieślników przemysłu spożywczego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba rzemieślników	Procent
Bartnicy	9	4
Olejnicy	9	4
Piwowarzy	9	4
Młynarze	127	50
Piekarze	6	2
Rzeźnicy	63	25
Winnicy	12	4
Rybacy	8	3
Kucharze	8	3
Słodownicy	2	1

Niektóre ze źródeł informują o liczbie młynów i karczem. We wszystkich miastach, oprócz Hanny (i prawdopodobnie Kodnia), źródła poświadczają młyny – od 1 do 4. Pod tym względem omawiane miasta nie odbiegały np. od miast podlaskich pod koniec XVIII stulecia⁷⁴³ czy miasteczek kościelnych na Białorusi w XVII – XVIII stuleciu⁷⁴⁴.

Tabela 106. Liczba młynów i karczem w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego wzmiankowana w inwentarzach, lustracjach, rewizjach (XVI–XVIII w.).

	Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Liczba młynów	1	0	4	◆	✓	2	1–3	3–4	✓
Liczba karczem	1	1	1	✓	1–36	✓	1	✓	1–29

◆ brak danych o karczmach, jedynie wzmianka o arendzie

✓ wzmianki o karczmach/młynach bez wskazania ich liczby

Dość powszechnie, w omawianych miastach, występowały rzemiosła związane z obróbką drewna. Typowym zajęciem dla mieszczan trzech miast – Kodnia, Różanki i Sławatycz – było skutnictwo. Źródła w Kodniu i Różance odnotowują po jednym skutniku, zaś w Sławatyczach nawet trzech⁷⁴⁵. Oprócz skutników, stosunkowo licznie występowali bednarze,

⁷⁴³ W miastach podlaskich znajdowało się w nich zwykle od 1 do 2 młynów, tylko w jednym mieście – Kleszczelach – zanotowano 7 młynów wodnych. J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI – XVIII w.*, w: *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV – XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław – Warszawa – Kraków 1976, s. 113, tab. 8.

⁷⁴⁴ Jak ustalił białoruski uczony, Aleksander Prudnikow, w miasteczkach kościelnych na Białorusi zwykle znajdowało się po jednym młynie. А. Пруднікаў, *Мястэчкі ва ўладаннях каталіцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст. Сацыяльна – эканамічнае развіццё*, Мінск 2021, s. 195.

⁷⁴⁵ Dodajmy, że miejscowości te ulokowane były nad Bugiem. Dla Kodnia zachowały się archiwalia świadczące o ożywionym handlu zbożem (kwity, rachunki); w Sławatyczach z kolei w niemalże wszystkich inwentarzach/rewizjach wspomina się o opłatach od rybaków „za wolne łowienie ryb”. Niewykluczone, że w Sławatyczach wyrabiano skutki na potrzeby tychże rybaków.

stolarze oraz stelmachowie. Pozostałe specjalności wzmiankuje się bardzo rzadko – oprócz trzech cieśli (Hanna, Łomazy) zarejestrowano po jednym kołodzieju (Piszczac), diegciarzu (Piszczac), snycerzu (Różanka) i klepkarzu (Różanka).

Tabela 107. Liczba i procent rzemieślników przemysłu drzewnego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba rzemieślników	Procent
Cieśle	4	6
Stolarze	13	18
Stelmachowie	12	17
Szcutnicy	23	33
Bednarze	16	22
Kołodzieje	1	1
Dziegciarze	1	1
Snycerze	1	1
Klepkarze	1	1

Spośród rzemiosł trudniących się obróbką metali największą popularnością cieszył się zawód kowala – spotykamy go we wszystkich miastach – najliczniej występowali oni w Dokudowie, Sławatyczach, Kodniu i Łomazach. Równie często wzmiankuje się kotlarzy – byli oni obecni w Janowie, Łomazach, Różance i Sławatyczach, jednak nie byli zbyt liczni – stosunkowo najwięcej odnotowano ich w Łomazach – 6 rzemieślników. Maksymalnie po 3 ślusarzy zarejestrowano w Łomazach i Różance.

Tabela 108. Liczba i procent rzemieślników przemysłu metalurgicznego i metalowego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba rzemieślników	Procent
Kowale	110	76
Kotlarze	12	8
Puszkarze	1	1
Ślusarze	6	4
Złotnicy	15	10
Miecznicy	1	1

W branży skórzaney pracowali rzemieślnicy czterech specjalności: garbarze, szewcy, kuśnierze oraz rymarze. Spośród nich zdecydowanie przodowali szewcy – stanowili oni ponad 42% tej grupy rzemieślników i wyliczani są we wszystkich miastach, oprócz Piszczaca.

Tabela 109. Liczba i procent rzemieślników przemysłu skórzanego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba rzemieślników	Procent
Garbarze	39	21
Szewcy	79	43
Kuśnierze	45	25
Rymarze	19	11

W grupie rzemioł włókienniczych zdecydowanie górowali krawcy – byli oni wzmiankowani w większości analizowanych miast (oprócz Hanny i Piszczaca). Przedstawiciele pozostałych specjalności włókienniczych (czapecznicy, tkacze, sukiennicy, powroźnicy) występowali stosunkowo rzadko, odnotowywano tylko pojedynczych rzemieślników.

Tabela 110. Liczba i procent rzemieślników przemysłu włókienniczego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba rzemieślników	Procent
Tkacze	3	5
Sukiennicy	2	4
Czapecznicy	1	2
Krawcy	48	87
Powroźnicy	1	2

Rzemieślnicy trudniący się obróbką gliny/piasku⁷⁴⁶ byli skromnie reprezentowani – pojedynczych rzemieślników spotykamy tylko w Janowie (zdun) Kodniu (garncarze, strycharze, szklarze), Piszczacu (garncarze) i Różance (strycharze i szklarze).

Tabela 111. Liczba i procent rzemieślników zajmujących się obróbką gliny/piasku w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba rzemieślników	Procent
Garncarze	5	39
Zduni	1	8
Strycharze	5	38
Szklarze	2	15

Z szerokim wachlarzem specjalności mamy do czynienia w przypadku usług – 20 różnych profesji, zakwalifikowanych do siedmiu grup – opieka nad zwierzętami, myślistwo, uprawa roślin, budownictwo, wojsko, służba dworska oraz inne. W dziedzinie zawodów

⁷⁴⁶ Strycharzy i szklarzy można także przyporządkować do branży budowlanej.

usługowych da się zauważyć pewną specjalizację poszczególnych miast, np. w Kodniu, gdzie wszystkie źródła razem wzięte odnotowują 18 specjalności (razem z rozrywką); w innych miejscowościach branża ta nie była tak znacząco reprezentowana.

W referowanych miastach medycyną zajmowali się głównie Żydzi – dość często poświadczani w źródłach dotyczących Kodnia i Sławatycz cyrulicy pochodzili właśnie ze społeczności żydowskiej. W Piszczacu swoje usługi świadczyło dwóch łąziebników (1566), natomiast w Różance jeden zakaźnik (1747).

Tabela 112. Liczba i procent zawodów związanych z usługami zdrowotnymi w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba rzemieślników	Procent
Łąziebnicy	2	8
Cyrulicy	22	88
Zakaźnicy	1	4

Spośród zajęć związanych z opieką nad zwierzętami najczęściej wzmiankowani byli pasterze (głównie w Hannie, rzadziej w Sławatyczach i Dokudowie); pojedynczo występowali mastalerz (Różanka) oraz stadnik (Sławatycze). Na profesje myśliwskie natrafiamy w Kodniu, Łomazach, Różance i Sławatyczach; najliczniej reprezentowani byli gończarze (tylko w Sławatyczach), oprócz nich siedmiu myśliwych (Kodeń, Łomazy, Różanka i Sławatycze), a także po jednym sietniku (Różanka) i ptaszniku (Kodeń). W omawianych miastach uprawą roślin trudnili się nieliczni ogrodnicy (Kodeń, Różanka) i dwóch sadowników (Dokudów, Różanka). Mularzy poświadczają wyłącznie pojedyncze źródła dotyczące Janowa (jeden mularz w 1740), Kodnia (jeden mularz w 1751) i Różanki (4 mularzy w 1792). Zawody związane ze służbą wojskową i dworską poświadczano jedynie w Janowie (lokaj w 1740) i Kodniu; źródła wspominają o trzech wartownikach (1751), siedmiu żołnierzach (1749, 1751), jednym pachołku (1749), czterech sługach miejskich (1699, 1749, 1751), trzech zamkowych (1749). Do pozostałych profesji usługowych zaliczyć możemy introligatora, malarza, zegarmistrza (Kodeń), a także kominiarza (Różanka).

Tabela 113. Liczba i procent zawodów usługowych w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

		Liczba rzemieślników	Procent
Opieka nad zwierzętami	Pasterze	16	20
	Mastalerze	1	1
	Stadnicy	1	1
Myślistwo	Gońcarze	12	15
	Myśliwi	7	9
	Sietnicy	1	1
	Ptasznicy	1	1
Uprawa roślin	Ogrodnicy	5	6
	Sadowniczy	1	1
Budownictwo	Mularze	6	9
Wojsko	Wartownicy	3	4
	Żołnierze	7	9
Służba dworska	Pacholowie	1	1
	Lokaje	1	1
	Słudzy miejski	4	5
	Zamkowi	3	4
	Posłowie	1	1
Inne	Introligatorzy	1	1
	Malarze	1	1
	Zegarmistrze	1	1
	Kominiarze	1	1
	Woźni	2	3
	Parobkowie	3	4

W niektórych społecznościach omawianych miast, jak wspominają badane źródła, swoje miejsce miały również osoby zajmujące się rozrywką/kulturą. Specjalności rozrywkowo – kulturalne znajdujemy tylko w Kodniu (muzyk, cymbalista, skrzypek), Piszczacu (trębacz) i Sławatyczach (figlarz, muzycy/muzykanci, bębennicy i skrzypkowie). Nie byli oni liczni w strukturze zawodowej tych miast, zazwyczaj spotyka się pojedynczych artystów w każdym z inwentarzy, tylko w Sławatyczach w niektórych (tylko w 6 inwentarzach, rewizjach) źródłach urzędnicy odnotowali po dwóch przedstawicieli danej profesji. W Sławatyczach branżą rozrywkową trudnili się głównie Żydzi, w Kodniu i Piszczacu chrześcijanie

Tabela 114. Liczba i procent zawodów rozrywkowych/kulturalnych w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Liczba artystów	Procent
Figlarze	1	2
Muzycy	8	20
Cymbaliści	20	49
Bębennicy	6	15
Skrzypkowie	5	12
Trębacze	1	2

Wykorzystywane w niniejszej rozprawie źródła milczą zupełnie na temat organizacji cechowej rzemieślników, jednakże nie można wykluczyć ich istnienia – inwentarze miasteczek białoruskich z XVI–XVII stulecia również nie informują o tym⁷⁴⁷. Mogło to wynikać z faktu, że urzędników interesowały wyłącznie kwestie ekonomiczne, a nie wewnętrzne organizacje rzemieślników. W miastach o najmniejszej liczbie ludności (Dokudów, Hanna, Różanka) zauważa się stosunkowo duży odsetek rzemieślników, sięgający nawet 28% (Różanka). Podobne zjawisko widoczne było w niewielkich miasteczkach białoruskich, liczących do kilkudziesięciu dymów⁷⁴⁸.

Wśród ludności żydowskiej zauważamy pewną specjalizację zawodową – oprócz handlu, dzierżawienia karczem⁷⁴⁹ i posług związanych z funkcjonowaniem gminy żydowskiej (kantorzy, szkolnicy), często spotykamy w źródłach żydowskich rzeźników, krawców, kuśnierzy, cyrulików, a także osoby zajmujące się rozrywką (muzycy, cymbaliści, skrzypkowie, figlarze). Żydzi specjalizowali się ponadto w rzemiośle artystycznym, np. w złotnictwie (w Sławatyczach) czy malarstwem (w Kodniu)⁷⁵⁰. Zarówno zajęcia, jak i odsetek ludności żydowskiej aktywnej zawodowo były typowe dla Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim – z ustaleń Marii Cieśli wynika, że w miasteczkach Wielkiego Księstwa udział żydowskiego rzemiosła wahał się w granicach kilkunastu procent (w miastach większych odsetek ten wzrastał)⁷⁵¹. Wzmiankowani w źródłach przedstawiciele branży rozrywkowo –

⁷⁴⁷ S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej*, s. 44.

⁷⁴⁸ А. Пруднікаў, *Асаблівасці арганізацыі і развіцця рамеснай вытворчасці*, bnr. Możemy przypuścić, że w tak małych ośrodkach miejskich nie było możliwe zatajenie swojej profesji i uniknięcie z tego tytułu opłat.

⁷⁴⁹ Podobnie było w innych częściach WKŁ, czy Korony –arendą trudnili się głównie Żydzi. Zob. A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011 [doktorat], s. 184

⁷⁵⁰ Na podstawie danych dotyczących Sławatycz możemy stwierdzić, że specjalności rzeźnika (w celach religijnych), cyrulika, złotnika były wyłączną domeną Żydów. W rzemiośle krawieckim i kuśnierskim stanowili ok. 30% ogółu.

⁷⁵¹ M. Cieśla, *Kupcy, arendarze i rzemieślnicy: różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, Warszawa 2018, s. 219 – 221.

kulturalnej mogli świadczyć swoje usługi w miejskich karczmach bądź też właścicielom miast⁷⁵².

Tabela 115. Odsetek ludności chrześcijańskiej i żydowskiej aktywnej zawodowo w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

		Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Ludność aktywna zawodowo (ogółem) (pierwsza metoda)	Procent	2	1–5	1	1–3	1	1	1–5	1–3	1
	Średnia	2	2	1	2,25	1	1	3	2	1
Ludność aktywna zawodowo (ogółem) (druga metoda)	Procent	2–15	2–19	5	5–18	5–8	2	6–28	3–16	5
	Średnia	13	7	5	11	7	2	20	10	5
Ludność żydowska aktywna zawodowo	Procent	0	0	2		10	0	0		0
	Średnia	0	0	2	1,75	10	0	0	16	0

W tabeli podano zsumowaną liczbę wszystkich, występujących w przeciągu XVI–XVIII stulecia, zawodów w omawianych miastach. Jak już kilkakrotnie zaznaczano, dane te są niepełne (szczególnie dla Łomaz, Piszczaca i Wohynia) i nie mogą stanowić całościowego obrazu tych miast. Dane np. dotyczące Sławatycz nie mogą natomiast być podstawą do wyciągania ogólnych wniosków wobec innych miast, dla których materiał źródłowy nie jest tak obfity.

Tabela 116. Liczba przedstawicieli zawodów różnych specjalności w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

		Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Edukacja			10	1	1				3	
Urzędy		19	17	1	6	1	1	2	52	7
Posługi		3		1	6				17	
Handel/ dzierżawa		1	3		4				38	
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności		5	13	3	39	5	6	9	148	2
Obróbka materiałów	Drewno	6	1	2	6	4	1	8	38	
	Metal	8	2	2	9	11	4	6	90	2
	Skóra	8	1	1	23	9	3	6	122	2

⁷⁵² Tamże, s. 221.

	Tkaniny	3		3	11	3		3	30	1
	Glina/ piasek				5		3	3		
Usługi		7	6		36	1	2	7	42	
Rozrywka					3		1		37	

Na podstawie danych źródłowych⁷⁵³ ukazanych w tabeli i zilustrowanych na Wykresie można wnioskować, że w miastach będących przedmiotem niniejszej rozprawy, przeważały rzemiosło spożywcze oraz materiałowe; stanowiły one łącznie 67% wszystkich aktywności mieszczan. Do pozostałych aktywności mieszczan należały usługi (10%), urzędy (10%), handel/dzierżawa (4%), rozrywka (4%) oraz edukacja i posługi związane z działalnością wspólnot religijnych (3%). W okresie od XVI do końca Rzeczypospolitej w omawianych miastach można doliczyć się 85 różnych specjalności zawodowych mieszczan. Najbardziej zróżnicowane była branża przetwórstwa materiałów (28 specjalności) i usługowa (26 specjalności). Musimy jednak zaznaczyć, że 26 profesji występowało akcydentalnie (jednokrotnie wzmiankowany pojedynczy przedstawiciel danego zawodu), niemalże w każdej gałęzi aktywności zawodowej (oprócz przemysłu spożywczego). Na bazie zebranego materiału źródłowego trudno jest mówić o specjalizacji danego miasta w konkretnym rzemiośle – w większości z nich spotykamy przedstawicieli tych samych zawodów, np. młynarzy, kowali, krawców czy szewców⁷⁵⁴. Z drugiej strony jednak, położenie nad rzeką wymuszało od ludności zajmowania się pewnymi zajęciami; w miastach zlokalizowanych nad Bugiem (Kodeń, Różanka, Sławatycze) zarejestrowano rzemieślników trudniących się wyrobem szkut⁷⁵⁵, czy też rybaków (Kodeń, Sławatycze)⁷⁵⁶.

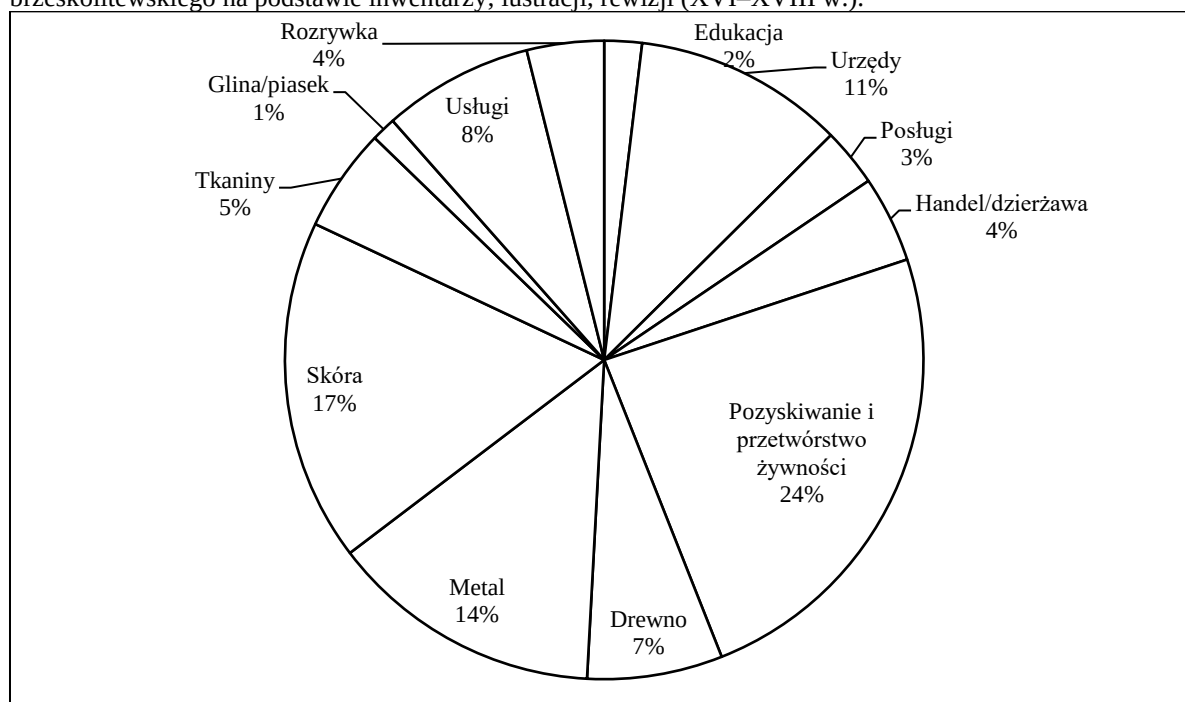
⁷⁵³ Zaznaczmy, że dane mają charakter statystyczny, uśredniony. Dane w poszczególnych miejscowościach mogą różnić się między sobą. Na całościowy obraz, ze względu na obfitość materiału źródłowego, duży wpływ mają dane dotyczące Sławatycz. Za wzór zestawienia posłużyły ustalenia Stanisława Alexandrowicza, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej*, s. 34.

⁷⁵⁴ Liczba przedstawicieli wspomnianych zawodów w danym roku dochodziła nawet do 9 osób (9 młynarzy w Sławatyczach w 1741 r.), zwykle jednak było po kilku rzemieślników konkretnej specjalności.

⁷⁵⁵ Z innych źródeł wiemy, że Kodeń był ważnym portem, z którego eksportowano do Gdańska zboże, zob. Sapiehowie. *Rachunki fryoru gdańskiego*, Zbiór Zygmunta Glogera, AN Kraków, sygn. 349.

⁷⁵⁶ W Sławatyczach rybacy obciążeni byli specjalną opłatą od swego rzemiosła.

Wykres 18. Struktura zawodowa mieszczan w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

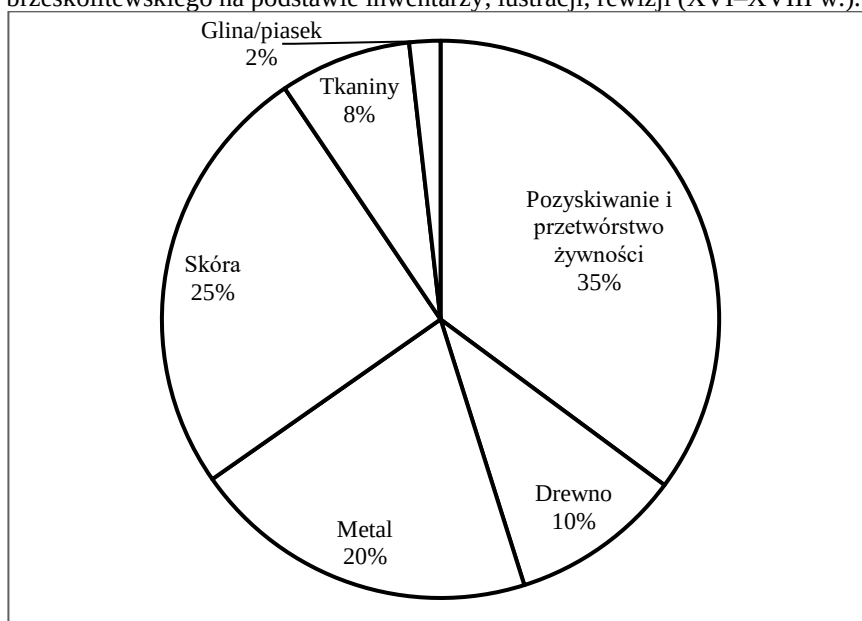

Na czele rzemiosła stały zawody związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności, które stanowiły 35% ogółu. Do zawodów tych zaliczamy bartników, kucharzy, młynarzy, olejników, piekarzy, piwowarów, słodowników, winników, rybaków, rzeźników. Niektóre z tych zawodów były odnotowywane sporadycznie, jak np. piwowarzy czy olejnicy⁷⁵⁷. Drugą co do odsetka rzemieślników branżą było przetwórstwo skóry – szewcy, garbarze, kuśnierze, garbarze i rymarze stanowili w przybliżeniu 26% ogółu. Obróbką metalu trudniła się piąta część rzemieślników – kowale, kotlarze, puszkarz, ślusarze, złotnicy czy miecznik, a obróbką drewna 9%. W stosunku do innych gałęzi gospodarki nielicznie występowali rzemieślnicy przemysłu odzieżowego (krawcy, tkacze, sukiennicy czy powroźnicy) – ich odsetek wahał się w granicach 8%. Najrzadziej zaś źródła poświadczają rzemieślników pracujących w piasku/glinie (garncarze, strycharze, szklarze) – 2%⁷⁵⁸.

⁷⁵⁷ Tak nikła obecność np. piekarzy czy piwowarów w źródłach powinna budzić wątpliwości – specjalności te były istotne dla funkcjonowania miast, zwłaszcza, że często wzmiankowane były karczmy.

⁷⁵⁸ Specjalności te (oprócz garncarzy) zaliczyć możemy do branży budowlanej.

Wykres 19. Główne kierunki produkcji rzemieślniczej mieszczan w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Warte uwagi jest rzemiosło artystyczne i luksusowe. Do grona wytwórców tej kategorii należeli snycerz (Różanka), złotnicy (Sławatycze), miecznik (Wohyń), a także malarz i zegarmistrz (Kodeń). Odbiorcami ich wyrobów byli, jak możemy się domyślać, właściciele miast, szlachta czy duchowieństwo (zdobienia w kościołach, naczynia liturgiczne)⁷⁵⁹.

Przedstawione powyżej wyniki wymagają pewnych uwag. Wskaźniki procentowe niektórych rzemiosł wydają się być dość zaniżone – widzimy to choćby na przykładzie cieśli czy piekarzy – mimo ich ważnej roli w gospodarce miast wzmiankowani są bardzo rzadko i nie stanowią więcej niż 4% (cieśle – 4% przemysłu drzewnego⁷⁶⁰, piekarze – 2% przemysłu spożywczego⁷⁶¹). Pomimo licznych karczem i wynikającej z niej produkcji napojów alkoholowych, lustratorzy rzadko odnotowywali słodowników, piwowarów czy winników – te trzy specjalności razem to około 9% przemysłu spożywczego – zbyt mało, jak na takie znaczenie tej gałęzi produkcji. W źródłach licznie byli reprezentowani rzemieślnicy zajmujący się obróbką metali, zwłaszcza kowale, którzy zdecydowanie przeważali nad innymi specjalnościami w tej branży (ok. 74% przemysłu metalowego).

⁷⁵⁹ W Różance mieścił się pałac właścicieli – Pocięjów, w Sławatyczach cerkiew oraz kościół, w Kodniu natomiast pałac, kościół i cerkiew.

⁷⁶⁰ Jednego cieślę odnotowano w Hannie (1718 r.), dwóch cieśli w Łomazach (1566 r.), zaś piekarza w Sławatyczach (1656 r.).

⁷⁶¹ Po jednym piekarzu wzmiankuje inwentarz janowski (1792 r.) i sławatycki (1656 r.). O wiele częściej o piekarzach informują źródła z końca XVIII stulecia dotyczące miast podlaskich – piekarze stanowili ok. 31 % branży spożywczej, zob. J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 110.

Między dawnymi miastami zachodniej części powiatu brzeskiego a innymi miastami i miasteczkami Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz miastami podlaskimi da się zauważyć pewne podobieństwa i różnice w aktywności zawodowej mieszczan⁷⁶². W zakresie produkcji spożywczej omawiane miasta nie odbiegały od miast podlaskich i miast Wielkiego Księstwa Litewskiego – odsetek rzemiosł przemysłu spożywczego wahał się od 20,8 do 28%. Tak znaczny udział rzemiosła spożywczego wynikał z dużego zapotrzebowania na te produkty, głównie przez miejscową ludność⁷⁶³. Równie zbliżony odsetek zauważa się w przypadku rzemiosł zajmujących się obróbką drewna (4,7% - 6,8%). W miastach zachodniej części powiatu brzeskiego oraz miastach Wielkiego Księstwa i województwa podlaskiego obserwujemy znaczny odsetek rzemieślników trudniących się przetwórstwem skórzanym, wynoszący od 8,1 do 31,3%, co mogło wynikać ze stosunkowo niewielkich kosztów prowadzenia warsztatu, natomiast przewagę liczebną nad branżą odzieżową uczeni tłumaczyli większą dostępnością surowców⁷⁶⁴. W omawianych miastach, w odróżnieniu do innych miast Wielkiego Księstwa i miast podlaskich, udział rzemiosł odzieżowych był niewielki. W przeciwieństwie do miast podlaskich i Wielkiego Księstwa, w miastach będących przedmiotem niniejszej rozprawy rzemieślnicy z branży budowlanej byli słabo reprezentowani – ich odsetek nie przekraczał 1%⁷⁶⁵, co także powinno zastanawiać, podczas gdy w miasteczkach Białorusi stanowiły one około 13% ogółu⁷⁶⁶, a w miastach podlaskich około 11%. W miastach zachodniej części powiatu brzeskiego prawie jedna trzecia ludności aktywnej zawodowo zajmowała się innymi zawodami – do grupy tej zaliczali się nauczyciele (bakalarze), urzędnicy miejscy i dworscy (dziesiętnicy, gumiennicy, leśnicy), osoby posługujące przy wspólnotach religijnych (duchowni, kantorzy, szkolnicy, dzwonnicy, organmistrze, zakrystianie), osoby trudniące się handlem i dzierżawą (arendarze, kramarze, szynkarze), a także usługodawcy z różnych branż (zdrowotnej, opieki nad zwierzętami, myślistwa, uprawy roślin, wojska, służby dworskiej i innych) czy osoby świadczące usługi kulturalne/rozrywkowe.

⁷⁶² Zastrzec musimy, że zestawienie to jest niepełne – S. Alexandrowicz swoimi badaniami nie obejmuje archiwaliów z XVIII w.

⁷⁶³ Por. A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011 [doktorat], s. 176. Wiele miast podlaskich, położonych przy szlakach handlowych, zaopatrywało w produkty żywnościowe przejeżdżających tędy kupców. Zob. też J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 125.

⁷⁶⁴ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 138. W miastach podlaskich w branży skórzaney pracowało ponad 30% rzemieślników. Badacz zaznaczył ponadto, że produkcja sukna była o wiele bardziej skomplikowana, niż obróbka skór.

⁷⁶⁵ Budownictwem zajmowali się także cieśle; w niniejszej pracy zaliczono ich do kategorii obróbki drewna. Poświędzczeni są jednak tylko pojedynczy cieśle w Hannie i Łomazach, nie stanowili oni więc dużej reprezentacji.

⁷⁶⁶ A. Prudnikow tak znaczny odsetek rzemiosł budowlanych tłumaczy zapotrzebowaniem Kościoła na budowle sakralne i klasztory. A. Пруднікаў, *Мястэчкі ва ўладаннях каталіцкай царквы*, s. 182.

Tabela 117. Skład procentowy rzemiosł i innych zawodów w miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego w XVI–XVIII w. na tle miast Białorusi i Litwy w XVI–XVII w. białoruskich miasteczek kościelnych w XVII–XVIII w. i miast województwa podlaskiego pod koniec XVIII w.

	Miasta zachodniej części powiatu brzeskiego XVI – XVIII w.	Miasta i miasteczka Białorusi i Litwy XVI – XVII w.	Miasta woj. podlaskiego koniec XVIII w.
Przemysł metalurgiczny i metalowy	14	21,7	6
Przemysł spożywczy	24	20,8	28,5
Przemysł skórzaný	16	17,9	31,3
Przemysł odzieżowy	5 ¹	14	15,9
Obróbka drewna	7	6,8	4,7
Budownictwo	1 ²	12,9	10,9
Inne zawody	33 ³	5,9 ⁴	2,7 ⁵
Razem	100	100	100

Sporządzono na podstawie:

Badania własne;

S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej*, s. 34;

J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI – XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV – XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław – Warszawa – Kraków 1976, s. 188, tabela 34.

¹Tkaniny

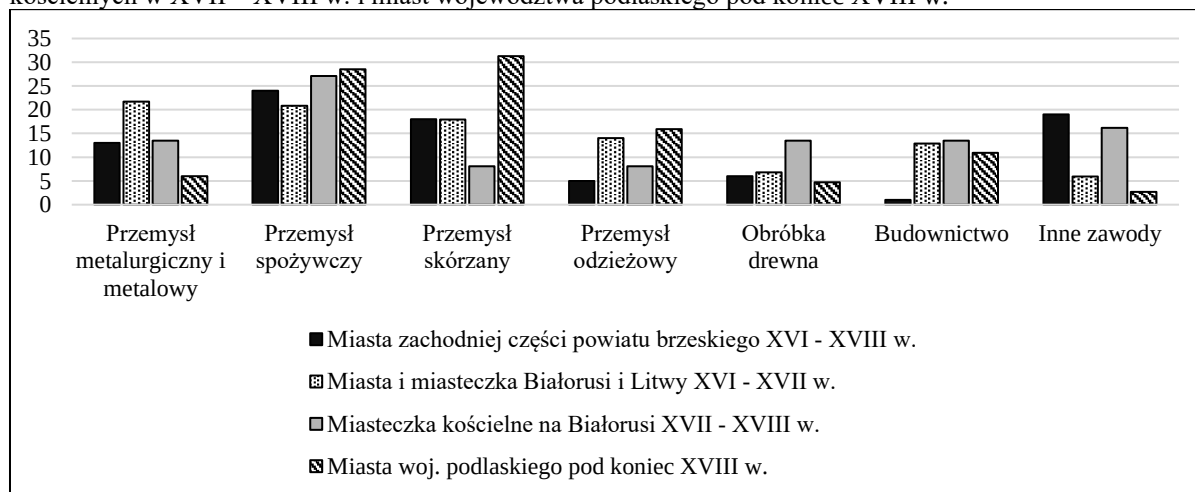
²Glina/piasek

³nauczanie, urzędy, handel, usługi związane ze wspólnotami religijnymi

⁴S. Alexandrowicz nie uwzględnił w tej grupie urzędów oraz usług związanych ze wspólnotami religijnymi.

⁵rzemiosła chemiczne

Wykres 20. Skład procentowy rzemiosł i innych zawodów w miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego w XVI – XVIII w. na tle miast Białorusi i Litwy w XVI – XVII w. białoruskich miasteczek kościelnych w XVII – XVIII w. i miast województwa podlaskiego pod koniec XVIII w.

Sporządzono na podstawie:

Badania własne;

S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej*, s. 34;

A. Пруднікаў, *Мястэчкі ва ўладаннях каталіцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст. Сацыяльна – эканамічнае развіццё*, Мінск 2021, s. 196, tablica 12;

J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI – XVIII w.*, w: *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XVI – XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław – Warszawa – Kraków 1976, s. 188, tabela 34.

Cennych wniosków przynosi zestawienie nazw budynków przemysłowych i specjalności rzemieślniczych. Wynika z niego, że tylko niewielka część ze wzmiankowanych w źródłach przedstawicieli rzemiosła świadczyła swoje usługi na rzecz dworu – odnotowywane budynki – warsztaty bądź wytwórnice/przetwórnice należały do właściciela miasta. Do rzemieślników, których usługi/produkty były szczególnie potrzebne właścicielom, należeli piekarze, kucharze, młynarze, słodownicy, piwowarzy, rzeźnicy, kowale, miecznicy, strycharze i mularze. Lustratorzy nie wykazywali warsztatów rzemieślniczych przy nazwiskach, co może świadczyć, że mieszczanie rzemieślnicy prowadzili własne warsztaty.

Tabela 118. Budynki i związane z nimi specjalności rzemieślnicze w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Winnica	Solarnia	Pasieka	Piekarnia	Sernik	Młyn
Dokudów						
Hanna						młynarz
Janów Podlaski	winnik			piekarz		
Kodeń				kucharz		młynarz
Łomazy						młynarz
Piszczac						młynarz
Różanka				piekarz kucharz		młynarz
Sławatycze	winnik			piekarz		młynarz
Wohyń						młynarz

	Słodownia	Browar	Gorzelnia	Rzeźnia	Farbiarnia	Kuźnia	Cegielnia
Dokudów							
Hanna		piwowar					
Janów Podlaski				rzeźnik		kowal	
Kodeń	słodownik	piwowar				kowal	strycharz mularz
Łomazy				rzeźnik			
Piszczac						kowal	
Różanka	słodownik			rzeźnik		kowal	strycharz mularz
Sławatycze				rzeźnik		kowal	
Wohyń						kowal miecznik	

Niektóre inwentarze, lustracje, rewizje sygnalizują żywy inwentarz będący własnością mieszczan. Informacje te podawano zwykle przy imieniu/mianie danego właściciela posesji. Z danych przedstawionych w Tabeli da się wywnioskować, że żywym inwentarzem mieszczan interesowano się tylko w przypadku najmniejszych miast – Hanny i Różanki; w pozostałych miastach natomiast skupiono się na majątku pańskim. Na podstawie wyrywkowych informacji dla dwóch miast nie możemy stwierdzić, jak duże znaczenie dla utrzymania się mieszczan miała hodowla zwierząt. Oprócz dwóch wspomnianych miejscowości źródła co do zasady milczą o żywym inwentarzu mieszczan, jednak pośrednie wzmianki o zwierzętach hodowlanych znajdujemy w kontekście czynszów⁷⁶⁷, gruntów rolnych (łąk, wygonów, pastwisk) czy budynków gospodarczych (jednak głównie pańskich).

Komarówka Podlaska, Pratulin, Wisznice

W zachowanych źródłach dla trzech miejscowości (Komarówki, Pratulina i Wisznice) nie znajdziemy informacji na temat rzemieślników, ani na temat struktury gruntów rolnych.

c) Rolnictwo

Prezentowane w niniejszej rozprawie miasta miały rolniczy charakter, o czym świadczy znaczny odsetek mieszczan posiadających grunty rolne różnego rodzaju (włóki, folwarki, łąki). W świetle danych źródłowych największy areał pól uprawnych posiadały miasta królewskie – Łomazy (146 włók), Piszczac (107 włók) oraz Wohyń (167 włók), jednakże pod względem odsetka ludności rolniczej, dwa pierwsze miasta królewskie (Łomazy i Piszczac) można zaliczyć, według ustaleń Jerzego Ochmańskiego, na którego powoływał się S. Aleksandrowicz, do miast półrolniczych – odsetek mieszczan – rolników nie przekraczał tam 50%⁷⁶⁸. Mieszczanie miast królewskich na omawianym obszarze otrzymywali na ogół nadziały pól o powierzchni 0,5 i 1 włóki; większym areałem zazwyczaj dysponował wójt, plebanie (grunty zwolnione od opłat). Częstym zjawiskiem było, że jedną włókę użytkowało nawet czterech właścicieli (niestety, nie wiemy, jak była wewnętrznie podzielona taka włóka)⁷⁶⁹.

⁷⁶⁷ Np. mieszczanie sławatyccy zobowiązani byli, oprócz pieniędzy, oddawać 2 kury [Sł 1736], k. 41.

⁷⁶⁸ S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej*, s. 49; J. Ochmański, *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.*, w: *Studia Historica. W 35 – lecie pracy Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor et al., Warszawa 1958, s. 279 – 294.

⁷⁶⁹ Włókę uprawiało niekiedy rodzeństwo, np. w lustracji Piszczaca z 1566 r. znajdujemy taki zapis: „Демидъ Смѣховичъ съ трема браты”, [Ps 1566], s. 94. Podobnych zapisów było oczywiście więcej.

Tabela 119. Liczba włók, wielkość gospodarstw, odsetek mieszczan-rolników oraz ludności wykonującej jakiś zawód w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

	Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Sławatycze	Wohyń
Liczba włók	82	61,3–64,5	40	53–119	146	107	27,5–40	21,9 – 48,9	167
Średnia liczba włók	82	61,8	40	100	146	107	31,8	31,9	167
Wielkość gospodarstwa	0,25–2	0,13–3	BD	0,13–8	0,33 – 3	0,25 – 8	0,25–2	?	0,25–11
Średnia wielkość gospodarstwa	0,25	0,85	BD	0,42	0,73	1,04	0,49	?	0,86
Odsetek mieszczan – rolników	78–91	77–100	BD	55	41	32	87–100	52–80	64
Średni odsetek mieszczan – rolników	80	91	BD	55	41	32	96	63	64
Liczba ludności 1 (mediana)	714	282	1344	1536	1322	1050	408	1387	1802
Liczba ludności 2 (mediana)									
Średni odsetek ludności aktywnej zawodowo 1	15	2	1	2,25	1	1	3	2	1
Średni odsetek ludności aktywnej zawodowo 2	15	7	5	11	7	2	20	10	5

Wielkość gospodarstwa (gruntów rolnych) wyrażona we włókach.

Wartości ułamkowe zamieniono na wartości dziesiętne.

W przypadku Janowa brak danych na temat wielkości gospodarstwa i odsetka mieszczan – rolników.

W Sławatyczach wielkość pól podana w zagonach.

W Hannie część gruntów rolnych posiadali gospodarze z innych miejscowości.

Średnia wielkość gospodarstwa wyliczona prostą metodą statystyczną – liczbę włók podzielono przez liczbę gospodarzy.

W miastach będących przedmiotem naszych rozważań najliczniej występowały pola rzędu wielkości do 0,25 i do 0,5 włóki, a więc niewielkie gospodarstwa; stanowiły one prawie 60% wszystkich pól. Pola o powierzchni do 1 włóki to około 11%. Większe nadziały były rzadkie, na ogół otrzymywały je osoby uprzywilejowane, np. wójtowie, plebani czy też inni mieszczenie oraz nieliczna szlachta. Największe zróżnicowanie pod względem wielkości działek występowało w Hannie⁷⁷⁰, a najmniejsze w Różance – tylko cztery wielkości.

⁷⁷⁰ Z uwagi na znaczne rozdrobnienie wielkości działek przyjęto rzędy wielkości. W analizowanych źródłach niejednokrotnie spotykamy się z działkami rolnymi wielkości nawet 1/16 włóki (0,06 włóki). Szczególnie

Tabela 120. Porównanie średniego odsetka poszczególnych wielkości gruntów rolnych w Hannie, Kodniu i Różance w na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.)

	Hanna	Kodeń	Różanka
do 0,13 włóki	11	21	
do 0,25 włóki	22	50	89
do 0,5 włóki	22	35	7
do 0,75 włóki	10	11	
do 1 włóki	12	27	3
do 1,25 włóki	13		
do 1,5 włóki	10	1	
do 1,75 włóki	6		
do 2 włók	4	2	1
do 2,25 włóki	3		
do 2,5 włóki	3		
do 3 włók	3	1	
do 4 włók		14	
do 6 włók		2	
do 8 włók		4	
do 10 włók	1		

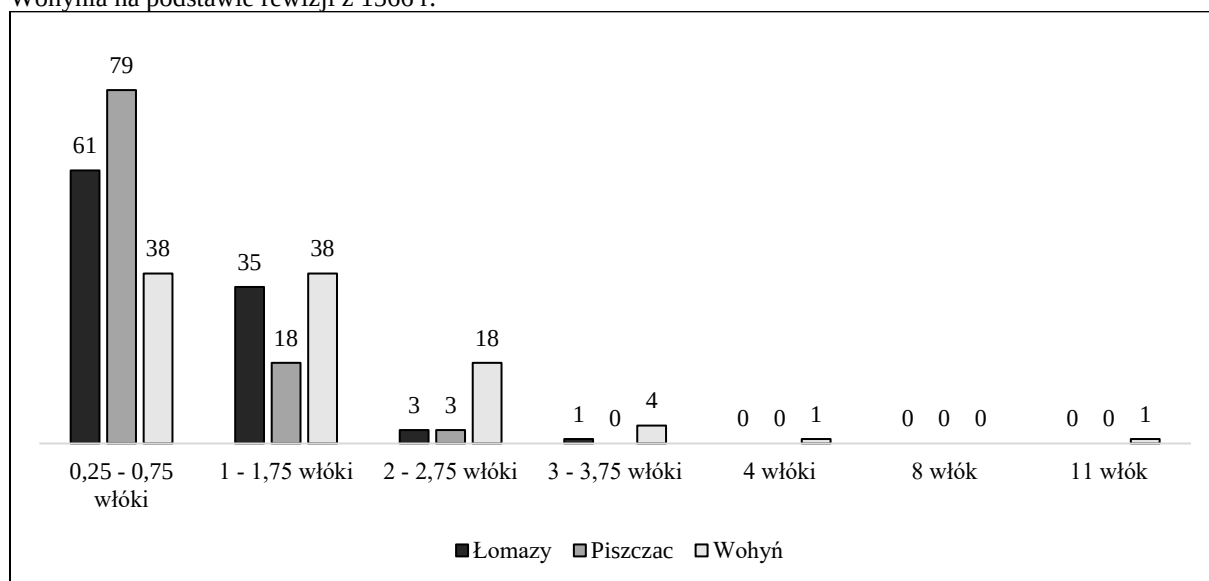
Dla działek do 2,5 włóki przyjęto rzędy wielkości co 0,25 włóki.

Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja w przypadku miast królewskich – Łomaz, Piszczaca i Wohynia w II poł. XVI stulecia. Stosunkowo najliczniej spotykane były nadziały od 0,25 do 0,75 włóki⁷⁷¹; większe nadziały znajdowały się zwykle w rękach osób uprzywilejowanych czy parafii.

jest to widoczne w Hannie, gdzie mieszczanie rolnicy posiadali po kilka takich „ułamkowych” włók. Dokładne ukazanie pełnego rozdrobnienia działek zaciemniałoby całościowy obraz; zastrzec także musimy, że uzyskane dane mają charakter szacunkowy

⁷⁷¹ Mniejszych nadziałów niż 0,25 włóki nie odnotowano.

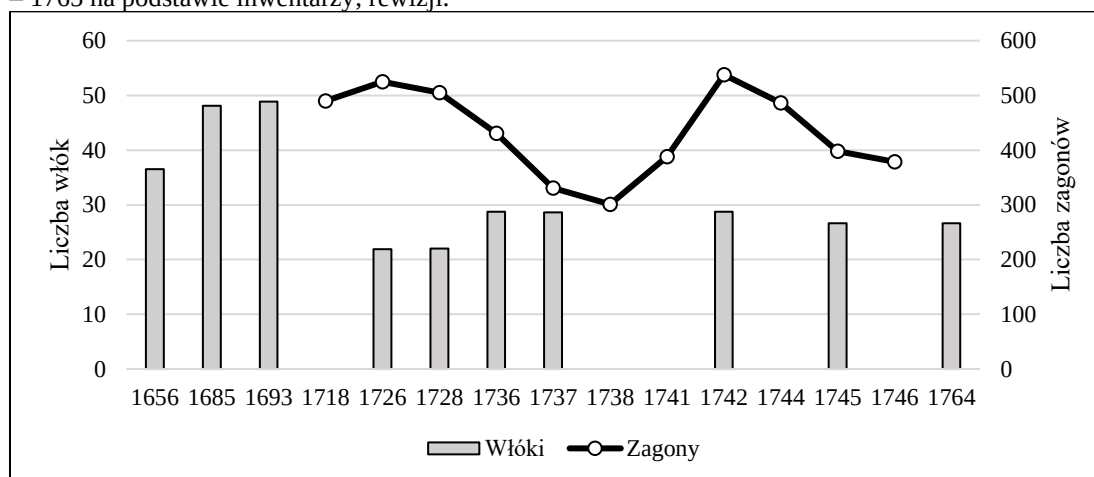
Wykres 21. Porównanie odsetka poszczególnych nadziałów gruntów rolnych Łomaz, Piszczac i Wohynia na podstawie rewizji z 1566 r.

Osobnego omówienia wymaga kwestia wielkości gruntów rolnych w Sławatyczach. Pomimo, iż lustratorzy ogólny areal gruntów rolnych podawali we włókach, to wielkość poszczególnych działek notowali w zagonach⁷⁷². Porównując liczbę włók oraz zagonów trudno dopatrzeć się jakiegokolwiek związku, co zaciemnia interpretację. W kilku inwentarzach, rewizjach (szczególnie z XVII stulecia) nie podawano wielkości poszczególnych pól mieszczan.

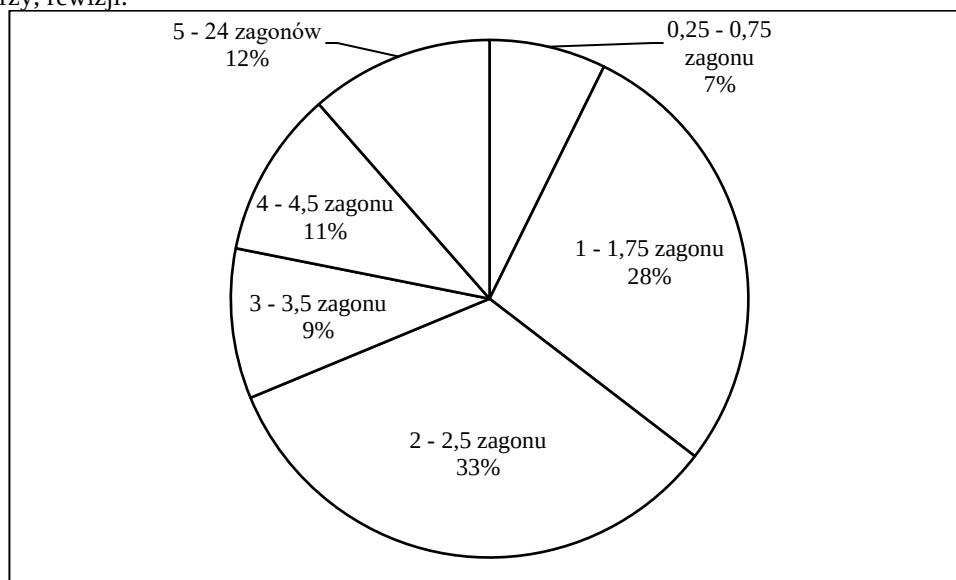
⁷⁷² Autor hasła w *Słowniku Staropolskim* nie podaje precyzyjnej wielkości 1 zagonu, ograniczając się do stwierdzenia, że był to „wąski pas zaoranej ziemi, umowna liczba skib ograniczonych głębszymi bruzdami [...]”, Zagon, w: *Słownik staropolski*, t. 11, z. 1 (Z–Zagumnie), red. S. Urbańczyk, Kraków 1995, s. 75. Równie lakoniczną definicję znajdujemy w *Słowniku Języka Polskiego* W. Doroszewskiego, *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 10 (Wyg–Ż), Warszawa 1968, s. 512. Nieco szerzej na ten temat mówi *Encyklopedia PWN*; w okresie przedrozbiorowym zagon mógł liczyć ok. 0,5 pręta (2,13–23 m) szerokości (4–6 skib). Długość zagonu określano na 1 staję (1 staja/stajanie), tzw. zagon stajowy (225 łokci). W rzeczywistości zagon liczył pas ziemi szeroki na 4–6 skib, wzdłuż całego pola, zwykle o długości kilku/kilkudziesięciu staj. Przy wymierzaniu włóki dzielono ją (włókę) na 600 zagonów, lecz ze względu na zróżnicowane wielkości włók w poszczególnych częściach kraju, zagon mógł liczyć od 0,5 do nawet 5 morgów. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zagon;3999837.html> [29.08.2021]

Wykres 22. Porównanie liczby włók do liczby zagonów odnotowywanych w Sławatyczach w latach 1656 – 1765 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Najczęściej występującymi w Sławatyczach działkami rolnymi były pola jedno i dwuzagonowe – stanowiły łącznie 61% wszystkich gruntów. Pozostałe wielkości działek rolnych nie były tak liczne; zazwyczaj znajdowały się w rękach uprzywilejowanych grup ludności, np. duchowieństwa lub szlachty.

Wykres 23. Procentowy skład gruntów rolnych w Sławatyczach w latach 1718 – 1746 na podstawie inwentarzy, rewizji.

W Sławatyczach większość mieszczan (z wyjątkiem ludności żydowskiej) trudniła się uprawą roli. Odsetek mieszczan rolników wahał się między 52 a nawet 80%; wielu mieszkańców, którzy posiadali grunty rolne, zajmowało się rzemiosłem, które, jak można przypuszczać, nie było głównym źródłem utrzymania. Zastanawiające jest, z czego utrzymywała się pozostała chrześcijańska ludność nierolnicza – kątnicy są wzmiankowani

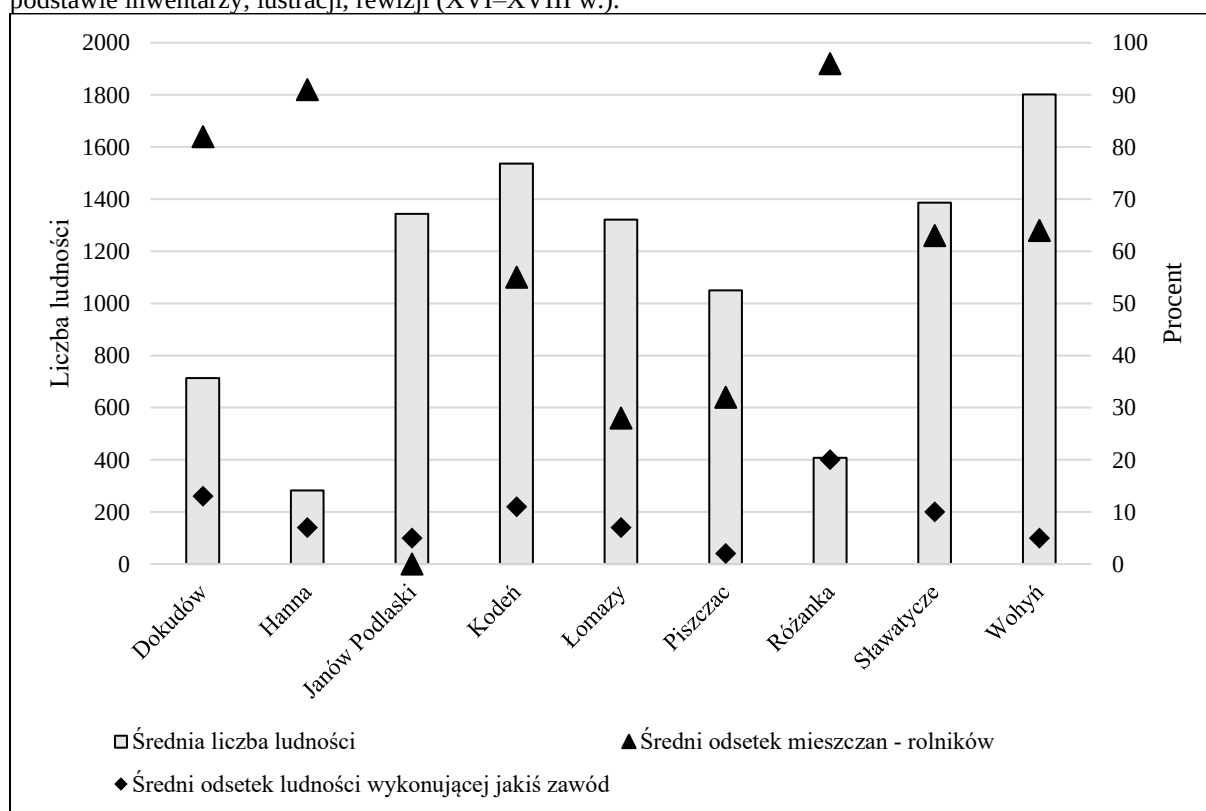
bardzo rzadko. Nie można wykluczyć, że część z nich to niepodający swej profesji rzemieślnicy, jednak z braku odpowiednich informacji nie da się odpowiedzieć na to pytanie.

Tabela 121. Odsetek mieszczan-rolników, Żydów oraz chrześcijańskiej ludności nierolniczej w Sławatyczach w latach 1718–1746 na podstawie inwentarzy, rewizji.

	1718	1726	1728	1736	1737	1738B	1741	1742	1744	1745	1746B
Odsetek mieszczan – rolników	54	56	65	57	61	52	68	61	80	78	69
Odsetek Żydów 1	23	26	13	25	24	23	26	30	30	13	13
Odsetek Żydów 2	37	41	23	40	39	40	41	41	46	22	42
Odsetek chrześcijańskiej ludności nierolniczej	23	18	22	18	15	25	6	9	?	9	18

W miastach badanego obszaru dają się zauważyć pewne prawidłowości. Im dane miasto miało mniejszą liczbę ludności, tym wzrastał odsetek ludności rolniczej – widzimy to zwłaszcza w Dokudowie, Hannie oraz Różance, gdzie dla niemal wszystkich mieszczan rolnictwo stanowiło podstawowe źródło dochodu.

Wykres 24. Porównanie średniej liczby ludności (1 metoda), średniego odsetka mieszczan rolników oraz średniego odsetka ludności aktywnej zawodowo w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Dla Janowa nie posiadamy danych na temat liczby i odsetka mieszczan – rolników.

Wnioski końcowe

Mimo niedoskonałości wykorzystywanych źródeł (niekompletność, wybiórczość), da się w przybliżony sposób zrekonstruować obraz społeczno – gospodarczy dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskiego. Przyjmując kryterium jakościowe, zaproponowane przez Stanisława Alexandrowicza, omawiane przez nas miasta zaliczałyby się do miast rolniczych – liczyły one nie więcej niż 300 dymów, zaś ich ludność w głównej mierze trudniła się rolnictwem; niektóre były centrami posiadłości (Janów, Kodeń, Różanka, Sławatycze). Inwentarze/lustracje/rewizje milczą na temat zasięgu kontaktów handlowych, jednak prawdopodobnie ograniczony był on do najbliższej okolicy⁷⁷³. Pod względem liczby ludności dawne miasta zachodniej części powiatu brzeskiego zaliczałyby się do trzech grup, wydzielonych przez Alexandrowicza: Hanna i Różanka do grupy miasteczek (do 1050 osób), Janów i Sławatycze do grupy największych miasteczek (1057 – 1750 osób) oraz Kodeń, Łomazy, Piszczac i Wołyn do grupy miast (powyżej 1750 osób)⁷⁷⁴.

Część z mieszczan pochodziła z innych miejscowości, na co wskazywałyby przyrostki w nazwiskach/mianach, zakończone na -owiec, -ec (np. Dokudowiec, Łomaziec), bądź informacja przy imieniu. Było to dość rozpowszechnione zjawisko, uwagę na nie zwracali m. in. białoruscy uczeni⁷⁷⁵.

Liczba i odsetek ludności żydowskiej w miastach zachodniej części powiatu brzeskiego mogła być znacznie wyższa, nawet przy zastosowaniu drugiej metody (12 osób na dym żydowski). Z ustaleń Zenona Guldona wynika, że znaczna część Żydów unikała spisania się, upatrując w tym wykroczenie przeciw wierze. W niektórych częściach Rzeczypospolitej spisem

⁷⁷³ S. Alexandrowicz, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi*, s. 37.

⁷⁷⁴ Tamże, s. 38. Zastrzec jednak musimy, że w przypadku omawianych miast, granice są płynne, w zależności od przyjętej metody obliczania liczby ludności. Alexandrowicz średnią liczebność domu określił na 7 osób (w przypadku niniejszej rozprawy przyjęto współczynnik 6 osób na dom), nie liczył też oddzielnie ludności żydowskiej.

Inną klasyfikację miast dawnej Rzeczypospolitej zaproponowała Zofia Kulejewska-Topolska, m. in. ze względu na stosowane w źródłach określenia: *civitas, urbs, oppidum*, Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenie i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Czasopismo Prawno – Historyczne”, 8(1956), z. 2, s. 253 – 268. Zob. też różne systematyzacje miast ze względu na liczbę ludności, stosowane w Rzeczypospolitej, zebrane w pracy Marii Boguckiej i Henryka Samsonowicza, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1986, s. 353 – 358. Badacze podkreślali niedokładność wszelkich klasyfikacji i podziałów – miasta w ciągu swego istnienia zmieniały przynależność do danej grupy/kategorii. Por. również F. Kiryk, F. Leśniak, *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich do końca XVI wieku*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 16. Badacze ci dzielili miasta na trzy grupy: małe do 1000 głów, średnie do 3000, duże ponad 3000.

⁷⁷⁵ М. Волкаў, *Маёнтак Сангушкаў-Крупка ў XVI–XVII стагоддзях*, „Гістарычна – археалагічны зборнік”, 35(2020), s. 120. Uczony na podstawie imion mieszczan (Jan, Krzysztof, Wojciech) wyciągał wnioski o ich pochodzeniu z zachodnich granic Wielkiego Księstwa.

mogła być nieobjęta nawet 40% populacji żydowskiej w miastach⁷⁷⁶. Pod względem procenta ludności żydowskiej omawiane miasta zbliżone były do miast podlaskich (ok. 35%) i do miast ziemi lubelskiej (ok. 32%)⁷⁷⁷.

Brak ludności żydowskiej lub znikomy odsetek w Piszczacu i Wohyniu mogło być prawdopodobnie spowodowane niechęcią mieszczan tych miast królewskich do Żydów, w których upatrywano zagrożenie ekonomiczne⁷⁷⁸. Z kolei Hanna i Różanka były mało atrakcyjne dla Żydów – były to niewielkie miasta, o wybitnie rolniczym charakterze, gdzie ponad 90% mieszczan trudniło się rolnictwem⁷⁷⁹.

Pewnym ewenementem w stosunku do miast kościelnych Wielkiego Księstwa Litewskiego był Janów, gdzie, w zależności od szacunków, zamieszkiwało od 30 do nawet 52% ludności żydowskiej. Z ustaleń białoruskiego historyka, Aleksandra Prudnikowa, wynika, że Żydzi w miastach kościelnych diecezji wileńskiej stanowili dużo mniejszy odsetek, niż w miastach prywatnych i królewskich⁷⁸⁰.

⁷⁷⁶ Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 2(1989), s. 50. Uczony tak znaczne różnice w liczbie ludności żydowskiej w krótkim odcinku czasu tłumaczył właśnie uchylaniem się od spisu; postulował on ostrożniejsze podchodzenie do przedrozbiorowych danych statystycznych. Nie sprecyzował on jednak średniej liczebności domu żydowskiego, tamże, s. 51. Na zaniżoną liczbę ludności żydowskiej w miastach województwa białostockiego wskazywała Krystyna Wróbel – Lipowa. Ustaliła ona, że częstą praktyką podczas zbierania pogłównego żydowskiego było przekupywanie lustratorów i oddawanie tylko uzgodnionej sumy pieniędzy, K. Wróbel – Lipowa, *Kultura materialna miast królewskich*, s. 25. Z. Guldón poddając analizie pogłówne żydowskie dostrzegł, że faktyczna liczba ludności żydowskiej mogła być nawet dwukrotnie większa, niż ta podana we wspomnianych źródłach, Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kuryk, Przemyśl 1991, s. 87. Na zaniżoną liczbę ludności żydowskiej w miastach ruskich wskazywał także Zdzisław Budzyński. Ustalił on, że Żydzi często zamykali swoje domy przed lustratorami parafialnymi, Z. Budzyński, *Ludność żydowska zachodniej części Rusi Czerwonej w drugiej połowie XVIII wieku (według źródeł kościelnych)*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kuryk, Przemyśl 1991, s. 146.

⁷⁷⁷ Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego*, Tabela 5. *Odsetek Żydów wśród ludności miejskiej Korony w końcu XVIII wieku*, s. 54.

⁷⁷⁸ J. Motylewicz, *Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej*, s. 101. Badacz wspominał, że w miastach tej części Rzeczypospolitej Żydzi nie mogli osiedlać się w miastach kościelnych. Zupełnie inną sytuację obserwujemy w Janowie Podlaskim, będącym własnością biskupów łuckich, gdzie ludność żydowska stanowiła od 30 do 46% ogółu mieszkańców.

⁷⁷⁹ Podobną sytuację możemy zaobserwować np. w miastach z terenu Małopolski, na co zwrócili uwagę Feliks Kuryk i Franciszek Leśniak, *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich do końca XVI wieku*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kuryk, Przemyśl 1991, s. 17. Regionem o niewielkim odsetku ludności żydowskiej w miastach było Mazowsze. Jak ustalił Paweł Fijałkowski, Żydzi w miastach mazowieckich w II połowie XVI stulecia stanowili od 0,7 do 1,1%, P. Fijałkowski, *Żydzi w miastach Mazowsza XIII – XVIII wieku*, w: *Mazowieckie miasteczka na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego*, red. A. Stawarz, Warszawa 1999, s. 63.

⁷⁸⁰ А. Пруднікаў, *Каталіцескія горады і месечкі Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII в. Исследование социально – экономического развития*, Saarbrücken 2015, s. 28. Badacz jako przykład podał miasteczko Streszyn, gdzie w inwentarzu 1635 r. na 105 wzmiankowanych placów tylko 2 były własnością Żydów, natomiast inwentarz miasteczka Zadzewia (Задзев) z 1644 r. w ogóle nie wspomina o Żydach. Zob. też inną pracę tegoż historyka, *Яўрэі ў каталіцкіх гарадах і мястэчках на Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis Исследования по истории восточной Европы”, 7(2014), s. 204 – 212.

Pewnych analogii w zakresie liczebności i znaczenia poszczególnych gałęzi rzemiosła możemy dopatrzeć się w innych miastach Rzeczypospolitej. W dawnych miastach królewskich województwa bełskiego w XVIII w. (Dubienka, Grabowiec, Horodło, Tyszowce), podobnie jak w omawianych w niniejszej rozprawie, handlem i propinacją zajmowała się wyłącznie ludność żydowska⁷⁸¹. Istotną rolę w gospodarce miast odgrywał przemysł spożywczy; cechą charakterystyczną miast i miasteczek u schyłku średniowiecza była znaczna liczba młynów, co obserwujemy również w dawnych miastach, będących przedmiotem rozprawy⁷⁸². Zbliżony odsetek rzemieślników w branży spożywczej i skórzaney dostrzega się w miastach i miasteczkach białoruskich, co mogło wynikać z dostępności surowców. Pewnych analogii między miastami będącymi przedmiotem niniejszej rozprawy a miastami województwa krakowskiego. O ile różniły się one pod względem kierunku produkcji rzemieślniczej, o tyle pod względem specjalizacji w niektórych branżach widzimy znaczne podobieństwo – w obu przypadkach branży skórzaney najliczniejszą grupą byli szewcy i kuśnierze, zaś w branży metalowej kowale⁷⁸³.

Jak wspomnieliśmy, ludność omawianych miast utrzymywała się głównie z rolnictwa. Najliczniejszymi nadziałami gruntów rolnych w miastach prywatnych były pola wielkości ok. 0,25 włóki, a także 0,5 włóki. Podobnej wielkości działki otrzymywali mieszczenie niektórych białoruskich miasteczek, np. Zadzewo⁷⁸⁴, czy też mieszczenie horodelscy⁷⁸⁵. W miastach królewskich natomiast (Łomazy, Piszczac i Wołyn) struktura wielkości działek rolnych wyglądała trochę inaczej – najliczniej wzmiankowanymi działkami były pola między 0,25 a 1,75 włóki⁷⁸⁶. Zbliżoną strukturę gruntów rolnych da się zauważyć m. in. w miastach i miasteczkach powiatu grodzieńskiego⁷⁸⁷, czy w miasteczkach należących do posiadłości

⁷⁸¹ K. Wróbel – Lipowa, *Kultura materialna miast królewskich*, s. 36.

⁷⁸² T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 23(1975), z. 4, s. 554.

⁷⁸³ S. Żyga, *Struktura społeczno – gospodarcza miast województwa krakowskiego w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle rejestru poborowego z 1629 r.)*, „Ze Skarbcza Kultury”, 5(1955), z. 1(7), s. 159, 161.

⁷⁸⁴ А. Пруднікаў, *Католіцкія горады і мястэчкі Беларусі*, s. 44.

⁷⁸⁵ K. Wróbel – Lipowa, *Kultura materialna miast królewskich*, s. 43. Uczona, analizując inwentarz starostwa horodelskiego z 1765 r., dostrzegła, iż mieszczenie posiadający określone wielkości gruntów zamieszkiwali poszczególne ulice.

⁷⁸⁶ W Łomazach i Piszczacu często spotykało się, że jedna włoka była dzielona na kilku gospodarzy, podobne zjawisko obserwujemy w miastach podlaskich, np. w Kleszczelach, zob. J. Zieleniewski, *Rejestr pomiarowy włócznej Kleszczel z roku 1560*, „Studia Podlaskie”, 3(1991), s. 225 – 229.

⁷⁸⁷ *Inwentarz starostw i dzierżaw powiatu grodzieńskiego 1765*, oprac. G. Krupiński, Szczecin 2018. W miasteczku Przewałkach najliczniejsze były pola o powierzchni 0,5 włóki, s. 10 – 12; w Rotnicy od 0,25 do 0,5 włóki, s. 13 – 14; w Berżnicy od 0,25 do 0,5 włóki, s. 38 – 39; w Przerośli od 0,5 do 0,75 włóki, s. 125 – 132; w Wasilkowie od 0,5 do 1 włóki, s. 195 – 200.

jezuickich na Białorusi⁷⁸⁸. Pola wielkości (0,5 i 1 włoka) spotkać można było również w miasteczkach należących do posiadłości biskupów włocławskich⁷⁸⁹.

Niestety, ze względu na ograniczony zakres informacji źródłowych zawartych w inwentarzach/lustracjach/rewizjach nie da się zrekonstruować np. zasięgu kontaktów handlowych czy stanu produkcji rzemieślniczej czy też życia społeczno – kulturalnego mieszczan tychże dawnych ośrodków miejskich – tego rodzaju informacji należałoby szukać w innych źródłach gospodarczych lub w księgach miejskich. Niemniej jednak, na podstawie zasady podobieństwa możemy zakładać, że różne zjawiska zachodzące w innych miastach i miasteczkach Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Litewskiego mogły także mieć miejsce w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego. Pewne widoczne elementy, takie jak odsetek ludności żydowskiej czy mieszczan – rolników zauważamy także w innych podobnych ośrodkach miejskich.

W świetle przytoczonych przykładów z innych części Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, można dojść do wniosku, że pod pewnymi względami omawiane miasta i miasteczka wyróżniały się na tle innych. Obrazu dawnych miasteczek zachodniej części powiatu brzeskiego dopełniłoby porównanie ich struktury własności gruntów rolnych z miastami i miasteczkami z innych części Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa, jednak ze względu na znikomą ilość opracowań nie jest to możliwe⁷⁹⁰. Trzeba podkreślić, że wykorzystywane w niniejszej rozprawie źródła nie pozwalają odpowiedzieć na wszystkie pytania – nie jesteśmy w stanie ustalić dokładnej liczby ludności, składu etnicznego czy wyznaniowego, a także precyzyjnego odsetka rzemieślników. Pomocne ku temu byłyby inne źródła gospodarcze.

⁷⁸⁸ *Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogródku oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. Andrea Mariani, Poznań 2020. W miasteczku Ostrów przeważająca większość mieszczan uprawiała pola o wielkości 0,25 włoki, s. 187 – 206; z kolei w miasteczku Poczapowie wszyscy mieszcianie z wyjątkiem jednego posiadali pola półwłoczne, s. 310 – 313.

⁷⁸⁹ Zob. np. spis właścicieli włości miasteczka Raciąża, *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1582*, oprac. L. Żytkowicz, Toruń 1953, s. 184 – 188.

⁷⁹⁰ Informacje o strukturze gruntów rolnych znajdujemy w wielu inwentarzach/lustracjach/rewizjach dóbr, jednak jak dotąd zagadnienie to nie zostało wyczerpująco zbadane.

ROZDZIAŁ IV

DOCHODY WŁAŚCICIELA Z MIASTA, POWINNOŚCI MIESZCZAN

Wykorzystywane w niniejszej rozprawie inwentarze, lustracje, rewizje sporządzane były w celach skarbowych – urzędnicy mieli za zadanie oszacować zysk właściciela z posiadanych przez niego dóbr. Na podstawie informacji zawartych we wspomnianych źródłach możemy określić wysokość czynszów i opłat, prześledzić ich wahania w ciągu kilkudziesięciu lub kilkuset lat, poznać powinności w robociźnie mieszczan na rzecz właścicieli ich miast.

a) Czynsze⁷⁹¹

Jednym z zasadniczych elementów inwentarzy, lustracji, rewizji była wysokość czynszu z posiadanych przez mieszczan działek, zarówno mieszkalnych, jak i rolnych, a także, w niektórych źródłach, „taryfikator” opłat np. z tytułu dzierżawienia karczmy czy opłaty od różnych rzemieślników. Zaznaczyć należy, że rodzaje opłat w poszczególnych miastach, będących przedmiotem niniejszej rozprawy, różniły się między sobą. Czynsze, z jakimi spotykamy się we wszystkich omawianych źródłach, pobierane były z tytułu posiadania placów/prętów mieszkalnych (sadzibnych⁷⁹²), włók, morgów, sianożęci, ogrodów, z gumien.

Dokudów

Informacje na temat wysokości czynszów znajdujemy tylko w inwentarzach z 1725 i 1748 r. Za place uliczne i rynkowe oraz ogrody płacono po 5 1/3 gr, za place gumienne 6 gr, zaś za każdą włókę po 6 zł 6 gr. W inwentarzu z 1748 r. znajduje się dość enigmatyczny zapis, mówiący o „ugaynym” z włoki wynoszącym 6 zł, które zostało darowane mieszczanom przez księcia⁷⁹³. W zamian za to mieszczanie dokudowscy z każdej posiadanej włoki musieli wypalić i przywieźć własnymi wozami po 5 szanków popiołu do potażarni (o czym brak jest wzmianek we wcześniejszych inwentarzach). Popiół oddawano w dwóch ratach – w marcu i wrześniu⁷⁹⁴. Wysokość czynszów nie ulegała zmianie; o innych opłatach źródła milczą.

⁷⁹¹ Czynsz – renta w pieniądzu wypłacana na rzecz feudała od posiadanych gruntów, młynów i innych obiektów. Pod pojęciem czynszu rozumiano także podatek, *Czynsz*, w: *Słownik Staropolski*, t. 1, z. 6, red. S. Urbańczyk, Warszawa 1955, s. 425 – 427.

⁷⁹² Określenie stosowane w lustracjach z 1566 r. Łomaz, Piszczaca i Wohynia.

⁷⁹³ [Dk 1748], k. 33: „Ugaynę z Włoki płacili po złotych sześć, które od JW. Xiążęcia JEłmci Dobro[dzieja] Poddaństwu darowane [...]”.

⁷⁹⁴ [Dk 1748], k. 33: „[...] a nato Miałt Popiołu do Potażarni co Rocznie zWłoki po szankow Pięć łasztowej miary wypalić bez Panszczyzny y swemi furami odwieść powinni, który to Popiół dwoma Ratami w Marcu y Septembrze iak Podymne płacą aby oddawali naznacza się [...]”.

Tabela 122. Wysokość czynszów w Dokudowie w świetle inwentarzy z 1725 i 1748 r.

Place uliczne i rynkowe	5 1/3 gr
Ogrody	5 1/3 gr
Place gumienne	6 gr
Włóki	6 zł 6 gr

Hanna

W Hannie czynsze charakteryzowała stabilność – na podstawie inwentarzy z lat 1718 – 1764 nie widać żadnych zmian. Mieszczanie, oprócz czynszu, zobowiązani byli do oddawania określonej ilości zboża i kur z każdej posiadanej włóki. Z włóki ciągłej płacono po 8 złotych i 24 groszy, a także po 1 beczce owsa „czynszowego” i „polesnego” i po 1 kurze „czynszowej” i „polesnej”⁷⁹⁵, z włóki „czynszowej” natomiast po 20 złotych⁷⁹⁶. Z każdego placu mieszkalnego płacono po 1 złotym, zaś z placu folwarcznego po 15 groszy⁷⁹⁷. Jednak, jak wnioskujemy z treści inwentarza (1764/1), komisja lustracyjna prawdopodobnie zniosła czynsz z placów folwarcznych, przychylając się do prośby mieszczan, którzy skarżyli się na uciążliwość tego czynszu⁷⁹⁸. Za wolny wstęp do lasu pańskiego i wyręb drzewa mieszczanie płacili rocznie po 6 zł gajnego⁷⁹⁹, jednak w 1764 r. zmniejszono czynsz do 3 złotych⁸⁰⁰. Oprócz tego, musiano oddawać połowę miodu i wosku z pasiek, zaś za pobieranie miodu bez wiedzy urzędnika dworskiego groziła kara⁸⁰¹.

Tabela 123. Wysokość czynszów z włók, placów, folwarku browarnego oraz gajnego w Hannie na podstawie inwentarzy, rewizji 1718–1764.

Czynsz z włóki				Czynsz z placu*			
Ciągłej		Czynszowej*		Rynkowego i ulicznego	Folwarcznego	Gajne*	Z Folwarku Browarnego*
Złotych	Groszy	Złotych	Groszy	Złotych	Groszy	Złotych	Groszy
8	24	20		1	15	3 – 6	10

*czynsz wykazany tylko w 1764 r.

⁷⁹⁵ [Hn 1736], k. 145: „Zwłóki Ciągłej Czynszu płacą po Zł 8 gr 24. Owsa czynszowego po B1. Owsa polesnego Pułbeczki. ZDymu kura 1 Czynszowa, adруга Polesna”.

⁷⁹⁶ [Hn 1764/2], k. 67: „[...] z Włók Czynszowych po Zł 20”.

⁷⁹⁷ [Hn 1764/2], k. 67: „Te Miasteczka płacić powinna do Skarbu Pańskiego o S. Marcinie z Placów Ulicznych y Rynkowych Czynszu po Zł iednemu, a z Browarnych mniejszych po Groszy 10. Z Folw. Zaś czyli z placów Folwarkowych po Groszy Piętnaście”.

⁷⁹⁸ [Hn 1764/1], k. 78: „Płacili przedtym z Piętnastu Browarnych Folwarków z Każdego po groszy Dziesięć tudzież z Pięciudziesiąt Siodmiu y Puł Folwarku z tych obydwu natur jako za obciążliwe uznając tak z onych ninieyszą Komissją uwalniamy”.

⁷⁹⁹ *Gajne*, w: A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa – Kraków 1979, s. 104.

⁸⁰⁰ [Hn 1764/1], k. 78: „[...] a Że Wgaynego płacili po Złotych Sześć, zaczym taż wyżey wyznaczona Komissya naznacza zwłoki płaty po Złotych Trzy a Złotych Trzy dlanie raz wyżey opisaney uciążliwości uwalnia”.

⁸⁰¹ [Hn 1764/1], k. 78: „Od Pszczół wiele mają w Domach y Pasiekach miodu y wosku Połowiny oddają, które jeżeliby się wazyli bez Widza Dwornego Przysięgłego w Jesieni podbierać a na wiosnę podmiatać winni od Każdego Ula Kop Lit. Pięciu y karze podpadać mają”.

Janów Podlaski

Przed 1790 rokiem⁸⁰² chrześcijanie i Żydzi płacili czynsze o tej samej wysokości, jednak prawdopodobnie w 1790 r. podniesiono je ludności żydowskiej. W inwentarzu zaznaczono, że podwyżka czynszów wobec Żydów była „omyłką”. Za 1 plac zabudowany chrześcijanie płacili 20 gr, a Żydzi 2 zł, zaś za 1 plac niezabudowany chrześcijanie 10 gr, a Żydzi 1 zł⁸⁰³. Równe czynsze obowiązywały chrześcijan i Żydów z tytułu posiadania kramów – za każdy płacono po 3 złote⁸⁰⁴. Za każdy 1 zagon ogrodu płacono po 1 groszu⁸⁰⁵, zaś za 1 włókę płacono 6 złotych oraz oddawano po 4 kury⁸⁰⁶.

We wstępie do „Powinności Mieszczan Janowskich” znajdujemy enigmatyczny zapis, że w przypadku, gdyby nałożono nowe podatki, mieszczanie mieli dokładać do nich czwartą część⁸⁰⁷. Nie sprecyzowano jednak, jak miało to wyglądać.

Tabela 124. Wysokość czynszów z placów zabudowanych i niezabudowanych (od chrześcijan i Żydów), z kramu, z ogrodów i włók w Janowie na podstawie inwentarza z 1740 r. oraz lustracji i rewizji z 1790 r.

Chrześcijanie		Żydzi				
Z placu zabudowanego	Z placu niezabudowanego	Z placu zabudowanego	Z placu niezabudowanego	Z kramu	Z ogrodu (1 zagon)	Z 1 włóki
20 gr	10 gr	2 zł	1 zł	3 zł	1 gr	6 zł

Mieszczanie janowscy mogli swobodnie budować winnice i pędzić/wytwarzać alkohol, za co uiszczali po 4 beczki od słodu piwnego i gorzałczanego, oprócz tego po 10 gr od każdej

⁸⁰² W przywileju lokacyjnym z 1465 r. biskup Jan Łosowicz ustanowił czynsz z włóki w wysokości 16 groszy, [*Przywilej lokacyjny 1465 r., kopia (1821 r.)*], w: AGAD, KRSW, [Kopie przywilejów miast Gub. Lubelskiej], sygn. 3195b, k. 35: „Manso per sexdecem Grossos monetae communis protunc existeritis censum solubilem pro quolibet Festo Sancti Martini [...]”.

⁸⁰³ [JP 1790B], k. 25v: „2do Ciż mieszczanie z placu każdego zabudowanego po Groszy 20 zniezabudowanego zas Placu a zasianego po groszy Dziesięć, każdy mieszczanin opłacać powinien. [...]”

4° z Placów Żydami osiadłych, chociaż dawniejszymi Inwentarzami równe płacone z onych oznaczano, jednak gdy pod terazniejszym zabudowaniem onym tychże powiększono, przeto i opłaty znich przyczyniono, iako się okazało czasu weryfikacyi, płacą bowiem teraz na rok każdy zPlacu zabudowanego po Złotych Polskich Dwa, zniezabudowanego po Złotemu iednemu, dla tego w teraznieyszey Lustracyi niema się uważać na szczegulne opłaty przeciwko każdego wyrażone, ale na Oguł Summy od Żydów należącey, gdzie przy końcu omyłka ta iest poprawiona, stała się bowiem zniepokładnego zainformowania, y nie sporządzonych Inwentarzów od dawna”.

⁸⁰⁴ Tamże, k. 25v: „5° Z kramnic po środku miasta sytuowanych płacą tak Żydzi iako też Chrześcianie od każdej na rok po Złotych Trzy”.

⁸⁰⁵ Tamże, k. 25v: „3o Z ogrodów w Polu znajdujących się, iak iest pod osiadłością miasta wyrażono, podług rewizyi, która coroczna bydź powinna, z zagona stajowego, Żytem lub iarzyną zasianego płacić corocznie powinni z każdego pogroszu iednym”.

⁸⁰⁶ Tamże, k. 25v: „1o Mieszczanie z Włók Czterdziestu Grontu oromego płacić powinni ogulnie wybierając z każdej po 6 Złotych, Dwieście Czterdzieści Dico N^o Złotych 240 z tychże włók w każdej po kur Sztuk 4 daią Dworowi Sztuk 160”.

⁸⁰⁷ Tamże, k. 25: „[...] takowe stanęło urządzenie, iż czynszu z Rol, domów, Placów, y Ogrodów podług Inwentarza, także z Rzemiosł, Handlów, y od Towarów którymi wszyscy w ogulności kupczyć mogą Dworowi opłacać powinni, nadto kiedy by Dwór na włości wszystkie podatki iakie do wydawania naznaczył, Mieszczanie czwartą część przykładają maia”.

kadzi⁸⁰⁸. Podczas przeprowadzania lustracji dóbr w 1790 r., mieszczanie i Żydzi skarżyli się, że opłaty te są za wysokie⁸⁰⁹. Mieli oni prawo pobierać targowe – od każdego 1 szanka zboża po 1 szelągu, od zabitego wieprza lub barana po 1 gr, jednak z uzyskanych w ten sposób pieniędzy musieli uiszczać roczną dziesięcinę na kościół parafialny w wysokości 10 złotych⁸¹⁰, zaś dziesięcinę w naturze musieli zwieźć własnymi wozami⁸¹¹. Wszystkie czynsze i daniny w naturze miały być wnoszone 29 września (według inwentarza) lub 11 listopada (według prawa)⁸¹², zaś w razie przemarszu wojsk biskupi mogli nakładać nowe podatki na mieszczan⁸¹³.

Kodeń

Informacje o wysokościach czynszów z działek mieszkalnych i gruntów rolnych w Kodniu znajdujemy w prawie wszystkich inwentarzach. Możemy przypuszczać, że od schyłku XVII do końca XVIII stulecia wysokość czynszów nie zmieniała się⁸¹⁴. Pod koniec XVI w. za plac uliczny i rynkowy płacono 18 pieniędzy⁸¹⁵, za 1 morgę ogrodu od 4 do 6 groszy i 2 pieniądze za 1 pręt⁸¹⁶, natomiast za włókę 40 gr i po 1 beczce owsa i żyta⁸¹⁷. Za 1 pręt gruntu

⁸⁰⁸ Tamże, k. 25: „[...] dozwolone onym Budowanie winnic, i w nich każdemu mieszczaninowi, iako też Gorzałkę Żydowi y Piwo robić opłacać y oddać do Dworu od słodu Piwnego beczek czterech, wymiaru pułbeczki, od słodu Gorzałczanego Beczek czterech wymiaru Szanek ieden, do tego od kadki, w którą pułtora Szanka wchodzi na gorzałkę po Groszy Dziesięć płacić powinni”.

⁸⁰⁹ Tamże, k. 26: „13° od słodu piwnego, y gorzałczanego, tudzież opłata od Kadek, lubo iest prawem opisana, iednak za podwyższeniem Aręd, y opłatę podwyższono, iako iest wyrażono z Kontraktów pod opisaniem Arędy Janowskiej, o co tak Żydzi, iako y Chrześcianie złożyli swe oczywiste zkrzywdzenie”.

⁸¹⁰ Tamże, k. 25: „Przy tym dozwolono Mieszczanom wybierać Targowe, od Mierzenia wszelkiego zboża od Szanka pomiernego Szeląg ieden, od bitego Wieprza albo Barana po Groszu iednym, z tego do Kościoła Farnego Janowskiego na każdy rok po Złoty Dziesięć Dico N^o fl 10 oddawać powinni”.

⁸¹¹ Tamże, k. 26: „16° Dziesięcinę wytyczną z Włók y ogrodów mieyskich omnis granis et seminis bez excepcyi za widzeniem doglądającego do Archidiakonyi Brzeskiej w Janowie Fundowanej swoiemi podwodami odwozić powinni”.

⁸¹² Tamże, k. 25v: „10° Czynsze tak Chrześcianie, iako też Żydzi wnosić do Dworu mają podług Prawa na Św. Marcin, podług zaś Inwentarza na Św. Michał które terminy obydwu mogą być zachowane”.

⁸¹³ Tamże, k. 25v: „11° Pod przechod woyska czasu Inkursyi, Podatki dwór ma moc nakładania równość zachowując dla wszystkich”.

⁸¹⁴ W przywileju lokacyjnym z 1513 r. Jan Sapieha ustanawiał czynsz z karczem i od pędzących alkohol na 2 gr, z placów rynkowych na 12 gr, z placów ulicznych i na przedmieściach na 6 gr: „Et quicunque tabernam voluerit habere et cerevisiam propinare, tunc debet in [?] braxatorio braxare, et mihi ea braxatorio duos grossos polonialis dare. [...] Et quicunque Domum habuerit in Circulo, talis debebit dare duodecim grossos polonialis. Qui autem in platea aut suburbis domum habuerit, talis debebit sex grossos”, *Przywilej Jana Sapiehy miastu Kodeń z 1513 r. wraz z potwierdzeniami jego następców*, kopia (1821 r.), AGAD, KRSW, [Kopie przywilejów miast Gub. Lubelskiej], sygn. 3195b, k. 204.

⁸¹⁵ [Kd 1599], k. 467: „Placy Rynkowe. Od pręta pieniędzy – 18”; k. 468: „[...] od pręta powinność po pieniądze – 12”.

⁸¹⁶ [Kd 1599], k. 479: „Ogrody WDobryniu [?]owo brobjone[?]. Powinność skozdego Morga po gr 4 [?] co iest skazdego ogroda po fl[?] 10”; k. 480: „Ogrody mieszkie za Zamkiem. Powinność Zmorga po gr 6, od pręta po pieniądze – 2”. Również w z ogrodów „Za Bugiem” czynsz był taki sam – po 6 gr z pręta.

⁸¹⁷ [Kd 1599], k. 484: „Powinność skazdey wło[ki] po gr 40. Żyta becz[ka] 1, owsa becz[ka] 1”.

w zaściankach miejskich płacono od 2 do 6 gr⁸¹⁸, a za 1 pręt sianozęci po 12 pieniędzy⁸¹⁹. W 1699 r. za 1 plac uliczny płacono prawdopodobnie po 1,5 grosza⁸²⁰, za rynkowy 5 groszy⁸²¹. Żydzi oddawali także za każdy plac rynkowy po 2 funty pieprzu i po 1 kapłonie⁸²². Za 1 pręt sianozętów płacono po 7,5 grosza⁸²³, a za 1 włókę 1 złoty i 20 groszy⁸²⁴. W połowie XVIII stulecia widzimy już znaczne zmiany w wysokościach czynszów. Za każdy plac uliczny płacono po 4 zł i 20 gr, za plac rynkowy od Żydów pobierano po 20 gr i 1 kapłonie i po 2 funty pieprzu. Za 1 włókę płacono 1 zł 26 gr, a za 1 morgę 7,5 grosza⁸²⁵.

Tabela 125. Wysokość czynszów z placów, włók i ogrodów w Kodniu na podstawie inwentarzy, rewizji 1599–1751.

Czynsz		1599	1699**	1749	1751
	Za 1 plac osiadły uliczny	18 pieniędzy	1,5 gr	4 zł 20 gr	4 zł 20 gr
	Za 1 plac osiadły rynkowy (Żydzi)	18 pieniędzy*	4 gr	20 gr	20 gr
	Z 1 włóki	40 gr	1 zł 20 gr	1 zł 26 gr	1 zł 26 gr
Z ogrodu	Za 1 morgę	4 – 6 gr		7,5 gr	7,5 gr
	Za 1 pręt	2 pieniądze			
Z zaścianku	Za 1 pręt	2 – 6 gr			
	Za 1 morgę	6 gr			
	Za sianozęci za 1 pręt	12 pieniędzy	7,5 gr		

*W inwentarzu z 1599 r. Żydzi i chrześcijanie płacili równy czynsz za działki rynkowe.

**Wartości są niepewne – nieczytelny tekst źródła.

W zestawieniu pominięto inwentarz z 1757 r. z powodu braku danych.

Łomazy

Wysokość czynszów w Łomazach nie ulegały w zasadzie żadnym zmianom w ciągu XVI stulecia⁸²⁶; za działki rynkowe płacono po 7,5 pieniądza⁸²⁷, za działki uliczne po 5

⁸¹⁸ [Kd 1599], k. 484: „Zaścianki Miasta Kodeńskiego [...] od morga po gr 6 [...] od pręta po pieniądze dwa[?] [...] Summa Zaściankow podmieszczany [...] powinność skazdego po gr 4”.

⁸¹⁹ [Kd 1599], k. 485: „Sianozęci Mieszczkie [...] powinność skazdego pręta pieniądze 12”.

⁸²⁰ [Kd 1699], k. 534: „[...] pułtora grosza z placu osiadłego[?]”.

⁸²¹ [Kd 1699], k. 534: „[...] a z rynkowego placu po gr 4[?]”.

⁸²² [Kd 1699], k. 534: „Żydzi zplacu daia po dwa Funty pieprzu y po kapłonowi y za sianozęć z placu”

⁸²³ [Kd 1699], k. 534: „Za sianozęć gr 7,5[?]”.

⁸²⁴ [Kd 1699], k. 534: „Z włoky pola zł 1 20 gr[?]”.

⁸²⁵ W inwentarzach z 1749 i 1751 r. wysokość czynszu podawano przy nazwisku każdego mieszczanina.

⁸²⁶ Zob. przywilej lokacyjny króla Zygmunta Augusta sprzed 1570 r., umieszczony w potwierdzeniu przywilejów z 1697 r., wydanym przez króla Augusta II, 315. *Подтвердительная привилегия короля Августа II местечку Ломазам на Магдебургское право и другая льготы* [1697 r.], w: AWAK IV, s. 294.

⁸²⁷ [Łm 1566], s. 394: „Wnim wRynku Sielibnych prętow 162 po p[ieniędzy] 7½”; [Łm 1570], s. 20; [Łm 1588], k. 19.

pieniędzy⁸²⁸, za ogrody od 1 do 2,5 pieniędzy⁸²⁹, za sianożęci od 0,5 pieniądza do 1,5 grosza⁸³⁰, za 1 włókę 42 grosze⁸³¹, za morgi po 2–3 grosze⁸³², a za gumna po 1 pieniądzu⁸³³.

Tabela 126. Wysokość czynszu z poszczególnych rodzajów gruntów w Łomazach na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji z lat 1566 – 1588.

	Czynsze z działek		Czynsze z gruntów rolnych				
	Rynkowych	Ulicznych	Z ogrodów	Z sianożęci	Z włóki	Z morgi	Z gumna
1566	7,5 pieniądza	5 pieniędzy	1 – 2,5 pieniądza	0,5 pieniądza	42 gr	3 gr	
1570	7,5 pieniądza	5 pieniędzy	1 – 2,5 pieniądza	1,5 gr	42 gr	3 gr	1 pieniądz
1588	7,5 pieniądza	5 pieniędzy	1 – 2,5 pieniądza	0,5 pieniądza	42 gr	2 – 3 gr	

W Łomazach (w świetle lustracji z 1570 r.) pobierano ponadto czynsz od rzeźników w wysokości 15 gr lub po 1 kamieniu łaju, od komorników po 2 gr. Z każdej karczmy piwnej i miodowej miasto płaciło po 60 gr, zaś z gorzałczanej 30 groszy⁸³⁴.

Tabela 127. Wysokość czynszów od grup ludności, z karczem i z myta mostowego w Łomazach na podstawie lustracji z 1570 r.

Od grup ludności		Czynsz z karczmy			Myto mostowe
Od rzeźników	Od komorników	Piwniej	Miodowej	Gorzałczanej	
15 gr/1 kamień łaju	2 gr	60 gr	60 gr	30 gr	8 pieniędzy

Piszczac

W Piszczacu (w świetle lustracji z 1566 r.) za działki mieszkalne (sadzibne) przyrynkowe płacono po 7,5 pieniądza⁸³⁵, za uliczne po 5 pieniędzy⁸³⁶. Mieszczanie posiadający działki ogrodowe przy rynku i ulicach uiszczali po 2,5 pieniądza⁸³⁷, zaś mieszkańcy

⁸²⁸[Łm 1566b], s. 394: „WUlicach sielibnych prentow 1632 [...] po p[ieniędzy 5”]; [Łm 1570], s. 20; [Łm 1588], k. 19.

⁸²⁹[Łm 1566b], s. 394: „Ogrodnych przy sielibach prentow [...] po p[ieniędzy] 2½ [...] Ogrodnych pręthow naprzędmiestiu 1736½ po p[ieniędzy] 1”]; [Łm 1570], s. 20; [Łm 1588], k. 19.

⁸³⁰[Łm 1566b], s. 350: „Morgow Sianożętnych 3 po gr 1½”]; [Łm 1570], s. 20; [Łm 1588], k. 19.

⁸³¹[Łm 1566b], s. 350: „Powinnosc z włoki czynszu gr 30 za tłoki gr 12 czyni z włoki gr 42”]; [Łm 1570b], s. 20. [Łm 1588], k. 19.

⁸³²[Łm 1566b], s. 350: „[...] Zmorga po gr 3 [...] zmorga po gr 2”]; [Łm 1570], s. 20; [Łm 1588], k. 19.

⁸³³[Łm 1566], s. 350: „zgumiennych pręthow 1430 po p[ieniędzu] 1”]; [Łm 1570b], s. 20; [Łm 1588], k. 19.

⁸³⁴ [Łm 1570b], s. 20.

⁸³⁵ [Ps 1566b], s. 100: „Зъ седлибныхъ въ рынку прutowъ 57¼ по пенезей 7½”.

⁸³⁶ [Ps 1566b], s. 100: „Зъ седлибныхъ въ улицахъ прutowъ 703 по пенезей 5”.

⁸³⁷ [Ps 1566b], s. 100: „Зъ огородныхъ при садыбахъ прutowъ 153½ по пенезей поль 2½”.

przedmieść po 1 pieniądzu⁸³⁸. Za sianozęci płacono po 0,5 pieniądza⁸³⁹. Czynsz z włóki prawdopodobnie zależał od jakości gleby, za włóki płacono od 52 do 62 groszy⁸⁴⁰, a za morgi od 1 do 5 groszy⁸⁴¹. Spośród grupy mieszczan obciążonej dodatkowym czynszem wymieniano komorników, którzy płacili po 2 grosze⁸⁴², a także rzeźników, którzy płacili po 15 groszy lub 1 kamień łożu⁸⁴³. Kapszczyzny z karczem piwnych i miodowych płacono po 60 gr, a z gorzałczanych po 30 groszy⁸⁴⁴.

Tabela 128. Wysokość czynszu z poszczególnych rodzajów gruntów w Piszczacu na podstawie rewizji z 1566 r.

	Czynsz z działek			Czynsz z włóki	Czynsz z morgi
	Sadziwnych	Ogrodowych	Sianozętnych		
Rynek	7,5 pieniądzy	2,5 pieniądza		52 – 60 gr	1 – 5 gr
Ulice	5 pieniądzy	2,5 pieniądza	0,5 pieniądza		
Przedmieścia		1 pieniądz	0,5 pieniądza		

Różanka

Czynsze w Różance nie ulegały większym zmianom. Za 1 plac osiadły płacono po 13 groszy⁸⁴⁵, za ćwierć włóki ciągłej 5 zł, pół gęsi lub 10 gr, jednego kapłona lub 12 gr, sześć jaj lub 2 gr, 1 szanek żyta lub 5 zł, 1 szanek owsa lub 3 zł, zaś z pustych gruntów 3 snop⁸⁴⁶, a za

⁸³⁸ [Ps 1566b], s. 100: „Зъ огородныхъ на предмѣстю по пенезей 1”.

⁸³⁹ [Ps 1566b], s. 100: „Зъ сѣножатныхъ прут. по пен. ½”.

⁸⁴⁰ [Ps 1566b], s. 100: „Зъ волокъ 102 по грошей 52 [...] Зъ волокъ 7 по грошей 60”. W przywileju lokacyjnym króla Zygmunta Augusta mieszczanie po 12 lat wolnizny mieli płacić z każdej włóki po 16 gr, oddawać po półwieri owsa miary brzeskiej, po 1 kurze i 10 jaj: „на 12 лѣтъ увольнение отъ всѣхъ податей, а по истечении оныхъ небольшія подати, – съ увологи – по 16 грошей, по полчетверти овса, мѣры Берестейской, по курати и по 10 яиць”, 254. *Подтвердительная привилегія короля Михаила, данная мѣстечку Песчаткѣ* [1670 r.], w: AWAK IV, s. 91. Jednak już na s. 92 czytamy, że czynsz z włóki miał wynosić 42 gr. Różnica (16 gr w 1542 a 52/60 gr w 1566 r.) mogła być wynikiem zamiany czynszu naturalnego na czynsz pieniężny.

W razie wizyty dworu królewskiego w Piszczacu, mieszczanie mieli oddawać po pół ćwierci owsa, po 20 gęsi i kur i po 2 kamienie łożu: „А стація на прїѣзд нашъ господарскій, кгда въ томъ мѣстечку Пешацѣфъ будетъ, давати и каждому зъ нихъ по пулъ четвертницы овса, а гусей двадестеро, курейдвадцатеро, два камени лою [...]”, 254. *Подтвердительная привилегія короля Михаила, данная мѣстечку Песчаткѣ* [1670 r.], s. 93.

⁸⁴¹ [Ps 1566b], s. 100 – 101: „Зъ моркговъ 5 по гр. полъ 1 ½ [...] Зъ моркговъ 16 по гр. 1 Зъ моркговъ 50 по пенезей 5”.

⁸⁴² [Ps 1566b], s. 100: „Коморники въ мѣсти мѣшкаючи по гр. 2”.

⁸⁴³ [Ps 1566b], s. 100: „[...] рѣзники за камень лою по грошей 15”.

⁸⁴⁴ [Ps 1566b], s. 100: „Капъщизны съ корчомъ пивныхъ и медовыхъ по грошей 60, то есть, отъ меду копу 1, отъ пива копу 1, отъ горѣлки гроши 30 [...]”. Zob. też 254. *Подтвердительная привилегія короля Михаила, данная мѣстечку Песчаткѣ* [1670 r.], s. 92.

⁸⁴⁵ [Rz 1736], k. 43: „Czynszu z placow Osiadłych albo pustych zasianych płaco po groszy Trzynascie”; [Rz 1747], k. 68: „Czynszu z Placow osiadłych tak pustych gdy będą zasiane płacą po groszy trzynascie”; [Rz 1773], k. 18: „zPlacu tak osiadłego iako y Pustego gdy będzie zasiany po gr 13”.

⁸⁴⁶ [Rz 1736], k. 43: „Z Cwierci kazdey Ciągłej Czynszu gołego płaco po złotych pięć ztychże Cwierci do tego daia pulgęsi”; [Rz 1747], k. 68: „Czynszu zkozdey Cwirci Ciągłej płacą po złotych pięć. Zteyze Cwirci daja po pulgęsi albo pogroszy dziesięć Kapłona Jednego albo groszy dwanaście Jajec szesc albo groszy Dwa zyta

ćwierć włóki czynszowej 10 zł⁸⁴⁷. W inwentarzu z 1792 r. obniżono czynsz z włóki, z 20 zł na 13 zł 25 gr (za podstawę rachuby przyjęto działki 13 morgowe), zmieniono nieznacznie wymiar daniny w naturze⁸⁴⁸. Za każdy ogród płacono po 15 gr, za 1 morgę sianozęci 2 zł, a za 1 pręt 2 gr⁸⁴⁹. W inwentarzu z 1773 r. wspomina się o „klepkarzach Niemcach” i „Parczewskim szlachcicu”, którzy płacili takie same czynsze, jak pozostali mieszczenie⁸⁵⁰. W Różance mieszkało 9 czynszowników, którzy co roku płacili po 39 zł czynszu⁸⁵¹. W źródle z 1792 r. czytamy także, że mieszczenie musieli punktualnie, w wyznaczonym terminie płacić czynsz i podatki, a także „y napotym ustanowić się mogące”. Zwłoka w płatności obwarowana była surowymi, bliżej nieokreślonymi karami⁸⁵². Zaznaczmy, że we wcześniejszych źródłach nie wspomina się o tych karach.

Tabela 129. Wysokość czynszów (w pieniądzu) z poszczególnych rodzajów gruntów w Różance na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1736–1792.

Czynsz	1736	1747	1773	1792
Z placu osiadłego	13 gr	13 gr	13 gr	
Z 0,25 włóki	5 zł	5 zł	5 zł	
Z włóki ciąglej	20 zł	20 zł	20 zł	13 zł 25 gr*
Z ćwierci włóki czynszowej		10 zł		
Z ogrodu			15 gr	
Z 1 morga sianozęci			2 zł	

Szanek albo za żyto po złotych pięć owsa Szanek albo za owies po złotych trzy [...]; [Rż 1773], k. 18: „Czynszu zteyże Cwirci zł 5 płaci, Kapłona 1 albo gr 12. Gęsi pół albo gr 10 Jay sztt 6 albo gr 2 oddać należy. [...] z Teyże Cwirci daia Żyta 24. gar[ncę], y Owsa gar[nców] 24. Osypu do Dworu, miarą Dworską, lub za żyto zł 5, za Owies zł 3 płacą gotowym Groszem około SMarcina. Z Pustych zas grontow iako y morgow Snop 3 podług Kontraktu do Arędy oddaia”.

⁸⁴⁷ [Rż 1747], k. 68: „Czynszu zwłok Czynszowej z kozdey Cwirci płacą po złotych dziesięć”.

⁸⁴⁸ [Rż 1792], k. 39: „Czynszu za Rok każdy, gotowemi Pieniędzmi, z wyż pomienionych trzynastu morgów Gruntu z Łakami [...] po Złotych Polskich Sześć [...]. Owsa odsepnego w ziarnie czystym, według ustawy dawney, po trzy korce miary warszawsk[iej] w strych odmierzone przystawić maia do Dworu Rożanieckiego. Z Drobiu domowego, puł Gęsi, puł Kapłuna, y kur prostych dwie, Jaiec kurzych sztuk sześć, Grzybow kopę iedną oddaie, a ieżeli Dwór niepotrzebował Owsa odsepnego, albo Drobiu wyż namienionego tedy Poddani powinni oddawać gotowemi Pieniędzmi Zaowsa korzec po Złotych Trzy, zapuł gęsi groszy dziesięć, zapułkapłona groszy sześć, zakur dwie groszy szesnaście, za Jay sztuk sześć groszy dwa, za iedną kopę grzybów groszy sześć”.

⁸⁴⁹ [Rż 1773], k. 18: „Z ogrodu przyjemnego po gr 15. iak w Rubrykach wyrażono”.

⁸⁵⁰ [Rż 1773], k. 18: „Klepkarze Niemci y Parczewski Szlachcic Czynsz płacą, iak wyzey położeni”.

⁸⁵¹ [Rż 1792], k. 40: „Dziewięciu Czynszownikó we Wsi Rożance, possyduiających równo z innemi po 13 morgow Gruntu, iako są w Rubrykach wyszczególnieni [...]. Ci płacą Czynszu, podług wypadley Rezolucyi, za Prawo im Służącego od JO Xięcia Pana, pod dniem 22^m mca Marca 1791 R^u w Puławach danego, po Złotych Pol 39 [...]”.

⁸⁵² [Rż 1792], k. 39 – 40: „Podatki Publiczne iakie były dotąd ustanawiane, y napotym ustanowić się mogące, które z czasow okolicznością wynikać zwykły, Ciż Poddani Rożanieccy sami za siebie opłacać, y punktualnie według Rat przepisanych, do Prowentu Rożanieckiego wnosić pod nieochybną, iako y za Czynsz surową Ekeucyą, powinni będą y na dalsze czasy obowiązani zostaną, niepretenduiąc ani względem Czynszu Dwornego, ani względem Podatków Publicznych żadney defalki, y wyisciem, czy ubóstwem, zpomiędzy nich którego nieskładaić się”.

Defalka – obniżka, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/defalka;5419838.html> [dostęp: 11.03.2022]

Z 1 pręta sianozęci			2 gr	
Podymne			3 zł 26 gr	

*6 zł za 13 morgów.

Od 1773 r. właściciele Różanki zaczęli stopniowo odchodzić od pańszczyzny na rzecz czynszu – część mieszkańców (tzw. czynszownicy) zamiast odrabiania pańszczyzny i oddawania daniny naturalnej (drób, jaja, grzyby, zboże) wpłacała pieniądze⁸⁵³. W 1792 r. zmniejszono jednocześnie czynsz z 98 na 78 złotych⁸⁵⁴. Zmianę taką tłumaczono chęcią ulżenia mieszkańcom, a także na uzyskiwanie wyższych przychodów; zamiana robocizny na pieniądze miała być dobrowolna⁸⁵⁵. Mieszkańcy przechodzący z robocizny na czynsz zachowywali wszystkie swoje dotychczasowe prawa, chyba że zmieniłoby się prawo miejscowe (państwowe)⁸⁵⁶. W inwentarzu z 1792 r. czytamy, że wcześniej każdy mieszkaniec płacił po 39 zł czynszu, jednak, jak zaznaczył urzędnik spisujący inwentarz, nie dało się ustalić, na jakiej podstawie wyznaczono taki czynsz. Skarb pański tracił w ten sposób dwie trzecie dochodu⁸⁵⁷. Każdy gospodarz za 156 „dni ciągłych męskich”, za 3 dni pracy „do sochy y kosy” i za 6 dni pracy podczas żniw płacił do skarbu pańskiego płacił 22 zł i 5 gr, zaś za daniny w naturze (drób, jaja, grzyby i zboże) i za czynsz 16 zł i 25 gr, co razem dawało 39 zł. Z wyliczeń urzędnika dworskiego wynikało, że za każdy dzień pańszczyzny gospodarz płacił tylko 4 grosze⁸⁵⁸.

⁸⁵³ [Rz 1773], k. 18: „Za Pańszczyznę nieKtorem uwolnioną Innym zmniejszoną oraz nadnalezystosc oddającym Czyszu iaKwliny[?] [...]”.

⁸⁵⁴ [Rz 1792], k. 42: „Czynszu zaś po Złotych Pol[skich] 78., przez których iest opłacany, ten iest podług ostateczney determinacyi W[ielkiego] J[aś]nie Pana Kommysarza Żystoka[?], zgodny zWolą JO Xcia Pana, znizey opisanego sposobu ułożony. ____ Włoscianin na Czyszu z Pańszczyzny przechodzący, powinien Panu opłacać pieniędzmi, to co przedtym pracą rąk odbywać, y innemi Daninami, lub Osypami Zboża, Panu wnosil, ztych dwóch albowiem rzeczy z kładał się Pański dochód, y lubo tenże Pański Dochód, przez Pańszczyznę Włosciańską, y przez oddawanie Danin y Osypów niemógłbyć tak okryslony, iak zostanie wowczas, gdy Włoscianin na Czyszu osiada, bo to iest więcey iak pewna, iż odrobek Pańszczyzny Włoscianskiey, obrócony na uprawę roli, i na inne zamiary, tudzież daniny y Osypy sprzedane więcey Panu przyniosą korzysci niżeli mieć można z oczynszowania [...]”.

⁸⁵⁵ [Rz 1792], k. 42: „[...] Lecz czyniąc folgę Włoscianom, czyniąc im względną sprawiedliwość, y wypełniając Wolę JO Xcia Pana, skłaniając się do oczynszowania Włoscian, ogłoszonym zostało, iż mogą być oczynszowani Włoscianie, w Kondycjach słusznych, y w tych ktoreby sami dobrowolnie przyiąć chcieli. [...] W Oczynszowaniu Włoscianina uważa się na Gruntu dobroć, który osiada na dobroć przysiadu, na zręczność zarobku, y z sposobu wypłacenia się, bądź z samey roli, bądź z Rzemiesła”.

⁸⁵⁶ [Rz 1792], k. 42: „Czynszownicy ci wszyscy, którzy za dawnemi Prawami JO Xcia Pana na Czyszu osadzeni byli, niewzruszenie przy swoich zostaią Prawach, chybaby tetylko były doczesne, lub do woli Rządow miejscowych zostawione”.

⁸⁵⁷ [Rz 1792], k. 42: „Lecz z iakiey Proporcyi y wagi zaczęto czynszować Włoscian Rożanieckich po Złotych Polskich 39. tego przez żadne dochodzenie zgadnąć niemożna, bo wtakim oczynszowaniu uniwerslanie wziętym, szkodowałby Skarb dwie Trzecie Intraty, co się tym dowodzi sposobem”.

⁸⁵⁸ [Rz 1792], k. 43: „Wnosi więc każdy w Pieniężney opłacie, y za [?] Daniny zł 16 gr 25. Pozostaie iż Włoscianin za owe dni 165 Pańszczyzniowe, płaci tylko Skarbowi Zł 22 gr. 5, co redukując, wynosi tylko za każdy dzień ciągły po gr 4”.

Tabela 130. Skład czynszu od jednego mieszkańca Różanki na podstawie inwentarza z 1792 r.

	Złotych	Groszy
Czynsz pieniężny	6	
Za daninę naturalną (drób, jaja, grzyby)	1	10
Składki na flisa		15
Za owies	9	
Razem	16	25

Uwspółcześniono pisownię.

Jak wspomniano wyżej, dokonano zmian w oczynszowaniu mieszkańców Różanki. Jak możemy wywnioskować z treści inwentarza, czynsz w wysokości 39 zł nie zadowalał właściciela, dlatego (prawdopodobnie) do 1792 r. płacono po 98 zł za pańszczyznę i daniny. Taką różnicę tłumaczono bardzo dobrymi warunkami gospodarczymi w dobrach – możliwość korzystania z dobrej jakości pól i łąk, bliskości lasu, bliskie sąsiedztwo Włodawy⁸⁵⁹, co sprzyjało bogaceniu się włościan⁸⁶⁰. Obniżeniu uległ, oprócz czynszu za pańszczyznę, czynsz za pracę przy kosie i pługu, a także za pracę w żniwa. Pozostałe (czynsz ziemny?) pozostały bez zmian.

Tabela 131. Skład czynszu od pojedynczego gospodarza w Różance do 1791/1792 r. na podstawie inwentarza z 1792 r.

	do 1792		od 1792	
	Złotych	Groszy	Złotych	Groszy
Za 156 dni pańszczyzny po 15 gr/11 ⅓ gr*	78		58	28
Za 3 dni pracy latem przy kosie i pługu	1	15	1	4
Za 6 dni pracy w żniwa po 10 gr/5 1/2 gr*	2		1	3
Czynszu	6		6	
Za daninę (drób, jaja, grzyby)	1	10	1	10
Składki na flisa		15		15
Za 3 korce owsa 3 po 3 zł	9		9	
Razem	98	10	78	

Uwspółcześniono pisownię.

*wartość jednostkowa od 1792 r.

⁸⁵⁹ [Rż 1792], k. 43: „Włoscian Klucza Włodawskiego, a szczególnie Rożanki, iest przysada szczęśliwa daiąca im wszystkie wygody, Grunta y Łąki dobre, Las bliski y obfity, Pastwiska obszerne, Miasto pod bokiem handlowe, w którym Konsumpcya y Rzemioł y Zboża wielka, sposobność wszelkich zarobków łatwa nie tylko zrękoździeła, lecz zsamego handlu wołami, y zwypasu Bydła, mieysca na Pasieki, tak w Lasach, iako y Domach żyzne”.

⁸⁶⁰ [Rż 1792], k. 43: „Gdy więc pozycya takowa uważana będzie, iako sposób łatwego, dla Włoscian oczynszowanych Zbioru na Oplatę czynszu Pieniędzy, rozumiem, iż układ padatkowania nieiest dla nich uciążliwy, podług niższego sposobu ustanowiony. Co słusnie należałoby ustanowić Oplaty od Włoscianina, wtakim sposobie jakby iego Pańszczyznę i inne Powinności można dzierżawić”.

Sławatyczne

Czynsze w Sławatyczach, w latach 1656 – 1764, stopniowo wzrastały. Prawdopodobnie do początków XVIII stulecia ich wysokość utrzymywała się na dość równym poziomie, dużą zmianę obserwujemy w inwentarzu z 1718 r., gdzie niektóre wzrosły kilkukrotnie względem 1693 r. (np. za place), Żydzi zaczęli także płacić więcej za działki mieszkalne. Do 1679 r. za place rynkowe płacono po 1 złotym i 15 groszy, za uliczne po 1 złotym, a chrześcijanie dodatkowo po pół szanka owsa i po 2 kury⁸⁶¹. Jak wspomnieliśmy, w inwentarzach/rewizjach od 1718 r. widzimy podwyżkę czynszów. Chrześcijanie za działki rynkowe płacili po 60 zł i 20 gr, a Żydzi po 8 zł, chrześcijanie za uliczne po 2 zł i „ośmierniku” owsa i dwie kury, zaś Żydzi po 4 zł⁸⁶². Przed lub od 1764 r. nastąpił powrót do stawek sprzed 1718 r. – za działki rynkowe Żydzi i chrześcijanie płacili po 1 zł i 15 gr, a za uliczne po 1 zł⁸⁶³. Od połowy XVII w. za 1 włókę płacono po 16 zł i po 1 beczce jęczmienia „miary sławatyckiej” lub 6 zł⁸⁶⁴, a od 1693 r. po 22 złote⁸⁶⁵; za folwarki natomiast po 10 gr⁸⁶⁶, a od 1718 r. po 2 zł⁸⁶⁷. W 1764 r., jak wspomniano, powrócono do stawek sprzed 1718 roku⁸⁶⁸.

Ludność żydowska, oprócz zwyczajnych czynszów za działki mieszkalne, musiała płacić składkową daninę za szarwarki od całej wspólnoty, która wahała się od 204 do 500 zł. Dawniej oddawali oni daninę w naturze (pieprz, szafran, łój, nóżki baranie). Najwcześniej

⁸⁶¹ [Sł 1656], k. 9: „Czynszu zPlacu Rynkowego Placą po Złotych Pułtora [...]. Wtymże Miescie Placow Ulicznych [...] z których Czynszu Placą Poiednomu Złotemu [...]”; [Sł 1676], k. 1: „Z Dymu kazdego zabudowanego Owsa pułszanka”; [Sł 1685/1], k. 15: „Owsa polesnego, wyłączywszy Żydow, z dymu Których sie Nayduie sto piętnaście, po pułszanka y po dwoie Kur wydawac powinni”. W inwentarzach z 1685 i 1693 r. za działki rynkowe uiszczano czynsz w talarach (pół talara). [Sł 1685/1], k. 15: „Mieszczanie y Żydzi Czynsz o Św. Marcinie wczesnie z placu Rynkowego kazdego po pułtalar[?] Szelężną monetą z placu zas Ulicznego po złotemu”.

Talar w tym czasie równał się prawdopodobnie 90 groszom, czyli 3 złotym, zob. A. Szelański, *Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce*, Oświęcim 2019, s. 158, przypis 24, a także tabela na s. 166.

⁸⁶² [Sł 1718], k. 13: „Mieszczanie o S. Marcinie w czesnie Czynszu Piniężneg[o] [...]wac mają. ZPlacu Rynkowego po złotych Szesciu y groszy d[w]dziestu ZPlacu zas ulicznego zabudowanego czyli tez y nie za[u]do]wanego po Złotych dwa. Owsa Polesnego Zdymu Po Os[mier]niku y kur dwoie Prostych wydawac Powinni. [...] Żydzi Miasta Sławatycz o S. Marcinie płacić mają Czynszu ZPlacu Rynkowego po Zł Osmiu ZPlacu Zas Ulicznego po Zł Cztery”.

⁸⁶³ [Sł 1764/1], k. 22: „1mo Chrzescianie y Żydzi z kazdego Placu Rynkowego Zabudowanego Czynszu po Złotemu y Groszy Piętnaście płacić powinni.

2do Z Ulicznych Placow similiter Żydzi y Chrzescianie po Złotemu Jednemu dają”.

⁸⁶⁴ [Sł 1656], k. 9: „Ztych Placą Czynszu Zwłoky Po Złotych szesnastu [...]. Zteyze Włoky daią Jęczmienia osepnego Zwłoky poiedney beczce Miary Sławatyckiej”; [Sł 1685/1], k. 15: „[...]Jęczmienia Zkazdey Włoki osiadłey Beczkę iedną, albo pieniądźmi złotych Szesc, iako się expresse wSummaryuszu wyzey Opisało”.

⁸⁶⁵ Wzrost czynszu za włókę wynikał z faktu, że doliczano jeszcze 6 zł za jęczmień; [Sł 1693], k. 22: „Z Włoki po Złotych Dwudziestu Dwu, incluuiąc wtę Summę y Jęczmien, poniewaz zdawnych czasow pieniądźmi, a nie Jęczmieniem biorą”.

⁸⁶⁶ [Sł 1656], k. 9: „Czynszu Zkazdego folwarku Pogroszy dziesięć”; [Sł 1693], k. 22: „z Folwarku Kazdego pogroszy Dziesięciu Polskich”.

⁸⁶⁷ [Sł 1718], k. 13: „Z Folwarku kazdego po Zł dwa”.

⁸⁶⁸ [Sł 1764/1], k. 22: „3^{tio} Z placow Folwarkowych po Groszy Dziesięć”.

daninę tę źródła wzmiankują w 1676 roku⁸⁶⁹. Przed lub od 1718 r. Żydzi płacili już 500 zł daniny⁸⁷⁰, oprócz 1742 r., gdyż wyniosła ona 400 zł⁸⁷¹. Trochę inaczej przedstawiono skład daniny od Żydów w 1746 r., gdzie za pieprz, szafran, łój i nogi baranie płacono 100 zł, a za opłacenie szarwarków dalsze 400 zł⁸⁷²; w jednym z ostatnich inwentarzy natomiast daninę tę nazywano „Pieniędzmi korzennymi”⁸⁷³.

Mieszkający w Sławatyczach rybacy również składali się na wspólną daninę, wynoszącą od 16 do 24 zł w XVII stuleciu⁸⁷⁴ i 100 zł do 1764 roku⁸⁷⁵, a w 1764 r. tylko 20 zł⁸⁷⁶. Młynarze sławatyccy z każdego młyna płacili od 24 do 56[?] zł, dostawali także po 1 wieprzu do wykarmienia, którego oddawali co roku, oddawali również dwie miary zboża arendarzom, tzw. trzeci grosz miał być dawany arendarzowi⁸⁷⁷. W inwentarzach z 1679, 1718 r. czytamy, że młynarze płacili „za węgorze”, co było pozostałością daniny naturalnej, którą

⁸⁶⁹ [Sł 1676], k. 1: „Za Szarwarki Pieprzu Kam 1 ½ y Szafranu funt albo f[lorenów] 150 Łoiu Smalcowanego Kam 6 albo gotowych f[lorenów] 45 Nog dla Psow Kolanek szesc, albo Pieniędzmi f[lorenów] 9”; [Sł 1679/1], k. 14: „Zapułtora kamienia pieprzu, zapułtora funta szafranu, zaszesz kamieni Czystego Łoiu, za szesc sledziówek Baranich nog y zaszarwarki daią Żydzi Sławatyccy summy f[lorenów] 300”; [Sł 1693], k. 22: „Żydzi zas za Szarwarki za półtora Kamienia pieprzu, za półtora Funta Szafranu, za szesc Kamieni Łoiu czystego y za szesc Sledziówek nog Baranich, ogułem złotych Trzysta dawac powinni”.

⁸⁷⁰ [Sł 1718], k. 13: „Szafranu Funtów Pułtora Pieprzu kamieni Pułtora Łoi Kamieni szesc Topionego Baranich nozek Sledziówek Szesc y ZaSzarwarki ogułem Czynszu dawac powinni bez Zadnych Wymówek wydawac”; [Sł 1736], k. 42: „Szafranu Pułtora Funta, Pieprzu Pułtora Kamienia, Łoiu kamieni Szesc topionego, Baranich Nozek Sledziówek Szesc, yza Szarwark ogólnie płacic powinni bez zadnych wymówek Zł 500. dico Pięćset Złotych”.

⁸⁷¹ [Sł 1742], k. 30: „Szafranu Pułtora Funta Pieprzu Pułtora Kamienia, Łoiu Kamieni Szesc Topionego Baranich Nozek Sledziówek Szesc, y ZaSzarwark ogułem Płacic Powinni bez zadnych Wymówek zł 400”.

⁸⁷² [Sł 1746/2], k. 50: „Szafranu półtora Funta, Pieprzu półtora kamienia, Łoiu topionego kamieni 6 Baranich Nozek Sledziówek 6. Zato należy zł 100, zaszafrwarki Ogulnie Płacic powinni bez Zadnych wymówek zł 400. Czyny Złotych 500”.

⁸⁷³ [Sł 1764/1], k. 23: „Żydzi Pieniędzy Korzennych ogułem corocznie zł Pięćset Składaia yprzy Czynszu do Skarbu nie dajac z tego Groszowego impostuia”.

⁸⁷⁴ [Sł 1685/1], k. 15: „Rybacy Sławatyccy iako przedtym, tak y teraz za wolne Łowienie Ryb co Rok ogułem do Skarbu Xiężny Ichmosci złotych Szesnascie dac powinni”; [Sł 1693], k. 23: „Rybacy Sławatyccy za wolne łowienie ryb co rok ogułem do Skarbu Xzicia Im złotych dwadzieścia cztery płacic powinni”.

⁸⁷⁵ [Sł 1718], k. 13: „Rybacy Sławatyccy Zawolne Łowienie Ryb doRoku dawac Powinni Ogulem zł Sto Czynszu”; [Sł 1736], k. 41: „Rybacy Sławatyccy zaWolne Łowienie Ryb doRoku dawac powinni ogulem zł 100 Rybaczyzny”.

⁸⁷⁶ [Sł 1764/1], k. 23: „Ciz Mieszczanie za wolne łowienie Ryb Wszelkiemi Statkami wBugu y po Zatokach mieyskich Łak procz niewodu ogolnie przy czynszu Złotych Dwadziescia do Skarbu wypłacać tenentur”.

⁸⁷⁷ [Sł 1656], k. 8: „Powinnosc tych Młynarzow Sławatyckich. Zaroboczne[?] Zakarmienie wieprzow narok czynszu zestego[?] Młyna dac po złotych f 36[?] 56[?]”; [Sł 1676], k. 2: „Powinnosci tych Młynarzow skozdego Młyna na nich trzecia Miarka a na Arendarzow dwie isc ma, Ktorzy swych dawnych Contractow niwczym niemaią naruszać [...]. Roczney powinni płacic od siebie po f 24. Co uczynic 48. [...] Wieprza na kazdą Cwierc z Obory panskiey danego wkazdym Młynie Ukarmić”; [Sł 1693], k. 22: „Z Młynu kazdego co Rok o s. Marcinie Czynsz swoy wzgledem roboty svoiei roczney po złotych Dwudziestu cztery do Skarbu Xzicia płacic powinni, Wieprze w kazdym Młynie ze Dworu dane, ile ich na Rok ukarmic będą mogli, Karmic powinni”; [Sł 1718], k. 13: „Ze Młynu kazdego Czynszu dawac maią o SMarcinie Po złotych Pięćdziesiąt. [...] Onym zas podług Kontraktow dawnych Arędarskich trzecia Miarka ich Powinna excepto Słodow od których dwanascie groszy manich należyć Na Potrzeby Młynowe To iest Kamienie Zelazo Łoy Trzeci grosz do Arędarza przykladać Powinni”; [Sł 1764/1], k. 23: „Młynarze z Młynu Buznego pod Miastem będącego obydwu płacą Złotych Pięćdziesiąt, do tego Wieprza Chudca ze Dworu danego Karmią”.

musieli wcześniej oddawać do dworu⁸⁷⁸. W siedemnastowiecznych inwentarzach poświadczą się specjalne czynsze od rzeźników, przewoźników na Bugu, a także prawdopodobnie od produkujących alkohol; rzeźnicy płacili tzw. łopatkowe w wysokości 6 zł, przewoźnicy 8 zł, a ci ostatni po 7 zł i 15 gr⁸⁷⁹. Za każdego sprzedanego wieprza rzeźnicy mieli uiszczać do dworu po 4 grosze i/lub po jednej łopatce⁸⁸⁰. Od płacenia wszelkich podatków miejskich, a także powinności, zwolniona była nieliczna szlachta, oprócz „podatków Rzeczypospolitej”⁸⁸¹.

Tabela 132. Wysokość czynszów z placów, z włóki, folwarku, opłaty od Żydów, rybaków, młynarzy w Sławatyczach na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1656–1765.

Czynsz	1656	1676	1679	1685	1693	1718	1736
Z placu rynkowego chrześcijanie	1 zł 15 gr	1 zł 15 gr	1 zł 15 gr	1 zł 15 gr ²	1 zł 15 gr ²	6 zł 20 gr	6 zł 20 gr
Z placu rynkowego Żydzi	1 zł 15 gr	1 zł 15 gr	1 zł 15 gr	1 zł 15 gr ²	1 zł 15 gr ²	8 zł	8 zł
Z placu ulicznego chrześcijanie	1 zł	1 zł	1 zł	1 zł	1 zł	2 zł	2 zł
Z placu ulicznego Żydzi	1 zł	1 zł	1 zł	1 zł	1 zł	4 zł	4 zł
Z włóki	16 zł	16 zł	16 zł	16 zł	22 zł	22 zł	22 zł
Z folwarku	10 gr	10 gr	10 gr	10 gr	10 gr	2 zł	2 zł
Od Żydów		204 zł	300 zł	300 zł	300 zł	500 zł	500 zł
Rybacy sławatyccy ogółem				16 zł	24 zł	100 zł	100 zł
Z młyna	36/56 zł*	24 zł	44 zł	60 zł ¹	24 zł	50 zł	50 zł

¹czynsz ze wszystkich młynów.

²pół talara w monecie szeleżnej

*nieczytelny zapis

Czynsz	1737	1738	1741	1742	1745	1746	1764
Z placu rynkowego chrześcijanie	6 zł 20 gr	6 zł	6 zł		6 zł	6 zł	1 zł 15 gr
Z placu rynkowego Żydzi	8 zł	8 zł	8 zł	8 zł	8 zł	8 zł	1 zł 15 gr
Z placu ulicznego chrześcijanie	2 zł	2 zł	2 zł	2 zł	2 zł	2 zł	1 zł
Z placu ulicznego Żydzi	4 zł	4 zł	4 zł	4 zł	4 zł	4 zł	1 zł
Z włóki	22 zł	22 zł	22 zł	22 zł	22 zł	22 zł	16 zł
Z folwarku	2 zł	2 zł	2 zł	2 zł	2 zł	2 zł	10 gr

⁸⁷⁸ [Sł 1679/1], k. 14: „Młynarze odedwoch mlynow bez[?]reczne zaWęgorze daią Czynszu”; [Sł 1718], k. 13: „[...] ponieważ teraz iako i przedtym, Węgorzów po kopie niedaią, Węgornie zas Wkozdyd Młynie maią Swoim kosztem sporządzić żeby Stawiać a Węgorze do Dworu oddawać”.

⁸⁷⁹ [Sł 1656], k. 9: „Rzeznicy Cowieprzebią Mieyscy łopatkowe Przyryнку[?] narok dac Powinni f 6. Przewoźnicy naBogu kowal y [?] Zaprzewoz doroczney arędy dac Powinni f 8 Zagarce[?] Piwarkowe[?] Narok Rachuiąc na f 7 15 [groszy]”;

⁸⁸⁰ [Sł 1676], k. 2: „Rzeznicy ktorzy Wieprze biią, od kozdego Wieprza dac Łopatkę na Podstarosciego do Dworu Kuzawskiego, a Ktoryby miał wieprza przedac, tedy przecie[?] do Dworu groszy cztery dac powinien”; [Sł 1679/1], k. 14: „Rzeznicy chrzescianski odbicia wieprzow powinni łopatki dawac”.

⁸⁸¹ [Sł 1718], k. 13: „Szlachta wSławatyczach od Wszystki[ego] ma być wolna Excepto Podatku Rzplitey ktore do Dworu oddawać powinni”.

<i>Od Żydów</i>	500 zł	500 zł	500 zł	400 zł	500 zł	500 zł	500 zł
<i>Rybacy sławatyccy ogółem</i>	100 zł	100 zł	100 zł	100 zł	100 zł	100 zł	20 zł
<i>Z młyna</i>	50 zł	50 zł	50 zł	50 zł	50 zł	50 zł	50 zł

Brak danych o czynszach i opłatach za 1722, 1723 i 1743 r.

Puste rubryki – brak informacji w danym inwentarzu, rewizji.

Wohyń

Czynsze w Wohyniu były zbliżone do Łomaz i Piszczaca⁸⁸². Za rynkowe działki mieszkalne (sadzibne) płacono po 7,5 pieniądza⁸⁸³, za ogrody przy rynku i ulicach po 2,5 pieniądza⁸⁸⁴, za działki mieszkalne przy ulicach po 5 pieniądzy⁸⁸⁵, a za sianożęci po 0,5 pieniądza⁸⁸⁶. Mieszczenie posiadający grunty na przedmieściu płacili po 1 pieniądzu za działki ogrodowe⁸⁸⁷ i również po 0,5 pieniądza za sianożęci. Czynsz z włóki wynosił 62 grosze – 50 gr czynszu i 12 gr „za tłoki”⁸⁸⁸.

⁸⁸² Król Zygmunt I Stary w przywileju lokacyjnym dla Wohynia z 1519 r. określił, że po okresie 10 lat wolnizny, mieszczenie posiadający trzy włóki (2 włóki pola, 1 włóka dąbrowy) mieli płacić po 1 czerwonym złotym (32 gr) lub po „półkopie” i 6 gr polskich i po 1 korcu owsa, po 1 kurze i po 10 jaj; mieszczenie z dwóch włók po „dwie dole złotego tych rzeczy”, zaś za jedną włókę 1 złotego i trzecią część tych danin. Z placów [?] i ogrodów po 1 wiardunku (12 gr); oprócz tego danina od wszystkich mieszczan, składająca się z 60 gęsi i 2 kamieni łoju: „А коли они тую волно десеть годы выседять, тогды мають намъ давати с тыхъ трехъ волокъ на годъ по золотому черленому[sic!], або по полукопью и по шести грошей плоскихъ[sic!], а по корцу овса, а по куряти, а по десети яецъ; а в кого будетъ две волоки, тотъ маеть дати на годъ по две доли золотого и тыхъ речей; а который одну волоку будетъ мети, тотъ маеть на годъ давати золотого и тыхъ речей частью А зъ двора и с огорода вердунок на годъ. А къ тому со всего места мають в каждый годъ намъ давати копу гусей, а два камени лою”, 148. *Лист кор. Сигизмунда I стар. берест. Юрію Ивановичу Ильиничу, определяющий повинности, которыя должны платить жители Воиня по истеченіи десяти лѣтъ воли* [1519 r.], w: М. Довнаръ – Запольский, *Акты Литовско – Русскаго государства (1390 – 1529)*, Вып. I., Москва 1899, s. 168, zob. też 24. *Местечку Воиню в Берестейском повете волност до десети год, а по выседеню воли описане всих повинностей, которые мают полнит*, w: *Lietuvos Metrika*, kn. 10. (1440 – 1523), Vilnius 1997, s. 48.

⁸⁸³ [Wh 1566b], s. 378: „В ринку з селибнихъ прут. 37 по пнзей пол 8”; [Wh 1570b], s. 11: „[...] плаца з каждего [прѣта рыногего] на рок по 7 ½ pieniąдза”.

⁸⁸⁴ [Wh 1566b], s. 378: „При садихахъ з огороднихъ прут. 1273½ по пнзей 2½”; [Wh 1570b], s. 11: „Затылковых [огородных] прѣтѣвъ 10, з каждего плаца по 2½ pieniąдза”.

⁸⁸⁵ [Wh 1566b], s. 378: „В улицахъ з селибнихъ прут. 269 по пнзей 5”; [Wh 1570b], s. 11: „[...] плаца з каждего [прѣта уличного] przez rok по 5 pieniąдзы [...]”.

⁸⁸⁶ [Wh 1566b], s. 378: „3 сеножатнихъ прут. 823½ по пнзя ½”; [Wh 1570b], s. 11: „Сianoжѣтных прѣтѣвъ, плаца з каждего по пѣл pieniąдза przez rok [...]”.

⁸⁸⁷ [Wh 1566b], s. 378: „На предместію з огороднихъ прут. 294 по пнзю 1”; [Wh 1570b], s. 11: „На przedmieściu ogrodnych прѣтѣвъ 2941, плаца з каждего по pieniąдзу jednemu na rok”.

⁸⁸⁸ [Wh 1566b], s. 378: „Повинность [з włóki]: Циншу гр. 50, за толоки гр. 12, чинить всего з волоки гр. 62”; [Wh 1570b], s. 12: „[...] wedle postanowienia rewizorskiego powinni płacić z włóki czynszu przez rok po 50 gr, а за тлоки по 12 gr, uczyni z jednej włóki gr 62 [...]”.

Tabela 133. Wysokość czynszu z poszczególnych rodzajów gruntów w Wohyniu na podstawie rewizji z 1566 r.

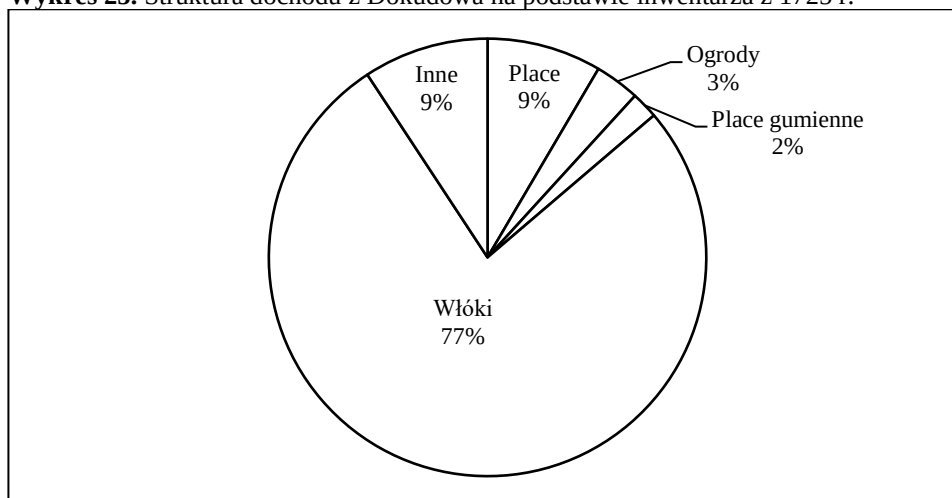
	Czynsz z działek (w pieniądzech)			Czynsz z włóki
	Sadziwnych	Ogrodowych	Sianożętnych	
Rynek	7,5	2,5		62 gr
Ulice	5	2,5	0,5	
Przedmieścia		1	0,5	

b) Struktura dochodu z czynszów

Dokudów

Dla Dokudowa strukturę dochodu możemy przedstawić tylko z roku 1725 – w przypadku pozostałych inwentarzy urzędnicy nie rozbijali dochodu na poszczególne elementy, poprzestając na podaniu ogólnej sumy. Największe dochody właściciele Dokudowa uzyskiwali z włók – 77%, z placów mieszkalnych i gumienych 11%, z ogrodów tylko 3%, zaś inne dochody (z bliżej nieokreślonych gruntów) stanowiły 9%.

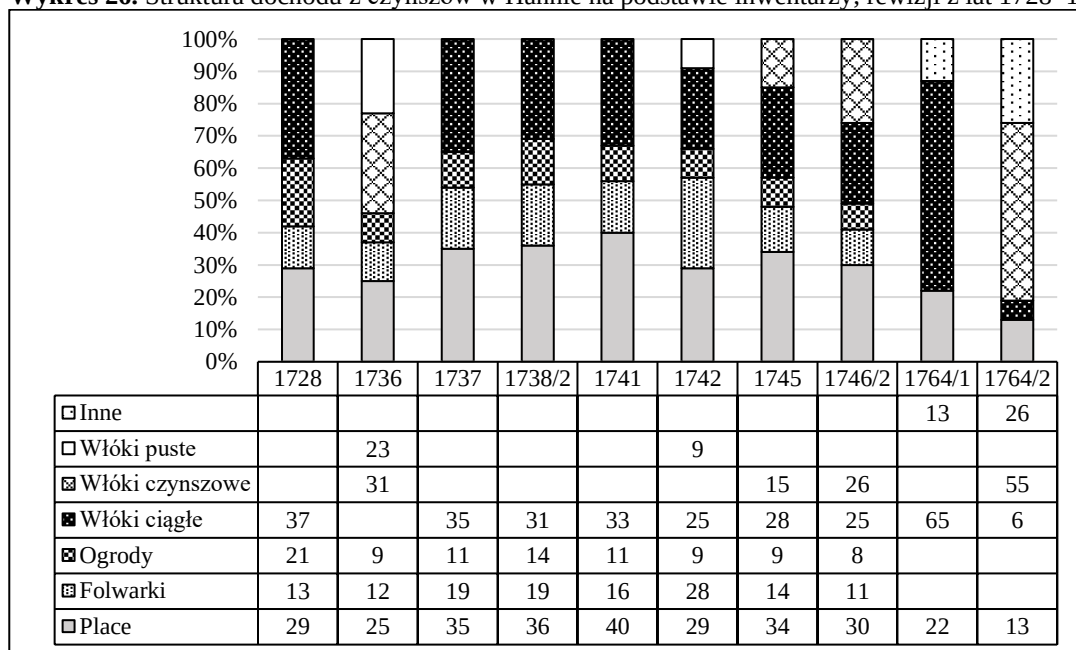
Wykres 25. Struktura dochodu z Dokudowa na podstawie inwentarza z 1725 r.

Hanna

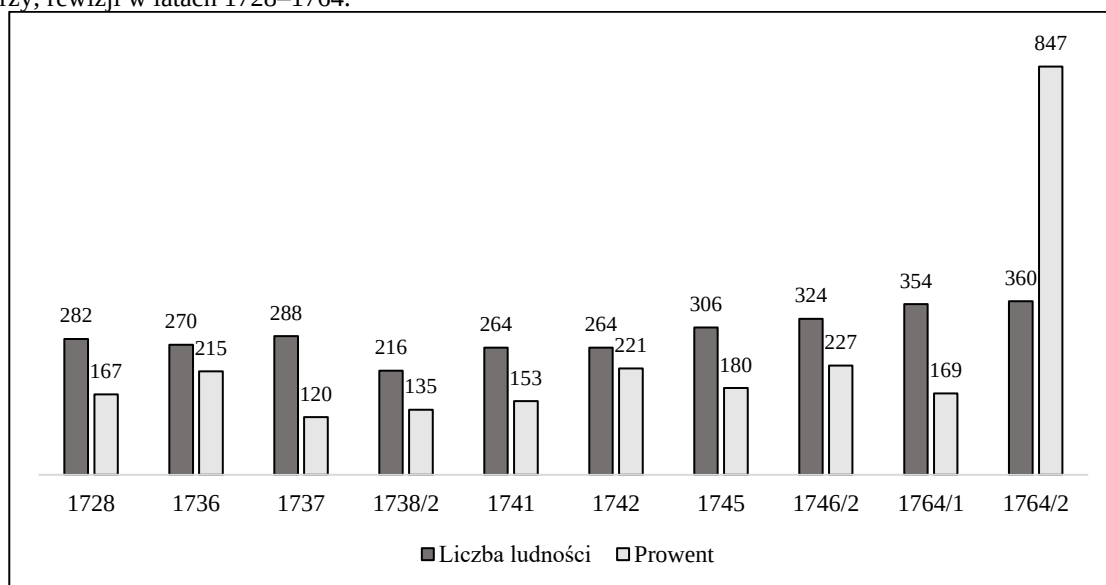
W Hannie na dochód składały się czynsze z placów, folwarków, ogrodów, włók (ciągłych, czynszowych i pustych). Najwięcej zysku właścicielowi miasta przynosił czynsz z włók – wahał się on od 31 do 54 % i wynosił w przybliżeniu średnio 70% procentu. Drugim co do wielkości składnikiem procentu był czynsz z placów, wynoszący od 25 do 40%, co stanowiło średnio ok. 32 %. Najmniejszym składnikiem procentu z Hanny były folwarki i ogrody – odpowiednio od 11 do 28% i od 9 do 21%. Do dochodu wliczał się także zysk z kur „polesnych” i owsa „polesnego”.

Wykres 26. Struktura dochodu z czynszów w Hannie na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1728–1746.

Wysokość procentu w Hannie w latach 1728–1764 wahała się między 120 a 227 lub 847 zł. Jak widzimy z wykresu, dochód nie zależał od liczby ludności, ani też liczby placów czy włók płatnych, jego wysokość zmieniała się nierównomiernie.

Wykres 27. Porównanie wysokości procentu i szacunkowej liczby ludności w Hannie na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1728–1764.

Komentarza wymaga wysokość procentu z 1764 r. – tak znaczna różnica wynikała z różnych elementów dochodu. W inwentarzu 1764/1 wykazano dochód z trzech elementów: z placów ulicznych i rynkowych, z włók ciągłych i czynszowych oraz z groszowego, podczas

gdy w inwentarzu 1764/2 aż z sześciu: z placów i folwarków (razem), z włók ciągłych, z włók czynszowych, z włók „trzeciakowych a teraz ogólnych czynszowych”, z gajnego z włók ciągłych, czynszowych i innych, oraz z groszowego. Można przypuszczać, że drugi inwentarz uzupełniał pierwszy, być może w pierwszym lustracji nie objęto wszystkich mieszkań, zastosowano także inne kryteria.

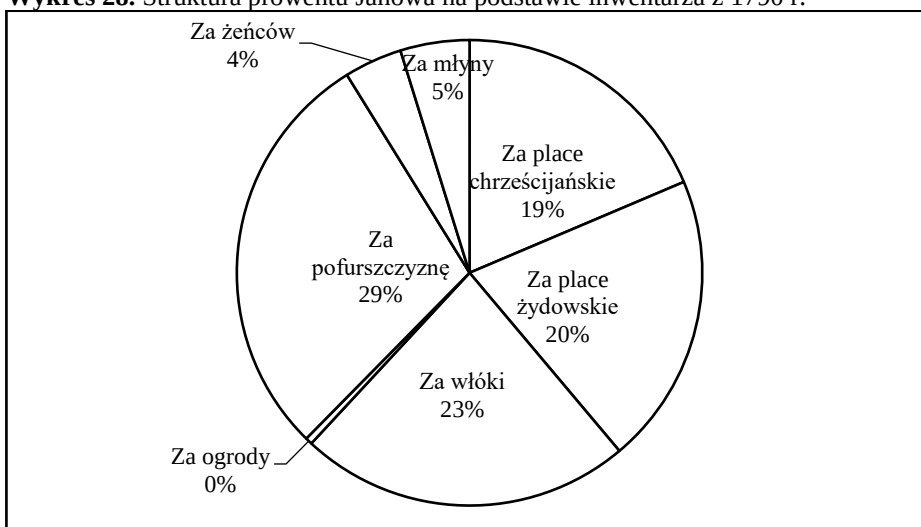
Tabela 134. Porównanie składu procentu Hanny (w złotych) na podstawie dwóch inwentarzy z 1764 r.

1764/1	
Z placów ulicznych i rynkowych	38
Z włók ciągłych i czynszowych	109
Z groszowego z tej sumy	22
1764/2	
Z placów i folwarków	110
Z włók ciągłych	52
Z włók czynszowych	425
Z włók trzeciakowych a teraz ogólnych czynszowych	40
Wgajnego z włók ciągłych, czynszowych...	191
Groszowego	27

Janów Podlaski

Dla właścicieli Janowa najwięcej zysku przynosił czynsz z działek mieszkalnych – łącznie prawie 40% (niemalże po równo od chrześcijan i Żydów), czynsz z włók wynosił 23%, czynsz za pofurszczyznę prawie 30%, czynsz za żeńców 4%, za młyny 5%. Czynsz z ogrodów nie przekraczał 1%.

Wykres 28. Struktura procentu Janowa na podstawie inwentarza z 1790 r.

Kodeń

Skład prowentu w Kodniu z 1751 r. można podzielić na trzy zasadnicze części – czynsze z placów, gruntów i morgów, czynsze za zboże i siano, a także pozostałe. W inwentarzu tym nie rozdzielano osobno czynszów z placów i gruntów rolnych, wobec czego nie jesteśmy w stanie ustalić odsetka poszczególnych elementów. Najwięcej dochodu w 1751 r. uzyskano za zboże i siano – ponad 50%, czynsze z placów i gruntów rolnych wyniosły 32%, zaś pozostałe dochody (za kury, od Żydów, od piekarzy i od młynarzy) to tylko 15%.

Wykres 29. Struktura dochodu (uproszczona) z czynszów w Kodniu na podstawie inwentarza z 1751 r.

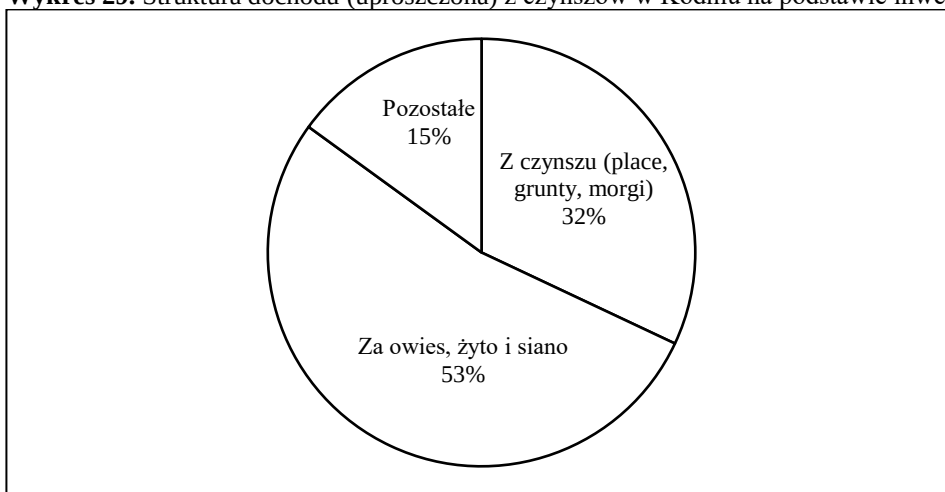

Tabela 135. Szczegółowa struktura dochodu z czynszów w Kodniu na podstawie inwentarza z 1751 r.

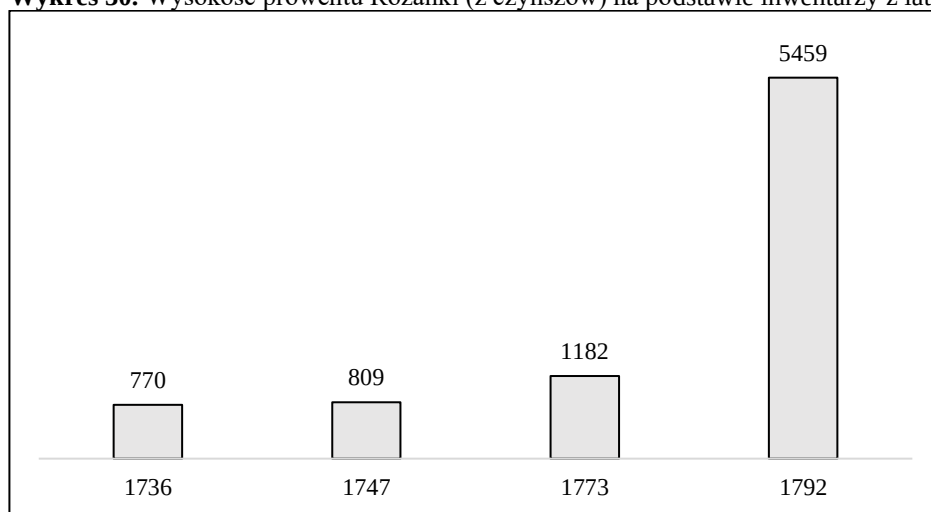
Prowent	Złotych	Procent
Z czynszu (płace, grunty, morgi)	1036	32
Z miarek żyta osepnego	906	28
Z miarek owsa	680	21
Z szanków owsa raytarskiego od tych ze z dwoma młynami	63	2
Z wozów[?] siana raytarskiego od tych ze z dwoma młynami	63	2
Z kur [...] od tych że mieszczan	30	1
Z pieprzu funtów od Żydów podług [...]	204	6
Za kapłony czynszowe od Żydów	26	1
Za kamienie łoju z krobki kahalnej	80	2
Za kamienie łoju z krobki od chrześcijan rzeźników	24	1
Od piekarzy ogółem	18	1
Od młynarzów 6ciu bużnych za Placencyą na dwóch młynach za węgorze	40	1
Od tychże za ukarmienie wieprzów sześciu	60	2
Od młynarców[?] Cyganów za ukarmienie wieprza	10	0
Razem	3242	100

Pominięto wartości groszowe.

Różanka

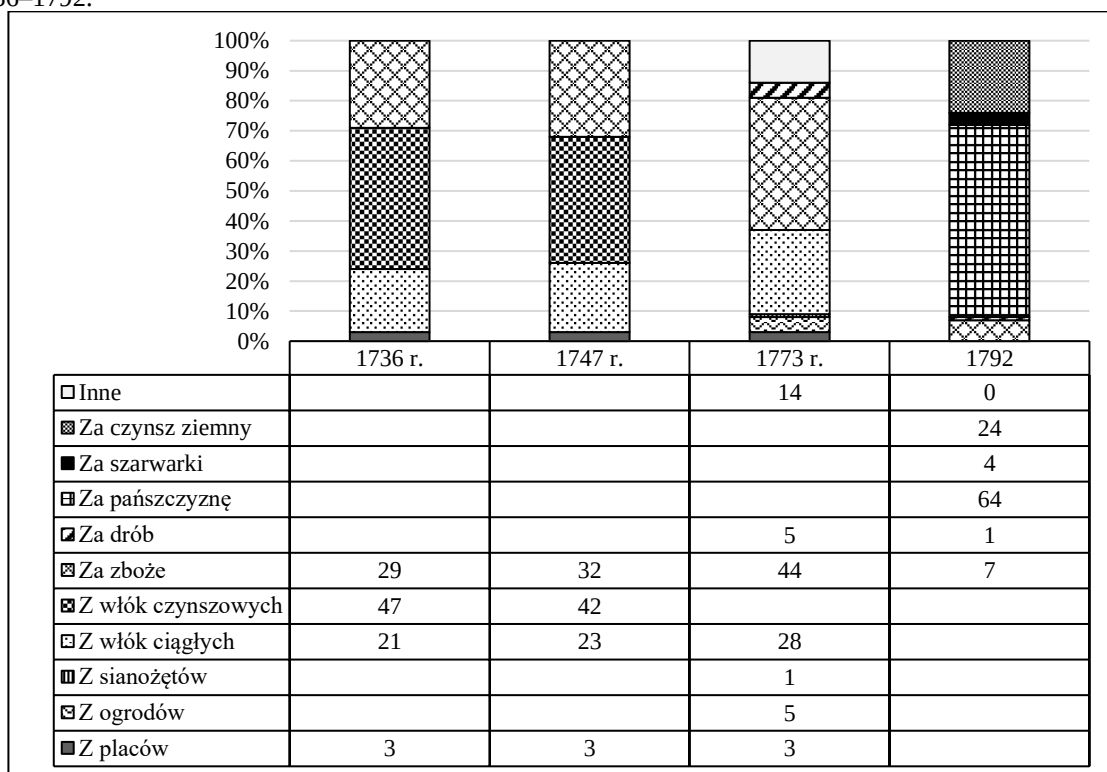
W Różance dochody z czynszów sukcesywnie rosły, wahały się one od 770 do 1182 zł. Skład dochodu z lat 1736 i 1747 był taki sam – zaliczały się do niego czynsze z placów, z włók oraz za zboże. Bardziej złożoną strukturę miał prowent z 1773 r. – oprócz trzech wyżej wymienionych elementów doszedł czynsz z ogrodów, sianozęci, za drób oraz inne (za pańszczyznę i czynsz od kilku Niemców). W 1792 r. nastąpiła znacząca zmiana – prowent wyniósł 5459 zł, co wynikało z faktu, że doliczono czynsz za pańszczyznę (był to proces stopniowej zamiany pańszczyzny na czynsz).

Wykres 30. Wysokość prowentu Różanki (z czynszów) na podstawie inwentarzy z lat 1736–1792.

Zasadniczą część dochodu z Różanki stanowiły czynsze z gruntów rolnych – włók, wynosił on ok. 70% całości, a także czynsz za zboże – ok. 30/40%. W inwentarzu z 1792 r. skład prowentu uległ zmianie – nie wykazywano dochodu z placów, ogrodów, sianozęci i włók, wprowadzono nowe elementy, takie jak czynsz za pańszczyznę (64%), za szarwarki (4%), czynsz ziemny (prawdopodobnie za place i włóki, 24%). Właściciel Różanki, dzięki wprowadzeniu czynszu za pańszczyznę podnosił swoje zyski kilkukrotnie – z 1182 zł w 1773 do 5459 zł w 1792 r.

Wykres 31. Struktura dochodu (w procentach) z czynszów w Różance na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1736–1792.

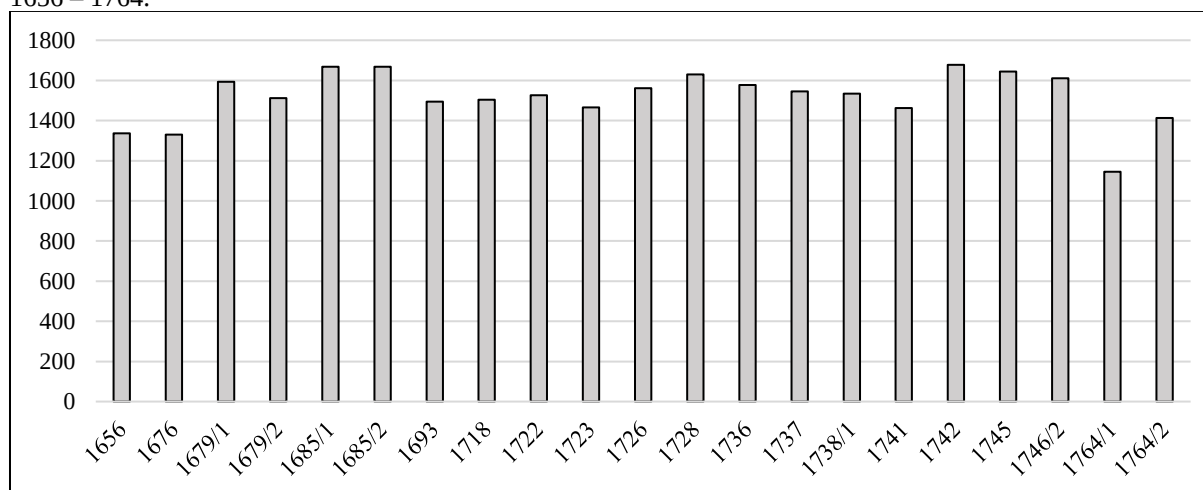

W inwentarzu 1773 r. brak podziału na włók ciągłe i czynszowe.

Sławatycze

Wysokość prowentu w Sławatyczach utrzymywała się na dość równym poziomie, wynosił on od 1145 do 1668 zł. Do schyłku XVII stulecia dochód nieznacznie wzrastał. Zniszczenia wojny północnej nie wpłynęły na dochody z miasta – dostrzegamy nawet stopniowy wzrost w latach 1718–1728. W 1764 r. dochód znacząco spadł względem 1746 r., co mogło być spowodowane obniżeniem czynszów do stanu z XVII stulecia.

Wykres 32. Wysokość prowentu (z czynszów) w Sławatyczach na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1656 – 1764.

Podobnie jak w Hannie, także i w Sławatyczach, zachodziły różnice w wysokości czynszów w inwentarzach z tego samego roku (1679, 1764). Na przykładzie inwentarzy z 1764 r. widzimy, że prawdopodobnie niektóre osoby uniknęły zlustrowania i nie wykazano przez to czynszu od nich. Różnica jest znaczna, wynosiła około 300 zł między dwoma inwentarzami. Takie rozbieżności mogły wynikać z innych kryteriów przyjętych przez lustratorów – oba inwentarze różnią się także pod względem formularza; da się także dostrzec różnice np. w wielkości deklarowanych przez mieszczan działek mieszkalnych. Inną prawdopodobną przyczyną mógł być niezadowalający wynik pierwszej lustracji i przeprowadzenie jej ponownie w celu skorygowania błędów

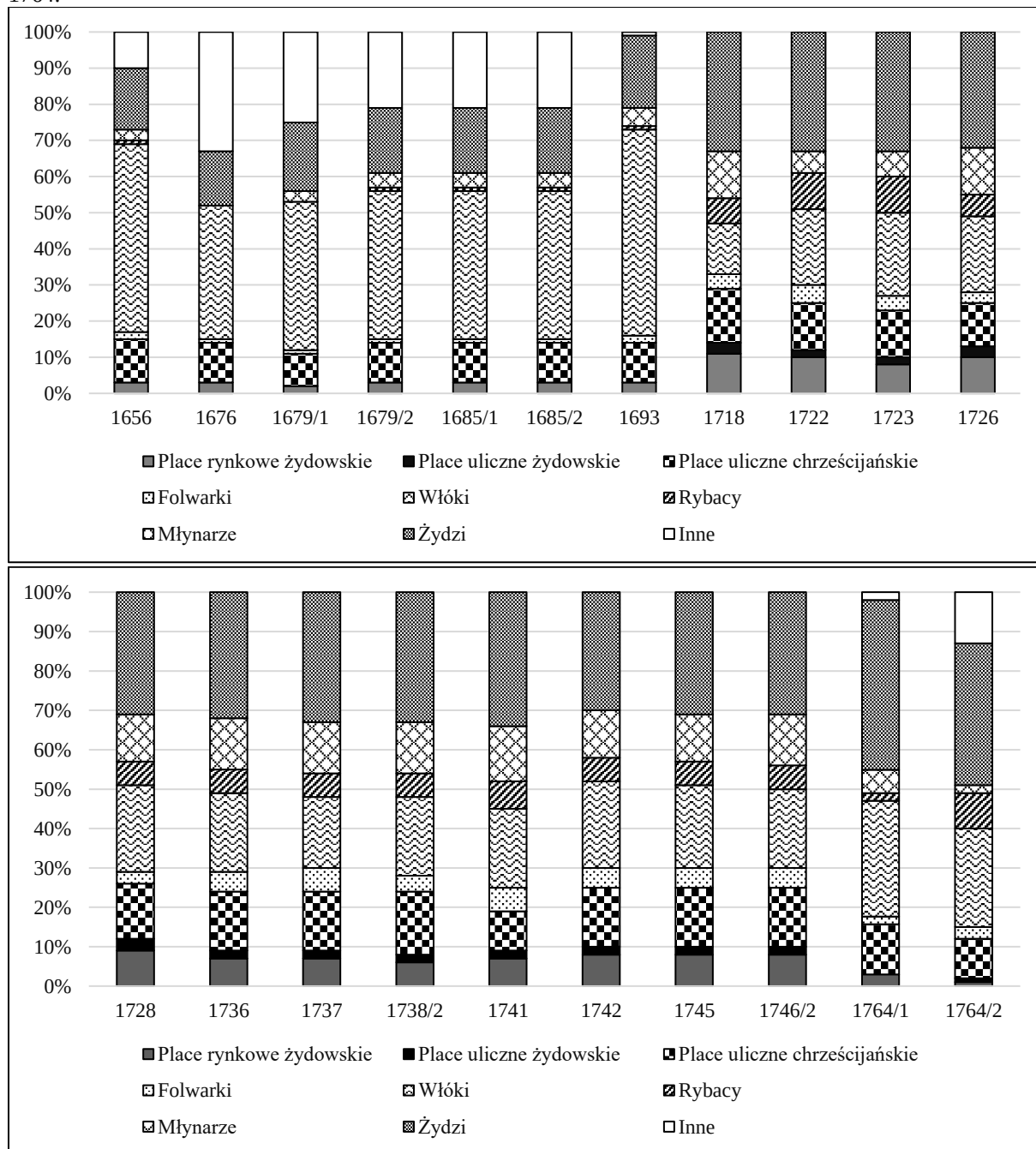
Tabela 136. Porównanie składników procentu z inwentarzy z 1764 r.

	1764/1	1764/2
Z placów chrześcijańskich	147	141
Z placów żydowskich	30	30
Z folwarków miejskich	29	35
Z włości miejskich	344	344
Z młynu bużnego	50	50
Od rybaków miejskich	25	129
Groszowego od tej summy	20	26
Od Żydów Korzennych	500	500
Gajne		158
Razem	1145	1413

Struktura dochodu ze Sławatycz uległa zasadniczej zmianie na przełomie XVII i XVIII stulecia. Do 1685 r. największy zysk z miasta uzyskiwano z czynszów za włości – stanowił on od 37 do 57% (średnio 44%), drugim istotnym składnikiem procentu była zbiorowa danina od Żydów (średnio 18%) i inne dochody – za zboże, drób (średnio 19%). Czynsze z placów rynkowych, ulicznych i folwarków nie przekraczały na ogół 16% całości procentu. W 1693 r. zysk z włości wynosił już 57%, co związane było z podniesieniem czynszu z 16 na 22 zł. Na zmianę struktury dochodu, jak możemy się domyślać, miała wpływ III wojna północna. W wyniku zniszczeń wojennych zmniejszyła się liczba włości z prawie 50 w 1693 r. do około 30 w XVIII w., co miało wpływ na zmniejszenie się dochodu z włości, pomimo podniesienia czynszu. Zwiększył się również udział opłaty zbiorowej od Żydów (i za place uliczne), a także czynsze od rybaków i młynarzy. Zanikły inne opłaty – pobierano je w naturze (wymieniane na końcu podliczenia procentu). Taka struktura dochodu utrzymywała się do lat 40. lub 50. XVIII stulecia. W latach 60. wzrósł jeszcze bardziej udział opłaty od Żydów. Przypomnijmy, że w

XVIII w., pomimo około czterokrotnego podniesienia niektórych czynszów (z placów, folwarków), wysokość procentu nie odbiegała znacząco od z drugiej połowy wieku XVII.

Wykres 33. Struktura dochodu z czynszów w Sławatyczach na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1656–1764.

W wykresie pominięto inwentarze, w których brak jest danych o dochodach.

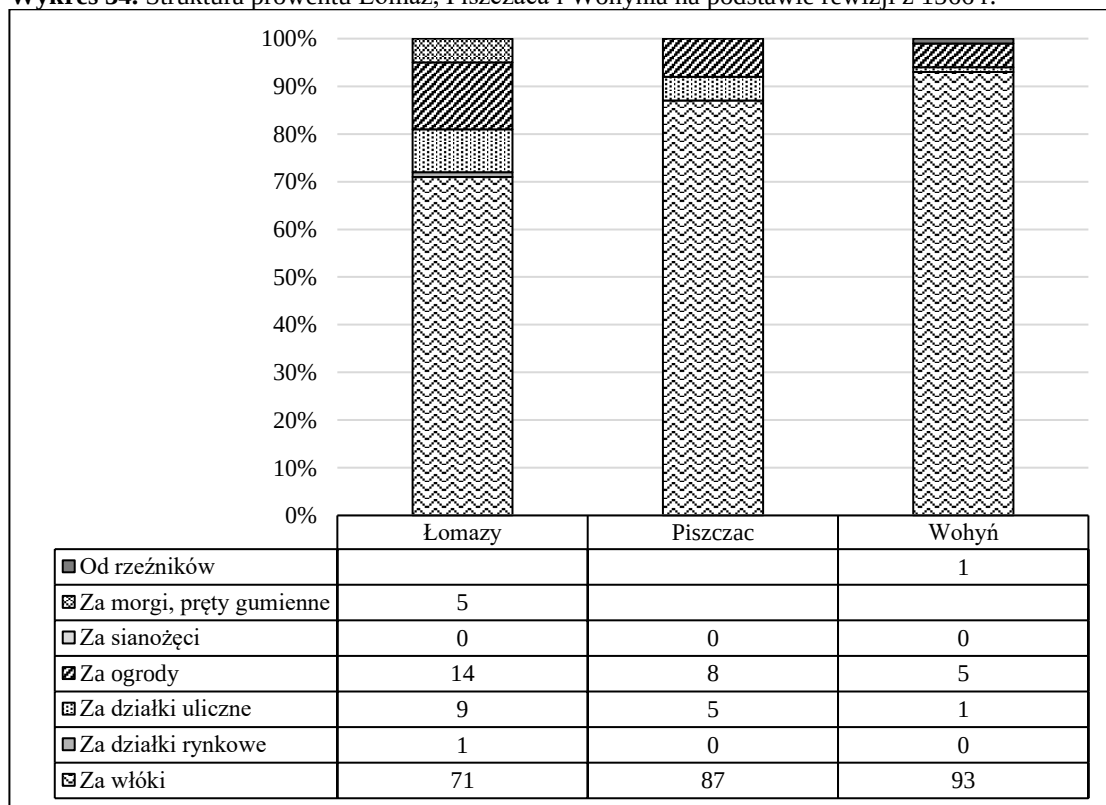
Łomazy, Piszczac, Wohyń

Ze względu na odmienny charakter miast królewskich struktura procentu z nich wymaga osobnego omówienia. Dochód z tych miast podawano w kopach groszy. Znaczna część zysków miała być przeznaczona na potrzeby miasta i na wybudowanie dworów. W

Łomazach do kasy miejskiej spływały opłaty z mostowego, pomiernego, ważnego, opłaty za korzystanie z woskobojni⁸⁸⁹, z klatek [targowych?]. Król nadał miastu cotygodniowy targ w każdą sobotę oraz dwa jarmarki – na św. Piotra i na Wszystkich Świętych⁸⁹⁰, wprowadził zakaz wywożenia z miasta naczyń drewnianych i nakaz sprzedaży ich na targu w mieście⁸⁹¹.

Najwięcej dochodu w Łomazach, Piszczacu i Wohyniu przynosił czynsz z włók – wahał się on od 71 do 93%. Przypomnijmy, że otrzymały one dość duży areal gruntów rolnych, w porównaniu z pozostałymi dawnymi miastami zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego, bo powyżej 100 włók (Łomazy 146, Piszczac 107, Wohyń 167), stąd nie powinien nas dziwić tak wysoki procent dochodu z włók właśnie. Dochód z czynszu za działki uliczne i rynkowe wynosił od 1 do 10%, nieco więcej za działki ogrodowe, bo od 5 do 14%. Pozostałe czynsze nie odgrywały większej roli w całym prowencie.

Wykres 34. Struktura procentowa Łomaz, Piszczaca i Wohynia na podstawie rewizji z 1566 r.

⁸⁸⁹ Woskobojnja – warsztat, w którym produkowano wosk z plastrów pszczelich, *Woskobojnja*, w: *Słownik staropolski*, t. 10, z. 4 (Wjechać – Wronię), red. S. Urbańczyk, Kraków 1991, s. 301.

⁸⁹⁰ [Łm 1566b], s. 350: „Пожитки до скринки местцкоеб которие мешчаномъ придано на збудоване ратуша и поправлення всякого порядку в месте: Мостовое, которое ся вишей поменило, померное, важное, воскобойню, клетки, торгъ в суботуна кожди тиденъ, в рок ярмарки 2 – на свято Петра святого а на ден всѣхъ святыхъ”.

⁸⁹¹ [Łm 1566v], s. 350: „Складъ начиня всякого деревяного, хто би за границу до Корони с волости Ломазской провадити и до местъ князскихъ, паскихъ воити схотель, в месте Ломазскомъ бити т так продавано маеть”.

c) Arenda

Janów

Dokładne ustalenie wysokości arendy z samego tylko Janowa jest niemożliwe, ponieważ do arendy janowskiej zaliczały się także trzy wsie: Pawłów, Ostrów i Buczyce z czterema karczmami (jedna w Janowie) i czterema młynami⁸⁹². Z tymi przyległościami dochód z arendy wynosił 15540 zł, co dawałoby ok. 94% zysków.

W lustracji Janowa z 1790 r. znajdujemy informacje o dodatkach do arendy janowskiej. W *Explikacyi Dodatków do Aręd przyłączonych* określono, że karczmarze arendarze mogli sprzedawać w karczmach miód, piwo i wódkę, oprócz wina i piwa angielskiego, które były zastrzeżone tylko na dwór biskupi⁸⁹³. Arendarz janowski czerpał część zysku z czterech młynów grobelnych: Kozłowego, Zabornego, Podzamkowego i Między Browarami⁸⁹⁴, co roku otrzymywał 20 wozów siana z łąk dworskich⁸⁹⁵ i spásne⁸⁹⁶. Do spółki z arendarzem wielickowskim pobierał mostowe i grobelne, jednak tylko od samych kupców⁸⁹⁷. Arendarz pobierał opłaty od sprzedających według ściśle określonego instruktarza, których część miał przekazywać do kasy miejskiej[?] ⁸⁹⁸. Większość zysków z produkcji i sprzedaży alkoholu zabierał dla siebie arendarz. Zyskiem dzielił się tylko w przypadku sprzedaży miodu, piwa, wódki, natomiast kasa miejska zabierała zysk od wódki[?] sprzedanej w domu.

Tabela 137. Wysokość opłat od produkujących i sprzedających alkohol w Janowie na podstawie lustracji z 1790 r. (*Instruktarz do wybierania wszelkiej opłaty od Żydów, mieszczan, Słody[?] wybierających, y wódkę pędzących, od handlu rzezi, y Rzemieslników, zoryginalnego na rok 1790 wydanego wypisany*).

Od robiących i szynkujących trunki	Należność opłaty			
	Do Arędy		Do Kropki(?)	
	Złotych	Groszy	Złotych	Groszy
Od garca miodu prażnego [?]	1			3

⁸⁹² [JP 1790B], k. 28v.

⁸⁹³ [JP 1790B], k. 28v: „1° Szynk wolny trunków miodu, Piwa y wódki, prócz wina wszelkiego gatunku, y Piwa Angielskiego, które na Dwór excypowane tak wmieście Janowie, iakoteż Karczmach po Wsiach dodanych, to iest we Wsi Pawłowie, Ostrowie, Buczycach, oraz robienia onych”.

⁸⁹⁴ Tamże, k. 28v: „2° Młynów cztery Grobelnych, to iest Kozłowy, Zaborny, y Podzamkowy odwuch Kołach, y Gankach między Browarny zaś o iednym kole, z których miarki brać dzieląc się Trzecią częścią z młynarzami sprawiedliwie miarą ze Dworu opieczętowaną powinien”.

⁸⁹⁵ Tamże, k. 28v: „3° Siana Grondowego z Łąk Dworskich do teyże Arędy na rok dodano wozów Dwadzieścia Dico, Numero 20”.

⁸⁹⁶ Tamże, k. 28v: „5° Spasne od Wołów zgonnych teyże Arędzie brać dozwolono”. Spasne, Spasne – czynsz uiszczany przez chłopów za użytkowanie pastwisk, *Spasne*, w: A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych*, s. 183.

⁸⁹⁷ [JP 1790B], k. 28v: „4° Mostowego y grobelnego z Mostów y Grobli do Przewozu Wielickowskiego prowadzący wybieranie przez połowę z Arędąrm Wielickowskim lecz tylko od samych Kupców, którego wybierania Instruktarz pod Arędą Wielickowską iest wyrażony”.

⁸⁹⁸ Tamże, k. 28v: „6° Od wszelkich handlów, kurzenia wodek teyże Arędzie opłaty wybieranie, po Instruktarzu poniżej wyrażonego dozwolone”.

<i>Robiący piwo na potrzebę tak mieszczanie jako i włościanie własną od korcy sześciu Warszawskich, korzec dać powinien do Arędy, Żydzi zaś na szynk robiący [?] z siódmego korca opłacą. Z waru zaś więcej brać nie powinni nad [?] 20 licząc każdy ceber po Garcy [?]esnych dwadzieścia pod wolnym zabraniem gdyby się okazało takż iakowy(?)</i>	3		2	20
<i>Od kadki wypędzoney na Gorzałkę prostkę podług dawnego zwyczaju</i>		4		4
<i>Od wyszynku od Garca wódki podług terażniejszego kontraktu</i>	1	15		
<i>Od dziesięciu Garcy w domu wyszynkowanych</i>				18
<i>Od wyszynku lustrowanej wódki Garca [?]nego</i>		22		
<i>Od wódki kupney na stronie lub w mieście na szynk od Garca</i>		9		

[JP 1790b]

Kupcy janowscy handlujący w dużych miastach uiszczali po 25 gr za każde uzyskane 100 zł, natomiast każdy, kto sprzedał towar za 100 zł, oddawał arendarzowi 15 gr.

Tabela 138. Wysokość opłat od handlu i pieczywa w Janowie na podstawie lustracji z 1790 r. (*Instruktarz do wybierania wszelkiej opłaty od Żydów, mieszczan, Słody[?] wybierających, y wodkę pędzących, od handlu rzezi, y Rzemieslników, zoryginalnego na rok 1790 wydanego wypisany*).

Od Handlu y wypieku	Należytość opłaty			
	Do Arędy		Do Kropki(?)	
	Złotych	Groszy	Złotych	Groszy
<i>Od handlującego Kupca Janowskiego w miastach dużych Gdańsku, Warszawie, iako też w miasteczkach małych towarem bądź wymiernym łokciowym, y Garcowym, bądź wywoźnym(!) w innym iakim kolwiek od każdych Złotych sta (100) Polskich</i>				25
<i>Od Towaru do miasta zpraważonego y wtymże mieście zpraważanego, tak swoi, iakoteż postronni od każdych zł 100, ile(?) jego towar kosztuje powinien opłacić lub kupujący, lub to zpraważący po Groszy Polskich</i>		15		

[JP 1790B]

Większość dochodów z handlu solą i śledziami także zabierał dla siebie arendarz, do kasy miejskiej pobierano tylko 6 gr od beczki białej soli i 1 zł od beczki soli Wieliczki.

Tabela 139. Wysokość opłat od handlu i piekarek w Janowie na podstawie lustracji z 1790 r. (*Instruktarz do wybierania wszelkiej opłaty od Żydów, mieszczan, Słody[?] wybierających, y wodkę pędzących, od handlu rzezi, y Rzemieslników, zoryginalnego na rok 1790 wydanego wypisany*).

Od handlujących y Piekarek	Należytość opłaty			
	Do Arędy		Do Kropki(?)	
	Złotych	Groszy	Złotych	Groszy
<i>Od soli białej handlujący od Beczki</i>		18		6
<i>Kiedy zaś ogulnie zpraważae, nieszynkuie</i>		15		
<i>Od Beczki Soli Bohenki lub Wieliczki</i>	2		1	
<i>Od Beczki Śledzi wyszynkowaney</i>	2	10		
<i>Od korca Warszawskiego, mąki wypieczoney Piekarze</i>	1			

[JP 1790B]

Rzeźnicy płacili arendarzowi za każdego ubitego wołu i wypustka po 1 zł, po 2 zł i 10 gr od dużej krowy, od jałówki lub małego wołu i po 12 gr od cielęcia lub barana. Kasa miejska natomiast zatrzymywała po 1 zł i 18 gr od wołu korzennego, po 1 zł i 2 gr od wołu tresnego, a także od każdego rzeźnika za 1 kamień łożu po 4 gr. Krawcy zaś, za każde uzyskane 100 zł płacili arendarzowi 3 zł, kuśnierze za zarobiony jeden złoty płacili po 1 szelągu [?].

Tabela 140. Wysokość opłat od rzezi i innych rzemieślników w Janowie na podstawie lustracji z 1790 r. (*Instruktarz do wybierania wszelkiej opłaty od Żydów, mieszczan, Słody[?] wybierających, y wodkę pędzących, od handlu rzezi, y Rzemieślników, zoryginalnego na rok 1790 wydanego wypisany*).

Od rzezi i Rzemieślników	Należytość opłaty			
	Do Arędy		Do Kropki(?)	
	Złotych	Groszy	Złotych	Groszy
<i>Od wołu iednego Rzeźnicy</i>	1			
<i>Ditto, Ditto, Ditto Korzennego</i>			1	18
<i>Ditto, Ditto, Ditto Tresnego(?)</i>			1	2
<i>Od krowy dużej iedney</i>	2	10		
<i>Od wołu niewielkiego lub iałowicy</i>	2			
<i>Od wypustka iednego</i>	1			10
<i>Od cielęcia lub barana iednego</i>		12		6
<i>Od kamienia łożu wyrabiający na świece czyli Rzeźnik czy handlujący</i>				4
<i>Krawiec każdy w mieście mieszkający, Żydy y robiący od każdych zł 100</i>	3			
<i>Kuśnierze zaś każdy z osobna powinien płacić od każdego Złotego po szelągu iednym</i>		3		

[JP 1790B]

Pod instruktarzem lustratorzy zamieścili dwie noty. W pierwszej mieszczanie skarżyli się na wysokość opłat w powyższym instruktarzu, że były wyższe, niż w poprzednich latach, lustratorzy natomiast nie mogli znaleźć tych dawniejszych instruktarzy⁸⁹⁹. Następnie dowiadujemy się, że arendarze od dawna pobierali spasne⁹⁰⁰, oprócz tego mieli prawo pobierania mostowego i grobelnego od kupców, nie podano jednak, w jakiej wysokości⁹⁰¹. Druga nota, jak możemy wywnioskować, mówi o tym, że kahał przekazał swoją kasę arendarzowi, za co ten wypłacał kahałowi 1000 złotych⁹⁰².

⁸⁹⁹ Tamże, k. 29v: „Nota 1° zaskarżyli się obywatele miasta Janowa, że takowy Instruktarz wyzey nad dawniejsze iest podwyższony, ze dawniejszych nie mogliśmy się dopytać, ten do Inwentarza terażniejszego przyłącza się lecz y na ten Rzeźnicy zaskarżyli się że Arędarze wybierali od każdego Bydlęcia rzniętego bez żadney Dystynkcyi po Złotych cztery prócz iednych cieląt, cosię tylko adnotuie”.

⁹⁰⁰ Tamże, k. 29v: „Spasne od Wołów bez Instruktarza wybierali dawniey”.

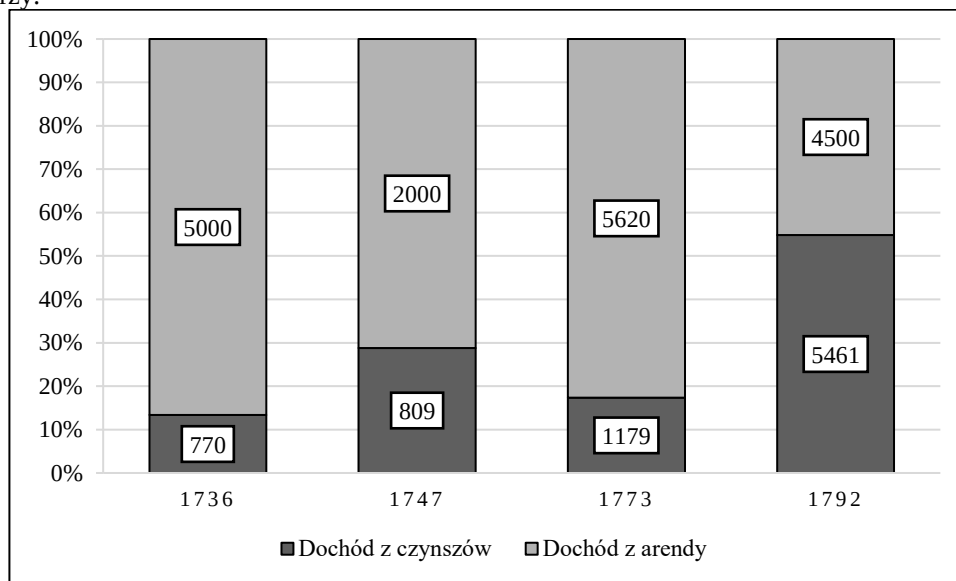
⁹⁰¹ Tamże, k. 29v: „Mostowe y Grobelne od samych kupców wybieraią podług Kontraktu bez Instruktarza to iest od konia w Wozie Gr od konia wierzchowego Gr od wołu wwożonego Gr od wołu bez wozu Gr”.

⁹⁰² Tamże, k. 29v: „Nota 2° Krupka wszelka zdawna do Kahału należąca teraz Arędzie przydana, za co tenże Arędarz opłaca Kahałowi procz Arędy Złotych 1000”.

Różanka

Dokładne ustalenie całkowitego składu procentu w Różance jest niemożliwe – dochód z arendy podawano nie z samej Różanki, lecz z kilku miejscowości, wchodzących w skład klucza dóbr (oprócz 1747 r.). W świetle źródeł zysk z arendy różanieckiej stanowił około 60 – 70%.

Wykres 35. Porównanie dochodu z czynszów i arendy w Różance w latach 1736 – 1792 na podstawie inwentarzy.

Dochód z arendy Różanieckiej (wraz ze wsią Stawki) składał się nie tylko z propinacji, lecz z wielu innych elementów. Na podstawie inwentarza z 1773 r. dowiadujemy się, że dochody z samej propinacji wynosiły około 38%. Oprócz tego arendarze płacili za stróżę tygodniową (2%), za trzech poddanych (7%), za grobelne mostowe (5%), za włókę gruntu (2%), za zboże (21%), za siano (3%) oraz za daninę miodową (6%). Co się tyczy wysokości dochodu za propinację ze wsi Stawki, to we wspomnianym źródle urzędnik zanotował, że nie da się ustalić jego wysokości, wiadomo jedynie, że zysk z tej wsi za arendę wynosił 800 złotych⁹⁰³. Więcej światła na to zagadnienie rzuciłyby umowy zawierane między właścicielem a arendarzami, jednak nie były one dołączane do inwentarzy, rewizji.

⁹⁰³ [Rz 1773], k. 19v: „Do Teyże Arędy przyłączona Wies Stawki, z Propinacją Iskopen Zboża, Miodem połowicznym od Poddanych y mytem zdawna, Lecz niemożna wiedzieć wiele za samą Propinację Stawecką płaci Arędarz y inne dochody, gdyż tego Kontrakt nie explikuje, Jednak wiadomość z tym wszystkim, Aręda Stawicka w Summie zł 800”.

Wykres 36. Skład dochodu z arendy w Różance (i wsi Stawki) na podstawie inwentarza z 1773 r.

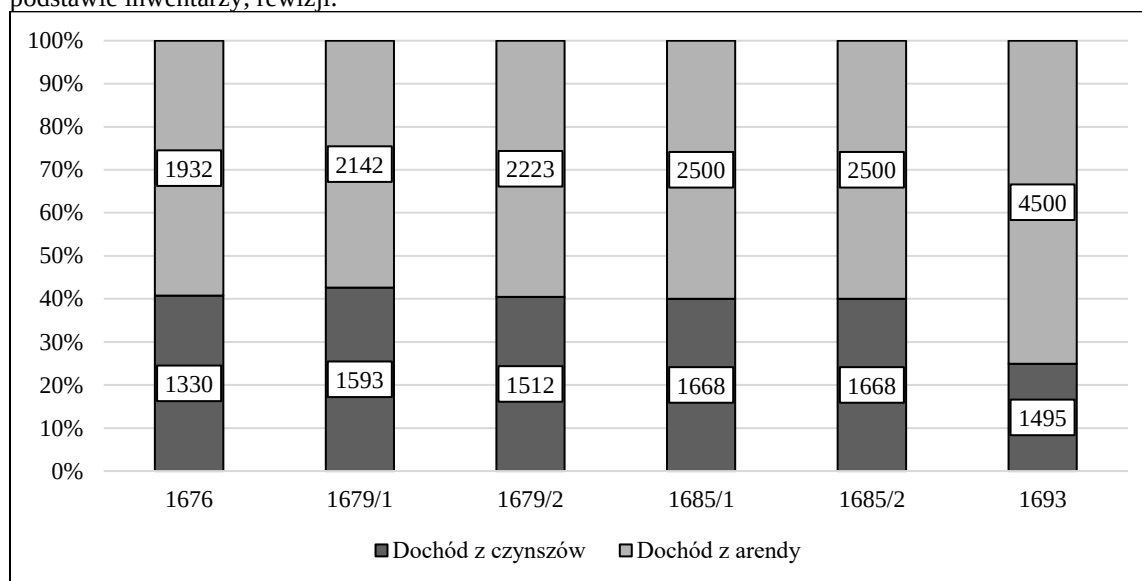

Sławatycze

Inwentarze sławatyckie niewiele nam mówią na temat arend miejskich; w nielicznych źródłach podawano jedynie zysk z arendy w danym roku. Funkcjonowanie karczem w Sławatyczach regulowała Kontrakt na Arendę Miejską Sławatycką z 1755 roku⁹⁰⁴, jednak nie umieszczono go razem z inwentarzami i nie będziemy nim bliżej się zajmować. Dochód z arend w Sławatyczach stanowił co najmniej 60% zysku; umowy na arendę z biegiem lat opiewały na coraz większe sumy.

⁹⁰⁴ Zob. A. Panasiuk, *On the border of Lithuania and the Crown. The town and its owner: Sławatycze in the light of economical inventories/revision (17th–18th centuries) against the background of selected Polish towns*, w: *Pogranicza. Miasto – Wieś – Religijność*, red. L. Wojciechowski, Lublin 2020, s. 15 – 42, zwłaszcza s. 26 – 28.

Wykres 37. Porównanie dochodów z czynszów i z arendy w Sławatyczach w latach 1676 – 1693 na podstawie inwentarzy, rewizji.

d) Inne dochody

Janów Podlaski

Miasto otrzymało trzy jarmarki: 25 stycznia, na Wniebowstąpienie Pańskie, na 21 października (11 Tysięcy Dziewic)⁹⁰⁵. Kolejni biskupi łuccy zakazywali mieszczanom sprzedaży zboża i bydła w innych miastach podczas odbywających się tam targów i jarmarków, tłumacząc to szkodami dla miasta Janowa⁹⁰⁶. Zarówno mieszczanie, jak i Żydzi mogli swobodnie handlować swoimi towarami, stosując się jednak do instruktarza opłat arendy janowskiej⁹⁰⁷.

Wiele uwagi w inwentarzu poświęcono funkcjonowaniu młynów miejskich. Do miasta należały 4 młyny (zob. Rozdział II). Młynarze, oprócz mielenia zboża na mąkę, musieli odpracować trzy dni pańszczyzny w tygodniu na gruncie należącym do danego młyna, „co

⁹⁰⁵ [JP 1790B], k. 25 – 25v: „Za Przywilejem Alexandra Wielkiego Xiążęcia Litewskiego w Roku 1497 nadanym a przez Zygmunta Krola Polskiego w Krakowie dnia 10 Julij potwierdzonym wtymże mieście odprawia się Jarmarków trzy 1^{wszy} na nawrócenie Św. Pawła dnia 25 January, 2^{gi} na wniebowstąpienie Pańskie podług Kalendarza Rzymskiego, 3^{ci} na Jedynąście tysięcy Panien. Których to Przywilejów kopie zgodne z Oryginałami przyłączają się do dzieła tego [...]”.

⁹⁰⁶ Tamże, k. 26: „17° Targi i Jarmarki, że są wprowadzane do miast poblizszych, przez co miasto Janów wiele szkodzi, gdy obywatele tegoż miasta, zboże y Bydła do innych miast wyprowadzają, zdawnego Inwentarza wyraża się ten Punkt[?] zakazujący Obywatelom wyprowadzania Bydła, y Zboża do cudzych miast pod winą”.

⁹⁰⁷ Tamże, k. 26: „14° Towarów wszelkich kupczenie, y handlowanie: pravia[?] solutione do Arędy lib Dworu podług ułożonego Instruktarza, który jest wyrażony pod Arędą Janowską tak Chrześcianom, iak Żydom jest wolne”.

Dwór każe⁹⁰⁸. Każdy młynarz co roku dostawał z dworu do wykarmienia dwa wieprze, jeżeli zaś nie wykarmił ich, musiał płacić po 16 zł za każdego⁹⁰⁹. Młynarzy zobowiązywano do uczciwego dysponowania danym przez ludzi zbożem; jak wynika z inwentarza, ludzie udający się do młyna, najpierw jechali do dworu, gdzie odmierzano zboże i opatrywano pieczęcią, aby młynarz nie wziął więcej zboża, niż miał prawo. Młynarz zatrzymywał sobie jedną trzecią miary zboża, dwie trzecie zaś przekazywał arendarzowi lub do dworu⁹¹⁰. Koszty utrzymania młynów były podzielone między młynarzy i dwór lub arendę; „trzecią miarkę” zboża młynarz miał przeznaczać na utrzymanie młyna, dwie trzecie zaś dwór/arendarz⁹¹¹. Obowiązkiem młynarzy było ponadto pilnowanie czy woda nie uszkadza grobel, a w razie niebezpieczeństwa powiadomienie o tym dworu⁹¹², a także nadzór nad pracami szarwarkowymi⁹¹³.

Młynarze otrzymywali do dyspozycji pewne grunty rolne (pola i ogrody), z których prawdopodobnie nie musieli płacić czynszu⁹¹⁴. Jeden z młynarzy, z młyna Między Browarami nie miał budynku mieszkalnego, dlatego był zwolniony ze świadczenia pańszczyzny, lecz nadal płacił „młynowszczyznę”, a także musiał wykarmiać wieprze dane z dworu⁹¹⁵. Młynarze mieli do wykarmienia 2 lub 4 wieprze. Spośród czterech młynów, tylko z młyna Zabornego pobierano czynsz w wysokości 50 zł.

⁹⁰⁸ [JP 1790B], k. 27: „1° Młynarze klucza tego, w tym y powyższym rozliniowaniu wyrażeni w każdy tydzień powinni odbywać pańszczyzny po dni trzy z siekierami co Dwór każe robiąc a to z gruntu do każdego młynu dodanego, iak iest pod opisaniem Młynów wyrażone”.

⁹⁰⁹ Tamże, k. 27: „2° Ciż Młynarze każdy od kamienia alias Ganku każdego powinni co rocznie ukarmić po wieprzów dwóch, chudców ze Dworu danych, lub za nie ukarmienie onych płacić powinni za każdego wieprza po Złotyach Polskich szesnaście”.

⁹¹⁰ Tamże, k. 27: „3° Miarki powinni brać sprawiedliwie: która pod pieczęcią Dworską bydz powinna od ludzi mielących we młynach, z których dwie Dworowi, lub Arędarzowi, od tegoż Dworu zakontraktowanemu oddawać, trzecią miarkę zaś na siebie obracać mają”.

⁹¹¹ Tamże, k. 27 – 27v: „4° Na reparacyę naczyń, rekwizytów y Żelastw młyńskich oraz smarowideł młynarze odbierający miarkę Trzecią wtrzeciej części tylko przykładać się powinni, Dwór zaś lub Arędarze dwie części zysku mający wedwoie do trzeciej części młynarskiej expensy przykładać powinni”.

⁹¹² Tamże, k. 27v: „5° Zawczasu postrzegać powinni aby szkody w Groblach woda nieczyniła, a ieżeliby gdzie się okazała początkowa iakowa, otym natychmiast Dworowi znać dawać mają, aby przez ich niedbalstwo skarb większy z niezapobieżenia wczesnego nie poniósł szkody”.

⁹¹³ Tamże, k. 27v: „6° Ludzi na Szarwark zgromadzonych ciż młynarze doyrzeć powinni sami zonymi robiąc, aby dokładnie robota zrobioną była”.

⁹¹⁴ Tamże, k. 27v: „7° Czysze z Poll bokowych to iest z tych, które nad wyżey opisane, używać mogą”.

⁹¹⁵ Tamże, k. 27v: „8° Młynarz z młynu między browarnego ze Gruntu y Budynku do mieszkania niema, dla tego od Pańszczyzny iest wolny, młynowszczyzny iednak za miarki brane płacić do dworu powinien młyn ten trzymający corocznie odkarmienia wieprzów razem Złotyach Polskich”. Lustrator nie zanotował, ile powinien płacić ten młynarz; nie znajdujemy tej informacji także w inwentarzu o sygn. 135c.

Tabela 141. Wysokość czynszów o za wykarmienie wieprzy z młynów janowskich na podstawie inwentarza z 1790 r.

Młyny	Czynsz		Za ukarmienie wieprzy		
			Wieprze	Solucje	
	Złotych	Groszy	Sztuk	Złotych	Groszy
<i>Podzamkowy</i>			4	64	
<i>Bieniowski</i>			2	32	
<i>Zabużny(?) Zaborny(?)</i>	50		4	64	
<i>Kozłowy</i>			4	64	

Każdy z młynarzy, oprócz ukarmienia określonej liczby wieprzy, płacić po 10 zł podymnego, a także od 42 do 124 zł.

Tabela 142. Wysokość podymnego, łączny przychód z młynów i liczba dni pracy młynarzy janowskich na podstawie inwentarza z 1790 r.

Młyny	Podymne		Suma złączona opłaty			Liczba dni w tygodniu pracy w młynie(?)
	Złotych	Groszy	Złotych	Groszy	Denarów	
<i>Podzamkowy</i>	10		74			3
<i>Bieniowski</i>	10		42			3
<i>Zabużny(?) Zaborny(?)</i>	10		124			
<i>Kozłowy</i>	10		74			3

Różanka

Mieszczanie różanieccy, oprócz płacenia czynszów, oddawali ponadto połowę miodu i wosku od pszczoł, zarówno w pasiekach, jak i barciach leśnych. Mieszkańcy nie mieli prawa pobierać miodu bez wiedzy urzędnika dworskiego⁹¹⁶. Z inwentarza z 1792 r. dowiadujemy się ponadto, że miód z co ósmego pnia każdy gospodarz mógł zatrzymać dla siebie⁹¹⁷.

e) Powinności mieszczan na rzecz właściciela miasta

Z reguły zakres świadczeń w robociźnie określały przywileje lokacyjne, jednak z powodu ram tematycznych niniejszej pracy nie będziemy nimi się zajmować. Mieszczanie

⁹¹⁶ [Rz 1736], k. 43: „Miody Połowiczne Nemine Excepto Ukogo[?] się tylko Pszczoły nayduią Do dworu należą y niemaią bydz podbierane bez widza Dwornego pod Utrato[?] [?]wiey Połowicy”; [Rz 1747], k. 68: „Psczoły ktoma Jak wdomowych Pasiekach tak yw Barciach niema Jak podbierac bez widza Dwornego. Od Których połowę wosku y miodu Jak z Jesynnego Podbierania tak zwiesnianego podmiotania do Dworu oddawac powinni a Sobie drugą połowę zostawią”.

⁹¹⁷ [Rz 1792], k. 40: „Miody od Psczoł, tak z Pasiek Domowych iako y Barci Leśnych, połowę którego Poddani oddawać maią na Skarb, wyłączaiąc Pień Osmy na Gospodarza wolny, iednak bez widza, y dozorczy Dworu, żaden z Bartników, niema się ważyć, Pszczoł na Wiosnę podmiatać, a w Jesieni podbierać”.

większości omawianych miast, pomimo posiadania prawa miejskiego, pociągani byli do różnych robocizn na rzecz właściciela miasta. Robocizna funkcjonowała we wszystkich miastach prywatnych, w mniejszym lub większym wymiarze, zaś w miastach królewskich nie odnotowuje się jej.

O powinnościach mieszczan kodeńskich informuje prawdopodobnie inwentarz z 1599 r., jednak ze względu na trudno czytelny fragment tekstu nie da się ustalić czy zawarto tam dane na ten temat⁹¹⁸.

Dokudów

Wymiar powinności mieszczan dokudowskich zawarto w inwentarzach z 1736 i 1748 r., natomiast w inwentarzu z 1740 zanotowano, że „Powinnosc Tego Miasteczka Iest w Rewizyi opisana”⁹¹⁹. Robocizna w Dokudowie nie była uciążliwa w porównaniu z innymi badanymi miastami, ograniczała się wyłącznie do prac szarwarkowych. Bogatsi mieszcianie musieli pracować dwa dni w tygodniu, zaś ubożsi po jednym; jedna część mieszczan pracowała na rzecz dworu dubowskiego⁹²⁰, zaś druga część na rzecz cegielni bialskiej⁹²¹. Przed 1748 r. zakres powinności mieszczan dokudowskich rozszerzono bądź inne nie były odnotowywane; w inwentarzu z 1748 r. określono, że obowiązek dwóch dni pracy w tygodniu na polu pańskim obowiązywał wszystkich mieszczan, bez względu na ich status majątkowy⁹²². W źródle tym po raz pierwszy mówi się o obowiązku utrzymywania grobli i mostów, niezbędnych naprawach; w razie potrzeby, np. powodzi, mieszcianie musieli przybyć do prac szarwarkowych z własnymi wozami⁹²³. Jednym z obowiązków mieszczan dokudowskich, nie wzmiankowanym w poprzednich źródłach, była naprawa karczmy miejskiej; do jej naprawy mogli korzystać z

⁹¹⁸ Mieszcianie kodeńscy byli obowiązani do świadczenia usług podwodowych, jednak w 1616 r. Mikołaj Sapieha obowiązek ten, na prośbę mieszczan, zamienił na czynsz w wysokości 12 groszy: „Mikołaj Sapieha [...] Czynię wiadomo tym moim Listem, iż za częstemi prozbami i czołobiciem Mieszczan moich Kodeńskich [...], prosząc mię abym im, podwody odpuścił i wolnemi ich uczynił, które przedtym odprawiali, na potrzebę moją za mil kilka, obowiązując się mi za to ci wszyscy Mieszcianie moi Kodeńscy z Każdego placu mieyskiego do Skarbu mi dawać za te podwody po groszyt dwanaście litewskich przy czynszu, począwszy od Roku tysiąc sześćset szesnastego, aż na potomne czasy oni sami i dzieci ich”, [*Przywilej Mikołaja Sapiehy miastu Kodeń z 1616 r., w którym zamienia powinności na rentę pieniężną*], AGAD, KRSW, [Kopie przywilejów miast Gub. Lubelskiej], sygn. 3195b, k. 212. O innych powinnościach źródła milczą.

⁹¹⁹ [Dk 1740], k. 51.

⁹²⁰ Dubów – wieś wchodząca w skład posiadłości bialskiej Radziwiłłów.

⁹²¹ [Dk 1736], k. 16: „Szarwark robią moźnieyszy po dwa dni, a ubożsi podniu w Tydzien Zdymu, Jedna Połowa Miasteczka do Dworu Dubowskiego robi, a druga do Cegielni Bialskiej”.

⁹²² [Dk 1748], k. 33: „Panszczyzny w Tydzien odbywaią do Dworu z Chaty po Dni dwa z uprzężą lub Pieszą iak kto czzym mieć będzie, tak do Dworu Ortelskiego zasłużyć powinien”.

⁹²³ [Dk 1748], k. 33: „Grole Dokudowską wedle Młynu, a drugą co do Gumien z Miasta idącą na swoich dniach podług dawnych Dzielnic naprawować powinni. A czasu wielkiej powodzi y Gwałtowney nawalności wszyscy dla utrzymania Grobli y Upustów pieszą y wozami na Ratunek wchodzić powinni, oraz Mosty y hacie zawsze naprawować, które się wswaim nayduią Obręmbie”.

drewna z lasu pańskiego⁹²⁴. Oprócz mieszczanie tego musieli świadczyć pańszczyznę w wymiarze 4 dni w lecie na polach należących do dworu dubowskiego (Dubów) i ortelskiego (Ortel)⁹²⁵. Źródła milczą na temat wymiaru pracy młynarzy.

Hanna

Robocizna, którą mieli świadczyć mieszczanie hanieńscy, zależała od wielkości posiadanego gruntu rolnego. Wymiar pańszczyzny w Hannie był taki sam, jak dla chłopów jabłeczkańskich⁹²⁶, o czym informowano w każdym inwentarzu, rewizji⁹²⁷. Z każdej posiadanej ćwierci włóki ciągłej mieszczanie musieli latem pracować przez trzy dni, a zimą przez dwa dni na polu pańskim⁹²⁸, zaś z każdej ośminy włóki po dwa dni pracy dla mężczyzn i po jednym dniem dla kobiet, zimą oboje po jednym dniu⁹²⁹. Do 1764 r. wymiar dni gwałtów nie był określony, możemy przypuszczać, że mieszczanie byli wzywani w razie potrzeby⁹³⁰. W opisie powinności Hanny w inwentarzu z 1764 r. czytamy, że każdy gospodarz wraz z całą rodziną zobowiązany był do 10 dni pracy latem na polu pańskim (tzw. gwałty⁹³¹) – po trzy dni orki i pracy przy sianokosach oraz cztery dni podczas żniw, pozwalano jednak, aby w domu została jedna osoba „dla pilnowania ognia”⁹³². Mężczyźni wzywani byli do tygodniowej warty, zaś za podwody na odległość 6 mil zwalniani byli z trzech dni pańszczyzny⁹³³. Kobiety za trzy dni pańszczyzny miały otrzymywać z dworu włókna, z którego miały wyprząść dwie

⁹²⁴ [Dk 1748], k. 33: „Karczmę w Dokudowie reperować, a na Reparacyę potrzebnych Materyałow z Lasu zprowadzać na Swoich dniach bez Panszczyzny powinni”.

⁹²⁵ [Dk 1748], k. 33: „Gwałtów cztery latem, dwa do Orania, dwa dokoszenia lub Żniwa przez połowę do Dubowa y Ortela bez Panszczyzny mają odbywać”.

⁹²⁶ Jabłeczna wchodziła w skład posiadłości sławatyckiej.

⁹²⁷ Np. w inwentarzu z 1737 r. czytamy: „Robociznę według Powinności Jabłeczkańskiej odprawować mają, Innych Powinnościema”, [Hn 1737], k. 74.

⁹²⁸ [Hn 1718], k. 43: „Powinność Wsiow wszystkich należących do Jabłeczney Czyriska dolhobrod które wkozdey wsi są jednakowe y w zadney rzeczy nieodmienne [...]. Powinni z Cwirci Ciągłej [?] idlem Wkozdy Tydzien po Trzy dni A Białogłowskich Także Po trzydni”; [Hn 1764/1], k. 78: „[...] do tego robia z Ćwierci Ciągłej w Tygodniu w Lecie z Czym Każą ze Dworu Męszczyna y niewiasta po dni Trzy a w zimie także oboie po Dni dwa”.

⁹²⁹ [Hn 1764/1], k. 78: „Z ośminy zaś Lecie męszczyna Dni Dwa a niewiasta Dzień, Zimą zaś oboie po dniu”.

⁹³⁰ [Hn 1718], k. 43: „Gwałty tak ze do Orania Ugorow do wlo[?]nia Roli, do Sprzątania y koszenia Siana do Plewienia Ogrodow [?] Zwozenia Zboz y Żniwa y Siana kiedy tego nagle potrzeba pokaze [?] Wszelkiey od Włoki mają Poddani wszyscy In genere odpracowywać [?] Zwyczaj niesie y Potrzeba kaze To Tak wkozdey Wsi należących [ne]mine Excepta mabydż wewszystkiem zachowana Posłuszeństwa”.

⁹³¹ *Gwałty*, w: A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych*, s. 109 – 110.

⁹³² [Hn 1764/1], k. 78: „Gwałtów także przez Lato pełnią Dziesięć do orania dni Trzy, do Sprzątania Siana dni Trzy a do Żniwa dni Cztery z całą Siemią a tylko roboczy bydż może zostawiając jednego tylko rozumnego dla pilnowania Ognia”.

⁹³³ [Hn 1764/1], k. 78: „Straż Tygodniową y wartę nocną podług potrzeby odbywają. Podwody z Pańszczyzny nie za daremszczyznę odprawiają którym za Drogę o mil Sześć Czasu złey drogi po Dni Trzy męskich Dwór wytrącać powinien”.

dwudziestopasmowe talki⁹³⁴. Mieszczan zobowiązywano także do trzech dni prac szarwarkowych: dwóch dni wiosną i jednego dnia jesienią⁹³⁵.

Janów Podlaski

Wymiar powinności różnił się między 1740 a 1790 rokiem. W 1740 r. mieszcianie chrześcijanie zobowiązani byli podczas żniw do wysyłania do pracy na polu łącznie 400 żeńców⁹³⁶, zaś w 1790 r. po dwie osoby z każdego domu, Żydzi natomiast w 1740 r. mieli wysłać 200 żeńców⁹³⁷, a w 1790 r. „zdawnego zwyczaiu”, na opłacenie 100 robotników płacili łącznie 42 złotych i 6 $\frac{2}{3}$ grosza⁹³⁸. Na mieszczanach ciążył obowiązek pełnienia warty nocnej przy zamku, w 1740 r. mieszcianie mieli wysłać każdej nocy po 2 wartowników⁹³⁹; w 1790 r. obejmowano nim zarówno chrześcijan, jak i Żydów⁹⁴⁰. O pracach szarwarkowych przy groblach i mostach informuje wyłącznie inwentarz z 1790 r. mieszcianie musieli naprawiać je własnym kosztem i materiałami, Żydzi natomiast musieli zapewnić podwozy i zapłacić 20 zł na rzecz robotników⁹⁴¹. Innym rodzajem świadczenia była pofurszczyzna. W 1740 r. wynosiła ona 300 zł, jednak zamieniono ją na usługi transportowe⁹⁴²; w inwentarzu z 1790 r. dowiadujemy się, że wynosiła również 300 zł, podzielona była między chrześcijan i Żydów – 200 zł chrześcijanie, a 100 zł Żydzi. Pieniądze te zbierał burmistrz, przeznaczano je na

⁹³⁴ [Hn 1718], k. 43: „[?]mie Lnianą kądziel albo Konopną ZPanskiego Włókna Powinni Prząć [?]k Wiele Panskicy Przędzy wynidzie Talku niesie Pasm dwadzieścia [?] Pasmie Nici po Trzydziesci”; [Hn 1764/1], k. 78: „Talki za Pańszczyznę przędą z Włókna Dwornego pod wagą rozdane za dni trzy po Talek Dwudziestopasmowych dwie wymieniają”.

Talki – motowidło do przędzy, *Talki*, w: *Słownik Języka Polskiego*, t. 7 (T – Y), red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1919, s. 19.

⁹³⁵ [Hn 1764/1], k. 78: „Żadney powinności okrom Szarwarków Trzech Dwóch wiosnami, iednego Jesiennego”.

⁹³⁶ [JP 1740], k. 211: „Zencow od Mieszczan należy co rocznie ab usu antiguo bez wszelakiey dyskusyi Czteryista dico 400”.

⁹³⁷ [JP 1740], k. 211: „Similiter od Żydow należy annuatim, Zencow dwiescie dico 200”.

⁹³⁸ [JP 1790B], k. 25v: „7° Lubo wprawie jest wyrażono: vide supra ze mieszcianie do zniwa Żeńców trzysta, to nie powinno liczyć się zaprawo, ale z każdego domu powinni podwoje wyprawiać. Żydzi zaś takż zdawnego zwyczaiu winni opłacać corocznie do dworu za Żeńców sto za każdego po groszy 12, grosza $\frac{2}{3}$, złotych Polskich 42 groszy $6\frac{2}{3}$ ”.

⁹³⁹ [JP 1740], k. 211: „Na wartę nocną do Zamku, chodziło po dwóch mieszczan, y był ten Zwyczaj ab antiguo y do tego czasu”.

⁹⁴⁰ Tamże, k. 25v: „8° Wartę nocną do Zamku podług dawnych Inwentarzów ciż mieszcianie koleyno odbywać w mieście zaś Janowie, tak Żydzi iako Chrzescianie w noc koleyno odbywać powinni, dla ostrożności ognia y innych przypadków”.

⁹⁴¹ Tamże, k. 25v: „9° Szarwarki do Grobel y młynów, to iest Kozłowego, y międzyBrowarnego, gdy tego będzie potrzeba bez zadney excepcyi pełnić mają, mostki zaś y Groble do przewozu idące, ciz mieszcianie swoim kosztem, y Drzewem reperować winni, do czego Żydzi dawać Powinni na robotnika, y podwozy mieszczanom Złotych Dwadzieścia”.

⁹⁴² [JP 1740], k. 211: „Od Mieszczan Pofurszczyzny y od Żydow ktorzy trzeci grosz dokładają należy corocznie wypłacać do Skarbu Złotych Polskich trzysta dico 300, Tych pieniędzy adpraesens niedają, tylko podwodami, chociażby y opodał odbywają”.

wynajmowanie woźnicy do usług na rzecz dworu; składając swój urząd, musiał szczegółowo rozliczać się z powierzonych pieniędzy⁹⁴³.

Wiele miejsca w inwentarzu z 1740 r. poświęcono obowiązkom młynarzy. Do pierwszego należało dostarczanie na zamek ryb w środę, piątek i sobotę, według bieżącej potrzeby. Rybacy uchylający się od tego obowiązku musieli płacić na zamek po 5 zł; zamek dawał dwie niewody, trzecią zaś mieli dać sami rybacy⁹⁴⁴. Kolejnym obowiązkiem rybaków było rozstawianie na Bugu węd⁹⁴⁵ i węgorzi⁹⁴⁶ na Bugu; każdy z nich musiał oddać 15 węgorzy na zamek janowski, zaś za nieoddanie węgorzy mieli płacić po „jednym szostaku[?]”⁹⁴⁷. Musieli oni posiadać sieci „pokonne”, drugubice⁹⁴⁸ oraz brodnice⁹⁴⁹, którymi mieli łowić ryby na jeziorze, zarówno latem, jak i zimą⁹⁵⁰. Oprócz wspomnianych trzech dni w tygodniu, musieli oni dostarczać ryby na zamek janowski także we wszystkie posty i wigilie⁹⁵¹. Rybacy zwolnieni byli z pańszczyzny, jednak oprócz gwałtów, dziakła; zobowiązani byli ponadto do uiszczania daniny w zbożu, płacenia czynszu za działki mieszkalne, płacenia pofurszczyzny i oddawania określonej liczby drobiu⁹⁵². Lustratorzy zanotowali, że niektórzy rybacy sprzedawali złowione ryby po karczmach; za taki czyn mieli płacić po trzy kopy [groszy?] litewskich oraz ponosić odpowiednią karę⁹⁵³. Do zadań rybaków janowskich należało również utrzymywanie w dobrym

⁹⁴³ Tamże, k. 25v: „6° Pofurszczyzny mieszczanie placą do roku Złotych Dwieście, Żydzi zaś wtymże mieście mieszkający Złotych sto, te iak do dworu zdawna wnoszone były, tak y teraz do Inwentarza w Summę wciągają się, nakład zaś onych był z pierwiastków takowy, że Pieniądze te składane do Burmistrza oddawane były a ten Furmanki y posyłki zadane od Dworu od mili placąc każdemu posyłającemu expensować był powinien, i ztego przy składaniu swego Burmistrzostwa winien był zdać miastu rachunek”.

⁹⁴⁴ [JP 1740], k. 222: „Powinność Rybacka według dawnego zwyczaju iest to aby Ryb we Srodę w Piątek y w Sobotę dodawały według potrzeby zamkowej Ordynaryjnie, a ieżeliby zaś omieszkały tey Powinności tedy powinni zapłacić po zł pięć co się wkłada na Rybakow Janowskich, iako dawny zwyczaj był ażeby Dwor Dwa Niewody dawał a Trzeci Rybacy że ten Zwyczaj zaniedbany, tedy we wszystkim odnawiasię”.

⁹⁴⁵ Węda – narzędzie z haczykiem do łowienia ryb, *Węda*, w: *Słownik Staropolski*, t. 10, z. 2, s. 94

⁹⁴⁶ Węgorz – miejsce do połowu węgorzy, *Węgorz*, w: *Słownik Lindego*, t. 6 (U – Z), s. 165.

⁹⁴⁷ [JP 1740], k. 222: „Ciż Rybacy powinni Wędy Węgorznie po Bugu stawić, a Każdy od siebie po piętnastu Węgorzow do Zamku Janowskiego powinni dawać, a wnieoddaniu zaś węgorzow zaiednym poCylnym szostaku[?] Zapłacić mają”.

⁹⁴⁸ Drugubica – sieć składająca się z trzech warstw, z większymi okami w bocznych częściach, *Drugubica*, w: *Słownik Staropolski*, t. 2, z. 3, s. 181.

⁹⁴⁹ Brodnica – rodzaj sieci na ryby, *Brodnia*, w: *Słownik Lindego*, t. 1 (A – F), s. 169.

⁹⁵⁰ [JP 1740], k. 222: „Sieci pokonne, Drugabice Brodnice własne swoje mieć powinni, ktoremi wlecie Ryby Łowić powinni, a na Jeziorach tak lecie iako y Zimą niewodami wyż pomienonemi”.

⁹⁵¹ [JP 1740], k. 222: „Wigilie y Posty procz Dni trzech tygodniowych przypadane tedy ze oznaymieniem Zamkowym mają opatrywać Rybami według możności”.

⁹⁵² [JP 1740], k. 222 – 223: „Tym że Rybakom dawne prawo odnawiasię aby Pańszczyzny nie robiły, tak męskich Dni iako y Białogłowskich wyiowszy Gwałty, Dziakło [...] Żyta iako y Owies tudzież Plątę zGruntow czynszowych Siedzielne, pofurszczyznę, kury, Kapłony Gęsi Jayce oddawać mają”.

⁹⁵³ [JP 1740], k. 223: „Pokazałosię na Rybakow że Ryby Które do Zamku oddawać mają, po stronach roznosząc, po Karczmach cudzych Dłużą się[?] Zaczym zabiegając temu nieporządkowi Kto dziesie na przestępnego Winy Kop trzy litewskich, tyle razy zapłaconey ile razy by się doświadczyło na niego y opocz winy Karę powinien otrzymać”.

stanie sadzawki przy fosie zamkowej⁹⁵⁴, a także niedopuszczanie, aby ktokolwiek płukał sieci w jeziorach, szczególnie podczas tarła; osobom takim mieli odbierać sieci i odstawiać je na zamek⁹⁵⁵. Dwa kolejne inwentarze z 1790 r. nie wspominają o powinnościach rybaków.

W Janowie funkcjonowały przepisy przeciwpożarowe. W okresie zimowym, burmistrz wraz z ławnikami raz w tygodniu obchodzili miasto, aby sprawdzić stan kominów w domach i czy gospodarze posiadają bosaki i drabiny, niezbędne w razie pożaru; za brak tych narzędzi groziły kary⁹⁵⁶. Burmistrz i ławnicy mieli także zwracać uwagę na podejrzane osoby przebywające w mieście bez paszportów, przenoszące jakiegokolwiek rzeczy, w razie potrzeby zatrzymywać je i przekazywać do dworu. Mieszczanie, kupujący cokolwiek lub przechowujący ich rzeczy, mieli być karani więzieniem⁹⁵⁷.

Różanka

Wymiar robocizny w Różance zależny był od wielkości posiadanych gruntów rolnych. Z każdej ćwierci włóki ciąglej mieszczenie różanieccy zimą i latem musieli pracować na polu pańskim po dwa dni w tygodniu „z czym karzą”. Mężczyźni pracowali w polu, np. orząc pole, kobiety natomiast np. musiały praść⁹⁵⁸; podwyższenie wymiaru pańszczyzny do trzech dni musiało nastąpić przed (lub w) 1773 rokiem⁹⁵⁹. W źródle z 1773 r. czytamy, że niektórzy

⁹⁵⁴ [JP 1740], k. 223: „Powinność tychże Rybakow aby Sadzawki fossę Zamkową przy Przydaniu Pomiernika ode Dworu chędożyć powinni. Jeżeliby Spust był na którym Stawie, tedy Rybacy powinni poprawować y onego Spustu pilnować”.

⁹⁵⁵ [JP 1740], k. 223: „Do tychże Rybakow należytość Gdyby przestrzegali aby postronni ludzie iako tyży Poddani tuteysi Jezior, nie płokali Więcierzow Żakow a osobliwie podczas nierostu alias tarliska naczynia Wodne nie skazyły[?], Ktoby Kolwiek postawił, tedy Zabrane odnosić do Zamku mają”.

⁹⁵⁶ [JP 1790B], k. 26: „18° Porządek iak najlepszy, ostrożność ognia iaknacyzulsza, y ochędostwo iak nayprzyzwoitsze aby były zachowane Burmistrz z Ławnikami pilnie przestrzegać powinien, y rewidować cotydzień wczasie zimowym, aby kominy były wycierane, oblepiane, y należycie opatrzone, aby u każdego Gospodarza na każdym domu znaydowała się drabina, y aby Bosaki u każdego były podsciana, któryby zas zobywatelów miasta Janowa nie był posłusznym Urzędowi mieyskiemu, taki przez Zwierzchność Dworu powinien bydź karany”.

⁹⁵⁷ Tamże, k. 26: „19° Ciż Burmistrz y Ławnicy pilnie powinni postrzegać ludzi podeyrzanych bez Paszportów, idących, iadących, noszących lub wiozących iakie rzeczy, tych zatrzymywać y Dworowi donosić mają, ieżeliby który z obywatelów poważył się, iakie rzeczy kradzione kupować, lub przechowywać, taki niechybnie podlegać surowey zamkowej ma karze”.

⁹⁵⁸ [Rż 1736], k. 43: „Pańszczyzny z kazdey Cwierci Ciągłej tak Męszczyzna tak [?] Białogłowa z Czym kazo podwa dni z czym kazo tak zimą jakoż [?] w lecie Cotydzien robic powinni”; [Rż 1747], k. 68: „[...]zteyze Cwirci Pańszczyzny Służą Tak zymie tak lecie co tydzyn męszczyzna. Dni dwa niewiasta dni dwa”.

⁹⁵⁹ [Rż 1773], k. 18: „Každy Poddany mający Cwierc Włoki Grontu Sedybnego pod Sobą z niey Panszczyzny tak Latem iako y Zimą co tydzien sprzężaiem lub pieszo po dni 3. Do Dworu robic powinien, w potrzebie zas Białogłowskiey roboty, tedy za Dzień 1 męski dni 2. Białogłowa odbywa”; [Rż 1792], k. 39: „Každy Gospodarz we Wsi Rożance possydujący Gruntu oromego z Łakami, we Trzech Poletkach, wymiarem Geometrycznym w gatunku dobrym nadanego, morgów Trzynascie, według Inwentarzów dawnych, z takowego Gruntu, Zimą y Latem, Sprzężaiem lub Pieszą, Pańszczyzny do Dworu Rożanieckiego, w Tydzień po trzy dni, ciągle męskie odbywać powinien, stawiając regularnie do roboty wyznaczoney od Zwierzchności Dworu, Pieszą o godzinie szostey Latem, a Sprzężaiem o godzinie siodmey, w czasie zaś zimowym równo z wschodem słońca, a Białogłowa gdytego potrzeba wyciąga, za jeden dzień męski, dwa dni odrabia, iako to Zimową porą do przędzenia, Latem do suszenia y grabienia siana, y czasu Żniwa naywięcey takowych dni czeladnych potrzebuia”.

mieszczanie, mimo, że posiadali takie same działki, jak inni, „czynsz nierówny płacą” i nie byli obłożeni równym wymiarem pańszczyzny. Sprawa ta miała być rozstrzygnięta do „następnego ułożenia”⁹⁶⁰. Oprócz pańszczyzny, mieszkańcy Różanki pociągani byli do tzw. „gwałtów”⁹⁶¹, nazywanych także „szarwarkami” w bliżej nieokreślonym wymiarze: orania i koszenia, naprawy grobel⁹⁶². O wymiarze „gwałtów” informują dopiero inwentarze od 1773 r. – w źródle z 1773 r. określano, że każdy mieszczanin miał obowiązek 2 dni w roku orać, zaś ci, którzy nie posiadali sprzężaju, mieli odbywać „gwałty” pieszo; 1 dzień podczas koszenia [siana?] i 2 dni pracy podczas żniw. Oprócz tego, w inwentarzu tym (z 1773 r.) wspomina się też o obowiązku utrzymywania grobel na Bugu, warty nocnej i pracy na polu „iak Kopy w Polach stoią wKoley odprawuią”; każdy z mieszczan mógł zostawić tylko jedną osobę w domu do opieki nad gospodarstwem⁹⁶³. Wcześniej wspomniani czynszownicy objęci byli tylko 6 dni „gwałtów” w ciągu roku – po 3 dni orania i po 3 dni pracy w żniwa⁹⁶⁴. W inwentarzu z 1792 r. dodano, że obowiązek pracy na polu pańskim obejmował osoby od 15 roku życia; do „gwałtów” pociągano również komorników – osoby, które wynajmowały u kogoś mieszkanie, a także osoby nie posiadające pola⁹⁶⁵. Na mieszczanach ciążył obowiązek stróży⁹⁶⁶ w folwarku pańskim i na dworze, po dwóch z „każdej gromady”⁹⁶⁷. Z obowiązku pełnienia stróży i warty nocnej oraz

⁹⁶⁰ [Rż 1773], k. 18 – 18v: „Że niektórzy Poddani rowne Cwierci mając z Innemi, a Czynsz nierownie płacą, y Panszczyzny nieodbywaią zupełnie, To do przyszłego Ułożenia y wyższej Decyzji zostawuie”.

⁹⁶¹ Gwałty – prace polowe wykonywane przez ludność chłopską na rzecz dworu podczas prac sezonowych, np. podczas żniw, *Gwałty*, A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych*, s. 109 – 110.

⁹⁶² [Rż 1736], k. 43: „Gwałty alias Szarwarki do Orania Koszenia Z[?]y do Grobell według potrzeby oprócz pańszczyzny podług Dawnych zwyczajów robic y odprawowac powinni y do Plenidła[?] chodzie wwarty nocne do Gumna y do Kop WPolu Koleyno odpracowac Strozy [...] ani Talek nieprzedo”; [Rż 1747], k. 68: „Gwałty do orania do koszenia, do żniwa y Dogrobel odbywają opocz Panszczyzny nemine excepta [...] y do kop gdy w Polu Stoją wko[?] Strzegą”.

⁹⁶³ [Rż 1773], k. 18: „Gwałtów do Orania 2. Który zas sprzężaiu niema, do inney roboty pieszo odbywa do Koszenia 1. do Żniwa 3. Cotyloko może się znalezc zdolnych w Chałupie do Sierpa, wychodzą, zostawiwszy iedno wdomu. Szarwarki do Grobel Budowych czynią, y reparacye procz Panszczyzny. [...] y iak Kopy w Polach stoią wKoley odprawuią”; [Rż 1792], k. 40: „Będzie także Powinnością y Obowiązkiem Poddanych Wsi Rożanki, Osiadłość mających na Polach do siebie należących, wszystkie drogi y groble mosty w iak naylepszym utrzymywać stanie, szarwarkami na swoich dniach, nadto wymówić się niebędą mogli, od utrzymywania dzielnicy swoiey, iść do Grobli wielkiej Stawu Włodawskiego, a osobliwie do Grobli Rożanieckiey odprawuią szarwarki z całej Włości Rożanieckiey”.

⁹⁶⁴ [Rż 1792], k. 40: „Gwałtów do Roku odbyć mają Sześć, to iest do sochy 3. do żniwa 3”.

⁹⁶⁵ [Rż 1792], k. 39: „Gwałtów od tychże Gospodarzy uprężnych, od każdego na Rok do Orania trzy, do koszenia ieden, do żniwa Gwałtów Trzy, na które to gwałty do Żniwa, ile się może znaleźć zdolnych Osob do roboty, poczawszy od lat Pietnastu, zostawiwszy iedno w Domu, dla Ognia, bez żadney wymówki wychodzić mają, a nawet y ci, którzy albo w Pokomornym siedzą w cudzych Chatach, lub też w swoich własnych mieszkają bez gruntu podobnie do żniwa tyle gwałtów co z Gruntów odbywać powinni”.

⁹⁶⁶ Stróża – obowiązek pełnienia warty przy majątkach pańskich (dworach, zamkach, lasach, itd.), *Stróża*, w: A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych*, s. 188.

⁹⁶⁷ [Rż 1736], k. 43: „[...] ani Strozy[?] niemając ani odprzaiąc[?]”; [Rż 1747], k. 68: „Strozy ani Strozki nie strzegą tylko wartę nocną do folwarku [...]”; [Rż 1773], k. 18: „Wartę nocną do Dworu”; [Rż 1792], k. 40: „Na Stróżę y Stróżki do Dworu Rożanieckiego za Pańszczyznę chodzić mają, a Wartownikow po dwóch na noc od Gromady zkoly[?], bez Pańszczyzny przychodzić będą”.

oddawania zboża odsepnego zwolnieni byli dziesiętnicy⁹⁶⁸ i sotnicy⁹⁶⁹ specjalnym rozporządzeniem właściciela miasta⁹⁷⁰. Przed lub od 1773 r. chałupnicy mieszkający w Różance mieli obowiązek wysyłać jednego robotnika na pole pańskie podczas żniw⁹⁷¹.

Jak wspomniano wyżej, ciężary mieszczan Różanki stopniowo ulegały zwiększeniu. W inwentarzu z 1792 r. zanotowano, że zimą lub w razie potrzeby, w ramach prac szarwarkowych, każdy gospodarz musiał dostarczyć do gorzelni własnym wozem jedną furę suchego drewna⁹⁷². Mieszczanie, „podług zwyczaju dawnego”, na rozkaz dworu, mieli wysyłać spośród siebie flisaków do pomocy przy spławiania zboża do Gdańska, jednak otrzymywali za to pieniądze⁹⁷³, ponadto pozostałych mieszczan zobowiązywano, aby wyprodukowali ze swojego zboża kaszę dla flisaków⁹⁷⁴. Z każdego gospodarstwa wysyłano po jednej kobiecie „z rzeszotem” do pomocy przy załadunku zboża na statki do Gdańska⁹⁷⁵. Mieszczanie otrzymywali z dworu konopie i len, które musieli wymoczyć i wytrzeć, a następnie oddać z powrotem do dworu według ustalonej wagi⁹⁷⁶.

Sławatycze

Na powinności mieszczan sławatyckich składały się praca na polu pańskim i świadczenie usług transportowych – podwód. Pewną zmianę w ich wymiarze obserwujemy na przełomie XVII i XVIII stulecia. W inwentarzu z 1656 r. czytamy, że chrześcijanie za każdy posiadany plac, czy to uliczny, czy to rynkowy, musieli, na rozkaz wydany z dworu, przez trzy dni pracować na polu pańskim podczas żniw, a także jeden dzień do zwożenia zboża. Do prac,

⁹⁶⁸ Dziesiętnik – osoba mająca pod sobą 10 ludzi, *Dziesiętnik*, w: *Słownik Staropolski*, t. 2, z. 4, s. 318.

⁹⁶⁹ Setnik – osoba mająca pod sobą 100 ludzi, *Setnik*, w: *Słownik Staropolski*, t. 8, z. 2, s. 155. Dokładniejsze znaczenie terminu „setnik” znajdujemy w *Słowniku* S. Linde – był to dozorca nad 100 chłopami, *Setnik*, w: S. B. Linde, *Słownik Języka Polskiego*, t. 5, Warszawa 1812, s.221.

⁹⁷⁰ [Rz 1792], k. 40: „Sotnicy y Dziesiętnicy, od Stroży, Warty nocney y od dawania Owsa odsepnego, osobliwym punktem JO Xięcia [...] są uwolnieni”.

⁹⁷¹ [Rz 1773], k. 18: „Chałupnicy Ktorzy tylko na Placach y Ogrodach siedzą, podczas żniwa Żeńca wysyłaia”.

⁹⁷² [Rz 1792], k. 40: „Každy Gospodarz w czasie zimowym, lub kiedy zwierzchność pretendować będzie, po iedney tylko furze Drew z Lezaków suchych, za szarwark, do Gorzelni Skarbowey Rożanieckiey, przystawić powinien będzie, a to w każdym Roku”.

⁹⁷³ [Rz 1792], k. 40: „Flisy wyprawować y wysyłać, od Gospodarzów Siemienistych[?], według umiarkowania Dworu, ile potrzeba będzie, w ten czas kiedy Statki do Gdańska iść mają, o Skarbowym Chlebie y zapłacie, podług zwyczaju dawnego”.

⁹⁷⁴ [Rz 1792], k. 40: „Jest także Powinnością Poddanych, ażeby każdy, dla Flisów do Gdańska idących, lub do Prowentu Rożanieckiego, zezboża Skarbowego wyrobił u siebie zKorca lub pułkorca krupy, naswoich dinach[?], ytę podmiarę sprawiedliwie oddał”.

⁹⁷⁵ [Rz 1792], k. 40: „Do podczyniania żyta nafryor, lub innego zboża, odkazdego wysyła się kobieta zRzeszotem”.

⁹⁷⁶ [Rz 1792], k. 40: „Konopie y Len ze Dworu dane, moczyć y wytrzeć naswoich dniach bez Pańszczyzny, y według próby pod wagą oddać należy”.

a raczej do nadzorowania mieszczan, wzywano także burmistrza⁹⁷⁷. W inwentarzu z 1676 r. doprecyzowano, że każdy musiał zwieźć z pańskiego pola po trzy kopy żyta lub cały dzień pomagać w jego zwożeniu⁹⁷⁸. Swego rodzaju ewenementem jest źródło z 1679 r., z którego dowiadujemy się, że z każdego placu mieszkalnego należało wysłać trzech robotników z sierpami; urzędnik sporządzający inwentarz nie informuje o liczbie dni do odpracowania⁹⁷⁹. W późniejszych źródłach wzmiankuje się o trzech dniach, a nie o trzech robotnikach.

Na mieszczanach ciążył także obowiązek dostarczania podwód – na rok należało dostarczyć 15 podwód na odległość 15 mil; zaliczało się również do tego wysłanie 15 pieszych posłańców. Burmistrza zobowiązywano do przedstawiania corocznego sprawozdania z wykonanych przez mieszczan posług⁹⁸⁰. Innym obowiązkiem mieszczan były szarwarki, które polegały na utrzymywaniu w dobrym stanie mostów i grobli do młynów na Bugu⁹⁸¹, a także budowanie wczesną wiosną(?) ogrodzeń gościńców(?), zarówno w mieście, jak i poza nim, tzw. „grodzby”⁹⁸².

Jak wspomniano wyżej, na przełomie stuleci zaszły pewne zmiany w wymiarze robót na rzecz właściciela miasta – oprócz trzech dni pracy w żniwa musieli oni w okresie od Św. Wojciecha (23 kwietnia) do Św. Marcina (11 listopada) odpracować dwa dni „dla zruynowania Majętności”, zaś w drugiej połowie roku, gdyby nie było pilnej potrzeby, jeden dzień w

⁹⁷⁷ [Sł 1656], k. 10: „Czasu Zniwa Zkozdego Placu tak rynkowego Jako yUlicznego Chrzescianskiego według ynwentarza, Potrzy [dni] Tenze ZSierpami Napolu Panskim. Rano Napansky dz[?] Stanąc Powinno. kiedy rozkazanie odedworu będzie. Przyktorych y Sam Burmistrz Dla porządku y Pospiechu May Powinien Cały dzień zostawać, także zkazdego domu naplacu osiedlonego dowozenia dzień Jeden Wozaru[?] Pola Panskiego Folwarkowego do gumna Zadozorem Pana Burmistrza wozic powinien. Apieszy Jako Zwyczaj który zadni[?] naten czas niema yMiec nieMoze sprzezaiu iaki do układania w Gumna Panskim”.

⁹⁷⁸ [Sł 1676], k. 2: „Pod czas zniwa skazdego Placu zabudowanego y zasianego trzy dni żać. Żyta spola Kop trzy przywieźć, albo tesz cały dzień wozic”.

⁹⁷⁹ [Sł 1679/1], k. 14: „Czasu zniwa zkazdego placu tak Rynkowego iako y Ulicznego Chrzescianie Czasu zniwa według[!] Inwentarza potrzy zence zSierpami napolu Panskim rano naPanski dzień stanąc powinni kiedy roskazanie odedworu zaydzie przy ktorech y Sam Burmistrz dla porządku y pospiechu ma y powinien Cały dzień zostawac”. Nie możemy wykluczyć zwyczajnej pomyłki urzędnika przy spisywaniu inwentarza.

⁹⁸⁰ [Sł 1656], k. 9: „Pociążna Powinnosc tych Mieszczan Sławatyckich. Jako Zdawna podwody Zamil Piętnascie Podwod Piętnascie Narok Miasto wystawic Powinni, także Pieszych Posyłancow ZaMil Piętnascie. Piętnascie Miastu Wystarczyc Powinni Niedali. Zawiadomoscią BurMistrza Sławatyckiego który Ztego Miastu wrok Rachunek dac powinien będzie”; [Sł 1676], k. 2; [Sł 1679/1], k. 14; [Sł 1679/2], k. 7; [Sł 1685/1], k. 15; [Sł 1685/2], k. 15; [Sł 1693], k. 22.

⁹⁸¹ [Sł 1656], k. 10: „Ciz Mieszczanie Powinni Zdobry woli y ochoty do grobel Młynow Sławatyckich Chrostow nadac Copotrzeba Za Rozkazaniem P. Burmistrza azadaniem Sobie znac[?] od dworu kuzawskiego”;

⁹⁸² Grodzba – groduzenie pługów, *Grodzba*, w: *Kryński Słownik*, t. 1, A – G, s. 910.

[Sł 1685/1], k. 15: „Szarwarki według potrzeby, Chrosty Kamienie pale do grobel młynowych kiedy kaza przywiezc mieszczanie powinni pieszych do grobel także według potrzeby Urząd dac ypodwiną roskazac powinien, goscince naprawowac, grodzby kołowroty wczesnie maią byđz zastawione, tak w miescie, iako y po goscincach”.

tygodniu⁹⁸³. Między 1746 a 1764 r. wymiar pańszczyzny wrócił do stanu sprzed 1718 roku⁹⁸⁴, zakres prac szarwarkowych poszerzono o obowiązek zbudowania własnym, wspólnym kosztem, tamy na Bugu⁹⁸⁵, prawdopodobnie zaczęło się także stopniowe zamienianie pańszczyzny na czynsz⁹⁸⁶.

Właściciele posiadłości sławatyckiej dbali także o dobro samych mieszkańców swych włości, o czym świadczą instrukcje dla administratorów – mieli oni na wiosnę udzielać pomocy żywnościowej mieszkańcom⁹⁸⁷, zaś każdy, kto chciałby osiedlić się i zbudować chałupę, dawano(?) woły i zboże pod zasiew, a także zwalniano na trzy lata z płacenia podatków⁹⁸⁸.

Podniesienie wysokości czynszów a także zwiększenie wymiaru pańszczyzny mogło wynikać z chęci właściciela do zwiększenia zysków po zawierusze III wojny północnej (1700 – 1721). Podczas trwania tej wojny mieszczenie (a także włościanie wsi wchodzących w skład posiadłości), jak możemy wyczytać z treści inwentarza zbiorczego, sporządzonego w 1709, a obejmującego lata 1702 – 1709, zalegali z czynszami⁹⁸⁹. Od lat 60. XVIII stulecia obserwujemy pewne ożywienie gospodarcze Sławatycz, dlatego prawdopodobnie ówczesny właściciel posiadłości zdecydował się na obniżenie ciężarów ludności do stanu przed końcem XVII w.

Łomazy, Piszczac, Wohyń

W miastach królewskich – Łomazach, Piszczacu i Wohyniu mieszczenie byli prawdopodobnie zwolnieni z wszelkich robocizn na rzecz panującego; w lustracji z 1566 r. nie

⁹⁸³ [Sł 1718], k. 13: „Roboty dla zruinowania Maiętności Tygodniowej zSprzeziem czyli pieszą wTy[godniu] odPrawic maią dni dwa od S. Woyciecha do S. Marcina, dr[u]gie zas puł Roku iesli Pilna Potrzeba niebędzie Podniu iednym w dzień tylko pełnic maią. Notandum Ze y tey Panszczyzny przedtym nie pełnili” [Sł 1736], k. 41; [Sł 1738/1], k. 49; [Sł 1738/2], k. 27; [Sł 1741], k. 88; [Sł 1742], k. 22; [Sł 1743/1], k. 50; [Sł 1743/2], k. 53; [Sł 1745], k. 72; [Sł 1746/2], k. 50.

⁹⁸⁴ [Sł 1764/1], k. 23: „Wodbywaniu Powinnosci obowiązane Miasto aby z Kazdego płatnego Placu Latem Dni Trzy Ząc na obszar Panski Zencow przysyłali y kop Trzy każdy zwiozł do Stodoły Skarbowey do Którego Dwor nakaze Folwarku odbywało. Zaleca się tudziesz Podwod o mil Pięc Dwadziescia Pięc y Pieszch Posłancow Dziesięciu o miltyłe wydac powinno ZaKwitami Dwornemi”; [Sł 1764/2], k. 11.

⁹⁸⁵ [Sł 1764/1], k. 23: „Szarwarkow tyle ile potrzeba wyciągac będzie do Grobel, Drog, Mostow, Młynow y Tam Mieyskich odprawowac obowiązane a naybardziej pilnować powinni Rzeki Portowey aby przeciwinszą nie obrocila się Stronę. Dla czego Tamę jako naymocniej ubezpieczyc y ufundowac powinni”; [Sł 1764/2], k. 11.

⁹⁸⁶ [Sł 1764/1], k. 23: „Praecustoditur Jeżeli Dwor Kuzawski odrzebi na zmianę dla siebie a odda Mieszczanom tę Zmianę Ktora iest odebrana za Hrabior Leszczynskich, za Ktorą uwolnieni są mieszczenie od Trzech dni Panszczyzny na Tydzien po oddaniu tedy tey zmiany będą obowiązani, jak Panszczyzny Trzy Dni słuzyć na Tydzien, tak tez Podatki wszelkie Skarbowi czynic. Zachowuiąc osoby Magistratowe, jakoto Woyta, Burmistrza, Ławnikow, Ktorzy od osepu, dawania Kur y Powinnosci wszelkich Prawem są uwolnieni”; [Sł 1764/2], k. 11.

⁹⁸⁷ [Sł 1718], k. 67: „Poddanych quot annis nawiosne Chlebem y Jarzyną ratowac”.

⁹⁸⁸ [Sł 1722], k. 70: „4to Jeslibysie trafiał osiadać Chałupy Stawiac Wołami yzasiewem Suplementować Uwalniając odPodatków dolat trzech”.

⁹⁸⁹ [Sł 1709], k. 39 (1702 r.), k. 46 (1707), k. 50 (1707 – 1709).

wzmiankuje się o powinnościach⁹⁹⁰. W Łomazach mieszczenie było w razie potrzeby wzywani do prac przy naprawie mostów i grobli⁹⁹¹. Jedyne powinności – tłoki – zostały zamienione w Wohyniu na czynsz doliczany do włóki w wysokości 12 groszy⁹⁹². Pod względem sytuacji mieszczań w miastach prywatnych, mieszkańcy miast królewskich cieszyli się znacznie większymi wolnościami; prace, które mieli wykonywać, szły w zasadzie na rzecz społeczności miejskiej.

Wnioski końcowe

Porównanie wysokości czynszów

Na prowent poszczególnych miast składały się różne czynsze. We wszystkich miastach pobierano czynsz za działki mieszkalne i grunty rolne (włóki), czynsz z ogrodów i folwarków tylko w niektórych miastach. Relatywnie najwyższe czynsze obowiązywały w Sławatyczach, były one także najbardziej zróżnicowane (11 różnych czynszów), co by mogło tłumaczyć średnio najwyższe dochody w Sławatyczach (o tym niżej). Powszechnym dodatkiem do czynszu z włók było zboże, drób czy jaja; danina ta występowała w większości omawianych miast, była również obecna w innych miastach, zarówno koronnych, jak i litewskich⁹⁹³. W

⁹⁹⁰ W potwierdzeniu przywileju lokacyjnego Piszczaca z 1569 r. podkreślono, że mieszczań zwalnia się od wszelkich robocizn: „[...] нижли роботь, толокъ, и пѣнезми за толоки, а ни квалтовъ и сторожи, подводы, и ни которыхъ инныхъ повностей полнити, стаціи никоторыхъ, дани и дякла давати не мають [...]”, 1670 r., ізъ книги за 1673–1676 годы, s. 2593 – 2602, 254. *Подтвердительная привилегія короля Михаила, данная мѣстечку Песчаткѣ*, AWAK IV, s. 94.

⁹⁹¹ O powinnościach mieszczań łomaskich czytamy w potwierdzeniu przywileju lokacyjnego z 1697 r.: „Также тежъ мѣщане за розказаньемъ урадовымъ, коли потреба всказывати будетъ, гребю у ставу великого межы дворомъ и мѣстомъ поправовати и огатити и на гвалтъ гребильный ходити и мосты по мѣстѣ и улицахъ мостити повинны будутъ; нижли роботь, толокъ, гвалтовъ, стражи и никоторыхъ повинностей полнити, стаціи жадныхъ, дани и дякла давати неповинны, только на приѣханье наше господарское стацію давати повинны будутъ [...]”, 1697 r., ізъ книги за 1727 – 1728 годы, s. 61 – 63, 315. *Подтвердительная привилегія короля Августа II мѣстечку Ломазамъ на Магдебурское право и другія льготы*, AWAK IV, s. 249.

⁹⁹² [Wh 1566b], s. 378: „Повинность [z włóki]: Циншу гр. 50, за толоки гр. 12, чинить всего з волоки гр. 62”; [Wh 1570b], s. 12: „[...] wedle postanowienia rewizorskiego powinni płacić z włóki czynszu przez rok po 50 gr, a za tłoki po 12 gr, uczyni z jednej włóki gr 62 [...]”.

W przywileju na prawo magdeburskie z 1522 r. król zwalniał mieszczań wohyńskich ze wszelkich robocizn: od działka (i płacenia czynszu z tym związanego), od podwód (oprócz przejazdu dworu monarszego), od prac polowych i leśnych(?): „Также вызволяемъ тое то место наше преречное з дачокъ и податей неслушныхъ, отъ дяколъ и отъ сена поддякольного, и отъ пенезей тыхъ, которые зъ дякломъ врадникомъ нашимъ давали на каждый годъ; тежъ имъ зъ урадникомъ нашимъ и съ слугами его у подводу не ходити, и коней его не стеречи, а въ дворе нашемъ Воинскомъ не стеречи, выимуючи нашего приезду господарского, а зъ секирою ра дело не ходити”, 148. *Листъ кор. Сигизмунда I стар. берест. Юрію Ивановичу Ильичу, опредѣляющій повинности, которыя должны платить жители Воиня по истеченіи десяти лѣтъ воли*, w: М. Довнаръ – Запольскій, *Акты Литовско – Русскаго государства (1390 – 1529)*, Вып. I., Москва 1899, s. 168.

⁹⁹³ Zob. np. *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1582*, oprac. L. Żytkowicz, Toruń 1953.

Janowie i Sławatyczach Żydzi płacili kilkukrotnie wyższe czynsze za działki mieszkalne niż chrześcijanie, dodatkowo w Sławatyczach cała społeczność żydowska składała się na zbiorową daninę „za kamień łoju, itd.”, w wysokości od 300 do 500 zł. Wiele czynszów występowało tylko w niektórych miastach, np. czynsz z kramu, pofurszczyzna czy pomierne w Janowie. Czynsze w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego były na ogół wyższe niż w miastach Rzeczypospolitej⁹⁹⁴ i zbliżone do miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹⁹⁵. W miastach królewskich (Łomazy, Piszczac, Wohyń) Żydzi płacili równe z chrześcijanami czynsze od nieruchomości, inne zasady natomiast panowały w miastach prywatnych, gdzie czynsze te były dużo wyższe. Oprócz czynszu z placów, od Żydów pobierano zbiorową opłatę (np. w Sławatyczach). Zmianę w sposobie oczynszowania Żydów obserwujemy na przełomie XVII i XVIII stulecia w Sławatyczach – czynsze z placów były dwukrotnie wyższe niż dla chrześcijan. Zjawisko wyższego oczynszowania Żydów było także obecne w innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, np. w Dawidgródku, należącym do Radziwiłłów Żydzi uiszczali po 10 zł, podczas gdy chrześcijanie tylko po 2 zł⁹⁹⁶, czy też w Birżach⁹⁹⁷. We wszystkich miastach prywatnych, obok czynszu pieniężnego z włók, obecna była danina naturalna w postaci określonej ilości zboża, drobiu czy jaj, co było normą zarówno w miastach koronnych, jak i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Tabela 143. Porównanie wysokości czynszów w miastach prywatnych zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji z XVI–XVIII w.

	Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Różanka	Sławatycze
Zakres chronologiczny inwentarzy	1677–1787	1718–1764	1740–1790	1599–1757	1736–1794	1656–1765
Czynsz z włóki	6 zł 6 gr	8 zł 24 gr	6 zł	40 gr (1 zł 10 gr)	13 zł 25 gr–20 zł	16–24 zł
Czynsz z ogrodu	5 1/3 gr		1 gr	2 pieniądze – 6 gr	15 gr	
Czynsz z folwarku		15 gr				10 gr–2 zł
Czynsz z placu						

⁹⁹⁴ Porównanie wysokości czynszów w Sławatyczach z innymi miastami Rzeczypospolitej zob. A. Panasiuk, *On the border of Lithuania and the Crown*, s. 29 – 35.

⁹⁹⁵ Przykładowo w miasteczkach należących do posiadłości Kościoła na Białorusi czynsz z włóki wynosił od 10 do nawet 33 zł oraz określoną liczbę kur, jaj, a także zboża. Szczegółowo zagadnienie wysokości czynszów z gruntów rolnych omówił m. in. białoruski badacz Aleksander Prudnikow, A. Пруднікаў, *Мястэчкі ва ўладаннях каталіцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст. Сацыяльна-эканамічнае развіццё*, Мінск 2021, s. 137 – 140, 149, 152, tabela 10 na s. 165 – 166; tenże, *Арганізацыя сельскай гаспадаркі і развіццё промыслаў у каталіцкіх мястэчках на тэрыторыі беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст.* „Studia Historica Europae Orientalis Исследования по истории восточной Европы”, 11(2018), s. 175 – 176.

⁹⁹⁶ M. Cieśla, *Podatki oraz inne świadczenia pobierane od Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 83(2018), z. 3, s. 49. Na temat zbiorowej opłaty od Żydów zob. s. 54.

⁹⁹⁷ J. Bardach, *Żydzi w Birżach radziwiłłowskich w XVII – XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 81(1990), z. 1 – 2, s. 218.

<i>Chrześcijanie (Rynek)</i>	5 1/3 gr	1 zł		18 pieniędzy	13 gr	1 zł 22,5 gr – 6 zł 20 gr
<i>Żydzi (Rynek)</i>				18 pieniędzy		1 zł 22,5 gr – 8 zł
<i>Chrześcijanie (ulice)</i>	5 1/3 gr	1 zł	10–20 gr	12 pieniędzy	13 gr	1–2 zł
<i>Żydzi (ulice)</i>			1–2 zł	12 pieniędzy		1–4 zł
Czynsz z kramu			3 zł			
Czynsz z młyna						24–50 zł
Od Żydów						300–500 zł
Czynsz od rybaków						16–129 zł
Danina od pszczół					połowa miodu	połowa miodu
Gajne		3 – 6 zł				
Podymne					3 zł 26 gr	
Groszowe						1 gr
Pofurszczyzna			300 zł			
Pomierne/targowe			10 zł			

Dla Kodnia dane wyłącznie z 1599 r.

Niższe czynsze obowiązywały w miastach królewskich – Łomazach, Piszczacu i Wohyniu; były one także bardzo zbliżone do siebie; wysokość czynszów z działek mieszkalnych ustalała „pomiar włóczna” – za każdy pręt rynkowy płacono po 7,5 pieniądza, zaś za uliczny po 5 pieniędzy⁹⁹⁸. W przeciwieństwie do miast prywatnych oczynszowane były karczmy, w wysokości od 30 do 60 gr⁹⁹⁹, pobierane było cło grobelne i myto mostowe, czynsz od rzeźników oraz od komorników. Istniał jednolity sposób oczynszowania chrześcijan i Żydów, Żydzi nie musieli uiszczać specjalnej opłaty od całej społeczności, jak to miało miejsce np. w Sławatyczach. Zbiorową opłatę od społeczności żydowskiej pobierano w Tyszowcach w wysokości 666/20 zł, zaś za zwolnienie z pracy podczas żniw płacili po 15 gr od kopy zboża¹⁰⁰⁰.

Tabela 144. Porównanie wysokości czynszów w miastach królewskich zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie lustracji z XVI w.

	Łomazy	Piszczac	Wohyń
Zakres chronologiczny inwentarzy	1566–1588	1566–1588	1566–1588
Czynsz z włóki	42 gr (1 zł 12 gr)	52 – 60 gr (1 zł 22 gr – 2 zł)	62 gr (2 zł 2 gr)
Czynsz z ogrodu	1–2,5 pieniądza	1–2,5 pieniądza	1–2,5 pieniądza
Czynsz z sianozętowni	0,5 pieniądza – 2,5 gr	0,5 pieniądza	0,5 pieniądza
Czynsz z morgi	3 gr	5 pieniędzy – 3 gr	

⁹⁹⁸ Ю. Бохан, *Мястэчкі і працэсы урбанізацыі на землях Беларусі ў XV – XVIII ст.ст.*, Мінск 2018, s. 221.

⁹⁹⁹ Podobne opłaty co w Łomazach, Piszczacu i Wohyniu obowiązywały np. na Podlasiu. Zob. *Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku*, oprac. M. Sierba, Warszawa 2017.

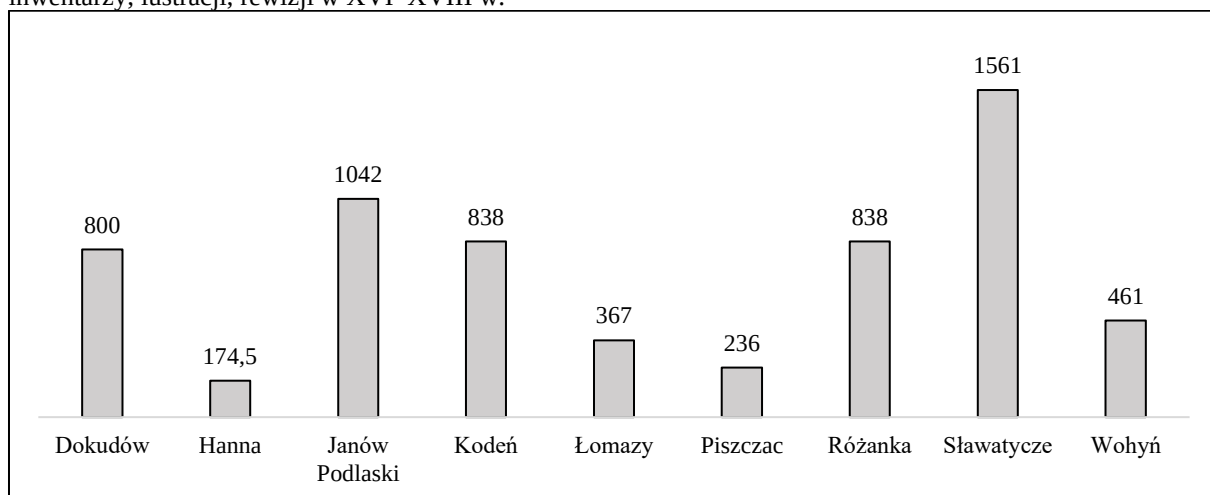
¹⁰⁰⁰ J. Frykowski, *Niegrodowe starostwo tyszowieckie*, s. 125.

Czynsz z gumna	1 pieniądz	1 pieniądz	
Czynsz z placu rynkowego	7,5 pieniądza	8,5 pieniądza	7,5 pieniądza
Czynsz z placu ulicznego	5 pieniędzy	5 pieniędzy	5 pieniędzy
Czynsz z karczmy			
<i>Piwnej</i>	60 gr (2 zł)		60 gr (2 zł)
<i>Gorzalczanej</i>	30 gr (1 zł)		30 gr (1 zł)
<i>Miodowej</i>	60 gr (2 zł)		
Cło grobelne			od 1 wozu soli: 100 tołp i 1 gr (litewski)
Myto mostowe	1–8 pieniędzy		
Czynsz od rzeźników	1 kamień łoju lub 15 gr	1 kamień łoju lub 15 gr	1 kamień łoju lub 15 gr
Czynsz od komorników	2 gr		

Dochód z czynszów

Spośród miast prywatnych największe zyski z czynszów osiągnęto ze Sławatycz (ok. 1561 zł), a najmniej z Hanny (ok. 174 zł). Z miast królewskich, w porównaniu z miastami prywatnymi, do skarbu królewskiego trafiało o wiele mniej pieniędzy. Niestety, ze względu na niekompletność bazy źródłowej nie da się dokonać dokładnego porównania wszystkich miast.

Wykres 38. Mediana wysokości procentu (w złotych) z czynszów w omawianych miastach na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji w XVI–XVIII w.

W 6 miastach największe zyski czerpano z czynszu za włóki – stanowił on od 68 do 93% całości, pozostałe czynsze nie odgrywały większej roli w ogólnym dochodzie. Największe zyski z włók odnotowujemy w miastach królewskich, a najniższe w Janowie i Sławatyczach; co do zasady były one najwyższe spośród wszystkich rodzajów czynszów. Przyglądając się bliżej strukturze dochodów, różnego rodzaju grunty (mieszkalne i rolne) dawały zwykle najwięcej pieniędzy właścicielom miast. Trudności w porównaniu ze sobą składu procentu w

poszczególnych miastach następuje przypadek Kodnia, gdzie nie rozdzielano czynszu za grunty. Interesujące wnioski przyniosłoby porównanie składu procentu omawianych miast z innymi miastami¹⁰⁰¹.

Tabela 145. Średni procentowy skład procentu dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego województwa brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI – XVIII w.).

	Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń*	Łomazy **	Piszczac **	Różanka	Sławatycze	Wohyń **
Za place rynkowe żydowskie			20	32	1	0		7	0
Za place uliczne żydowskie								2	
Za place uliczne chrześcijańskie	9	32	19		9	5	3	14	1
Za folwarki		15						4	
Za włóki	77	71	23		71	87	68	21	93
Za sianozęci					0	0	1		0
Za ogrody	3	10	0		14	8	5		5
Za inne grunty (gumna, morgi)	2				5				
Od rybaków								6	
Od młynarzy			5	3				12	
Od rzeźników									1
Od Żydów				8				32	
Za zboże				53			32		
Za drób i inne				2			5		
Inne	9		33	2			14	7,5	

*tylko inwentarz z 1751 r.

**tylko lustracja z 1566 r.

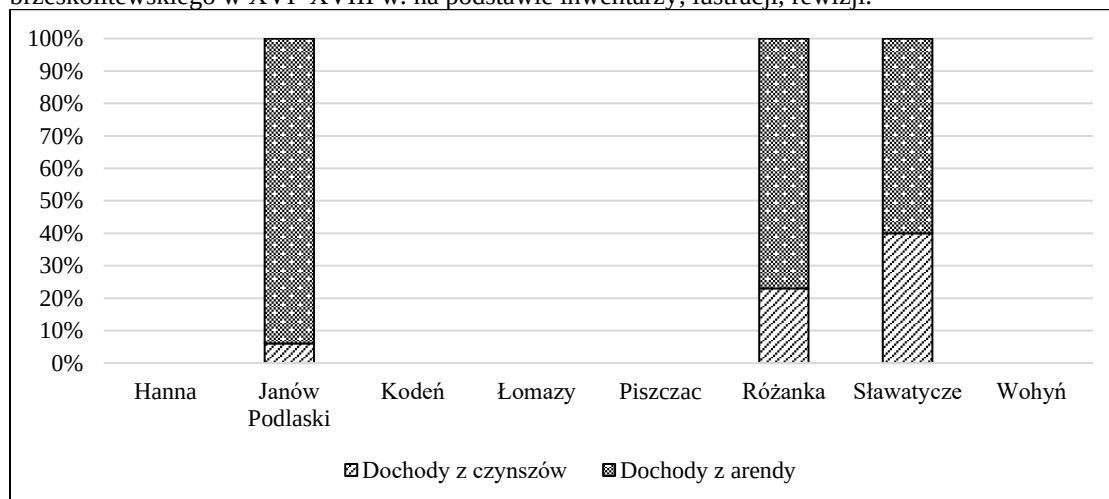
Dochody z arendy

Spśród wszystkich zysków, jakie wpływały do skarbu pańskiego, najbardziej dochodowe były arendy karczemne czy młynowe, dochód z nich sięgał nawet ponad 90% (w Janowie 94% to dochody z arend, wliczono jednak arendy z kilku wsi wchodzących w skład klucza). Zysk z arendy w Janowie w 1790 r. wynosił ponad 15000 zł, w Różance w 1794 r. 4500 zł, zaś w Sławatyczach od ok. 1900 do 4500 zł. W miastach królewskich (Łomazy,

¹⁰⁰¹ Strukturę dochodu miast mazowieckich w XVI – XVIII stuleciu przedstawił Radosław Lolo, *Miasta mazowieckie XVI–XVIII wieku. Szkice i studia*, Warszawa 2021, s. 168 – 172. Skład dochodu miast mazowieckich różnił się od miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego, badacz wyszczególnił następujące składniki: dochody od rzemieślników, źródło najwyższych dochodów (młyny, folwark), czynsze gruntowe, targowe i pozostałe. Jak wynika z obliczeń badacza, średnio największy dochód uzyskiwano z młynów, folwarków (ok. 35%). Zob. wykres 4 na s. 172.

Piszczac, Wołyń) lustracje nie notują arend, z karczem płacono tzw. kapszczyznę, na którą mieli się składać wszyscy[?] mieszczenie. Arenda stanowiła znaczne źródło zysków w wielu miastach¹⁰⁰².

Wykres 39. Porównanie dochodów z czynszów i arend w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego w XVI–XVIII w. na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji.

Interesującym zagadnieniem jest struktura dochodu z miasta. Pełniejszego obrazu omawianych miejscowości przyniosłoby porównanie struktury dochodów z innymi miastami Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niestety, w literaturze przedmiotu brakuje tego typu opracowań, poświęconych składowi dochodów miejskich¹⁰⁰³.

Powinności mieszczan na rzecz właściciela

Mieszkańcy dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego, pomimo posiadania praw miejskich, zobowiązani byli do określonych robót na rzecz właściciela; roboty te różniły się w poszczególnych miastach. Najczęstszą formą świadczeń były prace szarwarkowe, obowiązujące mieszczan w Dokudowie¹⁰⁰⁴, Hannie, Janowie, Różance i Sławatyczach, Żydzii zaś (w Janowie i Sławatyczach) uiszczali specjalną daninę na opłacenie robotników. Byli oni wzywani do pracy w razie potrzeby, nie było określonego wymiaru. Obowiązek dostarczania podwód poświadczono tylko w Hannie i Sławatyczach, w Janowie

¹⁰⁰² Np. w miasteczku kościelnym Korpilówce[?] w 1755 r. zyski z arendy wynosiły 78%, A. Пруднікаў, *Эканамічнае развіццё царкоўных гарадоў*, s. 5.

¹⁰⁰³ Na temat struktury dochodu, jednak wsi wchodzących w skład klucza janowskiego dóbr biskupów łuckich zob. L. Żytkowicz, *Struktura dochodu pańskiego w końcu XVIII w. Dobra Janów biskupstwa łuckiego*, w: *Studia Historica. W 35 – lecie pracy Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor et al., Warszawa, 1958, s. 373 – 418.

¹⁰⁰⁴ W Dokudowie prace szarwarkowe były jedyną formą robocizny mieszczan.

natomiast Żydzi płacili mieszczanom 20 zł na rzecz wynajęcia podwód podczas prac szarwarkowych¹⁰⁰⁵. Na mieszczanach Hanny, Janowa, Różanki i Sławatycz ciążył obowiązek pracy na polu pańskim, zwykle 2–3 dni w tygodniu. W Sławatyczach dwa dni w tygodniu pracowano w okresie wiosenno-letnim i jeden dzień w okresie jesienno-zimowym, w razie potrzeby. W Janowie mieszczanie, raz do roku na czas żniw, z każdego domu mieli wysyłać po dwie osoby do pracy na polu pańskim, Żydzi zaś opłacali 100 żeńców, po 12 gr za każdego¹⁰⁰⁶. Stróżę/wartę nocną odnotowuje się w Hannie, Janowie i Różance. Obowiązek przetwarzania lnu i konopi danych ze dworu spoczywał na mieszczanach hanieńskich i różanieckich. Inwentarze określały liczbę dni pracy młynarzy na 3 w Janowie i 4 w Sławatyczach; byli oni także zobowiązani do wykarmienia wieprzy danych ze dworu lub opłacenia za nie czynszu. Z wszelkich robocizn na rzecz panującego zwolnieni byli mieszczanie Łomaz, Piszczaca i Wohynia; w tym ostatnim płacili oni dodatkowe 12 gr od każdej włóki za „tłoki”¹⁰⁰⁷. W Kodniu natomiast, z powodu niedostatecznego stanu zachowania źródła nie jesteśmy w stanie ustalić powinności mieszczan¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁵ [JP 1790B], k. 25v.

¹⁰⁰⁶ [JP 1790B], k. 25v.

¹⁰⁰⁷ Jak możemy się domyślać, w Łomazach, Piszczacu i Wohyniu do momentu nadania prawa magdeburskiego mieszczanie mogli być pociągani do odrabiania pańszczyzny, wraz z uzyskaniem prawa miejskiego pańszczyznę zamieniono na czynsz pieniężny, tzw. „za tłoki”, zob. Ю. Бохан, *Мястэчкі і працэсы урбанізацыі на землях Беларусі*, s. 221.

¹⁰⁰⁸ Jedną z powinności mieszczan kodeńskich, zamienioną w 1616 r. na czynsz pieniężny, były podwody i posyłanie gońców z listami.

Tabela 146. Powinności mieszczan w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji w XVI–XVIII w.

	Dokudów	Hanna	Janów Podlaski	Kodeń	Łomazy	Piszczac	Różanka	Ślawatycze	Wohyń
Zakres chronologiczny inwentarzy	1677 1787	1718 1764	1740 1790	1599 1757	1566 1570	1566 1588	1736 1794	1656 1765	1566 1570
Szarwarki	■*	■	■				■	■	
Dostarczanie podwód		■						■	
Naprawa gościńców								■	
Praca na polu pańskim (dni w tygodniu)		2–3	1**				2–3	1–3	
Stróża/warta		■	■				■		
Przetwórstwo lnu i konopii		■					■		
Dni pracy młynarzy			3					4	
Wykarmienie wieprzy (młynarze)			■					■	

* 1 – 2 dni w tygodniu

** 1 dzień w roku

W miastach koronnych mieszczanie byli zwykle zwolnieni z wszelkich robocizn na rzecz właściciela miasta¹⁰⁰⁹, jednak w wielu miastach pociągano ich do obowiązku świadczenia posług komunikacyjnych – podwód, jednak z czasem zamieniono je na czynsz. Z robocizną mieszczańską spotykamy się także w miastach województwa bełskiego – Grabowcu¹⁰¹⁰ czy Tyszowcach¹⁰¹¹. Z opisów powinności mieszkańców miast w Koronie dowiadujemy się niejednokrotnie, że pańszczyznę zamieniano na pieniądze¹⁰¹².

Podobnie, jak w omawianych dawnych miastach, obowiązek świadczenia robocizny przez mieszczan był powszechnym zjawiskiem w miastach i miasteczkach prywatnych Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najczęstszą formą pańszczyzny były prace podczas żniw na

¹⁰⁰⁹ Robocizna w miastach należała do rzadkości, np. w niektórych miastach należących do dóbr kościelnych, K. Kaczmarczyk, *Ciężary ludności miejskiej i wiejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, 11(1910), z. 1, s. 29, przyp. 2.

¹⁰¹⁰ T. Wróbel-Lipowa, *Kultura materialna miast królewskich województwa bełskiego*, s. 20. Do powinności mieszczan grabowieckich należała praca na polu pańskim w żniwa (odżęcie po 8 kop z każdego posiadanego placu), stróża, prace szarwarkowe.

¹⁰¹¹ Do powinności mieszczan tyszowieckich należało dostarczanie podwód, moczenie konopi, J. Frykowski, *Niegrodowe starostwo tyszowieckie w latach 1519–1768. Studium społeczno-gospodarcze*, Tomaszów Lubelski 2009, s. 121. Oprócz wspomnianych powinności, mieszczanie tyszowieccy, podobnie jak grabowieccy, musieli pracować na polu w żniwa, jednak w mniejszym wymiarze – oderżnięcie jednej kopy do roku, zaś w przypadku nieoderżnięcia płacono po 15 gr od kopy, T. Wróbel-Lipowa, *Kultura materialna miast królewskich województwa bełskiego*, s. 20.

¹⁰¹² Praktykę zamiany robocizny (szarwarki, praca w folwarku) na czynsz pieniężny spotykamy np. w miastach mazowieckich; w niektórych miastach natomiast powinność świadczenia usług podwodowych zamieniano na daninę w zbożu, zob. S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 346, 347.

polu pańskim, szarwarki, wysyłanie gońców z listami¹⁰¹³, pełnienie warty nocnej, usługi transportowe, pomoc przy łowieniu ryb¹⁰¹⁴. W świetle zebranych danych można wysunąć tezę, że powinności (robocizna) były charakterystycznym zjawiskiem w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz na pograniczu polsko-rusko-litewskim, jak choćby we wspomnianych Tyszowcach (woj. bełskie), w podlaskim Tykocinie¹⁰¹⁵, czy Orli¹⁰¹⁶. Spotykamy je także w miastach prywatnych Lubelszczyzny w XVII i XVIII stuleciu¹⁰¹⁷. W niektórych miastach zachodniej części powiatu brzeskolitewskiego zaczęto w XVIII stuleciu stopniowo odchodzić od pańszczyzny na rzecz czynszowania (np. w Różance).

¹⁰¹³ Mieszczanie Krzywoszyna i Lipska (miasteczka należące do jezuitów nieświeskich) podczas żniw musieli pracować przez 6 dni, oprócz tego byli wysyłani na łowy i z listami na odległość 5 mil, naprawiać groble i ogrodzenie cmentarza parafialnego, *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Mariani, Poznań 2020, s. 344.

¹⁰¹⁴ Mieszczanie miasteczka Ostrowa oprócz pracy w żniwa pełnili wartę nocną, z wyjątkiem rzemieślników, którzy aktualnie byli zajęci jakąś pracą, musieli cztery razy do roku wysłać furę lub płacić podrosczynę w wysokości 4 zł, *Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogrodzku oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Mariani Poznań 2020, s. 243, zob. też powinności mieszczan dóbr Burdykowszczyzna na s. 329. Zob. też powinności mieszczan miasteczka Smolewicz z 1643 r. [1643 Smolewicz], k. 26, miasteczka Bogusławpola z 1669 [1669 Smolewicz], k. 31, Kojdanowa z 1668, [AR XXV, sygn. 1699] k. 15. Por także A. Пруднікаў, *Эканамічнае развіццё царкоўных гарадоў і мястэчак на Беларусі ў сярэдзіне XVII–XVIII ст. (на прыкладзе каталіцкіх)*, „Веснік БДУ”, 3(2014), z. 1, s. 3 – 7.

¹⁰¹⁵ Mieszczanie tykocińscy musieli odbywać łoki, świadczyć usługi podwodowe, a także posyłać gońców z listami, M. Sierba, *Powinności miejskie Tykocina według inwentarza z 1727 r.*, „Studia Podlaskie”, 21(2013), s. 325 – 326, zob. też tenże, *Powinności mieszczan tykocińskich według inwentarza z 1701 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 15(2016), z. 1, s. 229 – 247. Do 1661 r. mieszczanie tykocińscy zwolnieni byli do wszelkich robocizn; w tymże roku (1661) Tykocin zmienił właścicieli z Czarnieckich na Branickich, którzy stopniowo ograniczali prawa mieszczan, nakładając na nich obowiązki pańszczyźniane, M. Choińska, *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 18(2009/2010), s. 39 – 40.

¹⁰¹⁶ Mieszczan orlańskich pociągano do łok podczas żniw oraz gwałty, z czasem nałożono obowiązek wysyłania gońców z listami i świadczenia podwód, M. Sierba, *Powinności mieszkańców radziwiłłowskiej Orli w latach 1614 – 1695*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polskim i Powszechnym”, 40(2017), z. 1, s. 38 – 40.

¹⁰¹⁷ Robociznę w miastach prywatnych Lubelszczyzny wprowadzono prawdopodobnie pod koniec XVI w., jednak jej wymiar był niższy niż w przypadku ludności chłopskiej. Uciążliwą powinnością mieszczańską były podwody, zob. szczegółowe ustalenia Tomasza Opasa: T. Opas, *Powinności na rzecz dziedziców w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, „Rocznik Lubelski”, 14(1971), s. 121 – 144.

ZAKOŃCZENIE

Głównym celem, postawionym w niniejszej rozprawie, było ukazanie specyfiki dawnych ośrodków miejskich zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego w XVI–XVIII stuleciu na podstawie inwentarzy, lustracji i rewizji gospodarczych. Wykorzystano, jak można założyć, pełny zespół dostępnych źródeł. W pracy scharakteryzowano najpierw wspomniane źródła, określając ich zróżnicowanie pod różnymi względami. Wykazano, że formularze wykorzystywanych archiwaliów sporządzane były według powszechnie panujących zasad, jednak z pewnymi osobliwymi cechami dla każdej badanej miejscowości. Dało się także zauważyć, że z biegiem czasu inwentarze, rewizje, lustracje były coraz szczegółowsze – właściciele dóbr interesowała nie tylko liczba dymów, lecz także liczba dzieci (zwłaszcza synów), liczba dobytku gospodarskiego, czy też w inwentarzach z końca XVIII stulecia informacje o mieszczanach, którzy opuścili miasto. Widoczna była również zmienność danych źródłowych w odniesieniu do poszczególnych miast.

Skupiono się następnie na rozplanowaniu przestrzennym, strukturze etnicznej i zawodowej, a także na dochodach właścicieli uzyskiwanych z tychże dóbr. Postawione na początku pracy zadanie zostało wykonane, na ile pozwalały na to źródła (o czym niżej). Dwanaście dawnych miast, przed rozbiorami wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, na pograniczu Korony i Litwy miało, jak pokazały to wykorzystane archiwalia, wiele cech wspólnych z podobnymi ośrodkami miejskimi Wielkiego Księstwa. W wielu wypadkach zakładane były na terenie istniejących już wsi, co wpływało na ich rozplanowanie – charakteryzowały się nieskomplikowanym układem przestrzennym (tzw. układ ulicowy), z rynkiem w centrum i prostą siatką ulic, w wielu wypadkach dostosowaną do zastanych warunków przyrodniczych (np. wydłużony kształt Kodnia czy Sławatycz, zdeterminowany położeniem nad Bugiem). Świadectwem różnorodności religijnej były wzmiankowane kościoły, cerkwie, czasami budynki należące do Żydów (domy rabinów, łaźnie). Były to często centra posiadłości, w których właściciele budowali swoje dwory lub siedziby (Janów, Kodeń, Różanka), zwykle na ich obrzeżach.

W rozprawie pokazaliśmy, na ile pozwalały na to źródła, zmiany w liczbie ludności. Liczba ludności badanych miast zwykle nie przekraczała 2000 obywateli, mniejsze miasteczka, takie jak Hanna czy Różanka liczyły mniej niż 500 mieszkańców. Charakteryzowały się mieszanym charakterem etnicznym i religijnym – oprócz wiernych Kościoła rzymskokatolickiego miasta te zamieszkiwali także wierni Kościoła prawosławnego czy też greckokatolickiego. W strukturze społecznej obecna była ludność żydowska, stanowiąca, w zależności od szacunków wykonanych na podstawie danych źródłowych, od 2 do 50% ogółu

mieszkańców (np. Janów), trudniąc się rzemiosłem (zwłaszcza artystycznym – złotnicy w Janowie i Sławatyczach) i handlem (arendowanie karczem, młynów). Żydzi zamieszkiwali głównie rynki i częściowo ulice, posiadali swoje budynki przeznaczone do kultu religijnego (dom rabina, łaźnie, szkoły w Sławatyczach). Głównym zajęciem mieszczan omawianych ośrodków miejskich było rolnictwo, o czym świadczą znaczne uposażenia tych miast w grunty rolne (włóki, łąki); stosunkowo największym areałem dysponowali mieszczenie w miastach królewskich (Łomazy, Piszczac, Wołyń), posiadali oni także zaścianki miejskie, w których zamieszkiwała prawdopodobnie uboższa szlachta. Rzemiosło z kolei nie odgrywało większej roli w życiu mieszczan, stanowiło jedynie dodatkowe źródło ich dochodu. Spośród zawodów stosunkowo najliczniej występowały rzemiosła związane z obróbką materiałów (kowale, krawcy, szewcy, kuśnierze, szkutnicy), a także przemysłem spożywczym (np. młynarze, rybacy, rzeźnicy), co stanowiło prawie 70% wszystkich zawodów. W miastach tych, pomimo ich wybitnie rolniczego charakteru, spotykamy ponadto nielicznych przedstawicieli profesji rozrywkowych (np. muzykanci w Sławatyczach). Rolnictwem jako głównym źródłem dochodu trudniła się większość mieszczan; w toku badań dostrzegliśmy, iż w niewielkich miasteczkach, takich jak Dokudów, Hanna czy Różanka odsetek mieszczan rolników sięgał niemal 100%; zaobserwowaliśmy również, że równie wysoki był tam odsetek rzemieślników.

W miastach tych właściciele narzucali mieszczanom zróżnicowane czynsze i opłaty, uregulowane w wydawanych przywilejach lokacyjnych. Różne czynsze obowiązywały nawet w miastach należących do tego samego właściciela; pomimo tego, że takie miasta jak Dokudów, Hanna czy Sławatycze były w posiadaniu Radziwiłłów białskich, mieszczenie tych miast musieli płacić różne czynsze. W dwóch miastach (Janowie i Sławatyczach) Żydzi płacili wyższe czynsze i opłaty z tytułu posiadanych gruntów, dodatkowo składali się na daninę od całej społeczności, byli jednak zwolnieni od robocizny; w pozostałych nie wprowadzano rozróżnienia. Najwięcej dochodu z czynszów właściciele uzyskiwali z włók miejskich – w skali ogółu było to około 70% zysków (tylko w Sławatyczach największe zyski osiągnęto z tytułu czynszów od Żydów – około 30%, zysk z czynszów za włóki stanowił przeciętnie 20% całego procentu). Najwięcej jednak pieniędzy dawały właścicielom dzierżawy karczem czy młynów – stanowiło to od ok. 60 % (Sławatycze) do nawet 90% (Janów) całego procentu z miasta. Mieszczenie tych miast, pomimo tego, że posługiwali się prawem miejskim, zobowiązani byli do określonych prac na rzecz właścicieli; najczęstszą formą pańszczyzny była praca na polu pańskim (zwykle 1–2 dni w tygodniu), a także naprawy infrastruktury miejskiej (dróg, mostów, grobel); w ciągu kilkuset lat zakres powinności nie ulegał większym zmianom. Powinności te określone były w przywilejach lokacyjnych. Z wszelkich robocizn zwolnieni byli mieszczenie

miast królewskich, którzy pańszczyznę zamienili na opłatę (doliczaną do czynszu za włóki). Pod koniec XVIII stulecia, w związku z reformami przeprowadzanymi przez właścicieli, robociznę zamieniano stopniowo na czynsz pieniężny (zob. np. sytuację mieszczan różanieckich w 1792 r.). Reformy te, przeprowadzane przez Czartoryskich i Zamoyskich w dobrach włodawskich (do których należała Różanka) świadczyły o nowoczesnym podejściu przedstawicieli tych rodów do sprawy gospodarowania dóbr. Z pańszczyzny zwolnieni byli Żydzi, a także mieszcianie miast królewskich, którzy, jak czytamy w archiwaliach, zamienili robociznę na dodatkowy czynsz.

W XVIII stuleciu w niektórych miastach daje się obserwować stopniowy upadek gospodarczy, spadek liczby ludności. Częste wojny, przemarsze wojsk, klęski żywiołowe przyczyniały się do zniszczeń i zubożenia mieszkańców, co znajduje potwierdzenie np. w inwentarzach Sławatycz z 1709 r., gdzie nie pobierano od mieszkańców czynszów, odnotowując jedynie zaległe sumy i daniny naturalne. Widoczne jest to również w przypadku Sławatycz w rosnącym odsetku pustych placów po III wojnie północnej (1701–1721), co by także tłumaczyło prawie zupełny brak inwentarzy z tego okresu (jedynie 1709 i 1718). Pewne ożywienie natomiast daje się dostrzec w ostatnich inwentarzach (z lat 40. i 60. XVIII w.). O degradacji niektórych ośrodków pod koniec XVIII w. świadczy także używanie przez urzędników w stosunku do Hanny i Różanki określenia „wieś”. U schyłku Rzeczypospolitej widzimy również pewne próby reform gospodarczych (zob. przykład oczynszowania mieszczan w zamian za robociznę), jednak ostatecznie nie uchroniło to tych miast przed degradacją tych miast do statusu wsi, co nastąpiło znacznie później, bo w II połowie XIX w.

Musimy zaznaczyć, że w tej pracy ograniczono się tylko do kilku zagadnień związanych z życiem społeczno-gospodarczym małych miast. W rozprawie pominięto zagadnienia, co do których badane źródła przynoszą szczątkowe dane i których analiza niejednokrotnie wykracza poza kompetencje historyka, jak np. podziały parceli wewnątrzmijskich, kwestie ich dziedziczenia, antroponimy mieszczan, czy też stan przymiejskich folwarków/gospodarstw i produkcji rolnej. Uwzględnienie tych zagadnień w pracy wykracza poza tematykę. Należy podkreślić, że specyficzna podstawa źródłowa wykorzystana w niniejszej rozprawie zachowała się także dla niektórych badanych miast również w późniejszym okresie (np. kilka inwentarzy, rewizji dóbr sławatyckich z lat 1800–1839). Przeanalizowanie tych dziewiętnastowiecznych źródeł uzupełniłoby naszą wiedzę i pozwoliłoby ustalić, jak rozbiory wpłynęły na omawiane miasta, czy i w jakim stopniu przyczyniły się do ich upadku w drugiej połowie XIX w. Innym, ważnym zagadnieniem, który wymaga dokładniejszego omówienia, są formularze inwentarzy, rewizji, lustracji. W niniejszej pracy zasygnalizowano jedynie niektóre problemy badawcze.

Niestety, nie udało się ustalić, dlaczego inwentarze dla poszczególnych miejscowości niejednokrotnie tak bardzo różniły się od siebie pod względem zawartych w nich rodzajów informacji. Cennych wniosków przyniosłoby przeanalizowanie i szersze porównanie tych archiwaliów z innymi inwentarzami gospodarczymi dotyczącymi małych miast w okresie przedrozbiorowym.

Pomimo skompletowania w całości, jak się wydaje, podstawy źródłowej, nie mamy pewności, czy to, co się zachowało, jest kompletne, inaczej mówiąc, czy nie wytworzono innych tego rodzaju źródeł (dziś nam nieznanych). Wiele z nich mogła zaginąć, zostać zniszczona w wyniku nieustannych wojen, przetaczających się przez Rzeczpospolitą (powstania kozackie, potop szwedzki, wojna północna), co mogłoby tłumaczyć brak tych archiwaliów z XVII stulecia. Jeszcze inne inwentarze, lustracje i rewizje mogą znajdować się w zbiorach różnych źródeł gospodarczych, nie uwzględnione przez współczesnych archiwistów w inwentarzach archiwalnych i odkryte przypadkiem przez historyków. Pewną wskazówką, potwierdzającą powyższą tezę o zaginięciu czy zniszczeniu zasobu archiwalnego, jest inwentarz dokumentów sporządzonych przez urzędników Zamoyskich z Włodawy, a dotyczący choćby dóbr Hrabstwa Różanieckiego¹⁰¹⁸. Obejmuje on kilkadziesiąt fascykułów różnego rodzaju dokumentów, materiałów gospodarczych, które niestety nie przetrwały do naszych czasów (w tym m. in. przywilej lokacyjny dla Różanki z 1524 r.). Prawdopodobnie spłonęły one w pożarach z 1836 i 1915 r.; warto też nadmienić, że pałac w Różance ok. 1800 r. znajdował się w ruinie, archiwalia mogły zostać pozostawione bez należytej opieki, znajdować się w piwnicach, zalane wodą czy zjedzone przez gryzonie. Zastanawia także znikoma liczba inwentarzy, rewizji dla takich miast jak Dokudów (należący przecież do Radziwiłłów bialskich), Kodnia (będącego własnością Sapiehów), czy wreszcie brak inwentarzy dla Komarówki Podlaskiej, Pratulina czy Wisznic. Po rozbiorach wiele z tych miast przeszło w skład tzw. dóbr rządowych, sprowadzono urzędników rosyjskich, wywożono na wielką skalę dokumenty. Czasami historycy donoszą o odkryciu jakichś ważnych dla polskiej historii źródeł w zasobach archiwów rosyjskich czy białoruskich. Dotarcie do tych zaginionych inwentarzy pozwoliłoby uzupełnić nakreślony w niniejszej pracy obraz dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego. Pozostaje jedynie mieć nadzieję, że kiedyś drzwi archiwów rosyjskich i białoruskich zostaną szeroko otwarte dla polskich badaczy.

¹⁰¹⁸ Inwentarz spraw dokumentów na hrabstwo Włodawskie cum attimentis służących Dobra Dziedziczne J. OO. Xiążąt Ihmość Adama i Izabelli z Flemingów Czartoryskich Generałów Ziem Podolskich, Archiwum Zamoyskich z Włodawy, APL, sygn. 4.

BIBLIOGRAFIA

Źródła podzielono na inwentarze (na których zasadniczo opiera się niniejsza rozprawa), a także na inne źródła, pełniące rolę uzupełniającą. W celu usprawnienia czytania, zastosowano skróty dla cytowanych źródeł – w nawiasie kwadratowym podano dwie litery od nazwy danej miejscowości z datą roczną.

Skróty:

AGAD: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

AR: Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (cyfra rzymska oznacza dział)

AN Kraków: Archiwum Narodowe w Krakowie

AP Lublin: Archiwum Państwowe w Lublinie

ASK: Archiwum Skarbu Koronnego

AWAK: Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею

KRSW: Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych

a) Źródła

Źródła rękopiśmienne

Inwentarze

Dokudów

[Dk 1677] *Inwentarz Folwarku Dubowskiego y wsi Dubowa z Miastem Dokudowem*, AGAD, AR XXIII, sygn. t. 11 p.1, k. 26 – 27.

[Dk 1725] *Rewizja generalna... miasta Białej, Dokudowa i włości hrabstwa Bialskiego, ponadto registr posady miasta Biała*, AGAD, AR XXV, sygn. 123, k. 11 – 19.

[Dk 1731] *Rewizja ludzi w hrabstwie Bialskim z wyróżnieniem gruntów, koni, wołów i bydła tak wielkiego hak i małego tudzież synów, zięciów, braci, córek*, AGAD, AR XXV, sygn. 126, k. 2 – 8.

[Dk 1736] *Rewizja gruntów hrabstwa Bialskiego z opisaniem generalnym folwarków, miast, młynów, karczem także obór, statków i naczyn różnego*, AGAD, AR XXV, sygn. 127, k. 14 – 18.

[Dk 1740] *Inwentarz podawczy hrabstwa Bialskiego*, AGAD, AR XXV, sygn. 128, k. 51 – 54.

[Dk 1742] *Inwentarz hrabstwa Bialskiego*, AGAD, AR XXV, sygn. 129, k. 15 – 17.

[Dk 1748] *Inwentarz majątności Ortelskiej podany w Arędę*, AGAD, AR XXIII, sygn. t. 12 p. 4, k. 28 – 34.

[Dk 1787] *Opisanie zabudowania w Ortelu*, AGAD, AR XXIII, sygn. t. 12 p. 4, k. 48 – 52.

Hanna

[Hn 1718/1] *Inwentarz majątku Sławatycze 1718 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3787/1, k. 22 – 23.

[Hn 1718/2] *Inwentarz Maiętnosci Sławatyckiej cum Attinentys z prawdziwey Weryfikacyi Gruntow y osiadłości. Roku 1718 Dnia 24 Juny*, AGAD, AR XXV, sygn. 3787/2, k. 27 – 28.

[Hn 1722] *Rewizja majątności Sławatycze 1722 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3788, k. 23 – 27.

[Sł 1723] *Rewizja uczyniona Maiętności Sławatyckiej in A 1722 24 Juny*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789, k. 22 – 26.

[Hn 1728] *Rewizja majątności Sławatyckiej 1728 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3791, k. 20 – 24.

[Hn 1736] *Inwentarz folwarków Sławatyckich 1736 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3792, k. 142 – 145.

[Hn 1737] *Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1737 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3793, k. 69 – 74.

[Hn 1738/1] *Inwentarz Państwa Sławatyckiego [...] 1738 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3794, k. 34 – 35.

[Hn 1738/2] *Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1738 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3795, k. 69 – 72.

[Hn 1741] *Rewizja pól z majątności Sławatyckiej 1741 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3796, k. 69 – 74.

[Hn 1742] *Inwentarz inaczej rewizja państwa Sławatyckiego 1742 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3797, k. 78 – 86.

[Hn 1745] *Rewizja gruntów państwa Sławatyckiego 1745 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3801, k. 54 – 58.

[Hn 1746/1] *Rewizja gruntów państwa Sławatyckiego 1746 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3802/1, k. 30 – 33.

[Hn 1746/2] *Inwentarz majątności Sławatycz 1746 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3802/2, k. 46 – 49.

[Hn 1764/1] *Inwentarz państwa Sławatyckiego 1764 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3804, k. 76 – 78.

[Hn 1764/2] *Inwentarz majątności Sławatycze 1764 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3805, k. 65 – 67.

Janów Podlaski

[JP 1740] *Inventarium sub Felicissimo Ingressu in Episcopatum Luceoriensem et Brestensem Illustrissimi Excellentissimi et reverendissimi D[omi]ni D[omi]ni Francisci Antonii in Dmenin Kobielski [...] Conscriptum Anno D[omi]ni 1740*, Archiwum Diecezjalne Siedleckie, sygn. D 119, k. 1 – 2, 161 – 246.

[JP 1790 B] *[Inwentarz miasta Janowa z 1790 r.]*, AGAD, ASK XLVI, sygn. 135b.

[JP 1790 C] *Lustracya Dóbr Biskupstwa Łuckiego to iest Folwarku Janowskiego [...] 1790*, AGAD, ASK XLVI, sygn. 135c.

Kodeń

[Kd 1599] „Inwentarz Miasta y Włości Kodeńskiej spisany 1599 r.”, AN Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, *Akta prawno-majątkowe dóbr Kodeń, Wysock, Luszniew, Berezolupy, Olszany, Lubuszów, Sejny, Uzlów i inne*, sygn. 951, k. 455 – 486.

[Kd 1699] *[Inwentarz miasta Kodnia z 1699 r.]*, AN Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, *Sprawy majątkowe i gospodarcze dóbr i miasteczka Kodeń*, sygn. 997, k. 513 – 534.

[Kd 1749] „Rewizya Miasta Kodnia z... [1749 r.]”, AGAD, AR XXV, sygn. 1694, k. 49 – 83.

[Kd 1751] „Opisanie Miasta Kodnia [1751 r.]”, AGAD, AR XXV, sygn. 1695/1, k. 11 – 14.

[Kd 1757] „Inwentarz Miasta Kodnia cum Attinentiis 15 Aprilis 1757 Anno Sporządzony”, AGAD, AR XXV, sygn. 1695, k. 2 – 10.

Łomazy

[Łm 1566a] *[Inwentarz Łomaz 1566]*, Akta ekonomii brzeskiej. Inwentarze, AGAD, AR XVII, sygn. 34, k. 404 – 475.

[Łm 1566b] *Kopija Ograniczenia Klucza Łomazkiego z opisaniem ludzi, powinności daniny, gruntow, łak etc z Extraktu Metryki Rewizyi Dmitra Sapiehy wypisana*, AGAD, ASK XLVI, sygn. 186.

[Łm 1566c] *Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Ломази*, [w:] *Документы Московскаго Архива Министерства Юстиціи*, Том I, Москва 1897, s. 335 – 350.

[Łm 1570a] *Miasto Łomazy*, Lustracja starostw woj. rawskiego i podlaskiego, AGAD, ASK XLVI, sygn. 144, k. 87 – 88.

[Łm 1570b] *Miasto Łomazy*, [w:] *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław – Warszawa 1959, s. 20 – 21.

[Łm 1588] *Miasto Łomazy. Starostwa Brzeskiego Revisia [1588 r.]*, AGAD, ASK LVI, sygn. B-7, k. 19 – 20.

[Łm 1642] *Inwentarz Klucza Łomasskie compendiose zebrany. Miasto Łomazy [1642 r.]*, AGAD, AR X, sygn. 510, k. 17.

[Łm 1667] *Rejestr z Rewizji domów chrześcijańskich roku 1667 klucza łomaskiego*, AGAD, AR XVII, sygn. 44.

Piszczac

[Ps 1566a] *Miasto Pieszczatka. Inwentarz posiadłości miasta Brześcia Litewskiego i starostwa Brzeskiego z wyszczególnieniem uposażenia wsi i majątków znajdujących się w tym starostwie [1566]*, AGAD, AR XVII, sygn. 34, k. 522 – 563.

[Ps 1566b] 1566 г., изъ рукописнаго отдѣленія Виленской публичной Библіотеки. (Отдѣль инвентарей) 7. *Инвентарь мѣстечка Пещатки, составленный королевскимъ ревизоромъ Дмитриемъ Санъгою*, AWAK XIV, s. 80 – 101.

[Ps 1588] *Miasteczko Pieszczatka. Starostwa Brzeskiego Revisia [1588 r.]*, AGAD, ASK LVI, sygn. B-7, k. 16 – 17.

Różanka

[Rż 1736] *Inwentarz Różaniecki cum Atinentys in Anno 1736 [...] Sporządzony*, AN Kraków, Zbiór Glogera, sygn. 282, k. 33 – 44.

[Rż 1747] *Opisanie Folwarku Rozanieckiego*, AN Kraków, Zbiór Glogera, sygn. 282, k. 61 – 68.

[Rż 1773] [Inwentarz Różanki z 1773 r.], AP Lublin, Archiwum Zamoyskich z Włodawy, sygn. 3, k. 1 – 18.

[Rż 1775] *Inwentarz Pomierczy wsi Różanki po uczynionym Pomiarze Gruntów na 79 Gospodarzów w Poletkach z przydatkami, z Łakami za Bugiem, z Ogrodami, z opisaniem każdego uroczyszcza wielości morgów, Prętów decymalnych, długości i Szerokości w Roku 1775 sporządzony*, AP Lublin, Archiwum Zamoyskich z Włodawy, sygn. 5, k. 30 – 71;

[Rż 1789] *Folwark Różanka, Specyfikacja Morgow w Obszarach dwornych zosobna każdego Folwarku klucza Włodawskiego omiedzowanych, po ostateczny, Uregulowaniu na trzy zmiany czyli Poletki wiecznemi czasy podzielonych, podług Dyspartymentu Wlmcı Pana Żyt[...?] Kommissarza generalnego Dobr JOXcia Imci Czartoryskiego Generała ziem Podolskich w roku 1789 dnia trzeciego kwietnia na piśmie wydane; Zapisaniem wielości, dobroci tychże morgow oromych, Sianożętnych, y pod zaroślami do trzebienia zostaiących, ze wszelką Dystynkcją wyiętą z Mapp Obszarow Dwornych; tudzież z ograniczeniem tychże Poletkow dwornych w potomne wieki podaie się do wiadomości w Roku 1792 in Januario*, AP Lublin, Archiwum Zamoyskich z Włodawy, sygn. 5, k. 970 – 973.

[Rż 1792] *Folwark Różaniecki. Opisanie Pałacu Różanieckiego nad Bugiem sytuowanego [1792 r.]*, AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 2733, k. 1 – 46.

Sławatycze

[Sł 1656] *Inwentarz sławatycki 1656 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3781, k. 1 – 9.

[Sł 1676] *Inwentarz majątności Sławatycze 1676 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3782.

[Sł 1679/1] *Inwentarz folwarku Sławatycze 1679 r.//”Inwentarz Maiętnosci Sławatycz w Roku Pańskim 1679 Zporządzony przez ImPana Walentego Dębowskiego”*, AGAD, AR XXV, sygn. 3783/1, k. 1 – 24.

[Sł 1679/2] *Inwentarz folwarku Sławatycze 1679 r.//”Inwentarz Maiętnosci Sławatycz w Roku 1679 z Podpisem y Piczęcią JOXcia Imsci Michała Radziwiła”*, AGAD, AR XXV, sygn. 3783/2, k. 3 – 8.

[Sł 1685/1] *Inwentarz majątności Sławatyckiej 1685 r.//”Inwentarz Maiętnosci Sławatyckiej Sporządzony przez Im Pana Michała Łyszkiewicza in A. 1685”*, AGAD, AR XXV, sygn. 3784/1, k. 3 – 22.

[Sł 1685/2] *Inwentarz majątności Sławatyckiej 1685 r.//”Inwentarz Maiętnosci Sławatyckiej sporządzony w Roku 1685”*, AGAD, AR XXV, sygn. 3784/2, k. 2 – 16.

[Sł 1693] *Inwentarz majątności Sławatyckiej 1693 r.//”Inwentarz Maiętnosci Sławatyckiej Sporządzony przez Im Pana Jeziornickiego in A. 1693”*, AGAD, AR XXV, sygn. 3785, k. 1 – 23.

[Sł 1709] *Inwentarz państwa Sławatyckiego 1709 r.*/"Inwentarz Państwa Sławatyckiego Przez ImPana Kazimirza Szymanowskiego in A. 1709", AGAD, AR XXV, sygn. 3786.

[Sł 1718/1] *Inwentarz majątku Sławatycze 1718 r.*/"Inwentarz Dóbr Sławatycz", AGAD, AR XXV, sygn. 3787/1, k. 1 – 13.

[Sł 1718/2] *Inwentarz Maiętnosci Sławatyckiej cum Attinentys z prawdziwey Weryfikacyi Gruntow y osiadłości. Roku 1718 Dnia 24 Juny*, AGAD, AR XXV, sygn. 3787/2, k. 2 – 17.

[Sł 1722] *Rewizja majątności Sławatycze 1722 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789, k. 1–11.

[Sł 1723] *Rewizja uczyniona Maiętności Sławatyckiej in A 1722 24 Juny*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789, k. 1 – 13

[Sł 1726] *Rewizja majątności Sławatycze 1726 r.*/"Rewizja Maiętnosci Sławatyckiej Iako y Oleszowa w Roku 1726 uczyniona przez Imci Pana Hieronyma Koziętulskiego", AGAD, AR XXV, sygn. 3790, k. 27 – 41.

[Sł 1728] *Rewizja majątności Sławatyckiej 1728 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3791, k. 1 – 14.

[Sł 1736] *Inwentarz folwarków Sławatyckich 1736 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3792, k. 27 – 42.

[Sł 1737] *Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1737 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3793, k. 14 – 30.

[Sł 1738/1] *Inwentarz Państwa Sławatyckiego [...] 1738 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3794, k. 30 – 33.

[Sł 1738/2] *Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1738 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3795, k. 15 – 28.

[Sł 1741] *Rewizja pól z majątności Sławatyckiej 1741 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3796, k. 10 – 21.

[Sł 1742] *Inwentarz Toiest rewizja państwa Sławatyckiego [...] 1742 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3797, k. 14 – 22.

[Sł 1743/1] *Inwentarz podawczy dóbr państwa Sławatyckiego [...] 1743 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789/1, k. 6, 29 – 35.

[Sł 1743/2] *Podanie sławatyckie ks. Ryakurowi [?] [1743 r.]*, AGAD, AR XXV, sygn. 3789/2, k. 6, 38 – 40.

[Sł 1744] *Rewizja gruntów majątności Sławatycz 1744 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3800, k. 19 – 47.

[Sł 1745] *Rewizja gruntów państwa Sławatyckiego [...] na rok 1745 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3801, k. 3 – 14.

[Sł 1746/1] *Rewizja gruntów państwa Sławatyckiego 1746 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3802/1, k. 38 – 46.

[Sł 1746/2] *Inwentarz majątności Sławatycz 1746 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3802/2, k. 2 – 10.

[Sł 1764/1] *Inwentarz państwa Sławatyckiego [...] spisany ad usum w roku 1764 a die 27 Septembra podany*, AGAD, AR XXV, sygn. 3804, k. 1 – 26, 96 – 107.

[Sł 1764/2] *Inwentarz majątności Sławatycze 1764 r.*, AGAD, AR XXV, sygn. 3805, k. 1 – 13.

[Sł 1765] *Inwentarz Imć Pana Przeździeckiego autentyczny Państwa Sławatyckiego [1765 r.]*, Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podlaskiej, Dział Wiedzy o Regionie, sygn. MN – 542, brak paginacji.

Wohyń

[Wh 1566a] *[Inwentarz Wohynia 1566]*, Akta ekonomii brzeskiej. Inwentarze, AGAD, AR XVII, sygn. 34, k. 601 – 640.

[Wh 1566b] *Описание староства Берестейскаго 1566 года. Книга Переписей Литовских XV. Место Воишь, Документы Московскаго Архива Министерства Юстиціи, Том I, Москва 1897, s. 370 – 378.*

[Wh 1570a] *Miasto Wohyń*, Lustracja starostw woj. rawskiego i podlaskiego, AGAD, ASK XLVI, sygn. 144, k. 75 – 77.

[Wh 1570b] *Miasto Wohin*, w: *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław – Warszawa 1959, s. 11 – 12.

[Wh 1588] *Miasto Woin. Starostwa Brzeskiego Revisia [1588 r.]*, AGAD, ASK LVI, sygn. B-7, k. 23 – 25.

Inne źródła rękopiśmienne

Inwentarz spraw dokumentów na hrabstwo Włodawskie cum attimentis służących Dobra Dziedziczne J. OO. Xiążąt Ihmość Adama i Izabelli z Flemingów Czartoryskich Generalów Ziem Podolskich, Archiwum Zamoyskich z Włodawy, APL, sygn. 4.

[*Przywilej lokacyjny 1465 r., kopia (1821 r.)*], w: AGAD, KRSW, [Kopie przywilejów miast Gub. Lubelskiej], sygn. 3195b, k. 35

[*Przywilej Mikołaja Sapiehy miastu Kodeń z 1616 r., w którym zamienia powinności na rentę pieniężną*], AGAD, KRSW, [Kopie przywilejów miast Gub. Lubelskiej], sygn. 3195b, k. 212.

Sapiehowie. Rachunki fryoru gdańskiego, Zbiór Zygmunta Glogera, AN Kraków, sygn. 349.

Sprawy dotyczące kahału żyd. w Wohyniu, Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór Muzeum KUL, sygn. 14.

Przywilej Jana Sapiehy miastu Kodeń z 1513 r. wraz z potwierdzeniami jego następców, kopia (1821 r.), AGAD, KRSW, [Kopie przywilejów miast Gub. Lubelskiej], sygn. 3195b, k. 204.

Wyciąg Treści przywileju Mikołaja Sapiehy Dziedzica miasta Kodnia, na pergaminie temuż miastu w Roku 1625 dnia 22 lutego udzielonego, AGAD, KRSW, [Kopie przywilejów miast Gub. Lubelskiej], sygn. 3195b, k. 227.

Źródła drukowane

Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1582, oprac. L. Żytkowicz, Toruń 1953.

Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774, oprac. A. Mariani, Poznań 2020.

Inwentarze starostw i dzierżaw powiatu grodzieńskiego 1765, oprac. G. Krupiński, Szczecin 2018.

Inwentarze starostw i dzierżaw powiatu grodzieńskiego 1789, oprac. G. Krupiński, Szczecin 2018.

Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku, oprac. M. Sierba, Warszawa 2017.

Lustracja województwa pomorskiego 1565 r., wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.

Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576, oprac. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław – Warszawa 1959

Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667 – 1690 r., oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000.

1670 г., изъ книги за 1673–1676 годы, s. 2593 – 2602, 254. *Подтвердительная привилегія короля Михаила, данная мѣстечку Песчаткѣ*, АВАК IV, s. 94.

1697 г., изъ книги за 1727–1728 годы, s. 61 – 63, 315. *Подтвердительная привилегія короля Августа II мѣстечку Ломазам на Магдебургское право и другія льготы*, АВАК IV, s. 249.

Донесеніе вознаго по дѣлу Воинскихъ мѣщанъ съ жидами о зарѣзаніи христіанского дитяти, Изъ актовой книги за 1577–1580 годы, стр. 991 – 995, АВАК 5, s. 4 – 5.

Жалоба евреевъ на Воинскихъ мѣщанъ и ратмановъ тогоже мѣстечка на неисполненіе послѣдними королевской привилегіи, Изъ книги за 1577–1580 годы, стр. 1131, АВАК 5, s. 26 – 27.

Лист кор. Сигизмунда I стар. берест. Юрію Ивановичу Ильиничу, опредѣляющій повинности, которыя должны платить жители Воиня по истеченіи десяти лѣтъ воли [1519 г.], w: М. Довнаръ – Запольскій, *Акты Литовско-Русскаго государства* (1390–1529), Вып. I., Москва 1899, s. 168

Листъ королевы Маріи Казиміры къ Воинскому подстаростѣ о томъ, чтобы Воинскіе вѣщане не дѣлали обидъ Воинскимъ жидамъ взиманіемъ съ нихъ лишнихъ поборовъ, изъ книги за 1684–1686 годы, стр. 1777, АВАК 5, s. 243 – 244.

Мѣстечку Воиню в Берестейском повете волност до десети год, а по выседеню воли описане всихъ повинностей, которые мають полнит, w: *Lietuvos Metrika*, кн. 10. (1440–1523), Vilnius 1997, s. 48.

Письмо старшинъ Брестскаго кагала къ старшинамъ Воинскаго кагала о томъ, чтобы послѣдніе не смѣли нарушать предѣловъ и границъ земли, установленныхъ ихъ предками, изъ книги за 1781–1782 годы, стр. 9, АВАК 5, s. 269 – 270.

Подтвердительная привилегія короля Яна III-го Воинскимъ жидамъ, изъ книги за 1684–1686 годы, стр. 1761, АВАК 5, s. 235 – 240.

Подтвердительная привилегія короля Августа II мѣстечку Ломазам на Магдебургское право и другія льготы [1697 г.], w: АВАК IV, s. 294.

Подтвердительная привилегія короля Михаила, данная мѣстечку Песчаткѣ [1670 г.], w: АВАК IV, s. 91.

Привилегія короля Яна III-го жидамъ Воинскаго кагала на права и вольности, изъ книги за 1684 - 1686 годы, стр. 1781, АВАК 5, s. 242 – 243.

Явка заемного письма на 1000 золотыхъ, взятыхъ в долгъ Ломазскимъ кагаломъ у Яновской Семинаріи, 1687 г., изъ актовой книги Брестскаго градскаго суда за 1687 – 1688 годы, nr 7027, s. 441 – 444, AWAK XXIX, s. 168 – 170.

b) Opracowania

Adamczewska-Wejchert H., *Elementy struktury przestrzennej małych i średnich miast polskich*, w: *Przeszłość a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, red. K. Pawłowski, T. Zarębska, Warszawa 1977, s. 143 – 162.

Alexandrowicz S., *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku*, w: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1996, s. 61 – 89.

Alexandrowicz S., *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII w.)*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, 47(1964), z. 6, s. 23 – 54.

Alexandrowicz S., *Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 75(1968), z. 2, s. 411 – 420.

Alexandrowicz S., *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i I połowie XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, 1(1961), s. 63 – 130.

Alexandrowicz S., *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. – I poł. XVII w.)*, „Acta Baltico – Slavica”, 1(1964), s. 117 – 156.

Alexandrowicz S., *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 27(1965) s. 35 – 65.

Atlas historyczny Polski, red. W. Czapliński, T. Ładogórski, Wrocław 1998.

Bardach J., *Żydzi w Birżach radziwiłłowskich w XVII–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 81(1990), z. 1 – 2, s. 199 – 220.

Barwiński M., *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź 2004.

Bienia M., *Archeologia południowego Podlasia*, Biała Podlaska 2005.

Biskup M., *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, „Komunikaty Mazursko – Warmińskie”, 74(1961), z. 4, s. 481 – 496.

Błoński B., *Janów Podlaski jako siedziba biskupów łuckich i brzeskich*, w: *Adam Naruszewicz*, red. G. Michałowski, K. Kostrzewa, Janów Podlaski 2001, s. 7 – 21.

Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

Borowik P., *Rozplanowanie i zabudowa Sokółki XVII–XVIII wiek*, w: *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, red. M. Zemło, Supraśl 2002, s. 21 – 34.

Buczyło A., *Dokument Zygmunta Starego z 1519 roku dla Bohusza Michała Bohowitynowicza ze zgodą na lokację miasta w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 21(2020), s. 101 – 108.

Budzyński Z., *Ludność żydowska zachodniej części Rusi Czerwonej w drugiej połowie XVIII wieku (według źródeł kościelnych)*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 137 – 148.

Choińska M., *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 18(2009/2010), s. 7 – 110.

Cieśla M., *Kupcy, arendarze i rzemieślnicy: różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, Warszawa 2018.

Cieśla M., *Liczebność Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 122(2015), z. 2, s. 245 – 268.

Cieśla M., *Metryka Litewska jako źródło do badań nad historią Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Lituanistyczny”, 4(2018), s. 25 – 40.

Cieśla M., *Podatki oraz inne świadczenia pobierane od Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 83(2018), z. 3, s. 33 – 58.

Cieśla M., *Podatki oraz inne świadczenia pobierane od Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 83(2018), z. 3, s. 33 – 58.

Cieśla M., *Taryfy pogłównego żydowskiego z 1764 r. jako źródło do historii społecznej Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Różni razem. Młodzi polscy naukowcy o Żydach*, red. J. Żyndul, 2008, s. 37 – 46.

Cieśla M., *Żydzi a Rzeczpospolita*, w: *My i Oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 259 – 285.

Cypel M., *Gawęda o Janowie Podlaskim*, Warszawa 1993.

Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.

Danowska E., *„Chleb dobrze zasłużonym”. Lustracja starostwa mościskiego z 1627 r.*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, 62(2017), s. 21 – 40.

Demidowicz T., *Dawne miasta i miasteczka dzisiejszego woj. białskopodlaskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, 15(1991), z. 4, s. 3 – 11.

Demidowicz T., *Dokudów – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2010.

Demidowicz T., *Hanna – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2010.

- Demidowicz T., *Horodyszcze – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1996.
- Demidowicz T., *Janów Podlaski – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1998.
- Demidowicz T., *Janów Podlaski. Staropolskie miasto – rezydencja biskupów łuckich w XV – XVIII w.*, „Rocznik Bialskopodlaski”, 4(1996), s. 7 – 30.
- Demidowicz T., *Kodeń – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2006.
- Demidowicz T., *Komarówka Podlaska – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2016.
- Demidowicz T., *Leśna Podlaska – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2010.
- Demidowicz T., *Lokacja miasta Wohynia na prawie magdeburskim w XVI w.*, „Rocznik Bialskopodlaski”, 2(1994), s. 7 – 20.
- Demidowicz T., *Łomazy – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2007.
- Demidowicz T., *Rossosz – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1999.
- Demidowicz T., *Sławatycze – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2003.
- Demidowicz T., *Wisznice – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1996.
- Demidowicz T., *Wohyń – zarys dziejów*, Biała Podlaska 1998.
- Dom Sapieżyński*, red. E. Sapieha, Warszawa 1995.
- Dziwik K., *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII–XIX wieku na tle stosunków gospodarczych*, „Rocznik Sądecki”, 5(1962), s. 151 – 223.
- Fijałkowski P., *Żydzi w miastach Mazowsza XIII–XVIII wieku*, w: *Mazowieckie miasteczka na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego*, red. A. Stawarz, Warszawa 1999, s. 60 – 79.
- Flisiński J., *Dawne miasteczka podlaskie: Dokudów, Łomazy i Wohyń*, „Rocznik Bialskopodlaski”, 3(1995), s. 179 – 200.
- Flisiński J., *Dawne miasteczka podlaskie: Piszczac, Rossosz i Wisznice*, „Rocznik Bialskopodlaski”, 4(1996), s. 31 – 58.
- Flisiński J., *Dokudów. Zarys dziejów do połowy XVIII wieku*, „Rocznik Bialskopodlaski”, 16(2008), s. 7 – 20.
- Frykowski J., *Niegrodowe starostwo tyszowieckie w latach 1519 – 1768. Studium społeczno – gospodarcze*, Tomaszów Lubelski 2009.
- Geresz J., *Z dziejów parafii Komarówka Podlaska*, Międzyrzec Podlaski 2009.
- Geresz J., *Z dziejów Wohynia*, Międzyrzec Podlaski 2011.
- Gmina Leśna Podlaska. Zarys historyczno-geograficzny ze słownikiem miejscowości i obiektów fizjograficznych*, red. H. Maruszczak, Biała Podlaska 1995.
- Gmina Piszczac. Historia i współczesność*, red. B. Korzeniewski et al., Piszczac 2018.

Gmiterek H., *Ewangelicyzm w Sławatyczach w XVII wieku*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 15(2014), s. 5 – 17.

Gmiterek H., *Inwentarz dóbr narolskich z 1664 roku*, „Rocznik Lubaczowski”, 6(1996), s. 51 – 56.

Gmiterek H., *Synody ewangelickie w Sławatyczach w XVII wieku*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 16(2015), s. 111 – 120.

Goldberg J., *Żyd i karczma miejska na Podlasiu w XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 2(1989), s. 27 – 38.

Górny B., *Monografia powiatu bialskiego*, Biała Podlaska 1939.

Gryp D., Humble G., Mercator G., Speed J., *Map of Poland 1626*, London 1626.

Gruszkowski K., *Nad „Starym Bugiem” w Sławatyczach*, b.m.w. 2013.

Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 85 – 98.

Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 2(1989), s. 48 – 55.

Herbst S., *Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego*, Warszawa 1951.

Herbst S., *Uwagi nad renesansowym rozplanowaniem Głowowa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 16(1954), z. 1, s. 11 – 14.

Hetmańczyk J., *Bobrowniki i Sączów. Inwentarze dóbr z XVII, XVIII i XIX w. Przyczynek do historii wsi w dobrach rządowych*, Dobieszowice 2021.

Horn M., *Zaludnienie miast ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 31(1970), s. 87;

Horn M., *Zaludnienie województwa bełskiego w 1630 roku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 22(1959), s. 67 – 98.

Horn M., *Żydowskie cechy rzemieślnicze w dawnej Rzeczypospolitej (1613 – 1795)*, w: *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Wyrobisz, M. Tymowski et al., Warszawa 1991, s. 245 – 255.

Janeczek A., *Exceptis schismaticis: upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły*, „Przegląd Historyczny”, 75(1984), z. 3, s. 527 – 542.

Janeczek A., *Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77(2016), s. 143 – 178.

Janosz – Biskupowa I., *Rozwój przestrzenny miasta Jeziorany*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 87(1965), z. 1, s. 3 – 16.

Janosz – Biskupowa I., *Rozwój przestrzenny miasta Reszla*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 72(1961), z. 2, s. 161 – 182.

Jawor G., *Współistnienie grup etnicznych na Rusi Czerwonej w XV–XVI w. na przykładzie stosunku do społeczności wołoskich*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. F”, 52/53(1997/1998), s. 54–66.

Kaczmarczyk Z., *Geneza i rozplanowanie miasta Krosna nad Odrą*, „Prace Instytutu Architektury i Urbanistyki”, 1(1951), z. 2, s. 61 – 69.

Kamler M., *Inwentarze*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1 (A – N), red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 277.

Kapłan W., *Kult św. Wiktora w kościele kolegiackim w Janowie Podlaskim*, Janów Podlaski 2000.

Każmierczyk A., *Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77(2016), s. 357 – 378.

Kicia M., *Urbanizacja południowego Podlasia (od XV do I poł. XVII w.)*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, 4(2005), s. 7 – 21.

Kiryk F., Leśniak F., *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich do końca XVI wieku*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 13 – 36.

Kłoczowski J., *Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, „Roczniki Humanistyczne”, 6(1956/1957), z. 5, s. 193 – 221.

Kołodziejczyk A., *Przydatność szesnastowiecznych inwentarzy dóbr gospodarskich dla rekonstrukcji wykorzystania gospodarczego wód na Podlasiu*, w: *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle powszechnym*, red. J. Gancewski, A. Wałkowski, Olsztyn 2006, s. 270 – 277.

Kowalski W., *Rzemieślnicy w Pińczowie pierwszej połowy XVII wieku*, w: *Florilegium Historicum Amicorum Munera. Profesorowi Krzysztofowi Maciejowi Kowalskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin przyjaciele, koledzy, uczniowie*, red. T. Maćkowski, Grajewo 2016, s. 419 – 430.

Kozaczewski T., *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Wrocław 1973.

Krzysztofik R., *Umiastowienie obszaru Polski od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2012.

Książek M., *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych w XVI i XVII wieku w Południowej Małopolsce*, Kraków 1988.

Kubicki R., *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mnisznych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w.*, w: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013, s. 533 – 546.

Kubicki R., *Młyny wodne w ziemiach świeckiej i nowskiej do końca XVI wieku*, „*Studia Geohistorica*”, 3(2015), s. 74 – 88.

Kubicki R., *Młyny zbożowe i przemysłowe w dobrach cystersów z Oliwy do początków XVII w.*, „*Cistercium Mater Nostra*”, 4(2010), s. 93 – 119.

Kubicki R., *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztorów na Pomorzu Wschodnim w XIII – XVI w.*, „*Hereditas Monasteriorum*”, 2(2013), s. 35 – 56.

Kulejewska-Topolska Z., *Oznaczenie i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, „*Czasopismo Prawno – Historyczne*”, 8(1956), z. 2, s. 253 – 268.

Kusiński W., *Rozwój przestrzenny miasta Białegostoku*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Jok, Białystok 1968, s. 29 – 55.

Lalik T., *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 23(1975), z. 4, s. 552 – 553.

Laszuk A., *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999.

Leskiewiczowa J., *Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce w XVIII w.*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 60(1953), z. 4, s. 363 – 378.

Leszczyński A., *Z dziejów Żydów Podlasia (1487 – 1795)*, „*Studia Podlaskie*”, 2(1989), s. 7 – 26.

Lewczuk G., Lewczuk M., „*Inwentarz Państwa Sławatyckiego*” z 1765 roku „*Nadbużańskie Sławatycze*”, 2(2001), s. 7 – 49.

Lolo R., *Miasta mazowieckie XVI - XVIII wieku. Szkice i studia*, Warszawa 2021.

Łonczyńska K., Smoleńska B., *Zespoły archiwów magnackich i podworskich jako źródła do dziejów techniki rolnej*, „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”, 3(1960), z. 1, s. 161 – 198.

Łowmiański H., *Struktura gospodarcza Mohylowa w czasach pomiaru włócznej*, „*Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych*”, 8(1938), s. 37 – 91.

Malczewski J., *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku. Powstanie, zagospodarowanie, układy przestrzenne*, Rzeszów 2006.

Maroszek J., *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI – XVIII w.*, w: *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław – Warszawa – Kraków 1976, s. 88 – 195.

Maziejuk Cz., *Dzieje parafii Piszczac*, Biała Podlaska 2013.

Mączak A., *Zaścianek*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 2 (O – Ż), red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 544.

Michałowski G., Jarmoszewicz T., *Sławatycze 1499 – 1999*, Sławatycze 1999.

Miodunka P., *Spółeczność małych miast południowej Małopolski od końca XVI do końca XVIII wieku*, Kraków 2021.

Mironczuk R., *Janów Podlaski jako siedziba biskupów łuckich w XV - XVIII wieku*, w: *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. P. Gołdyn, Kraków 2008, s. 21 – 41.

Mironczuk R., *Janów Podlaski. Miasto rezydencjonalne biskupów łuckich (1465 – 1796) i podlaskich (1818 – 1867)*, Kraków 2018.

Młynarska-Kaletynowa M., *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 28(1980), z. 3, s. 349 – 361.

Morawski Z., *Funkcje religijne placów miejskich w średniowiecznej Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 40(1992), z. 3, s. 295 – 303.

Motylewicz J., *Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*, Przemyśl – Rzeszów 1993.

Myszka A., „*Mieszkała na ul. Polnej na Pobitnie, tuż obok Kopca Tatarskiego*” – głos w sprawie wewnętrznych podziałów urbanonimów, „Onomastica”, 59(2015), s. 209 – 221.

Niewiadomski E., *Atlas do dziejów Polski zawierający 13 mapek kolorowanych*, Warszawa 1899.

Nowak Z., *Rozwój przestrzenny miasta Bisztynka*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 73(1961), z. 3, s. 376 – 384.

Ochmański J., *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.*, w: *Studia Historica. W 35-lecie pracy Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor et al., Warszawa 1958, s. 279 – 294.

Olesiejuk B., *Dzieje Sławatycz (do końca XVIII w.)*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 4(2003), s. 5 – 40.

Opas T., *Miasta prywatne a Rzeczpospolita*, „Kwartalnik Historyczny”, 78(1971), z. 1, s. 28 – 48.

Opas T., *Powinności na rzecz dziedziców w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, „Rocznik Lubelski”, 14(1971), s. 121 – 144.

Panasiuk A., *Łomazy, Pieszczałka Woin – dawne miasta królewskie w starostwie brzeskim (województwo brzesko – litewskie) w świetle lustracji z 1566 r. Studium gospodarczo – przestrzenne*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 16(2019), z. 3, s. 41 – 70.

Panasiuk A., *Materiały w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów (Archiwum Główne Akt Dawnych) i ich przydatność do badań nad historią dawnych ośrodków miejskich (Hanna, Kodeń, Sławatycze)*, w: *Odkrywanie i interpretacja archiwaliów*, red. D. Magier, A. Zawadzki, Siedlce 2022, s. 19 – 42.

Panasiuk A., *On the border of Lithuania and the Crown. The town and its owner: Sławatycze in the light of economical inventories/revision (17th–18th centuries) against the background of selected Polish towns*, w: *Pogranicza. Miasto – Wieś – Religijność*, red. L. Wojciechowski, Lublin 2020, s. 15 – 42.

Panasiuk A., *Spoleczno-gospodarczy obraz Sławatycz w świetle inwentarzy (1656–1765) (dawny powiat brzeskolitewski województwa brzeskolitewskiego)*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 61(2022), z. 1, s. 25 – 78.

Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.

Piekarczyk S., *Z badań nad gospodarczo-społeczną strukturą miast polskich w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszych dziesiątków lat XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 59(1952), s. 61 – 98.

Pietkiewicz K., *Zagadkowa transakcja sprzedaży dóbr Sławatycze przez Ks. Aleksandra Prońskiego Wacławowi Bohowitynowi Szumbarskiemu i następnie ich odkupienia za tę samą sumę*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 20(2019), s. 9 – 30.

Popularna Encyklopedia Powszechna. Atlas Polski, tom 1. *Przyroda. Społeczeństwo. Gospodarka.*, red. R. Mydel, Kraków 2003.

Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním, red. Z. Hojda, H. Pátková, Praha 2008.

Pruszkowski J., *Janów Biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897;

Pruszkowski J., *Kodeń Sapiechów, jego kościoły i starożytny obraz Matki Boskiej Gwadelupeńskiej. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1898.

Pudelko J., *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienia działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 9(1964), z. 1, s. 3 – 27.

Rewieńska W., *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie geograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne*, Wilno 1938.

Rutkowski H., *Rozwój przestrzenny Sochaczewa od XIII do XVIII wieku*, w: *Dzieje Sochaczewa i ziemi sochaczewskiej*, red. S. Russocki, Warszawa 1970, s. 27 – 48.

Samsonowicz H., *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 86(1979), z. 4, s. 917 – 931.

Samsonowicz H., *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 50(1989), s. 31 – 44.

Sawicki M., *Dom Sapieżyński 1665 – 1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016.

Seidel R., *Statystyka*, Poznań 1994.

Seniuk B., *Miejskie dzieje Kodnia (1511 – 1869)*, „Region Lubelski”, 2(4) (1987), s. 163 – 184.

Seniuk B., *Pałac pod błękitnym dachem. Dwa archiwalne inwentarze pałacu w Różance nad Bugiem*, w: *Poezja i egzystencja. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Józefa F. Ferta*, red. W. Kruszewski, D. Pachocki, Lublin 2015, s. 733 – 758.

Seniuk B., *Wisznice i okolice*, Warszawa 1989.

Sierba M., *Powinności miejskie Tykocina według inwentarza z 1727 r.*, „Studia Podlaskie”, 21(2013), s. 321 – 330.

Sierba M., *Powinności mieszczan tykocińskich według inwentarza z 1701 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 15(2016), z. 1, s. 229 – 247.

Sierba M., *Powinności mieszkańców radziwiłłowskiej Orli w latach 1614 – 1695*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polskim i Powszechnym”, 40(2017), z. 1, s. 38 – 40.

Sierzputowski W., *Układ przestrzenny Elbląga w świetle historii*, „Ochrona Zabytków”, 8(1955), z. 2(29), s. 109 – 115.

Skorodiuk J., *Janów Podlaski – rezydencja biskupów*, „Szkice Podlaskie”, 13(2005), s. 11 – 28.

Skrężyna K., *Pomiędzy miastem a wsią. Przestrzeń małych ośrodków miejskich a jej użytkownicy w epoce nowożytnej na przykładzie Słomnik*, w: *Miasto – wieś – rezydencja. Przestrzeń determinująca dzieje człowieka – człowiek kształtujący przestrzeń*, red. J. Rogulski, Kraków 2014, s. 105 – 122.

Skrudlik M., *Matka Boska Kodeńska. Szkic historyczno – ikonograficzny*, Warszawa 1927.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1 – 15, Warszawa 1880 – 1914.

Słownik języka polskiego, cz. 1 (A – O), red. A. Zdanowicz, Wilno 1861.

Słownik języka polskiego, red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1 – 8, Warszawa 1900 – 1927.

Słownik języka polskiego, red. S. B. Linde, t. 1 – 6, Warszawa 1807 – 1814.

Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. 10 (Wyg – Ż), Warszawa 1968.

Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk, t. 1 – 11, Kraków 1953 – 2003.

Soszyński R., *Piszczac – miasto ongiś królewskie*, Ciechanów 1993.

Strumiński J., *Układ przestrzenny średniowiecznego miasta Olsztyna*, „Rocznik Olsztyński”, 10(1972), s. 203 – 228.

Sucheni – Grabowska A., *Lustracje*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1, s. 443.

Surdacki M., *Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto-społeczeństwo-życie codzienne*, Lublin 2007.

Szafran P., *Inwentarze czy rejestry poborowe?*, „Zapiski Historyczne”, 31(1966), z. 1, s. 53 – 71.

Szczygieł R., *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77(2016), s. 13 – 45.

Szelągowski A., *Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce*, Oświęcim 2019,

Szołucha A., *Rys historyczny Wisznicy. Wisznice w czasach prehistorycznych i Polski szlacheckiej*, Wisznice 2004.

Szudejko R., *Monografia gminy Łomazy*, Biała Podlaska – Łomazy 2018.

Szulc S., *Metody statystyczne*, Warszawa 1967.

Średzińska A., *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011.

Średzińska A., *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011 [doktorat].

Tarasiuk D., *Wisznice. Dzieje miasteczka i okolic do 1918 roku*, Lublin 2010.

Tłomacki A., *Sapiehowie kodeńscy. Historia rodu od kolebki do współczesności*, Warszawa 2009.

- Tyburczy J., *Sanktuarium Matki Bożej w Leśnej Podlaskiej*, Warszawa 2013.
- Wagner A., *Handel dawnego Jarosławia*, Lwów 1929.
- Wasilczyk M., *Powstanie parafii unickiej w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 11(2010), s. 27 – 32.
- Wawryniuk A., *Gmina Hanna powiat włodawski. Historia, geografia, gospodarka, polityka*, Chełm 2012.
- Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.
- Wereda D., *Z dziejów unickiej parafii w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze”, 8(2007), s. 5 – 16.
- Wiesiołowski J., *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań 1997.
- Wróbel – Lipowa K., *Kultura materialna miast królewskich województwa bełskiego w XVIII wieku. Dubienka, Grabowiec, Horodło, Tyszowce*, Lublin 1986.
- Wróblewska G., *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa – Poznań 1977.
- Wyrobisz A., *Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII wieku jako inwestycje kulturalne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 26(1978), z. 1, s. 47 – 56.
- Wyrobisz A., *Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośnik informacji – źródła historyczne – zabytki kultury*, „Przegląd Historyczny”, 90(1999), z. 4, s. 511 – 523.
- Wyrobisz A., *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 65(1974), z. 1, s. 19 – 46.
- Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa – Kraków 1979.
- Zdanek M., *Inwentarze dóbr i folwarków opactwa cystersów w Mogile z XVI – XVII wieku*, w: *Folwark – wieś – latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, S. Kazuski, J. Pielas, Kielce 2009, s. 173 – 185.
- Zdański K., *Przyczynki do dziejów powiatu brzesko – litewskiego i ziem nim objętych*, Warszawa 1936.
- Zieleniewski J., *Rejestr pomiarów włócznej Kleszczel z roku 1560*, „Studia Podlaskie”, 3(1991), s. 201 – 250.
- Żółkowski S., *Materiały do badań nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym na obszarze dzisiejszego województwa białkopodlaskiego*, Biała Podlaska 1988.

Żurek D., *Przestrzeń i społeczeństwo Chrzanowa średniowiecznego i nowożytnego*, Kraków 2015

Żyga S., *Struktura społeczno-gospodarcza miast województwa krakowskiego w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle rejestru poborowego z 1629 r.)*, „Ze Skarbcza Kultury”, 5(1955), z. 1(7), s. 156 – 166.

Żytkowicz L., *Struktura dochodu pańskiego w końcu XVIII w. Dobra Janów biskupstwa łuckiego*, w: *Studia Historica. W 35-lecie pracy Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor et al., Warszawa, 1958, s. 373 – 418.

Без – Корнилович М. О., *Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся*, Санкт – Петербург 1855.

Бохан Ю. М., *Мястечкі і працесы ўрбанізацыі на землях Беларусі ў XV – XVIII стст.*, Мінск 2018.

Волкаў М., *Маёнтак Сангушкаў – Крупка ў XVI – XVII стагоддзях*, „Гістарычна – археалагічны зборнік”, 35(2020), s. 117 – 131.

Воронков И. А., *Инвентари имений – важный источник по истории польской феодальной деревни*, „Вопросы истории”, 4(1959), s. 124 – 137.

Гардзееў Ю., *Гарадзенскія ўрбанонімы 16–18 стст.*, „Гарадзенскі гадавік”, 2(2013), s. 30 – 47.

Гардзееў Ю., *Гарадская прастора ў XVI–XVIII стст.*, w: *Гародня X – XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам*, red. П. Мажэйка, Э. Дмухоўскі, Гародня 2014, s. 92 – 104.

Гардзееў Ю., *Да пытання аб планіроўцы Гародні ў другой палове 13 пачатку 15 ст.*, „Гістарычны Альманах”, 1(1998), s. 15 – 30.

Гардзееў Ю., *Да пытання фарміравання гродзенскай урбанімікі (канец X – 30-я гады XX ст.)*, „З глыбы вякоў. Наш край”, 2(2002), 68 – 78.

Гардзееў Ю., *Прастора гарадзенскага Рынка і соцыум у 16-18 стст.*, „Гарадзенскі гадавік”, 1(2012), s. 12 – 25.

Гербачевский Ф., *Русскія древности и памятники православия Холмско – Подляшской Руси (Люблинской и Студецкой губ.)*, bmv 1892.

Голубеў В., *Инвентары*, w: *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 1: Абаленскі – Кадэнцыя*, red. Г. П. Пашкоў, Мінск 2007, s. 666 – 668.

Гошко Т., *Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації (на приклад вивчення пізньосередньовічних та ранньомодерних міст Корони Польської)*, „Україна в Центрально – Східній Європі”, 14(2014), s. 230 – 249.

Дзярновіч А., *Ці існаваў феадальны горад? Некаторыя метадалагічныя праблемы даследавання ўрбаністычных супольнасцяў позняга сярэднявечча і ранняга новага часу*, w: *Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база*, red. I. В. Соркіна (гал. рэд.) [і інш.], Гродна 2011, s. 31 – 37.

Довнаръ – Запольский М. В., *Берестейское Староство въ XVI вѣкѣ*, „Университетскія Извѣстія” 38(1898), z. 2, s. 1 – 33.

Копысский З. Ю., *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в.*, Минск 1966.

Любавский М., *Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско – Русскаго Государства ко времени изданія Перваго Литовскаго Статута. Историческіе очерки*, Москва 1892.

Мелешко В., *Источники по социально - экономическому положению крестьян Белоруссии во второй половине XVII – XVIII вв.*, „Acta Baltico-Slavica”, 12(1979), s. 217 – 250

Пруднікаў А., *Арганізацыя сельскай гаспадаркі і развіццё промыслаў у каталіцкіх мястэчках на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII-XVIII ст.* „Studia Historica Europae Orientalis Исследования по истории восточной Европы”, 11(2018), s. 173 – 205.

Пруднікаў А., *Асаблівасці арганізацыі і развіцця рамеснай вытворчасці ў каталіцкіх гарадах і мястэчках Беларусі ў сярэдзіне XVII-XVIII ст.*, „Веснік БДУ”, 3(2016), z. 1, bnr.

Пруднікаў А., *Католические города и местечки Беларуси в середине XVII – XVIII в. Исследование социально-экономического развития*, Saarbrücken 2015.

Пруднікаў А., *Мястэчкі ва ўладаннях каталіцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII-XVIII ст. Сацыяльна – эканамічнае развіццё*, Мінск 2021.

Пруднікаў А., *Стан знешняга і ўнутранага гандлю у мястэчках каталіцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории восточной Европы”, 9(2016), s. 213 – 230.

Пруднікаў А., *Царкоўныя гарады і мястэчкі на Беларусі: да пастаноўкі праблемы*, w: *Трэці Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. т. 3. Працоўныя матэрыялы*, red. А. Казакевіч, Kaunas 2014, s. 356 – 360.

Пруднікаў А., *Эканамічнае развіццё царкоўных гарадоў і мястэчак на Беларусі ў сярэдзіне XVII–XVIII ст. (на прыкладзе каталіцкіх)*, „Веснік БДУ”, 3(2014), з. 1, с. 3 – 7.

Пруднікаў А., *Яўрэй ў каталіцкіх гарадах і мястэчках на Беларусі ў сярэдзіне XVII – XVIII ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории восточной Европы”, 7(2014), с. 204 – 212.

Репина Л. П., *Население городов, в: Город в средневековой цивилизации Западной Европы. т. 1. Феномен средневекового урбанизма*, ред. А. А. Сванидзе, Москва 1999, с. 169 – 212.

Словарь русского языка XI – XVII вв., Выпуск 5 (Е–ЗИНУТИЕ), ред. С. Г. Бархударов, Москва 1978.

Теодоровичъ Н. Ив., *Сѣдлецкая Учебная Дирекція. Описаніе учебныхъ заведеній и главнѣйшихъ мѣстностей Сѣдлецкой губерніи*, Томъ 2-й. Уѣзды: Радинскій, Константиновскій и соколовскій, Сѣдлец 1906.

Трусаў І., *Заўвагі аб некаторых урбанонімах Гродна*, „Гарадзенскі гадавік”, 2(2013), с. 6 – 12.

Хрущевичъ Г. К., *Посады Кодень и его историческія достопримѣчательности, в: Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П. Н. Батюшковым. Вып. 7: Холмская Русь: (Люблинская и Седлецкая губ., Варшавского Генерал-Губернаторства)*, СПб. 1885, с. 241 – 258.

Netografia

<https://geoportal360.pl/map/#l:51.75504,22.78569,16;p:MDYxNTA4XzluMDAwMS4zNzAvMg==> [05.05.2021].

<https://geoportal360.pl/map/#l:51.88719,23.26218,12> [10.11.2020].

https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html [10.11.2020].

<https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey> [11.12.2020]

https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html [06.12.2020]

<https://sjp.pwn.pl/doroszewski/defalka;5419838.html> [11.03.2022]

<https://sjp.pwn.pl/doroszewski/wypust;5521694.html> [13.11.2020]

<https://sjp.pwn.pl/doroszewski/zascianek;5527493.html> [06.11.2020]

<https://wody.isok.gov.pl/> [06.11.2020].

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zagon;3999837.html> [29.08.2021]

SPIS TABEL, WYKRESÓW, MAP, PLANÓW, ILUSTRACJI

Tabele

Tabela 1. Zestawienie podstawowych informacji o dawnych miastach zachodniej części dawnego powiatu brzeskiego województwa brzeskoliteńskiego.

Tabela 2. Podstawowe dane dotyczące lokacji dawnych miast powiatu brzeskoliteńskiego.

Tabela 3. Rodzaje informacji na temat ludności i przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach Dokudowa.

Tabela 4. Rodzaje informacji na temat budynków wzmiankowane w inwentarzach Dokudowa.

Tabela 5. Grunty rolne i inne rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach Dokudowa.

Tabela 6. Rodzaje informacji na temat ludności i przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach Hanny.

Tabela 7. Rodzaje informacji na temat budynków i gruntów rolnych wzmiankowane w inwentarzach Hanny.

Tabela 8. Pozostałe rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach Hanny.

Tabela 9. Rodzaje informacji dotyczące ludności i przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach i lustracji Janowa.

Tabela 10. Rodzaje budynków wzmiankowanych w inwentarzach i lustracji Janowa.

Tabela 11. Rodzaje gruntów rolnych i inne informacje wzmiankowane w inwentarzach i lustracji Janowa.

Tabela 12. Rodzaje informacji na temat ludności w inwentarzach, rewizjach Kodnia.

Tabela 13. Rodzaje informacji na temat przestrzeni i budynków w inwentarzach, rewizjach Kodnia.

Tabela 14. Informacje na temat gruntów rolnych w inwentarzach, rewizjach Kodnia.

Tabela 15. Pozostałe rodzaje informacji zawarte w inwentarzach, rewizjach Kodnia.

Tabela 16. Rodzaje informacji dotyczące ludności i przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach i rewizjach Łomaz.

Tabela 17. Rodzaje informacji dotyczące budynków wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach i rewizjach Łomaz.

Tabela 18. Informacje na temat gruntów rolnych i pozostałe rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach i rewizjach Łomaz.

Tabela 19. Rodzaje informacji na temat ludności w inwentarzach, rewizjach Piszczaca.

Tabela 20. Rodzaje informacji dotyczące przestrzeni i budynków wzmiankowane w inwentarzach/rewizjach Piszczaca.

Tabela 21. Grunty rolne i inne rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach Piszczaca.

Tabela 22. Rodzaje informacji na temat ludności wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

Tabela 23. Rodzaje informacji na temat przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

Tabela 24. Rodzaje informacji na temat budynków wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

Tabela 25. Rodzaje informacji na temat gruntów rolnych wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

Tabela 26. Pozostałe rodzaje informacji wzmiankowane w inwentarzach Różanki.

Tabela 27. Rodzaje informacji na temat ludności i przestrzeni w inwentarzach, rewizjach Sławatycz w poszczególnych latach.

Tabela 28. Rodzaje informacji na temat budynków zawarte w inwentarzach, rewizjach Sławatycz.

Tabela 29. Informacje na temat gruntów rolnych zawarte w inwentarzach, rewizjach Sławatycz.

Tabela 30. Pozostałe rodzaje informacji zawarte w inwentarzach, rewizjach Sławatycz.

Tabela 31. Rodzaje informacji na temat ludności i przestrzeni wzmiankowane w lustracjach, rewizjach Wohynia.

Tabela 32. Budynki i grunty rolne wzmiankowane w lustracjach, rewizjach Wohynia.

Tabela 33. Pozostałe rodzaje informacji wzmiankowane w lustracjach, rewizjach Wohynia.

Tabela 34. Miejscowości objęte *Rejestrami podymnego*.

Tabela 35. Informacje dotyczące ludności wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

Tabela 36. Informacje dotyczące przestrzeni wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

Tabela 37. Rodzaje budynków wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

Tabela 38. Rodzaje gruntów rolnych wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

Tabela 39. Pozostałe informacje wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

Tabela 40. Obiekty fizjograficzne wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 41. Obiekty municypalne i dworki wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 42. Obiekty związane z funkcjonowaniem wspólnot religijnych wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 43. Ulice, szlaki komunikacyjne i wielkość działek wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 44. Budynki użyteczności publicznej wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 45a. Budynki gospodarcze wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 45b. Budynki gospodarcze wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 46a. Obiekty związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności oraz obróbką materiałów wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 46b. Obiekty związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności i obróbką materiałów wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 47. Miary powierzchni gruntów rolnych wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 48. Typy gruntów rolnych wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 49. Wielkość i liczba działek w Dokudowie na podstawie inwentarzy z 1725 i 1731 r.

Tabela 50. Liczba i odsetek placów płatnych, wolnych i pustych w Dokudowie na podstawie inwentarza z 1725 r.

Tabela 51. Liczba i odsetek placów zabudowanych, niezabudowanych i pustych w Dokudowie na podstawie inwentarza z 1731 r.

Tabela 52. Zestawienie liczby i wielkości działek w Hannie w świetle inwentarzy, rewizji.

Tabela 53. Wielkość działek (w placach) nadanych uprzywilejowanym osobom w Hannie w świetle inwentarzy, rewizji.

Tabela 54. Liczba i wielkość i odsetek działek w poszczególnych ulicach w Janowie w świetle inwentarza z 1790 r.

Tabela 55. Liczba działek w poszczególnych ulicach wzmiankowanych w inwentarzach Kodnia.

Tabela 56. Wielkość działek sadzibnych (mieszkalnych) wyrażona w prętach w poszczególnych ulicach Łomaz w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 57. Wielkość i średni odsetek działek ogrodowych w Rynku i ulicach Łomaz w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 58. Rozpiętość poszczególnych typów działek w Rynku, ulicach i na przedmieściach Łomaz w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 59. Liczba działek płatnych, wolnych i pustych w poszczególnych ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 60. Właściciele i wielkość (wyrażona w prętach) działek wolnych (sadzibnych, ogrodowych i sianożętnych) w Rynku i ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 61. Wielkość, liczba i odsetek działek Rynkowych mieszkalnych Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 62. Wielkość, liczba i odsetek działek mieszkalnych w ulicach (ogółem) Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 63. Porównanie liczby prętów i działek oraz średnia wielkość działki mieszkalnej w poszczególnych ulicach w Piszczacu w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 64. Wielkość, liczba i odsetek działek ogrodowych w Rynku Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 65. Wielkość, liczba i odsetek działek ogrodowych w ulicach (ogółem) Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 66. Porównanie liczby prętów i działek i średnia wielkość działki ogrodowej w Rynku i ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 67. Zestawienie rozpiętości poszczególnych typów działek w Rynku i ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 68. Nazwy ulic w Sławatyczach wzmiankowanych w inwentarzach, rewizjach w latach 1656 – 1765.

Tabela 69. Średnia liczba działek, placów oraz uśredniona wielkość działki mieszkalnej w najczęściej wzmiankowanych ulicach Sławatycz w świetle inwentarzy, rewizji z lat 1656 – 1765.

Tabela 70. Porównanie liczby prętów i działek w Rynku i poszczególnych ulicach Wohynia w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 71. Rozpiętość działek sadzibnych (mieszkalnych), ogrodowych i sianożętnych w Rynku, ulicach i na przedmieściach Wohynia w świetle rewizji z 1566 r.

Tabela 72. Nazwy miejscowości z podziałem na grupy wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach omawianych miast.

Tabela 73. Rozpiętość i średnia wielkość działek mieszkalnych w omawianych miastach w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

Tabela 74. Najczęściej odnotowywane wielkości działek w poszczególnych miastach w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

Tabela 75. Rozpiętość działek wolnych omawianych miast w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

Tabela 76. Średni odsetek działek płatnych, wolnych i pustych w poszczególnych miastach w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

Tabela 77. Średnia liczba placów/prętów w omawianych miastach w świetle inwentarzy, lustracji, rewizji.

Tabela 78. Cechy fizjonomiczne i położenie kościołów/cerkwi w omawianych miastach w świetle planów.

Tabela 79. Szacunkowa liczba ludności i odsetek Żydów w Janowie na podstawie inwentarzy (1740, 1790 r.) i lustracji (1790 r.).

Tabela 80. Pochodzenie niektórych mieszczan łomaskich na podstawie rewizji z 1566 r.

Tabela 81. Prawdopodobne pochodzenie niektórych mieszczan sławatyckich w latach 1656 – 1765 (na podstawie nazwisk/mian) w świetle inwentarzy, rewizji.

Tabela 82. Szacunkowa liczba ludności Wohynia na podstawie lustracji, rewizji.

Tabela 83. Liczba miejscowości wzmiankowanych w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskiego (XVI–XVIII w.), z których pochodzili mieszczenie i najdalszy ich zasięg od miasta.

Tabela 84. Szacunkowa i średnia liczba ludności, odsetek Żydów w Hannie, Janowie, Kodniu, Łomazach, Piszczacu, Różance, Sławatyczach i Wohyniu (XVI–XVIII w.) z uwzględnieniem obu metod obliczeń.

Tabela 85. Żydzi, duchowni (katolicy, prawosławni/uniccy) i szlachta wzmiankowana w inwentarzach, lustracjach, rewizjach w miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

Tabela 86. Zawody związane z edukacją, urzędy, posługi związane z funkcjonowaniem wspólnot religijnych i handel/dzierżawa wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

Tabela 87. Zawody związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

Tabela 88. Zawody związane z obróbką materiałów (drewno, metal, skóra, tkaniny, glina/piasek, inne) wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

Tabela 89. Zawody związane ze świadczeniem usług wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

Tabela 90. Profesje „rozrywkowe” wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego (XVI–XVIII w.).

Tabela 91. Zawody w Dokudowie w latach 1725–1748 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

Tabela 92. Zawody w Hannie w latach 1718–1764 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

Tabela 93. Imiona i nazwiska osób czynnych zawodowo w Hannie w latach 1718–1764 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

Tabela 94. Zawody w Janowie wzmiankowane w inwentarzach i lustracji z 1740 i 1790 r.

Tabela 95. Zawody w Kodniu w latach 1599–1751 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

Tabela 96. Zawody w Łomazach w latach 1566–1667 wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach.

Tabela 97. Zawody w Piszczacu wzmiankowane w rewizji z 1566 r.

Tabela 98. Zawody w Różance w latach 1736–1792 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

Tabela 99. Zawody w Sławatyczach w latach 1656–1765 wzmiankowane w inwentarzach, rewizjach.

Tabela 100. Zawody w Wohyniu wzmiankowane w rewizji z 1566 r.

Tabela 101. Liczba i procent nauczycieli oraz urzędników (miejskich i dworskich) w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 102. Liczba i procent posług związanych z działalnością wspólnot religijnych w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 104. Liczba i procent osób trudniących się handlem w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 105. Liczba i procent rzemieślników przemysłu spożywczego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 106. Liczba młynów i karczem w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego wzmiankowana w inwentarzach, lustracjach, rewizjach (XVI – XVIII w.).

Tabela 107. Liczba i procent rzemieślników przemysłu drzewnego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 108. Liczba i procent rzemieślników przemysłu metalurgicznego i metalowego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 109. Liczba i procent rzemieślników przemysłu skórzanego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 110. Liczba i procent rzemieślników przemysłu włókienniczego w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 111. Liczba i procent rzemieślników zajmujących się obróbką gliny/piasku w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 112. Liczba i procent zawodów związanych z usługami zdrowotnymi w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 113. Liczba i procent zawodów usługowych w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 114. Liczba i procent zawodów rozrywkowych/kulturalnych w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 115. Odsetek ludności chrześcijańskiej i żydowskiej aktywnej zawodowo w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 116. Liczba przedstawicieli zawodów różnych specjalności w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 117. Skład procentowy rzemiosł i innych zawodów w miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego w XVI–XVIII w. na tle miast Białorusi i Litwy w XVI–XVII w. białoruskich miasteczek kościelnych w XVII–XVIII w. i miast województwa podlaskiego pod koniec XVIII w.

Tabela 118. Budynki i związane z nimi specjalności rzemieślnicze w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 119. Liczba włók, wielkość gospodarstw, odsetek mieszczan – rolników oraz ludności wykonującej jakiś zawód w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 120. Porównanie średniego odsetka poszczególnych wielkości gruntów rolnych w Hannie, Kodniu i Różance na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.)

Tabela 121. Odsetek mieszczan-rolników, Żydów oraz chrześcijańskiej ludności nierolniczej w Sławatyczach w latach 1718–1746 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Tabela 122. Wysokość czynszów w Dokudowie w świetle inwentarza z 1725 r.

Tabela 123. Wysokość czynszów z włók, placów, folwarku browarnego oraz gajnego w Hannie na podstawie inwentarzy, rewizji 1718–1764.

Tabela 124. Wysokość czynszów z placów zabudowanych i niezabudowanych (od chrześcijan i Żydów), z kramu, z ogrodów i włók w Janowie na podstawie inwentarza z 1740 r. oraz lustracji i rewizji z 1790 r.

Tabela 125. Wysokość czynszów z placów, włók i ogrodów w Kodniu na podstawie inwentarzy, rewizji 1599–1751.

Tabela 126. Wysokość czynszu z poszczególnych rodzajów gruntów w Łomazach na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji z lat 1566–1588.

Tabela 127. Wysokość czynszów od grup ludności, z karczem i z myta mostowego w Łomazach na podstawie lustracji z 1570 r.

Tabela 128. Wysokość czynszu z poszczególnych rodzajów gruntów w Piszczacu na podstawie rewizji z 1566 r.

Tabela 129. Wysokość czynszów (w pieniądzach) z poszczególnych rodzajów gruntów w Różance na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1736–1792.

Tabela 130. Skład czynszu od jednego mieszkańca Różanki na podstawie inwentarza z 1792 r.

Tabela 131. Skład czynszu od pojedynczego gospodarza w Różance do 1791/1792 r. na podstawie inwentarza z 1792 r.

Tabela 132. Wysokość czynszów z placów, z włóki, folwarku, opłaty od Żydów, rybaków, młynarzy w Sławatyczach na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1656–1765.

Tabela 133. Wysokość czynszu z poszczególnych rodzajów gruntów w Wohyniu na podstawie rewizji z 1566 r.

Tabela 134. Porównanie składu prowentu Hanny (w złotych) na podstawie dwóch inwentarzy z 1764 r.

Tabela 135. Szczegółowa struktura dochodu z czynszów w Kodniu na podstawie inwentarza z 1751 r.

Tabela 136. Porównanie składników prowentu z inwentarzy z 1764 r.

Tabela 137. Wysokość opłat od produkujących i sprzedających alkohol w Janowie na podstawie lustracji z 1790 r. (*Instruktarz do wybierania wszelkiej opłaty od Żydów, mieszczan, Słody[?] wybierających, y wodkę pędzących, od handlu rzezi, y Rzemieslników, zoryginalnego na rok 1790 wydanego wypisany*).

Tabela 138. Wysokość opłat od handlu i pieczywa w Janowie na podstawie lustracji z 1790 r. (*Instruktarz do wybierania wszelkiej opłaty od Żydów, mieszczan, Słody[?] wybierających, y wodkę pędzących, od handlu rzezi, y Rzemieslników, zoryginalnego na rok 1790 wydanego wypisany*).

Tabela 139. Wysokość opłat od handlu i piekarek w Janowie na podstawie lustracji z 1790 r. (*Instruktarz do wybierania wszelkiej opłaty od Żydów, mieszczan, Słody[?] wybierających, y wodkę pędzących, od handlu rzezi, y Rzemieslników, zoryginalnego na rok 1790 wydanego wypisany*).

Tabela 140. Wysokość opłat od rzezi i innych rzemieślników w Janowie na podstawie lustracji z 1790 r. (*Instrukarz do wybierania wszelkiej opłaty od Żydów, mieszczan, Słody[?] wybierających, y wodkę pędzących, od handlu rzezi, y Rzemieslników, zoryginalnego na rok 1790 wydanego wypisany*).

Tabela 141. Wysokość czynszów o za wykarmienie wieprzy z młynów janowskich na podstawie inwentarza z 1790 r.

Tabela 142. Wysokość podymnego, łączny przychód z młynów i liczba dni pracy młynarzy janowskich na podstawie inwentarza z 1790 r.

Tabela 143. Porównanie wysokości czynszów w miastach prywatnych zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji z XVI–XVIII w.

Tabela 144. Porównanie wysokości czynszów w miastach królewskich zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie lustracji z XVI w.

Tabela 145. Średni procentowy skład prowentu dawnych miast zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego województwa brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Tabela 146. Powinności mieszczan w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji w XVI–XVIII w.

Wykresy

Wykres 1. Zestawienie liczby lokacji w poszczególnych pięćdziesięcioleciach, od połowy XV wieku do 1772 r.

Wykres 2. Liczba zachowanych inwentarzy, lustracji, rewizji dla poszczególnych miejscowości z ich datami rocznymi.

Wykres 3. Liczba inwentarzy, lustracji, rewizji odnotowywana w poszczególnych pięćdziesięcioleciach w latach 1501–1800.

Wykres 4. Liczba placów w Hannie w świetle inwentarzy, rewizji.

Wykres 5. Procentowe zestawienie działek płatnych, wolnych i pustych Hanny w świetle inwentarzy, rewizji.

Wykres 6. Porównanie liczby działek i liczby właścicieli w Kodniu poszczególnych latach na podstawie inwentarzy, rewizji.

Wykres 7. Odsetek działek płatnych, wolnych i pustych w poszczególnych ulicach Piszczaca w świetle rewizji z 1566 r.

Wykres 8. Szacunkowa liczba ludności (dwie rachuby) Dokudowa na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1690–1748.

Wykres 9. Szacunkowa liczba ludności Hanny na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1718–1764.

Wykres 10. Szacunkowa liczba ludności Kodnia na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1599–1757.

Wykres 11. Szacunkowy odsetek ludności żydowskiej w Kodniu w latach 1599–1757 na podstawie inwentarzy, rewizji przy zastosowaniu metody 1.

Wykres 12. Szacunkowy odsetek ludności żydowskiej w Kodniu w latach 1599–1757 na podstawie inwentarzy, rewizji przy zastosowaniu metody 2.

Wykres 13. Szacunkowa liczba ludności Różanki w latach 1736–1792 na podstawie inwentarzy.

Wykres 14. Szacunkowa liczba ludności Sławatycz w latach 1656–1765 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Wykres 15. Szacunkowy odsetek ludności żydowskiej w Sławatyczach w latach 1656–1765 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Wykres 16. Szacunkowa liczba ludności omawianych miast na podstawie *Rejestrów podymnego* z 1667 i 1690 r.

Wykres 17. Szacunkowy odsetek ludności aktywnej zawodowo w Sławatyczach w latach 1656–1765 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Wykres 18. Struktura zawodowa mieszczan w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Wykres 19. Główne kierunki produkcji rzemieślniczej mieszczan w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Wykres 20. Skład procentowy rzemiosł i innych zawodów w miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego w XVI–XVIII w. na tle miast Białorusi i Litwy w XVI–XVII w. białoruskich miasteczek kościelnych w XVII–XVIII w. i miast województwa podlaskiego pod koniec XVIII w.

Wykres 21. Porównanie odsetka poszczególnych nadziałów gruntów rolnych Łomaz, Piszczaca i Wohynia na podstawie rewizji z 1566 r.

Wykres 22. Porównanie liczby włók do liczby zagonów odnotowywanych w Sławatyczach w latach 1656–1765 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Wykres 23. Procentowy skład gruntów rolnych w Sławatyczach w latach 1718–1746 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Wykres 24. Porównanie średniej liczby ludności (1 metoda), średniego odsetka mieszczan rolników oraz średniego odsetka ludności aktywnej zawodowo w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskiego na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji (XVI–XVIII w.).

Wykres 25. Struktura dochodu z Dokudowa na podstawie inwentarza z 1725 r.

Wykres 26. Struktura dochodu z czynszów w Hannie na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1728–1746.

Wykres 27. Porównanie wysokości prowentu i szacunkowej liczby ludności w Hannie na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1728–1764.

Wykres 28. Struktura prowentu Janowa na podstawie inwentarza z 1790 r.

Wykres 29. Struktura dochodu (uproszczona) z czynszów w Kodniu na podstawie inwentarza z 1751 r.

Wykres 30. Wysokość prowentu Różanki (z czynszów) na podstawie inwentarzy z lat 1736 – 1792.

Wykres 31. Struktura dochodu (w procentach) z czynszów w Różance na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1736–1792.

Wykres 32. Wysokość prowentu (z czynszów) w Sławatyczach na podstawie inwentarzy, rewizji w latach 1656–1764.

Wykres 33. Struktura dochodu z czynszów w Sławatyczach na podstawie inwentarzy, rewizji z lat 1656–1764.

Wykres 34. Struktura prowentu Łomaz, Piszczaca i Wohynia na podstawie rewizji z 1566 r.

Wykres 35. Porównanie dochodu z czynszów i arendy w Różance w latach 1736–1792 na podstawie inwentarzy.

Wykres 36. Skład dochodu z arendy w Różance (i wsi Stawki) na podstawie inwentarza z 1773 r.

Wykres 37. Porównanie dochodów z czynszów i z arendy w Sławatyczach w latach 1676 – 1693 na podstawie inwentarzy, rewizji.

Wykres 38. Mediana wysokości prowentu (w złotych) z czynszów w omawianych miastach na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji w XVI–XVIII w.

Wykres 39. Porównanie dochodów z czynszów i arend w dawnych miastach zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego w XVI–XVIII w. na podstawie inwentarzy, lustracji, rewizji.

Mapy

Mapa 1. Położenie zachodniej części powiatu brzeskoliteńskiego województwa brzeskoliteńskiego (zakresowany obszar).

Mapa 2. Liczba zachowanych inwentarzy, lustracji, rewizji (oraz ich zakres chronologiczny) dla poszczególnych miejscowości.

Mapa 3. Położenie Hanny na mapie Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi polami wzmiankowanymi w inwentarzach, rewizjach.

Mapa 4. Janów na mapie Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi granicami, polami, ogrodami i łąkami oraz ważniejszymi drogami wzmiankowanymi w inwentarzach.

Mapa 5. Hipotetyczne rozmieszczenie pól, łąk i ogrodów w Kodniu na wycinku mapy Heldensfelda z 1801–1804 r. (w świetle inwentarza z 1751 r.).

Mapa 6. Pola, ogrody, zaścianki należące do Łomaz wzmiankowane w źródłach na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804).

Mapa 7. Pola i zaścianki wzmiankowane w rewizji Piszczaca z 1566 r. na mapie Heldensfelda (1801–1804).

Mapa 8. Pola, łąki/wypusty, lasy i trakty komunikacyjne wzmiankowane w inwentarzach Różanki od 1736 do 1792 r. na mapie Heldensfelda (1801–1804).

Mapa 9. Ogrody, gościńce i drogi w Wohyniu wzmiankowane w inwentarzach, lustracjach, rewizjach na mapie Heldensfelda (1801 – 1804).

Plany

Plan 1. Dokudów na wycinku mapy Heldensfelda z zaznaczonymi obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach.

Plan 2. Dzisiejszy plan Dokudowa z nałożoną warstwą historyczną.

Plan 3. Hanna na wycinku mapy *First Military Survey* z lat 1801–1804.

Plan 4. Dzisiejszy plan Hanny z nałożoną warstwą historyczną.

Plan 5. Janów Podlaski na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi obiektami, wzmiankowanymi w inwentarzu z 1740 i lustracji/inwentarzu z 1790 r.

Plan 6. Dzisiejszy plan Janowa po nałożeniu warstwy historycznej.

Plan 7. Kodeń na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi ulicami i innymi obiektami, wzmiankowanymi w inwentarzach.

Plan 8. Dzisiejszy plan Kodnia po nałożeniu warstwy historycznej.

Plan 9. Łomazy na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi obiektami, wzmiankowanymi w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

Plan 10. Dzisiejszy plan Łomaz z nałożoną warstwą historyczną.

Plan 11. Piszczac na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi ulicami i innymi obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach.

Plan 12. Dzisiejszy plan Piszczaca z nałożoną warstwą historyczną.

Plan 13. Różanka na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach.

Plan 14. Dzisiejszy plan Różanki z nałożoną warstwą historyczną.

Plan 15. Sławatycze na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi ulicami i obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach, rewizjach.

Plan 16. Dzisiejszy plan Sławatycz z nałożoną warstwą historyczną.

Plan 17. Wohyń na wycinku mapy Heldensfelda (1801–1804) z zaznaczonymi ulicami i obiektami wzmiankowanymi w inwentarzach, lustracjach, rewizjach.

Plan 18. Dzisiejszy plan Wohynia z nałożoną warstwą historyczną.

Ilustracje

Ilustracja 1. Początek inwentarza Dokudowa z 1725 r.

Ilustracja 2. Początek inwentarza Dokudowa z 1736 r.

Ilustracja 3. Początek inwentarza Dokudowa z 1748 r.

Ilustracja 4. Fragment inwentarza Dokudowa z 1677 r.

Ilustracja 5. Fragment inwentarza Dokudowa z 1787 r.

Ilustracja 6. Pierwsza strona inwentarza Hanny z 1726 r.

Ilustracja 7. Pierwsza strona inwentarza Hanny z 1738 r.

Ilustracja 8. Fragment inwentarza Hanny z 1764 r.

Ilustracja 9. Fragment inwentarza Janowa z 1740 r.

Ilustracja 10. Fragment inwentarza Janowa z 1790 r.

Ilustracja 11. Fragment inwentarza Kodnia z 1599 r.

Ilustracja 12. Początek inwentarza Kodnia z 1699 r.

Ilustracja 13. Fragment inwentarza (Opisania) Kodnia z 1751 r.

Ilustracja 14. Początek inwentarza Kodnia z 1757 r.

Ilustracja 15. Rewizja Łomaz z 1566 (oryginał) i późniejsza kopia.

Ilustracja 16. Fragment lustracji Łomaz z 1570 r.

Ilustracja 17. Pierwsza strona inwentarza z 1588 r.

- Ilustracja 18.** Rewizja Łomaz z 1588 r.
- Ilustracja 19.** Dwie strony inwentarza Łomaz z 1642 r.
- Ilustracja 20.** Fragment inwentarza Łomaz z 1667 r.
- Ilustracja 21.** Fragment inwentarza Piszczaca z 1566 r.
- Ilustracja 22.** Fragment rewizji Piszczaca z 1588 r.
- Ilustracja 23.** Początek inwentarza Różanki z 1736 r.
- Ilustracja 24.** Początek inwentarza Różanki z 1747 r.
- Ilustracja 25.** Fragment „inwentarza pomierczego” Różanki z 1775 r.
- Ilustracja 26.** Fragment inwentarza Różanki z 1773 r.
- Ilustracja 27.** Fragment inwentarza Różanki z 1792 r.
- Ilustracja 28.** Pierwsza karta jednego z dwóch inwentarzy Sławatycz z 1738 r.
- Ilustracja 29.** Początek inwentarza Sławatycz z 1728 r.
- Ilustracja 30.** Początek inwentarza Sławatycz z 1738 r.
- Ilustracja 31.** Dwie pierwsze karty inwentarza Sławatycz z 1764 r.
- Ilustracja 32.** Fragment inwentarza Sławatycz z 1764 r.
- Ilustracja 33.** Fragment pierwszej strony inwentarza Sławatycz z 1676 r.
- Ilustracja 34.** Fragment lustracji Wohynia z 1570 r.
- Ilustracja 35.** Początek inwentarza Wohynia z 1566 r.
- Ilustracja 36.** Początek rewizji Wohynia z 1588 r.

Former urban centers of southern Podlasie from the 16th to the 18th century (the western part of the former Brześć Litewski powiat) in the light of inventories, inspections and revisions

Summary

The work is devoted to 12 former urban centers of southern Podlasie, in the pre-partition period, located in the western part of the Brześć Litewski powiat in the Brześć Litewski voivodship. Most of these towns were granted town privileges in the 16th century and lost in the 19th century. The source basis for this doctoral dissertation was over 90 inventories, inspections and economic audits, prepared at the request of the owners of the properties to which the localities belonged.

So far, the literature on the subject has not used on such a large scale a specific type of sources such as inventories, inspections and searches. The work shows the diversity of source messages, analyzes information of a different nature. The aim of the study was to show the specificity of the former small towns of southern Podlasie, as well as to complete the state of research in this field; In order to emphasize this specificity, the discussed cities were compared with other cities of the Republic of Poland.

The work consists of an introduction and four chapters. In the first chapter, the sources used in the work are characterized and described, and their content is analyzed. The second chapter is devoted to spatial planning, all elements of the urban topography mentioned in the sources were discussed, and the source data was transferred to 19th-century plans. Chapter three deals with population-related issues – population changes, ethnic and occupational structure, population occupation (crafts, agriculture). The last, fourth chapter presents the owner's income from the city – various types of rents and fees, the structure of this income and the townspeople's obligations towards the owner. At the end, the conclusions obtained in the course of the research were collected, the reasons for the decline of cities were presented, and research postulates were put forward.